A. J. Wichers

Afdeling Sociologie en Sociografie van de
Landbouwhogeschool, Wageningen

De oude plattelandsbeschaving

Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'

with a summary
Old peasant culture

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN.

1965
Centrum voor landbouwpublikaties en landbouwdocumentatie
Wageningen

3064052

© Centrum voor landbouwpublikaties en Landbouwdocumentatie, Wageningen, 1965
Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced and/or published in any form, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publishers.

Voor kaartmateriaal kon een beroep worden gedaan op de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen

De auteur promoveerde op 9 december 1965 aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam op een gelijkluidend proefschrift tot doctor in de economische wetenschappen

INHOUD

Inhoudsoverzicht

Inleiding 1

1 Vraagstuk en werkwijze 5
Durkheim en Marx

1.1 Vraagstuk 5
1.2 Begrippen 7
1.3 Werkwijze en enkele inzichten 12
1.4 Enkele schrijvers en nogmaals enkele inzichten 16
1.5 Overherigheid 24

2 Een eerste kennismaking met de oude plattelandsbeschaving 26
Een hulde aan drie goede waarnemers

2.1 Verantwoording 26
2.2 Het Oude Kempenland van P. A. Barentsen 27
2.3 Het werk van de romanschrijver Herman de Man 39
2.4 Bij ons in Noord-Holland, en Noordhollandsche Menschen en Dingen, van Ds. H. J. Heijnes 45

3 Algemeen maatschappelijke verhoudingen 49
Wiens brood men eet, diens woord men spreekt

3.1 De bedoeling met dit hoofdstuk 49
3.2 De binding aan de bodem 49
3.3 De grote maatschappelijke tweedeling 51
3.4 De plattelandse tweedeling 68
3.5 Eén ontstaansgrond voor de 'grote' en de 'kleine' tweedeling 74

4 HET GRONDPATROON 76
De 'principia media' van de oude plattelandsbeschaving

4.1 Grondpatroon en basissituatie 76
4.2 De economische situatie 77
4.3 De sociale situatie 94
4.4 De intellectuele situatie 109
4.5 De culturele werkelijkheid 115
4.6 Het grondpatroon 121
4.7 De plattelandse werkelijkheidszin 128

5 GEESTESGESTELDHEID 131
De 'media historica' van de oude beschaving

5.1 Bijzondere invloeden en geestesgesteldheid 131
5.2 Drie groepen van geestesgesteldheden 132
Eerste groep: de Noordrand van Nederland 134
Tweede groep: het Midden, Westen, Zuidwesten en Zuid-Limburg . . 139
Derde groep: de Zuidelijke en Oostelijke Zandgronden 145
5.3 Een toetsing van het mentaliteitsbeeld 149
Eerste toets: godsdienst en politiek 151
Tweede toets: landbouwonderwijs 169
Derde toets: huwelijksvruchtbaarheid 170
5.4 De autoritaire en de niet-autoritaire streekpersoonlijkheid. 178
5.5 De overherigheidsgrens 182
5.6 Land- en zeeprovincie 201
5.7 Godsdienst 207
5.8 Friezen, Franken, Saksen en andere verklaringswijzen 224
5.9 Acht beschavingsgebieden 228
5.10 Een afrekening met de overherigheid 236

6 DE ORGANISCHE SAMENLEVING 241
Een afscheid van domineesland

6.1 De mechanische en de organische maatschappij 241
6.2 Het afscheid van domineesland 247
6.3 De aantasting van het oud-plattelandse grondpatroon 252
6.4 Geestesgesteldheid 255
6.5 'Substantiële rationaliteit' 255

BIJLAGEN:

1 bij tabel 1 258
2 Proefkaart met toelichting en indeling in vier beschavingsgebieden . 261

SUMMARY 264

LITERATUUR 281

INHOUDSOVERZICHT

Inleiding

Beleidsvragen die tot dit boek geleid hebben – Tekorten in de sociologische literatuur – Beleidsdienende sociologie moet waarden-bewust zijn – Onrecht aan het verleden?

1 Vraagstuk en werkwijze

1.1 Vraagstuk

„Het is overal hetzelfde" én „Wat zijn er toch grote verschillen" – Voorbeelden.

1.2 Begrippen

De tijdsbepaling 'oud' betekent vooral: omstreeks 1900 – 'Plattelander' – Beschaving of cultuur, toegespitst op innerlijkheden – Beperking tot de deelgebieden die met 'het leven' te maken hebben – Beschavingspatroon als begrip dat de aandacht op de samenhang in de beschaving vestigt en soortgelijke begrippen.

1.3 Werkwijze en enkele inzichten

De betrekkelijke zelfstandigheid van een cultuursector – Een beschaving zelfstandiger naarmate deze meer zijn 'omstandigheden' maakt – De omstandigheden van oude plattelandsbeschavingen zijn die van 800-1900 – De beschaving van voor 800 – De jaren 800-1900 'en bloc' – De onvolledigheid van de aanvullende geschiedkundige benadering is niet àl te tragisch.

1.4 Enkele schrijvers en nogmaals enkele inzichten

Durkheims onderscheid in société mécanique en société organique en de samenhang met de maatschappelijke ontplooiing – Marx' oog voor de onrechtvaardige gelaagdheid van de vroegere samenleving en voor de oorzaken daarvan – Durkheims' société mécanique en Marx' onrechtvaardige gelaagdheid houden nauw verband met elkaar – Marx en de 'bovenbouw' van o.m. recht en godsdienst – Durkheim en de godsdienstige bovenbouw – Durkheim en Marx óók inzake de godsdienst, plus een vleugje Weber – Rüstow, Redfield, Romein, de psychologie van de autoritaire persoonlijkheid, Fromm en Elias – Naarmate de afstand tot het overherige verleden groeit moet het gelijk van Durkheim en Marx beter zichtbaar worden.

1.5 Overherigheid

2 Een eerste kennismaking met de oude plattelandsbeschaving

2.1 Verantwoording

Een levendige voorstelling bij de lezer is gewenst

2.2 Het Oude Kempenland van Dr. P. A. Barentsen

Fijne waarneming in verouderd theoretisch kader – Evenwicht mens en bodem – Zakelijk huwelijk in verband hiermee – Het ongehuwd blijven en welstandsoverwegingen hierbij – Ruim kindertal ge-

wenst bij economische zelfverzorging – Goederen duur, arbeid goedkoop – Vrouwenarbeid is consumptieve arbeid, dus goedkoop – Zedelijk handelen i.v.m. de economische situatie – Vrouw ondergeschikt – Soberheid in alle consumptie.
'Onbekenden' en 'vreemden' – Hechte gemeenschap, waarin 'onbekenden' gemakkelijk opgenomen – Ingebouwd 'opsporingsapparaat' – Stand weinig te betekenen – 'Vreemden' en 'bekende' vreemden – Een heer daalt niet af – Bijnamen – Veldwachter en marechaussee – Pekelzonden – De kerk 'omhult'. Beschaving en geweten – Zuigelingenverzorging en geboorte in verband hiermee – Onoverlegde beschaving en ongeschiktheid voor de buitenwereld – Parasitair alcoholisme.
Een economisch binnen- en buitensysteem – Arme schoenmaker en rijke caféhouder – Sigarenfabrikanten – Kerk en welvaartsstijging.

2.3 Het werk van de romanschrijver Herman de Man

Verantwoording van het gebruik van dit werk – Grondbezit en stands- en familiegevoel – Het westelijk-plattelandse standsverschil – De grens tussen plattelanders en deftigheid – Minderwaardigheidsgevoelens – De afstand arbeider(svrouw)–deftigheid – Repressieve ethiek – Allerlei thema's gemengd.

2.4 Bij ons in Noord-Holland en Noordhollandsche Menschen en Dingen van Ds. H. J. Heijnes

Aard van Ds. Heijnes' werk – Noordhollander en protestantse godsdienst des schrijvers beide liefdes – Hun botsing en eenwording – Geloofshouding Noordhollanders – Noordhollanders op zichzelf.

3 Algemene maatschappelijke verhoudingen

3.1 De bedoeling met dit hoofdstuk

De oude plattelandsbeschaving alleen begrijpelijk in verband met de gehele vroegere samenleving – Deze tezamen weer alleen uit de algemene toestand van geringe ontplooiing.

3.2 De binding aan de bodem

De noodzakelijke plattelandsheid van de vroegere samenleving – De maatschappelijke ontplooiing had een zekere drempel nog niet overschreden.

3.3 De grote maatschappelijke tweedeling

Geringe arbeidsdeling; des te merkwaardiger dat de afgesplitste functies in afzondering werden vervuld – Oorzaak: machtstoeëigening en niets anders.
Plattelandsbevolking vastgezogen aan haar omstandigheden, begrijpelijk maar noodlottig – wat ruiterij voldoende om plattelanders te 'domesticeren' – Platteland ook economisch zwak.
Zaak in beginsel gesteld; de weg is open voor de vorming van een hogere herenbeschaving óver een lagere volksbeschaving – Het oude openbare beschavingsideaal.
De Groningse geschiedenis als een voortdurende dans op de grens van vrijheid en onvrijheid – De overherigheidsdreiging in telkens een eigentijds gewaad.
Rüstow laat zien hoe het normaal afliep – De Überlagerungsgeschiedenis bij de Aziatische paardenvolken begonnen? – Latere vormen dikwijls verhuld – Sadisme en masochisme onontkoombare kenmerken van de karaktervorming bij sterke overherigheidsverhoudingen – De 'Radler' en Luthers' omzwaai naar de 'Untertanenfrommigkeit' – Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.
'Epicentrum' van de overherigheid voor ons land in Zuid-Europa – Nederland heeft slechts gematigde vormen gekend – Drie hoofdvormen tussen 800-1900 – Stedelijk volk zeker niet beter af dan landvolk – De Nederlandse ontwikkeling geeft geen grondslag voor schrikbewinden van links, midden of rechts.
De overherigheidsgrens door Nederland – De Noordzeebeschaving en de Karolingische – Noord- en Zuid-Amerika projecties van Noord- en Zuid-Europa – Actualisering van de 'Noordelijkheid' in Nederland omstreeks 1600 – De romaniseringsgrens.

3.4 De plattelandse tweedeling

Deze houdt verband met een ontwikkelingsverschil tussen zee- en landprovincie, maar tevens met een grondsoortengrens – Is een maatschappelijke schifting tussen rijk en arm – Als 'klassetegenstelling' een betrekkelijk nieuw verschijnsel, waarin ook de demografische ontwikkeling een rol speelt – Rechtsgewoonten en hun invloed op de plattelandse en de feodaloïde tweedeling.
Bij nader toezien: een plattelandse méérdeling – Bijpassende gedifferentieerde sociale controle – Positie 'middenstand'.

3.5 Eén ontstaansgrond voor de 'grote' en de 'kleine' tweedeling

De kleine (plattelandse) tweedeling is een onvoltooide, maar ook hier: mond houden – Beide tweedelingen geworteld in een schaarste aan machtsvormingsmogelijkheden.

4 Het grondpatroon

4.1 Grondpatroon en basissituatie

Het gaat hier om „het is overal hetzelfde"; dit wortelt in de toestand van geringe ontplooiing – Grondpatroon en overherigheid verschijnselen van dezelfde orde.

4.2 De economische situatie

De afhankelijkheid van bodem en natuur betekent dreigende armoede – Ook de bovenlaag had dit besef – Dit besef bij plattelanders – De zuiging van de armoede – Stille strijd om de bodem – Twee grote prijzen, verbonden aan de toegang tot de bodem.
Natuurlijke en culturele factoren in het evenwicht tussen mens en bodem – Laat trouwen en ongehuwd blijven – Schijnbare sexuele ongebondenheid – Betekenis kindertal bij arm en rijk.
Verhouding tussen oude en jonge generatie is een aanpassing aan de omstandigheden – 'Teruggeefverhouding' en 'doorgeefverhouding' – Het overwicht van de man – Huwelijk de derde 'grote prijs'.
Men had de bodem en zijn voortbrengselen ook lief – Angst voor verbruik, in het bijzonder bij geld.
Arbeidzaamheid en soberheid als deugden – Naïve soberheid en soberheid t.a.v. zichzelf – Aesthetische ontwikkeling gering – Tóch slapend gevoel voor schoonheid.
Aard van het economisch denken, i.h.b. inzake het bedrijf – De houding tegenover crediet door armoede bepaald – Armoede achter álle drie de grote prijzen.

4.3 De sociale situatie

Plaatselijke samenleving klein en overzichtelijk – De buitenwereld van gelijke orde – Het ongure element en zijn nederzettingen – Halfheren, heren en steden.
Wantrouwen en minderwaardigheidsgevoelens – Afweer van de buitenwereld.
Een strikte sociale controle in de binnenwereld was noodzaak – Het overcompleet aan jonge generatie en zijn loyalisering.
Het strikte huwelijk als voor de hand liggende oplossing voor een klemmende sociale problematiek – Het volksgericht in verband hiermee – Eerbied voor eigendom en leven gemakkelijker – Het ingebouwde opsporingsapparaat – De godsdienstige bevestiging en de toespitsing op angst.
De société mécanique regelde 'alles' – Geringe individualiteit.
Drie samenhangende stelsels van sociale controle in de iets meer gedifferentieerde samenlevingen van het Noorden en Westen – Noord-Holland het minst een société mécanique.

4.4 De intellectuele situatie

Vergelijking met de economische werkelijkheid – A-intellectualiteit en a-dynamische instelling – Ook in de bovenlaag 'wist' men reeds 'alles' – Een 'horror vacui' inzake inzichten als verschijnsel van a-intellectualiteit.
A-intellectualiteit wezensaspect van de société mécanique – afwijzing van onderwijs – A-dynamische instelling eveneens wezenlijk – Zuiver conditionerende opvoeding.

4.5 De culturele werkelijkheid

Het sui-generis-aspect van de oude plattelandsbeschaving – En dat van de hogere – Het uitvloeien in veel nahinkende beschaving na 1900.
Het behandelde uit de voorgaande paragrafen als middellijke oorzaken (geraamte) voor verdere beschaving – Principia media – Voldoende detail waargenomen – Wisselwerking met hogere beschaving in media historica.

4.6 Het grondpatroon

Redfield's Peasant Society and Culture – De peasant in het algemeen een verschijnsel van de overherige beschaving – Redfield's beschrijvingen van de peasant-culture in enkele punten – Correspondentie met vakgenoten – Een correctie.
Redfield's vergelijking niet geheel internationaal – Het Middenoosten, China en India – Uitersten in de principia media en de terugslag daarvan – Bijkomende verschillen in de media historica laten soms niet veel over van de universaliteit – Nederland in dit verband – De uitersten in Zuid-Europa.
Onze samenvatting van het grondpatroon – Enkele ideaaltypen.

4.7 De plattelandse werkelijkheidszin

De oude plattelandsbeschaving is een 'onzelfstandige' – Het loutere overleven als motief – Zijn disciplinering ter verzekering van een overlevingskans voor een maximum of een optimum aantal lotgenoten – De eigen rechtvaardigheid en geborgenheid van deze beschaving – Werkelijkheidszin in graden – Een voortreffelijk gedicht.

5 Geestesgesteldheid

5.1 Bijzondere invloeden en geestesgesteldheid

„Wat zijn er toch grote verschillen" – Dit zijn verschillen in gemoedsgesteldheid – Ze houden verband met de media historica en de bijzondere streekgeschiedenis.

5.2 Drie groepen van geestesgesteldheden

Onafzienbare literatuur, maar toch overeenstemming – De hoofdbronnen: DNV, HPS, Kruijt, Saal plattelandsmonografieën en sociografieën.
De Noordrand – Holland ten noorden van het IJ: vrijzinnig, gematigd, verdraagzaam, gevoel voor samenwerking – Friesland: vrijheidszin, idealisme, onbuigzaamheid, praktische zin – Groningen: zelfstandig en nuchter – Drente: collectivistisch, maar onafhankelijk.
Het Midden, Westen, Zuidwesten en Zuid-Limburg – Holland ten zuiden van het IJ en Westelijk Utrecht: sterke vooroordelen en moeilijke samenwerking – Zeeland en Nw.-Brabant: wat sterker economisch initiatief – Veluwe en Oostelijk Utrecht: collectieve afsluiting naar buiten – Zuid-Limburg: weinig initiatief, wel 'vreigelen' en zin voor het kleurrijke.
De Zuidelijke en Oostelijke Zandgronden – De Zuidelijke Zandgronden: volgzaam – De Oostelijke Zandgronden: voorzichtig initiatief.

5.3 Een toetsing van het mentaliteitsbeeld

De gekozen toetsen.
Eerste toets: godsdienst en politiek.
Samenvatting in tabel – Toelichting op de tabel.
Uitwerking van de gevonden verschillen – Noordelijke groep: relatief vrijzinnig/onkerkelijk en politiek links – Holland ten noorden van het IJ: volksvrijzinnigheid en volksonkerkelijkheid – Friesland en Groningen: standsvrijzinnigheid begeleid door volksonkerkelijkheid en volksrechtzinnigheid; geen algemene volksvrijzinnigheid door sociale tegenstelling – Drente: volksvrijzinnigheid.
Tweede groep zonder Zuid-Limburg: gereformeerdheid – Politiek en confessioneel ultrarechts als nieuw element – Vrijzinnigheid en politiek links als zwakke minderheidsverschijnselen – De 'gordel' van 'zware' godsdienstigheid en politieke rechtsheid van Nw.-Overijssel tot in Zeeland – De Hollandse

en Zeeuwse kuststreken wat 'lichter' – De onvoltooide religieuze bewegingen in het Land tussen de Grote Rivieren.
De Oostelijke Zandgronden in alle opzichten gemiddeld en gematigd.
Rooms-katholieke streken: sterke beheersing van de religieuze en politieke expressie door de kerk – Enige expressie in het blanco of ongeldig stemmen – Bijna onverdroten rechts ook indien niet-volgzaam.
Bevestiging van vorige paragraaf – Mentaliteit kan pas op regionaal niveau getekend worden.
Tweede toets: landbouwonderwijs.
Derde toets: huwelijksvruchtbaarheid 1850-1960.
Enkele bevindingen van Saal over werkzaamheden vrouw.
Wat is nu geestesgesteldheid? – Getalsmatige toetsing slechts van betrekkelijke waarde – Oorzaken in kruisende en nivellerende invloeden – Het geval Noord-Holland – Nogmaals Herman de Man en Ds. Heijnes, én de wijze van weergave in tabel 1.

5.4 De autoritaire en de niet-autoritaire persoonlijkheid

Het zich wel of niet tegen zichzelf keren van een bevolking – Tegen zichzelf keren zich de autoritairen – Het autoritaire ook in de autoritaire (d.i. overherige) situatie ontstaan – Democratisch, positief- of negatief-autoritair in de Nederlandse streekkarakters – De zaak psychologisch rond.

5.5 De overherigheidsgrens

Het uit de geschiedenis aantonen van de overherigheidsgrens is een sleutelbelang – Dit komt voornamelijk neer op het aantonen van het hoofdzakelijk 'vrij' gebleven zijn van de Noordrand – Enige toevoegingen aan de reeds behandelde geschiedenis van Groningen en Friesland.
Holland ten noorden van het IJ in de 13e eeuw wel veroverd, maar niet grondig gefeodaliseerd – Bovendien het platteland zélf vanouds reeds meer gedifferentieerd – Hierdoor ook zal de kleine tweedeling niet zijn ontstaan.
Drente: min of meer toevallig een agrarische democratie gebleven – Toch in de vorige eeuw nog een verwarrende nafeodaloïdisering.
Conclusie: de Noordrand stond steeds dichter bij de moderne democratie dan overig Nederland en was hierdoor omstreeks 1900 voorbestemd voor een gematigd-linkse koers.
Gebrek aan historisch-sociologisch werk over de streken ten zuiden van de overherigheidsgrens – Oncritische reactiviteit in het roomse Zuiden.
De zuid-noord-lijn: van 'nulle terre sans seigneur' naar vrije marke – Principiële betekenis woeste gronden – Late feodale penetratie in het Oosten.
De oost-west-lijn: Veluwe en Oostelijk Utrecht, minder marken en weer 'nulle terre sans seigneur' – Vollediger feodalisering.
Westen moeilijker in de verklaring – Psychologische constellatie – Sedert einde M.E. ongunstige indruk van die constellatie (stedenoverheersing en gepeupelopstanden) – Grote physieke kwetsbaarheid bevolking en waterstaatsbeheer.
Zuid-Limburg het diepst feodaal getroffen – West-Brabant doorgangsgebied – Zeeland heeft Noordhollandse ontwikkeling gemist.
'Grensoplichting' in Kennemerland en Kop van Overijssel – 'Zuiderzeestraatweg' en nogmaals West-Brabant.
Sterke samenhang tussen het feodale in de geschiedenis en de geestesgesteldheid is waarschijnlijk.

5.6 Land- en zeeprovincie

De land- en zeeprovincie-verschillen, voornamelijk de grondsoortengrens volgend, zijn zeer reëel en zelfs nog actueel – Geen directe verklaring voor het 'in het leven staan' – Het geval Zuid-Limburg – Het overherigheids-effect van de plattelandse tweedeling – Het samenlopen van grote én kleine tweedeling in het Utrechts-Hollands-Zeeuwse gebied – Religieuze projectie.

5.7 Godsdienst

De godsdienst moet (in zijn concrete en uitgewerkte gestalte) kennelijk worden meeverklaard uit het gehele verband.

Het protestant of katholiek zijn van een bevolking als de hoofdzakelijke uitkomst van politiek-militaire gebeurtenissen – Iets over Noord-Holland, Noord-Brabant en de Belgisch-Nederlandse zeeprovincies: tóch geestesgesteldheid? – De onwrikbare consolidatie in de 17e eeuw maakt dit minder belangrijk.
Het centraal-feodaloïde in het Christendom zal de zondeval zijn, met daarop aansluitend erfzonde en verlossing – Het contrast Noord-Holland – Het kunststuk van het katholicisme – Volmaakte anti-evolutie en 'nulle âme sans monseigneur' – Het rauwe leven, maar ook een onvoltooide overherigheid in het calvinisme – De doopsgezinde leer minder feodaloïd-projectief – De calvinistische gebetenheid op doopsgezinden.
De Nederlandse heren en het calvinisme.
Het christendom een afspiegeling van de overherige société mécanique: geen these zonder grond.
Eigen mentaliteit en invloed: katholicisme, opium voor het volk? – Protestantisme een neurose? – De Hollands-protestantse overherigheidsbeschaving en zijn verspreidingsgebied.
Het gesloten circuit van de overherigheidsbeschaving – Goede trouw en negatief-autoritaire naastenliefde.

5.8 Friezen, Franken, Saksen en andere verklaringswijzen

Natuur niet van betekenis als verklaring – Enkele lekenverklaringen.
Altijd verband met voorgeschiedenis – „Race is as race does" – Continuïteit met verleden voor Noordrand en Oosten – Overig Nederland slechts overherig – Taalgrensmisleiding.
Samenwoningskaart van Kooy.

5.9 Acht beschavingsgebieden

Overzicht verklaringsweg: de godsdienst als laatste stuk in de legplaat, waardoor sluitend geheel.
De gegevens over godsdienst en politiek de beste indicatie voor de beschavingsgebieden – De kleurenkaart en de grenzen daarop – Niet mentaliteits-, maar beschavingsgebieden – Beschrijving der gebieden naar waarschijnlijke wording.
1. Holland ten noorden van het IJ: nooit overwonnen, 'modern geboren' – 2. Friesland en Groningen: vooral van binnenuit sterk bedreigd geweest – 3. Drente: boerengemenebest, na 1800 nog bedreigd geweest – 4. Oostelijke Zandgronden: duizend jaar beslopen, maar niet overwonnen – 5. Zandgronden van het Midden: overwonnen en teleurgesteld, door het calvinisme tot op de bodem ervan gebracht – 6. Het Westen en Zuidwesten en het Land tussen de Grote Rivieren: tweemaal overwonnen en eveneens tot op de bodem van de teleurstelling gebracht – 7. Zuidelijke Zandgronden: overwonnen en tot gehoorzaamheid gebracht – 8. Zuid-Limburg: overwonnen en teleurstelling onvoldoende afgevoerd.
Beschavingsevenwicht in Holland ten Noorden van het IJ, Drente, Oostelijke Zandgronden en Zuidelijke Zandgronden, doch op hoe verschillende wijzen! – Maar ook hier geen evenwicht tot op de bodem.

5.10 Een afrekening met de overherigheid

De autoritair-feodaloïde persoonlijkheid is 'gewond' en daardoor gevaarlijk agressief – Nogmaals de zelfbeheersing van de plattelander.
De overherigheid is geen evolutionaire noodzaak geweest – Het concrete geschiedenisverloop is echter wel begrijpelijk – Waarom doorbrak Europa het eerst de oude lethargie?
Geen eindrekening, toch afrekening.
Een gedicht midden in de roos.

6 De organische samenleving

6.1 De mechanische en organische maatschappij

We hebben de mechanische maatschappij 'beleefd', alsook zijn principia media en media historica leren kennen – Deze maatschappij als algemeen-universeel verschijnsel volgens Romein.
De overgang van de mechanische naar de organische maatschappij was een zaak van vallen en opstaan – Het platteland.

De organische maatschappij kent een andere 'specifieke menselijkheid' – De 'rechten van de mens' – De organische maatschappij niet 'automatisch' in evenwicht, vooral niet waar het verleden zware schaduwen heeft gelaten – 'Zelfstandige' beschaving nu mogelijk, waardoor 'de kwaliteit van het bestaan' aan de orde is.
Platteland nu een 'organisch' deel van de nieuwe maatschappij; wórdt niet achtergelaten en wíl niet achtergelaten zijn.

6.2 Het afscheid van domineesland

De fundamenteel sociaal-pedagogische situatie en de erfenis van het verleden – De gevaren van de godsdienst naar Vestdijk en Fromm – Twee typen godsdienst en beide onaanvaardbaar.
Ten aanzien van de godsdienst is de 'drempel' van de organische maatschappij nog niet overschreden – De taak van de wetenschap hierbij.

6.3 De aantasting van het oud-plattelandse grondpatroon

De drie grote prijzen, verbonden aan de toegang tot de bodem, bestaan als zodanig niet meer – Het platteland nu ook één met de buitenwereld; en een paradox – De a-intellectualiteit móet zich oplossen – Het 'geraamte' is uit het oude grondpatroon verdwenen – Voorbeelden van waar de overgangsmoeilijkheden zich aan kunnen vasthaken.

6.4 Geestesgesteldheid

Het gevaar steekt in de feodaloïde geestesgesteldheden, al kunnen de anderen ook wel een bewustheids-opknappertje gebruiken – De kerken moeten hun vicieuze betrekkingen tot deze geestesgesteldheden verbreken.

6.5 'Substantiële rationaliteit'

Men moet zich in de beschaving bewust worden wat geredelijk mogelijk is – Dierbaar Nederland zal dit nodig hebben om in feodaloïd Europa stevig in zijn schoenen te staan.

INLEIDING

Sedert het najaar van 1954 is de schrijver verbonden geweest aan de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool. Hij was daar in de gelegenheid zich bezig te houden met een meer fundamentele problematiek in de landbouwvoorlichting en in het agrarisch-sociale beleid ten plattelande. Men komt op deze problematiek, als men vragen gaat stellen als: Waarom is déze streek voor en dié streek zo achter? Waarom loopt hiér de voorlichting gemakkelijk, maar heeft deze dáar soms niet die vat op de mensen die men zou wensen? Waarom is de plattelandsbevolking soms nogal passief of zelfs negatief t.a.v. veel dat zich in de tegenwoordige tijd voordoet, of is er hier en daar zelfs een reactionaire beweging? Hoewel in de beantwoording van deze vragen een plaats moet worden gegeven aan allerlei directe omstandigheden, zijn het in de eerste plaats vragen betreffende een gemeenschappelijke instelling van de geest, cultuursociologische vragen dus. Deze kunnen dan ook niet beantwoord worden zonder kennis van de beschaving van het platteland in het algemeen en van die van de diverse landstreken in het bijzonder.

Dit boek is uit pogingen dit soort vragen te beantwoorden ontstaan. Alleen zal nu niet getracht worden bovenstaande en aanverwante vragen als zodanig te beantwoorden, doch veeleer om een cultuursociologische grondslag voor zulke antwoorden te leggen. Het was echter niet zo gemakkelijk tot dit boek te komen; het moest méér worden dan een samenvatting van vroegere studies. Zoals zo dikwijls, bleek ook hier dat een poging tot stelselmatige afronding van de vroegere per gelegenheid gegeven antwoorden leidt tot moeizaam werk. Toen pas bleek ten volle hoeveel aanrakingspunten er zijn met onderwerpen waarover reeds bibliotheken bestaan, en voorts van tekorten in eigen kennis.

Het ligt dan voor de hand dat het boek anders is uitgevallen dan oorspronkelijk werd gedacht. Het uitgangspunt is geweest de hedendaagse bevolking van het platteland nader te willen leren kennen. Deze hedendaagse plattelander is gewoonlijk in menig opzicht – van streek tot streek wisselend, doch dikwijls wel in wezenlijke opzichten – nog de oude plattelander van vóór 1900. Gegeven deze doorgaande lijn met het verleden moest in het voorgenomen werk wel plaats worden ingeruimd aan dit oudere type. Doch de uitwerking van dit type bleek reeds een boek (of méér dan dat) te zullen vullen. De keuze was in dit geval niet moeilijk. Zonder de 'oude' plattelander zou de hedendaagse niet te begrijpen zijn. Aangezien de oude wetenschappelijk nauwelijks bekend was, moest deze eerst worden achterhaald. Aan het einde van dit boek zal nog worden aangegeven, waarom de nieuwe tijd van na 1900 het oude type plattelander tot geleidelijk verdwijnen

zal doemen, of eigenlijk reeds héeft gedoemd. Hierdoor zal tevens scherp uitkomen dat het hedendaagse platteland zich in een snelle overgang bevindt.

In deze inleiding zullen ook enkele algemene opmerkingen over de sociologische literatuur en de sociologie-beoefening op hun plaats zijn. Het is ons, aldus menen wij, in de loop van de jaren van onderzoek duidelijk geworden, dat er eigenlijk veel te weinig sociologie-beoefening bestaat die verband houdt met de dieper liggende vraagstukken van een maatschappelijk beleid. Om deze reden zal er ook nauwelijks een fundamentele (macro-sociologisch georiënteerde) sociale paedagogie bestaan, waar allerlei voorlichtings- en andere omvormingsactiviteiten een uitgangspunt in kunnen vinden. De hierboven genoemde vraagstukken worden dus voorgelegd aan een sociologie die, als zij algemeen is, nauwelijks boven de gevestigde oordelen uitkomt (d.w.z. niet alleen begint met deze niet te willen aantasten, maar ook volhoudt), en anderzijds, als zij specifiek is, de neiging heeft zich op te sluiten in details die op deze wijze dikwijls niet eens zinvol behandeld kúnnen worden. Het is onze wens dat dit boek ertoe bij moge dragen dat er in de sociologie meer en meer ernst wordt gemaakt met het opvullen van het aangeduide tekort. Er ontbreekt een beleidssociologie[1], zou men kunnen zeggen, en wij menen hieraan toe te kunnen voegen: ofschoon de aanzetten hiervoor ruimschoots gegeven zijn bij de, grotendeels overleden, grootmeesters en grondleggers van het vak. Dit werk zal naar enkele van hen toe leiden.

Hierboven was sprake van beleids-sociologie. Dit is een sociologie waar personen die verantwoordelijk zijn voor een beleid iets aan hebben; iets dat hun perspectieven geeft. Zullen die perspectieven van enige betekenis zijn dan moeten zij betrekking hebben op de zaken die in de loop van een leven dat gewijd is aan beleid de belangrijkste blijken te zijn. Wij meenden dus nog echt – min of meer opnieuw – te moeten zoeken naar een sociologie-beoefening die hier bij past.

Zulk een sociologie is er al spoedig een die met 'waarden' te maken krijgt, en wel omdat het bij de lange-termijn-zaken steeds over de zin der dingen neigt te gaan. Hierdoor is het geheel vanzelfsprekend dat wij hier ook met waarden en waarderingen te maken krijgen. POLAK drukt de wezenlijke onscheidbaarheid van weten en waarderen aldus uit: (1948, blz. 261) „Weten en waarderen zijn geen disjunctieve maar correlatieve

[1] De roep om zulk een sociologie neemt de laatste tijd toe, doch op geheel verschillende wijzen. Men vergelijke bijvoorbeeld eens VAN DOORN's afscheidsrede te Leiden (1961) met het proefschrift van THOENES (1962). De eerste zoekt het sterk in een stelsel van gespecialiseerde sociologieën; de tweede legt de nadruk op een meer integrale en macro-sociologische vakbeoefening. Zonder de waarde van het eerste te ontkennen menen wij dat de zaken thans zo liggen dat het tweede een sterke nadruk verdient, en zelfs dat het welslagen met het eerste afhankelijk is van een inhaalbeweging door het tweede.

Daar wij menen dat hiermee een belangrijke zaak gediend is zullen wij ons ook verderop in de tekst, maar vooral in de voetnoten, kritische, soms fors-kritische opmerkingen over de gangbare sociologiebeoefening veroorloven, zoals over de ons inziens onevenwichtig grote aandacht voor details, de vrees voor waarden (terwijl men niet aan hen ontkomt), het gebrek aan historisch besef alsmede verwaarlozing van het cultuurverband der dingen, en een braaf-burgerlijk quietisme. Voor uitgewerkte kritieken zie men verder bijvoorbeeld: GURVITCH 1963, LYND 1943, SOROKIN 1958, SCHELSKY 1959. Voor een zeer praktische toepassing zie men de werken van WRIGHT MILLS. Bij GURVITCH gaat het vooral om het laatste hoofdstuk van deel 2: La crise de l'explication en sociologie. LYND's Knowledge for What? zal ook elders nog ter sprake komen.

begrippen". Dit geldt hier dus in het bijzonder waar het beleids-sociologie betreft.

De hoedanigheid echter waarin waarden en waardering in een geschrift aanwezig zijn kan zeer aanzienlijk verschillen[1]. De hoedanigheid die wij in dit geschrift nastreven sluit, naar ons gevoel, nauw aan bij het woord van SCHELSKY (1959): „sichtbar zu machen was sowieso geschieht und was gar nicht mehr zu ändern ist"[2]. Dit moge nu iets nader worden uitgewerkt.

Het is onze notie – wij werken deze uit en menen eigenlijk dat het om méér gaat dan een notie – dat wij sedert de laatste, zeggen wij, 50 jaar zijn komen te leven in een soort maatschappij die grondig verschilt van de vroegere die omstreeks 1900 ophield te bestaan. Het is tevens onze eerste stelling dat dit een zeer fundamenteel gegeven is. Voorts hebben wij de notie – ook deze wordt uitgewerkt en opnieuw menen wij dat het om méér gaat dan een notie – dat de moderne maatschappij geheel andere tendenties heeft dan de vroegere, en dat die tendenties in álle opzichten een grondige wending in de beschaving teweeg moeten brengen. Dit is dan tevens onze tweede stelling. De derde is dat er géén weg terug meer is. De geschiedenis is onomkeerbaar.

Nu kan men zich als deelgenoten in een samenleving, en zeker als men zich nog in de overgang van de ene soort samenleving naar de andere bevindt, op tweeërlei wijze gedragen: men kan de samenleving en zijn tendenties aanvaarden en trachten deze tendenties tot enige harmonie te brengen, óf men kan er met een meer of minder strak vol te houden áfwijzing tegenover staan. In dit laatste geval moet men de hoop laten varen op harmonie, als deze zich niet toevallig voordoet. Onze vierde stelling is dat wij een reële consequentie van de sociologiebeoefening volgen als wij kiezen voor zo groot mogelijke harmonie, zijnde het zich 'thuisgevoelen' van de tegenwoordige mens in zijn moderne samenleving waaruit geen weg terug is.

[1] THOENES (1962) die met POLAK (en voorzichtiger ook DE VALK, 1960) de onmogelijkheid van waardevrijheid onderkent, beveelt scholen van sociologiebeoefening aan naar gelang de waarden en de waardenhiërarchie die centraal worden gesteld. De onvermijdelijkheid wordt hier consequent onder ogen gezien, zodat er bij beheerste beoefening het grote voordeel ontstaat dat min of meer duidelijk kan worden welke de consequenties van de diverse systemen zijn, terwijl er bij een meer praktisch gerichte aanpak de zo nodige werkelijke maatschappij-critiek kan ontstaan.

Dit komt ook overeen met de bekende 'pluriformiteit' van een moderne samenleving, al zal men hier niet meer onder moeten verstaan wat de dagelijkse praktijk er nog onder verstaat (en wat mogelijk nog wel enige tijd zal doorwerken), nl. de uit vorige eeuwen overgeërfde religieuze scheidingen die ons inziens nu wel als rijkelijk verouderd mogen gelden.

Professor Hofstee wees ons erop dat men de kennelijke waarde-onvrijheid in de wetenschapsbeoefening nader kan localiseren. Zo in de keuze van de onderwerpen (de belangstellingsrichting), in de kant die men met materiaal en betoog uitgaat en in, als het zover komt, de plaatsing van de uitkomsten in een groter geheel (het perspectief dat geboden wordt). In het 'tussenliggende' evenwel, zoals in de verzameling van het materiaal en de verwerking ervan in het betoog, zou een veel grotere waardevrijheid (dwingendheid, communis opinio dat het zo moest) bereikbaar zijn, zodat deze, wil men wetenschap blijven, ook verlangd moet worden.

Gaarne brengen wij (doch voegen toe: helaas dat hier nog misverstand over zou kunnen zijn) deze nuancering aan. Voorts zal aan de eis van maximale dwingendheid die van de helderheid en de rekenschap over het geheel moeten worden toegevoegd, zodat dit geheel sterk objectiverend genoemd kan worden. Over MAX WEBER, die hier in het geding is, en o.m. zijn (onhoudbare) waardevrijheidsstelling, zie BEERLING, 1964.

[2] Een zinsnede die door THOENES in een stelling is verwerkt, waardoor onze aandacht erop viel. Zie bij SCHELSKY blz. 125-126.

Als men dus in het volgende meent 'waardering' te bespeuren dan weet men als lezer waar deze naar schrijvers inzicht zijn hoofdzakelijke grond vindt; wij verzoeken hem dan ook deze waardering áán die grondslag te toetsen, al maken wij het hem mogelijk wat moeilijk door de principiële beschouwing over de moderne maatschappij, waar ook het platteland in uitmondt, pas achteraan in enige uitvoerigheid te geven. Maar dezelfde lezer zal hiervan ook, om compositorische redenen, de billijkheid inzien.

Het is dus de modérne maatschappij die wij aanvaarden en móeten aanvaarden. Het was daarom een verrassing dat wij deze maatschappij in bepaalde delen van Nederland reeds vroeg voorafgetekend vonden. Dit geldt vooral in deze zin dat er delen van Nederland zijn die er geredelijk ontvankelijk voor waren, en andere die dit minder of zelfs véél minder waren. Dit in beginsel moderne van ongeveer een derde deel van het land (dat ook al eeuwen lang heeft ingewerkt op het geheel) geeft Nederland tevens iets merkwaardigs in EEG-verband én naar ons inzicht zelfs iets kostbaars; in de andere EEG-landen lijkt dit, zover wij kunnen overzien, te ontbreken. Zo zullen wij ook in enkele geestesstromingen – minderheidsstromingen – deze vooraftekening zien. Ook deze zullen dan 'iets kostbaars' mogen heten.

Uit de positieve aanvaarding van het heden vloeit voort dat het verleden in belangrijke mate in een terugblik wordt gezien. Er steekt zeer zeker iets onrechtvaardigs in als men het verleden, zoals hier dus, niet zonder meer in zijn eigentijdsheid belicht[1]. Maar men legge hier niet al te zeer de nadruk op, want er is werkelijk genoeg oriëntering óp en verheerlijking en verdediging ván dit verleden met zeer veel onrecht, en er is werkelijk té weinig opbouwende verbeelding over heden en toekomst. Wij moeten méér los van het verleden dan tot nu toe het geval is. Dit vereist bewustheid van het heden tegenóver het verleden. De lezer oordele zelf, al zullen wij het menig lezer emotioneel nog moeilijk genoeg maken. Wij beseffen dit, maar menen anderzijds dat de dingen hun loop moeten hebben, waartoe ze – dit zal niemand willen ontkennen – gesteld moeten worden.

Waar wij dus ook toe gekomen zijn, is rondom het gegeven van de oude plattelandsbeschaving een boek te schrijven van algemene strekking.

[1] Men vergelijke de opmerking van HUIZINGA (1950, dl VII, 102) „Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden." Dit is een opmerking van een geleerde die in zijn hoofdwerken de kunst verstond – en waar zou die beter thuis zijn dan bij de geschiedkundige – 'eigentijdsheid' te geven.

VRAAGSTUK EN WERKWIJZE

Durkheim en Marx

1.1 Vraagstuk

Zowel uit de titel als uit de Inleiding kan blijken, dat het in dit boek niet gaat om een beperkt vraagstuk, maar veeleer om de verkenning van een ruim terrein. Het is een terrein, waarop de kennis tot nu toe beperkt en fragmentarisch was, zodat getracht zal worden er enigermate ordenend te werk te gaan.

Velen zullen de ervaring hebben, dat men bij de aanraking met de plattelandsbevolking (vooral de wat oudere) kan stuiten op 'eigen-aardigheden' die soms de notie geven van: „het is overal hetzelfde", dan weer die van: „wat zijn er toch grote verschillen". Hier moet worden getracht beide noties uit te werken en samen te brengen in een verband.

Het vraagstuk van dit boek is dus deze oude, steeds terugkerende, eigen-aard van de plattelanders en de belangrijkste variaties hierop, in het bijzonder in Nederland, te beschrijven en zover mogelijk te verklaren.

Na deze algemene omlijning zal enige nadere uitwerking van het vraagstuk gewenst zijn. Nemen wij als uitgangspunt hiervoor een zo prozaïsche studie als het proefschrift van Dr. B.G.L.M Tosseram Het Melkwinningsgebied van Amsterdam (1936). Dit melkwinningsgebied blijkt uiteen te vallen in twee delen van verschillend gedrag: de streek ten zuiden van het IJ, die wordt gekenmerkt door talrijke individuele pogingen om de vraagstukken die de melklevering aan Amsterdam in de jaren '30 stelt het hoofd te bieden. Enkele van deze pogingen lopen uit op succes en op flinke ondernemingen, terwijl de veel schaarsere coöperatieve pogingen meestal mislukken. Ten noorden van het IJ overheerst echter het coöperatieve pogen, en, hoewel lang niet steeds een succes, dit vertegenwoordigt toch wel de hoofdzakelijke oplossing. Ook in andere opzichten bemerkt men dit verschil in neiging tot samenwerking op ideële basis.

Zeer zeker houdt het verschil in de oplossing van de vraagstukken, zoals de schrijver ook stelt, verband met verschillen in de grootte en de structuur van de boerenbedrijven ten noorden en ten zuiden van het IJ. Maar hier is men er toch niet mee, want, en nu treden we buiten dit proefschrift (en buiten de sociaal-economisch-geografische school), er steekt 'iets Noordhollands' in die coöperatieve oplossing en 'iets Zuidhollands' in de individuele. Zeer duidelijk blijkt dit als men het door het Ministerie van Handel, Nijverheid en Landbouw in 1907 uitgegeven geschrift „Een en ander betreffende de Regeringsbemoeiingen inzake de Landbouw" opslaat; daarin kan men op blz. 208 lezen, dat er in

Nederland 91 coöperatieve kaasfabrieken zijn, waarvan 84 (al bleek dit aantal al spoedig veel te veel) in Noord-Holland!

Bovendien blijkt nu dit merkwaardige dat de kaasmakerij – die voorheen zowel ten noorden als ten zuiden van het IJ algemeen op de boerderij werd beoefend – in het begin van deze eeuw in Noord-Holland naar de fabriek verhuisde maar in Zuid-Holland vrij algemeen op de boerderij bleef. Dit verschil heeft zich tot nu toe bestendigd, hetgeen aanleiding was voor de in 1956 verschenen studie van Kooy, De zelfkazerij van Midden-Nederland. Het bleek Kooy dat er nauwelijks een economische motivering voor het verschijnsel (meer) te vinden was (zie blz. 89), maar dat die zelfkazerijgewoonte – die de boerinnen veel werk bezorgt – samenhing met opvattingen over wat behoort en niet behoort; vooral ook hiermede dat het bekend staan als een goede kaasmaakster een grote eer was voor de vrouw. Opnieuw: er moet dus 'iets Noordhollands' (iets van Holland ten noorden van het IJ) in het spel zijn tegenover 'iets Zuidhollands'. En dit is ook begrijpelijk, want waarom zouden mensen bijvoorbeeld alleen maar coöpereren om economische redenen? Een economische grond hiervoor kan een aanzienlijke stimulans en zelfs een voorwaarde zijn, maar mensen zijn geen 'machines' die zonder meer op impulsen reageren; laat staan dat zij dit op eenvormige wijze zouden doen[1]. Mensen hebben nu eenmaal 'bewustzijn' en daarmee de mogelijkheid om meer of minder overlegd – en dan ook op grond van verschillende overwegingen – te reageren. Op het groepsverband overgebracht betekent dit dat men ageert en reageert in de vorm van verschillende 'cultuur' of 'beschaving'. Het is in dit boek om groepsverband en beschaving begonnen. Naar wij hopen aan te tonen betekent dit een veel wezenlijker kennis dan het correlatieve verband tussen losse stukken menselijk gedrag en allerlei losse omstandigheden. Dit geldt zelfs al is die correlatie nog zo significant; *het beschavingsverband omvat deze namelijk mede.*

Dit voorbeeld van verschillen is met vele andere te vermeerderen. Neem bijvoorbeeld nog wat de Groningse boer Zijlker in 1851 schreef over zichzelf en zijn boer-tijdgenoten, en wat omstreeks dezelfde tijd (1843) de Drie Podagristen waarnamen in Drente. Slechts enkele zinnen zijn voldoende om de lezer te doen beseffen dat er groot verschil was en waaruit dit ongeveer bestond.

J.F. Zijlker was landbouwer te Nieuw-Beerta, later ook radicaal liberaal kamerlid en schreef[2]: „De landbouwer toch, is de landbouwer van de vorige eeuw niet meer. Voor lichamelijke kracht en geschiktheid tot handenarbeid, is thans huishoudelijke oekonomie en beredeneerd overleg in de plaats getreden. Voor bekrompen spaarzaamheid ter vermijding van ieder geldelijk voorschot, tot verbetering en verfraaiing des akkers en al wat den landbouw behoort, voor de wering van arbeidsvolk en daaruit voortspruitend arbeidsloon, heeft thans de plaats ingenomen eene oordeelkundige kansrekening voor de

[1] Wie hier meer boter bij de vis wil hebben raadplege blz. 000, waar blijkt dat tenslotte alleen het 'Hollandse beschavingsgebied' er niet in geslaagd is tot een omvangrijke coöperatieve beweging te komen en daarom, want om economische redenen moest er wel iets gebeuren, tot andere (meer particuliere) vormen is gekomen.
[2] Ontleend aan Hofstee, Het Oldambt, blz. 199.

toekomst, of er met den inleg van een gulden, ook weder een daalder aan kapitaal en rente te winnen valt...".

De heren Boom, Lesturgeon en Van der Scheer namen dit waar in hun Drente[1]: „Oe möt 'n cent zo vast innen tuk (zak, W.) zitten, as 't haor oppe kop en 'n koeze (kies, W.) inne bek". In die tijd bestond het ook nog maar zo'n 50 jaar dat er stenen aan de huizen gebruikt werden en dat er schoorstenen in het dak kwamen. Voordien was het slechts hout en leem geweest, terwijl de rook zich door deuren en kieren of door een gat in het dak een uitweg moest zoeken.

Tot zover dit beeld van verschillen tussen (agrarische) plattelanders in Nederland. Iets meer hierover vindt men in het volgende hoofdstuk, terwijl de afronding moet worden gezocht in hoofdstuk 5 (Geestesgesteldheid).

De andere ervaring was „het is overal hetzelfde". We zullen hiervan slechts beknopte voorbeelden geven, overigens weer verwijzend naar het volgende hoofdstuk en verder naar hoofdstuk 4 (Grondpatroon). In dat hoofdstuk zullen we bijvoorbeeld de zeer grote rol tegenkomen die het grondbezit in de overwegingen van plattelanders heeft gespeeld. Dit geldt onverschillig waar men is: in de Kempen of in Noord-Groningen enzovoort. Frappant is ook de overeenkomst die men aantreft in het wikken en wegen van een huwelijk: in Zuid-Holland, op de Veluwe, in Friesland, en in andere streken. Ten aanzien van dit huwelijk geldt bijna overal ook een grote striktheid: het is bijvoorbeeld onontbindbaar. Kortom, het is een wat ander huwelijk dan wij tegenwoordig, in toenemende mate ook op het platteland, waarnemen. Of men vergelijke het lot van een oudste zoon of dochter in het Kempenland, als men daar de 'kinderen N' tegenkomt, met dat van de oudste zoon in het Drentse gedicht waar hoofdstuk 4 mee eindigt! Het is een geheel ander lot dan wij nu gewend zijn, en typisch plattelands. Het 'oude' platteland heeft dus iets algemeen-eigens dat ook nader bekeken moet worden. In zijn algemeenheid had het een beschaving, waarin men weliswaar duidelijk, zoals we nog zullen zien, de referentie aan omstandigheden kan herkennen, maar die niettemin slechts *als beschaving* doorzichtig gemaakt kan worden.

1.2 Begrippen

Slaan wij nog eens een blik op de titel van dit boek: „de oude plattelandsbeschaving". Daar het platteland in een letterlijk physische zin geen beschaving kan hebben, wordt uiteraard, en in overeenstemming met een veelvuldig spraakgebruik, bedoeld: de beschaving van de vroegere bevolking van het platteland. Deze titel nodigt dan uit om in te gaan op drie zaken: de tijdsbepaling oud, het begrip plattelander of plattelandsbevolking en het sociologische begrip van beschaving of cultuur.

[1] Ontleend aan Het Boek der Podagristen, blz. 57 en 49.

Met de tijdsbepaling 'oud' wordt aangegeven de beschaving op het platteland van vóór de versnelde cultuurdynamiek welke samenhangt met het algemene proces van maatschappelijke verandering in deze tijd. In beginsel geeft die bepaling dus een diepte van vele eeuwen aan, terwijl verderop ter sprake komt, hoeveel eeuwen ongeveer.

Maar toch wordt de aandacht in het bijzonder gericht op het platteland van omstreeks 1900. Dit is noodzakelijk omdat er voor die tijd pas voldoende inlichtingen, zowel mondelinge als schriftelijke, over de plattelanders beschikbaar zijn. Hierbij is het jaartal 1900 ook weer niet als een nauwkeurige aanduiding op te vatten. De formulering luidde ook 'omstreeks 1900', hetgeen dus wil zeggen dat sommige inlichtingen van vóór 1900 stammen, doch ándere van daarna. In feite zijn verreweg de meeste inlichtingen van na 1900. Er is zelfs een aanzienlijk aantal bij van ná de Tweede Wereldoorlog. Maar in al deze gevallen is er alle reden – tenzij anders aangegeven – aan te nemen dat een meer letterlijk omstreeks 1900 verrichtte waarneming nauwelijks een ander inzicht zou hebben opgeleverd.

Eigenlijk vervult de precisering 'omstreeks 1900' dus een oriënterende rol. Het gaat hier veeleer om de beschaving van het platteland van vóór 1900. Deze wordt alleen voornamelijk toegelicht aan de hand van de waarnemingen van omstreeks 1900. In hoeverre dit kan en mag zal nog – reeds ten dele in dit hoofdstuk – voorwerp van bespreking worden.

Met plattelander of plattelandsbevolking wordt uiteraard bedoeld: de drager van de bijzondere beschaving die in de volgende bladzijden zal worden beschreven. Gewoonlijk is hij ook bewoner van het platteland in aardrijkskundige zin; bewoner van de niet-stedelijke ruimte. Maar toch komen niet alle op het platteland wonenden hier in aanmerking. Een verstedelijkte bevolking die ergens op een dorp woont – omstreeks 1900 nog vrij zeldzaam – valt erbuiten. Ook de adel, en omstreeks 1900 vooral ook 'de notabelen', vallen erbuiten. Zij zijn cultureel geen plattelanders, hoezeer velen van hen ook hun belangen op het platteland hadden, zich ermee verbonden gevoelden en ervoor werkten.

Uiteraard vallen dus in het algemeen de stedelijke bevolkingen buiten het begrip. Er is zelfs een aanzienlijke tegenstelling tussen platteland en stad. Maar ook hier is de grens vloeiend. Behalve dat men kan denken aan plattelanders die naar de stad verhuisd zijn, hebben wij vooral het feit op het oog dat kleine landstadjes dikwijls een meerderheid van bevolking hebben (of hadden) wier eigenheden sterk op de plattelandse gelijken. Dit geldt vooral tegenover de grotere steden en de 'grote beschaving'. Hierdoor kunnen zulke plaatsen gevoeglijk met het platteland meegeteld worden, zij het dat dit in sommige opzichten sterker het geval is dan in andere. Zo zullen in hoofdstuk 5 (Geestesgesteldheid) alleen de grootste steden uitgezonderd worden.

Er is ook nog een geschied- en rechtskundig begrip van platteland en plattelander. Dit begrip zondert ook de stad en de adel af, zodat het eveneens dicht tot de culturele plattelander van hierboven voert. Omstreeks 1900 hebben we dan te maken met

degenen die de tradities voortzetten van hen die in de tijd dat deze begrippen juridische betekenis hadden plattelanders waren.

In een meer directe omschrijving kan worden gesteld dat de plattelandsbevolking in culturele zin vooral de landbouwenden, hetzij economisch zelfstandig, hetzij niet zelfstandig, zal omvatten. Voorts behoort de veel kleinere groep van de verzorgende bevolking ertoe, en tenslotte (omstreeks 1900 reeds van enige betekenis) de niet-agrarische arbeidersbevolking die nog een sterke binding aan het land heeft. De vissersbevolking van de kustplaatsen laten we gewoonlijk buiten beschouwing, al zal veel van wat volgt ook op haar betrekking hebben.

Wat het woord beschaving betreft, dit wordt hier in afwisseling gebruikt met het in de sociologische literatuur meer gangbare woord cultuur. Aan het eerste werd de voorkeur gegeven daar het een Nederlands woord is dat op voortreffelijke wijze weergeeft wat er wezenlijk aan de hand is: mensen, ook plattelanders, zijn niet 'van nature' zoals ze zijn, maar in de loop van hun vormingsjaren en door het leven in de samenleving 'beschaafd' geraakt. Dat dit woord in het dagelijks leven het beeld oproept van verfijning (of in elk geval van niet-meer-ruw of niet-meer-primitief) mag geen bezwaar zijn voor het gebruik, daar ditzelfde geldt voor het woord cultuur. Zowel aan dit woord als aan 'beschaving' heeft de sociale wetenschap een veel ruimere betekenis toegekend dan die van 'hogere cultuur', 'hogere cultuuruitingen' of 'fijne beschaving'. Zowel bij beschaving als cultuur gaat het dus om iets veel ruimers dan dit, of eigenlijk om 'alles', al zal hierna wel weer enige praktische beperking worden ingevoerd. Het zal niet nodig zijn hier een volle theoretische uiteenzetting over cultuur of beschaving te geven. Het is een zaak die heel wat literatuur heeft opgeleverd, maar waarvoor wij verder volstaan met een korte aanduiding[1].

Dikwijls luidt een tegenwoordige omschrijving van cultuur zo, dat ook de zogenaamde stoffelijke beschaving – van religieuze voorwerpen tot en met verpakkingsmateriaal – eronder valt. Dit is voor ons doel niet rechtstreeks nodig, zodat het ook beter zal zijn de materiële cultuur niet als zodanig te noemen. Ook allerlei meer abstracte, maar wel goed waarneembare cultuurvormen en uitingen (zoals velerlei instituties, literatuur, kinderspel, folklore, enzovoort) gaan wij in onze omschrijving niet rechtstreeks noemen, nóch ook het dagelijks gedrag van de mensen, wel de meest primaire uiting van hun beschaving. De reden is weer dezelfde als hiervoor: het is voor het doel van dit boek niet nodig.

Welk nu ook het begrip zal zijn dat de lezer zich, helder of minder helder, van beschaving of cultuur heeft gevormd, het zal hem duidelijk zijn dat het door deze beperkingen in de richting gaat van een concentratie van het begrip op de meer innerlijke

[1] Voor een overzicht over inhoud en gebruik van de termen 'culture' en 'civilisation' en van de stand van de cultuurtheorie zie men KROEBER and KLUCKHOHN (1952), Dit werk is voornamelijk op de culturele anthropologie georiënteerd, die in de Verenigde Staten zo jammerlijk is gescheiden van de sociologie (terwijl in Europa veel 'cultuursociologie' dikwijls zo jammerlijk 'literair' en speculatief is en dáardoor gescheiden van de sociologie). Bij deze schrijvers ontmoet men ook een critiek op de huidige sociale wetenschapsbeoefening in de zin zoals hiervoor (blz. 2) werd bedoeld.

aspecten. Voor het doel van dit boek kan cultuur worden omschreven als: *Het geheel van geestelijke inhouden dat men als iets gemeenschappelijks in een maatschappelijke groepering aan kan treffen.* Hieronder vallen de meer zedelijke en verstandelijk-beschouwelijke aspecten (als waarden, normen, inzichten, denkwijzen), alsook meer de gevoels,- en wilsaspecten, zoals gevoelsbindingen en (wils)strevingen. Het zal niet nodig zijn alle begrippen uit deze opsomming in hun, deels elkaar dekkende, betekenissen te omschrijven. Het normale begrip dat de lezer hiervan heeft, helpt hem wel voldoende op weg.

Deze inzichten, denkwijzen enzovoorts, zijn lang niet altijd 'rechtstreeks' waarneembaar, bijvoorbeeld doordat ze ergens 'eerlijk geformuleerd' zouden zijn; zij moeten dus gewoonlijk tóch uit de goed waarneembare vormen worden afgeleid, waarbij het dagelijkse gedrag van de bevolking van grote betekenis is. Feitelijk hebben wij dus wel degelijk met allerlei concrete beschavingsuitingen te maken, zodat hierboven slechts bedoeld kan zijn dat de aandacht niet in de eerste plaats op hun beschrijving is gericht. Het blijft dus vooral gaan om de interpretaties van gedrag en andere cultuuruitingen. Het leek juist er aan het begin van deze studie opmerkzaam op te maken, dat deze uiteindelijk duidend (interpreterend) van karakter zal zijn.

De hier besproken beperking in het cultuurbegrip zou men ook aan kunnen duiden als een toespitsing in verticale richting: de aandacht wordt op het dieper liggende, het meer psychologische, gericht. Deze wijze van stellen houdt in dat er ook een horizontale richting moet kunnen worden onderscheiden. Deze is het 'terrein' van de cultuur. Vanzelf geldt hier dan ook al een zekere beperking, want als de aandacht niet op de uiterlijkheden en hun beschrijving is gericht, dan zal men het deel van het terrein dat men „kunst" noemt (hoe psychologisch interessant het ook moge zijn) al niet goed meer kunnen behandelen. Het is inderdaad ook de bedoeling dat de kunst nauwelijks of niet aan de orde komt, terwijl in het algemeen die deelgebieden zullen ontbreken waarin 'stijl' een belangrijk aspect is.

Wat de horizontale dimensie betreft kan de beperking nu verder worden aangegeven door te stellen dat het gaat om die deelgebieden van de oude plattelandsbeschaving die onmiddellijk met 'het leven' te maken hebben. Dit moet vooral verstaan worden in de zin van 'overlevingskansen', zoals nader zal worden besproken. Dit kerngebied, zoals men het kan noemen, kan ongeveer als volgt in deelgebieden of sectoren worden ingedeeld:

1. Arbeid en bodem
2. Huwelijk, gezin en familie
3. Plaatselijke samenleving
4. Buitenwereld
5. Verstandelijke vaardigheid, zedelijkheid en godsdienst
6. Opvoeding en toekomst

Men zal bemerken dat deze indeling in het volgende geen belangrijke functie heeft in deze zin dat de benadering van de stof met behulp hiervan geschiedt. Deze benadering vindt plaats uit de omstandigheden en hun fundamentele betekenis voor de mensen die erin verkeerden. De indeling geeft dus alleen aan wat men bij die behandeling zal tegenkomen, terwijl hij in hoofdstuk 4 wordt gebruikt voor het geven van een samenvatting van het 'grondpatroon'[1].

De behandeling van de oude plattelandscultuur maakt het nodig dat ook bepaalde kanten van de beschaving van de niet-plattelanders of van de gehele samenleving aan de orde komen. Deze zijn vooral: bestuur, recht, weerbaarheid, godsdienst (en onderwijs) en de handel. Zij betreffen voornamelijk de beheersing van de openbare orde, zodat ze tezamen als een politieke groep van sectoren in de algemenere en hogere beschaving kunnen gelden. Het is vooral in dit verband dat het institutionele toch aan de orde komt. Maar van kracht blijft ook hier dat getracht wordt met een minimum aan behandeling te volstaan.

Een zo nu en dan gebruikt begrip zal ook 'beschavingspatroon' of 'cultuurpatroon' zijn. Als een van de belangrijkste kanten van de beschaving zien wij de samenhang der onderdelen, of ook: de meer of minder evenwichtige betrokkenheid der onderdelen op elkaar en die van deze onderdelen gezamenlijk op allerlei omstandigheden. Het woord cultuurpatroon vestigt de aandacht in het bijzonder op dit verband. Er wordt echter geen verschil van inhoud gemaakt tussen de begrippen beschaving en beschavingspatroon. Het laatste legt alleen een accent op een bepaalde tendentie in de cultuur[2].

De woorden 'grondpatroon' en 'paracultuurpatroon' die men verderop zal ontmoeten vervullen een soortgelijke functie, doordat zij ook de aandacht op de samenhang vestigen.

[1] Het kan van belang zijn de scheiding van een 'kerngebied' en een 'stijlgebied' (een gebied dus waar het voora ook op de vormen aankomt) wat scherper uit te laten komen. Hiertoe bedienen wij ons van de indeling in 'Kulturbereiche' (deelgebieden) zoals die te vinden is bij K. A. Fischer (1951). Deze schrijver onderscheidt: 1 Sprache und Schrift, 2 Technik und Ergologie, 3 Wirtschaft, 4 Sexualleben, 5 Religion und Weltanschauung, 6 Ethos, 7 Recht, 8 Staat, 8a Wehrwesen, 9 Wissenschaft, 10 Erziehung und Menschenführung, 11 t/m 16 Kunst (diverse soorten), 17 Kleidung und Mode, 18 Spiel und Gesellschaft.

Vergelijkt men deze lijst met die welke wij zullen hanteren, dan blijkt wederom duidelijk waar voor ons het accent ligt. Uit deze vergelijking ziet men tevens dat bij Fischer – o.i. ten onrechte – de samenleving als groot deelgebied ontbreekt. Fischer's indeling verraadt dus iets van de oude scheiding van samenleving en cultuur en is bovendien ontworpen voor een minder eenvoudige beschaving dan de oud-plattelandse.

[2] Met deze tendentie is het eigenaardig gesteld. Enerzijds – omdat die er onmiskenbaar is – kan ervan worden uitgegaan bij onderzoek en is hij theoretisch instrument. Anderzijds moet steeds rekening worden gehouden met niet geïntegreerde en niet harmoniserende delen ('losse eindjes'), waardoor vooral de mate van samenhang ook steeds weer een 'te bewijzen' vormt, zeker in een dynamische tijd.

Deze problematiek moet men echter weer niet in de 'moderne sociologie' uitgewerkt zoeken, maar bij de culturele anthropologen, bijvoorbeeld Redfield in een verzameling nagelaten geschriften, 1962. Hierin vindt men tevens een mooie uiteenzetting over de wijze waarop de sociale wetenschap waarde-betrokken is.

Onafhankelijk ervan of het woord nu veel gebruikt wordt of niet, kan men zeggen dat 'beschavingspatroon' wel het meest centrale begrip is voor dit boek, daar het om het aantonen van de eenheid of de sluitendheid van de oude plattelandsbeschaving is begonnen. Zonder deze eenheid zou het ook bijzonder moeilijk zijn deze beschaving in enige mate begrijpelijk, doorzichtig, te maken, zoals tevens de bedoeling is. Dit vooropstellen van de samenhang houdt in, dat allerlei cultuursectoren in de eerste plaats in hun betrokkenheid op elkaar zullen worden gezien. Bovendien zouden ze in een verband met allerlei omstandigheden worden geplaatst. Dit alles betekent dat wij dikwijls in aanraking zullen komen met de niet-zelfstandige aspecten per deelgebied en voorts met de niet-zelfstandige aspecten van de cultuur als geheel.

Onder de zelfstandigheid of autonomie van een cultuursector kan men verstaan zijn bepaaldheid, naar vorm en inhoud, uit voor die sector eigen (of moeilijk tot die van andere sectoren) herleidbare beginselen. Voor zover er zelfstandigheid is betekent dit dat vorm en inhoud niet bepaald zijn door de overige cultuur of door omstandigheden al of niet in samenhang met de overige cultuur. Voorts geldt dat men vooral pas zinvol cultuursectoren kan onderscheiden, als men deze en wat men daarin als leidende beginselen meent te onderscheiden, tevens verbonden ziet met oorspronkelijke behoeften of vermogens in de mens: de behoefte zich in stand te houden, zich te doen gelden (resp. zich te ontplooien), uiteindelijke levensvragen beantwoord te krijgen, het vermogen schoonheid te ervaren, enzovoort. Dan immers zijn er ook sterke eigen motieven voor zo'n deelgebied gegeven.

Maar het zou wel heel bijzonder zijn als de autonomie per deelgebied steeds even groot zou zijn en de beïnvloeding van de ene sector door de andere, mogelijk zelfs de overwoekering (en dan in meer primitieve vormen) van de belangen en beginselen uit de ene sector door die uit de andere, een gelijkblijvende grootheid was. De mogelijke verhoudingen tussen zelfstandig en niet-zelfstandig kan men zich nader voorstellen door te denken aan twee polen: de autonome en de niet-autonome pool. Het niet-autonome kan nu tot bijna aan de autonome pool reiken zonder dat teniet wordt gedaan dat er zelfstandigheid is en omgekeerd. De beide uitersten zullen mogelijk weinig voorkomen, zodat het merendeel der cultuursectoren zowel aanzienlijke zelfstandige als aanzienlijke niet-zelfstandige aspecten – beide versmolten tot een 'levend geheel' – zal omvatten. Hierbij zijn een algehele zelfstandigheid en een algehele onzelfstandigheid niet zinvol voorstelbaar. Bij algehele zelfstandigheid zou het deelgebied immers buiten het beschavingsgeheel vallen en iets anders dan cultuur moeten zijn zonder dat men zich goed kan indenken wat dat andere dan wel is. Bij een algehele onzelfstandigheid zou er geen aanleiding zijn geweest een afzonderlijk deelgebied te onderscheiden.

Voorts zal men zich hierbij voor ogen moeten houden – dit nog eens uitdrukkelijk in verband met de misleiding die van het beeld van de twee polen uit zou kunnen gaan – dat het zelfstandige en onzelfstandige niet als duidelijk te onderscheiden bestanddelen

voorkomen. Er heeft, zoals gezegd, veeleer een innige versmelting plaats gevonden tot een meer of minder harmonisch geheel; in elk geval tot een moeilijk ontwarbaar geheel, zoals we nog genoegzaam tegen zullen komen. De mate van zelfstandigheid zal verder afhangen van de mate waarin een cultuursector ook actief (of meer passief) in het beschavingsgeheel is opgenomen, en dit kan van tijd tot tijd nog al sterk wisselen, zoals we vooral voor de godsdienst nog zullen zien.

Door de eenheid van een beschaving voorop te stellen, zal in het bijzonder het niet-zelfstandige element per deelgebied naar voren komen, aldus werd gesteld. Maar daar de invloeden die de ene cultuursector aan de andere binden, voor zover rechtstreeks cultureel, toch ergens vandaan moeten komen, zal dit betekenen dat enkele sectoren of enkele belangen en beginselen uit die sectoren dominant zijn; of beter, daar moeilijk is uit te maken hoe men precies deelgebieden moet onderscheiden en wat er in elk thuis hoort: dat sommige belangen en beginselen (behoeften, vermogens) méér of op primitievere wijze dominant zijn dan op het eerste gezicht zou lijken of zou zijn te verwachten. In het voorgaande werd reeds even aangestipt dat een resultaat van deze studie wel is dat het leven op het platteland sterk in het teken heeft gestaan van de primaire zorg om de overlevingskansen als zodanig. In een nog nader uit te werken verband hiermee zal blijken dat in hogere maatschappelijke lagen het leven sterk stond in het teken van een nog al elementaire machtsbeleving en het behoud van macht. Men zou hier zeggen dat beginselen en belangen die men bijvoorbeeld vooral in de economische sector en in die van bestuur en weerbaarheid in een zekere rol kan verwachten, zowel in als buiten die sectoren vrij primitief-overheersend zijn geworden. De autonomie in verscheidene andere sectoren en van verscheidene andere beginselen zullen wij dan ook ontmoeten als aanzienlijk kleiner dan op het eerste gezicht moge schijnen. In deze gevallen zijn de bindingen met de overheersende deelgebieden en beginselen dan meestal psychisch vervaagd (onbewust geworden) en intellectueel overdekt (gerationaliseerd) geraakt.

Als voorbeeld kan hier het recht dienen. We zullen een grote rechtsongelijkheid tegenkomen, verbonden aan onwrikbare machtsposities. Deze algemene grondslag van het meeste recht in het verleden is niet autonoom bepaald. Hij zal ook gerationaliseerd mogen heten als er wordt gesteld dat die ongelijkheid van Godswege zo gewild is. Dit niet autonome (en onverfijnde) en dit rationalisatie-karakter blijken wel het duidelijkst als uit de volgende hoofdstukken aannemelijk wordt dat degenen tegen wie de rechtsongelijkheid gericht was, deze dikwijls maar node aanvaard hebben. Maar gegeven deze grondslag kan het recht zich verder nog al zelfstandig ontwikkelen: als vorstenrecht, rechten van de adel, stedenrecht, rechten van het volk, enzovoort. Vaak sprak men hier ook van privileges, welk woord al op over- en onderberechting duidt. Zelfstandig zal ook zijn dat binnen het gegeven kader ongetwijfeld dikwijls 'werkelijk recht' werd gedaan of dat het stelsel, hetzij formeel, hetzij informeel, zo nu en dan meer in overeenstemming werd gebracht met een waarschijnlijk meer oorspronkelijk (en autonoom) gevoel voor recht in de mens. Met deze laatste aspecten komen wij hier dus nauwelijks in aanraking, maar daarom wordt hun bestaan nog niet ontkend.

Het vraagstuk van de zelfstandigheid of de onzelfstandigheid van de beschaving als geheel vergt even een afzonderlijke benadering. Dit is vooral zo, omdat hier – bij een werkelijke verklaring – de cultuur zelf in beginsel uitgesloten moet worden, hetgeen voor elk deelgebied afzonderlijk niet nodig was. Voor de verklaring van de cultuur als geheel komen dan alleen de meer oorspronkelijke behoeften en beginselen in de mens in aanmerking, in wisselwerking met de niet-culturele omstandigheden buiten de mens. Zelfstandigheid kan dan inhouden dat de cultuur overwegend moet worden begrepen uit een wijd spectrum van zulke meer oorspronkelijke mogelijkheden, terwijl de omstandigheden 'gemaakt' worden, en onzelfstandigheid, dat de omstandigheden een (zwaar) overwicht op de cultuur hebben en tot een – dan uiteraard – ontplooiingbelemmerende aanpassing leiden. Over allerlei dat hieraan vast zit zal men zeker lang van gedachten kunnen wisselen, met ongetwijfeld als uitkomst dat het onderscheid zelfstandig-onzelfstandig (maken en niet-maken van de omstandigheden) zeer betrekkelijk is. Maar met zo'n betrekkelijkheid hebben wij juist sterk te doen. Wij zullen zien dat de oude plattelandsbeschaving – en de oude beschaving in het algemeen – vergeleken bij de huidige mogelijkheden toch wel zéer sterk onder de invloed van zijn omstandigheden stond; dus dat men zijn omstandigheden weinig actief beheerste, mede waardoor slechts (een wisselwerking) de meer primitieve mogelijkheden in de mens werden gebruikt.

De omstandigheden waarop de beschaving wordt betrokken zullen die blijken te zijn van een lang historisch tijdperk. Als algemene aanduiding voor deze omstandigheden kan gelden dat ze een situatie van geringe maatschappelijke ontplooiing of differentiatie vormden. Hieronder kan men verstaan dat allerlei menselijke activiteiten nog weinig gespecialiseerd waren en dat men nog weinig op cumulaties voortbouwde, zoals economische cumulaties in de vorm van kapitaal en kapitaalgoederen, of geestelijk-intellectuele cumulaties in de vorm van wetenschap. Alles was nog weinig geëvolueerd, zou men ook kunnen zeggen. Deze zegswijze roept dan meteen de veel langere historische keten in gedachten, waarin dit tijdperk past: er gingen nog weer primitievere tijden aan vooraf, terwijl de huidige tijd erop gevolgd is[1]. In hoofdstuk 3 zal het een en ander worden uitgewerkt tot de grondverhoudingen van het oude maatschappelijk bestel dat tussen het primitievere en het hedendaagse in staat, en in hoofdstuk 4 tot de levenswerkelijkheid waar de plattelander in moest leven en waar hij in zijn beschaving bij aanknoopt.

Het aangegeven tijdperk blijkt voor het grootste deel van Nederland te lopen van omstreeks 800 (de tijd van Karel de Grote, toen onze streken uit een soort voorstadium

[1] Het is belangrijk dat men zich de betekenis hiervan goed realiseert. Het gaat om wat in de Inleiding de onomkeerbaarheid van de geschiedenis werd genoemd. Het duidelijkst wordt dit wel als men nagaat hoe snel zich na de oorlog in West-Duitsland het herstel tot een modern-industriële samenleving voltrok, en hoe moeizaam de ontwikkeling van een dergelijke samenleving zich in Azië, Afrika, Zuid- en Midden-Amerika voltrekt. West-Duitsland was 'ervaren' en 'rijp' hiervoor en verviel dús niet tot een agrarische (en gegeven de oefening, ook in dit opzicht, tot een agrarisch-feodale) staat. De andere genoemde streken der aarde hebben niet deze ruimere ervaring doch gewoonlijk wel het agrarische en tevens feodaalachtige verleden.

in een tijdperk van 'hogere beschaving' kwamen) tot omstreeks 1900, toen er diepgaande veranderingen waren gekomen of komende waren.

Er werd hierboven een voorzichtige formulering gekozen: de cultuur als geheel zou in beginsel op omstandigheden worden betrokken en op gegevens in de mens zelf die niet al te direct cultuur zijn. Een dergelijke voorzichtige formulering is wel nodig, bijvoorbeeld omdat men erover kan twisten of een geringe mate van intellectuele ontplooiing, in de vorige alinea als omstandigheid aangemerkt, niet evenzeer cultuur is als wat men aan houdingen, enzovoort, hiermee in verband kan brengen. Wie zegt dat dit reeds cultuur is, zal formeel gelijk hebben, want het betreft een geestelijke inhoud, zij het een van zeer algemene aard. Deze geringe intellectuele ontplooiing werd echter ook als een geringe mate van evolutie gezien, terwijl er bovendien, zoals nader wordt uitgewerkt, verband is met de overige ongedifferentieerdheden van de historische fase. Dit plaatst het geheel dan weer onder de omstandigheden: men was nu eenmaal niet 'verder', of anders gesteld: er was wat dit betreft geen keus.

Een belangrijker grond voor voorzichtigheid in de formulering is echter, dat het moeilijk is de cultuur ook in onbetwistbare vorm geheel uit de verklaring te bannen. Dit houdt opnieuw verband met het historische proces waarin alles is opgenomen. Het aangegeven tijdvak van omstreeks 800 tot omstreeks 1900 werd immers voorafgegaan door een eerder, waarin er ook geïntegreerde beschaving heeft bestaan. Hiervan is doorwerking te verwachten, en al zou deze nog zo gering zijn, het brengt de cultuur weer in de verklaring. Men zou hier een kunstgreep toe kunnen passen en kunnen zeggen, dat de beschaving van vóór het beschouwde tijdvak omstandigheid was voor dat tijdvak zelf. Dit lijkt ook volkomen toelaatbaar, maar niettemin werd de voorkeur gegeven aan een voorzichtige formulering. Voor deze doorwerkingen van oude beschaving kan het woord 'oude beschavingsoverdrachten' worden gebruikt. In het volgende zullen verschijnselen worden ontmoet die waarschijnlijk als zulke oude overdrachten moeten worden beschouwd.

Uit het hiervoor besprokene volgt tevens min of meer dat het in de bedoeling moet liggen het gehele tijdvak van 800 tot 1900 'en bloc' te behandelen. Dit is inderdaad het geval, al wordt er wel een zekere onderverdeling van dit tijdvak besproken en wordt er ook telkens op de historische voortgang erin teruggegrepen. Maar een consequente diachronische studie, en dan nog weer specifiek voor elke landstreek, vormt dit alles toch niet. Hiertoe bleek namelijk grotendeels het materiaal te ontbreken, zeker betreffende de oudste geschiedenis, terwijl, als het materiaal er wel was, er gewoonlijk een goede historisch-sociologische verwerking ontbrak. De louter historische werken zijn dikwijls wat (of zelfs zeer) misleidend, waarvan nog wel voorbeelden genoemd zullen worden.

Natuurlijk is het jammer dat er geen meer zuiver diachronische behandeling vollediger naast de sociologisch-systematische kon worden gesteld, maar men kan de nadelen hiervan allicht ook te hoog aanslaan. Ons inziens kan aannemelijk worden gemaakt dat het

tijdperk waar het hier om gaat zozeer een eenheid was en zozeer verschilt van de omstandigheden van in elk geval ná 1900, dat het verloop binnen dit tijdperk als van betrekkelijk ondergeschikte betekenis moet worden beschouwd. Men kan dit ook aldus uitdrukken: wat er omstreeks 1900 aan plattelandsbeschaving gevonden wordt zal ongetwijfeld deels niet zo oud zijn, maar in zijn hoofdtrekken heeft deze beschaving meer dan 1000 jaar de tijd gehad te groeien. Daarom kan die ook tegen de achtergrond van de algemene situatie van dit tijdperk worden gezien. Dit geldt ook al zou die beschaving nog elementen van een vroeger tijdperk omvatten. De meer dan 1000 jaren zullen dit vroegere, zeker wat betreft de hier centraal staande deelgebieden, niet ongemoeid hebben gelaten.

1.4 Enkele schrijvers en nogmaals enkele inzichten

In dit hoofdstuk mag zeker niet verzuimd worden twee auteurs te noemen vanuit wier grondgedachten hier gepoogd wordt voort te werken. Het betreft Durkheim en Marx. Aan enkele van hun inzichten zal nu enige aandacht worden besteed.

Wat Durkheim betreft komen wij vooral in aanraking met de hoofdgedachten in De la Division du Travail Social. De schrijver merkt hierin op, hoezeer de samenleving in zijn tijd – omstreeks 1900 – gedifferentieerd was geraakt vergeleken bij vroegere tijden. In Durkheim's tijd gaven de economen in de sociaal-wetenschappelijke literatuur de toon aan. Het is vooral tegen hen dat hij zich afzet als hij stelt dat de differentiatie veel verder doorwerkt dan alleen in de economische sector. Het gehele maatschappelijke leven wordt erdoor beïnvloed; de maatschappij is er zelfs diepgaand anders van geworden. Dit komt volgens Durkheim doordat de arbeidsdeling aan degenen die in de maatschappij samenleven zó verschillende taken oplegt, dat velen daardoor (en doordat ze zich hiervoor scholen) mensen worden die niet zonder meer voor anderen verwisselbaar zijn. Dit stimuleert het ontplooien van individuele gaven zoals nooit tevoren werd gezien. Waar dit geschiedt kan niet anders worden verwacht dan dat tenslotte, na langere of kortere tijd, het individuele als zodanig ontplooid wordt en maatschappelijk een hoog aanzien krijgt.

De kern van deze gedachtengang (en van die in dit boek) is dus dat de samenleving diepgaand ánders is geworden. Zij is geworden van een overwegende 'société de solidarité mécanique' tot een overwegende 'société de solidarité organique'. Deze namen doen mogelijk wat 19e eeuws aan; zij zijn ook ontstaan in een al of niet denkbeeldige discussie met tijdgenoten en met voorgangers. Men leefde in de tijd van de zich ontplooiende techniek en van grote biologische ontdekkingen.

In de société mécanique voltrekt zich alles bijna mechanisch, dus in sterke mate buiten het bewustzijn van de cultuurdragers om. De moralité (een woord dat vrijwel de functie vervult van ons begrip cultuur) heeft iets vanzelfsprekends, onoverlegds, niet-individueels. Niet-individueel wil niet zeggen, dat de individuele mensen niet de

dragers zouden zijn van die moralité, doch alleen dat de ene mens zich weinig van de andere onderscheidt. Hierdoor hebben ze iets mechanisch. Het recht is ook sterk repressief, dus werkend met veel geboden en verboden.

In de société de solidarité organique, de samenleving die een zekere differentiatiegraad gepasseerd is, ligt dit anders. Daar is de moralité veel minder dwingend omdat de mensen er meer geïndividualiseerd zijn, hetgeen inhoudt dat hun bewustzijn er ruimer ontwikkeld is. Ze gedragen zich niet meer zo sterk als vroeger als gelijke eenheden, maar meer gedifferentieerd als delen van een organisme. Dit laatste betekent niet dat er nu een onbeperkte vrijheid heerst. De mensen hebben nu alleen een márge van vrijheid zou men kunnen zeggen. Deze marge treft ons als individualiteit, maar men moet zich blijven voegen in het organische geheel. Er blijft dus ook 'contrainte sociale' werkzaam, die de mensen in de société organique in het gareel houdt. Maar er is meer keuze op welke plaats men in het geheel wil komen te staan. Dit staat in tegenstelling tot de société mécanique, die enerzijds bijna willekeurig deelbaar was en toch steeds levenskrachtig kon blijven omdat er weinig gespecialiseerde organen waren; maar waarin anderzijds toch de contrainte sociale de neiging heeft een ieder gelijk te maken aan een ieder.

Men kan zich afvragen, waarom de samenleving die een geringere graad van ontplooiing kent dan de organische[1] een zo sterke neiging tot eenvormigheid zou kennen en zo weinig verdraagzaam zou zijn t.a.v. afwijkingen, de individuele ontplooiing van de enkeling inbegrepen. Want al had zij deze ontplooiing niet nodig, zoals de société organique, ze zou die toch hebben kunnen toelaten.

Men kan niet zeggen dat Durkheim bijzonder veel werk maakt van vragen als deze. Daarvoor is het voor hem te vanzelfsprekend (critici spreken hier van zijn 'metaphysica') dat de samenleving een solidarité handhaaft en dan uiteraard niet meer toelaat dan – met een modern woord – functioneel is. Pas wanneer een hogere vorm van samenleving wordt bereikt (dit is het 'doel' van de division du travail) kan het anders worden en dat is dan eveneens functioneel. Maar uit zijn werk kan men wel allerlei meer specifieke argumenten samenstellen.

Volgens de auteur is het ondenkbaar dat een mens, ook de mens uit de société de solidarité mécanique, degene kan zijn die hij is zónder die société. Zelfs bij een primitief niveau van leven past elk mens zoveel toe dat hij het merendeel ervan, ook al betreft het de eenvoudigste gedragingen waardoor het leven in stand blijft, onmogelijk van zichzelf kan hebben. Hij heeft het dan ook uit de samenleving: van ouders en van tijdgenoten. Dit moet elkeen onbewust het gevoel geven afhankelijk te zijn, of wat hetzelfde is, dat de collectiviteit gezag heeft. Maar ook als iemand het voor zichzelf niet toe zou willen geven dat hij in vergaande mate is wie hij is dóór de gemeenschap met anderen, dan zal hij

[1] Hoe men op grond van redeneringen waar telkens op zichzelf veel voor te zeggen is uitkan komen op tegengestelde betekenissen van woorden ziet men als men SAAL's (1958) begrip organische maatschappij naast het onze legt. Genoemde auteur bedoelt er juist de oude plattelandssamenleving mee – omdat die zo'n eng en informeel samenhangend geheel is – terwijl hij de moderne samenleving – gekenmerkt door veel uitdrukkelijk organiseren – een organisatorische samenleving noemt. De Durkheimse namen mogen hun bezwaren hebben, ze komen ons niettemin als fundamenteler voor. Saals begrip staat in de traditie van Tönnies.

het (in wezen) voor ieder ander (onbewust) wél voor waar houden (en voor waar móeten houden, daar er anders geen orde-mogelijkheid is, en dus geen leven). Dit houdt de 'contrainte sociale' in stand, want hij is steeds zélf 'ieder ander', behalve in het enkele geval dat het zichzelf betreft. En wanneer er dan geen tegenkrachten aan het werk zijn die de tegenpool van de collectiviteit, namelijk de enkeling, versterken, blijft het erbij dat de collectiviteit volle zeggenschap heeft over de enkeling en alle enkelingen min of meer modelleert tot een eenvormig type. Het repressieve karakter van de moralité wordt dan eveneens duidelijker.

Doch hoe men de ruimte die Durkheim laat (en die hem iets 'mystieks' geeft) ook opvult, het is voor hem geen wonder dat men in de samenleving van geringe differentiatie in beginsel steeds een sterke intolerantie t.a.v. het individu aantreft. Wij zullen dit op het oude platteland nog ontmoeten: 'afwijkingen' (individualiteit) vindt men er ronduit belachelijk. Ze wekken de meest venijnige spot op, zo geen hardhandige maatregelen. Wij zullen verderop in dit boek ook nog andere argumenten aanvoeren om deze onverdraagzaamheid voor het oude platteland begrijpelijk te maken. Het zou namelijk klaarblijkelijk gevaarlijk zijn geweest (zoals het niet-functionele in beginsel steeds gevaarlijk is) als deze samenleving niet zou hebben gezorgd voor een zo groot mogelijke uniformering.

De bezwaren die men tegen Durkheim inbrengt[1] zijn in het voorbijgaan wel genoemd: mysticisme, metaphysica e.d. omdat hij de neiging heeft het boven-individuele te verzelfstandigen zonder de betrekkingen met het individuele duidelijk uit te spinnen. De société, de moralité, de contrainte sociale: zij worden allen krachten 'sui generis', vrijwel zonder meer. Zij zijn 'faits socials', dus ook 'choses', die als zodanig (d.i. socio-

[1] Bijvoorbeeld J. P. KRUIJT, Het sociologisme van Emile Durkheim, 1958.

Kruijt's artikel in SCIENTIA (deel II, 1957) raadplegend vraagt men zich af, waarom deze schrijver niet de verbinding legt tussen de door hem genoemde vondst van de z.g. wolfskinderen (kinderen, in de bossen van India aangetroffen, levende met en als dieren, en niet meer te gewennen aan de menselijke samenleving) en Durkheim's toekenning van een groot gewicht aan het menselijke groepsleven, doch wel Bouglé noemt, die zich bij de lectuur van Durkheim 'terecht' zou hebben afgevraagd of de menselijke arm (en K. wil daar de hersenen nog aan toevoegen) ook al een product is van het groepsleven. Komt dit niet neer op onverdiende ridiculisering?

Zeer zeker echter is hier een ernstig te nemen bezwaar aan de orde: ook het ondervinden van tijd en ruimte zou volgens Durkheim sociaal bepaald zijn, hetgeen heel weinig aanspreekt. Waar men hier tegen op loopt is vooral de oorspronkelijke menselijke aanleg (of de evolutie tot mens). Toch willen wij hier – los van de vraag waar het sociologisme, al of niet bij D., begint – nog een lans breken voor het verschijnsel. Menselijke aanleg is namelijk een bijzonder inoperabel iets (een antwoord, waar verder geen antwoord is) gebleken. Hoe anders zou men hierin dan verder door moeten dringen dan sociologistisch, psychologistisch, historistisch, biologistisch, enzovoort; een dergelijke algemene ongrijpbaarheid nodigt daartoe uit. Of wat men ook kan zeggen: aangezien deze ongrijpbaarheid betekenis heeft voor zovéél wetenschappen, moet elk wel trachten eruit te halen wat erin zit. De integratie, het oplossen van de -ismen, is later zorg. Of met een concreet voorbeeld, verband houdende met het behandelde in 4.3: als de mens o.a. sociale aanleg zou hebben, dan moet er een sociologische weg zijn deze te hanteren, want anders zou uit die aanleg niet én een société mécanique én een société organique voort kunnen komen (en zelfs 'wolfskinderen'). Wat het tijdsondervinden betreft: verderop zal het tijdsondervinden van de peasant worden besproken. Dit is gewoonlijk een geheel ander dan dat in de moderne samenleving, terwijl het nauwelijks denkbaar is dat het verschil los staat van de omstandigheden die beide typen samenlevingen bieden.

Zie over Durkheim ook BEERLING, Wijsgerig sociologische verkenningen, 1964.

logisch en bijvoorbeeld niet psychologisch) behandeld moeten worden. Maar er zijn genoeg plaatsen in zijn werk waaruit blijkt dat hij de individuele mensen als de uiteindelijke dragers van het supra-individuele ziet. Het wil ons voorkomen dat men slechts enkele accenten behoeft te verleggen om Durkheim weer volkomen actueel te maken. Hij behoort trouwens niet tot de vergeten schrijvers, ook al heeft zijn werk in feite weinig doorgewerkt.

Als men zich eerst een tijd verdiept heeft in de fundamenteel-sociologische geschriften van Durkheim, is het wel een heel merkwaardige ervaring met Marx' woorden in aanraking te komen: filosofisch, profeterend, sarcastisch en toch ook weer droog gedetailleerd. Alles wordt bij Marx gedragen door een zeer sterke emotie; in het bijzonder door een gloeiende verontwaardiging. Het is uit den treure betoogd, dat Marx wetenschappelijk (sociologisch en economisch) in een aantal opzichten helemaal niet zo sterk stond. Wij gaan dit nu niet bespreken doch merken slechts op dat het voor een belangrijk deel door hem geweest is dat talrijke sociale verschijnselen, waaronder vele die wij nu onaanvaardbaar achten in het licht van de publieke opinie en in dat van de wetenschap zijn gekomen. Hierbij zijn er waar wij ook mee in aanraking komen, en wel, zo lijkt het, onvermijdelijk in de Marxiaanse zin.

Zo is het ons inziens volmaakt onontkoombaar, dat wie ook maar enigermate van de oude plattelandscultuur en van de oude cultuur in het algemeen begrip wil krijgen, oog moét hebben voor de principiële gelaagdheid van de oude samenleving. Men kan als men wil talloze maatschappelijke lagen onderscheiden, maar in veel gevallen, zoals gewoonlijk hier, is het voldoende voor de vroegere samenleving uit te gaan van twee lagen: die der heren en de volkslaag. De heren hadden, en streefden na, een min of meer volledige zeggenschap over het volk. Volgens Marx berust dit in wezen op machtstoeëigening of usurpatie en op niets anders. Dit geldt niet alleen ten aanzien van het industriële proletariaat, dat zijn hoofdaandacht had, maar evenzeer voor het landvolk waarvoor hij o.m. omvangrijk Engels historisch materiaal aanvoert[1]. De analyse van de oude plattelandscultuur voert ons tot wezenlijk dezelfde conclusies. En ook al zijn er allerlei verschillen tussen een machtstoeëigening die zich in de loop van vele generaties voltrekt en de cultuur 'meekrijgt', en een enkele usurpatie-daad, vooral als die laatste de cultuur tegen zich heeft, er moet usurpatie hebben plaatsgevonden. Tevens menen wij ook de hoofdreden hiervoor aan te kunnen geven. Deze is gelegen in de alzijdige zwakte van een gezeten plattelandsbevolking tegenover eventuele usurpatoren. Deze zwakte zien wij voortkomen uit de situatie van geringe differentiatie, die geldig is voor de gehele samenleving. Het komt ons dus voor, dat een in wezen Durkheimse redenering (van de fundamentele situatie van geringe differentiatie uit; waarin bovendien iets autoritairs ligt besloten) de maatschappelijke tweedeling van Marx mede kan omvatten, en dat dit een basis is voor de wetenschappelijke doorgronding van de samen-

[1] In 't algemeen was Marx (en de Marxist) geen kenner van het boerendom, waarop bijvoorbeeld MITRANI (1951) wijst.

leving van het verleden, alsook voor die van allerlei verschijnselen in de hedendaagse samenleving welke in menig opzicht het verleden nog heeft vastgehouden.

Onontkoombaar is dan ook de andere hoofdgedachte van Marx, namelijk dat die oude samenleving er (in de loop van eeuwen) in geslaagd is een soms nogal geraffineerd stelsel van rationalisaties 'bovenop' de rauwe werkelijkheid te zetten. In wezen dienen deze dan om de bestaande toestand te stabiliseren en de mensen erin te accomoderen. Dit kan dan nauwelijks anders dan door het bestaande 'goed te praten'. Marx gaat zover dat hij nagenoeg alle hogere uitingen van de geest door dit rationalisatiekarakter zag aangedaan. Ze waren volgens hem ideologie, een schoonlijkende bovenbouw die tot taak had de ware toestand te verhullen. Marx' 'fout' (zeker begrijpelijk in zijn tijd en bij zijn temperament) zal zijn geweest dat hij er nauwelijks iets anders in kon zien. Hij zal dus het autonome aspect 'vergeten' hebben. Hij vergat ook het aandeel dat het volk zelf dikwijls gehad heeft in de totstandkoming van de rationalisaties. Zijn essentiële gelijk tast dit ons inziens echter niet aan[1].

Wat deze bovenbouw betreft komen wij in dit boek vooral in aanraking met het bestuur, het recht en met de godsdienst. Over het recht, en zijdelings over het bestuur, werd hiervoor reeds een opmerking gemaakt. In verband met de godsdienst moet nog weer op Durkheim worden teruggegrepen. Als deze stelt dat de godsdienst eigenlijk 'de maatschappij' is, dan wordt hem sociologisme verweten (KRUIJT, 1958). Hoewel Durkheim in het begin van Les Formes Élementaires de la Vie Religieuse[2] stelt dat het religieuze iets zelfstandigs heeft, beginnend bij de steeds terugkerende vragen van levensoriëntering, is het (afgezien van de behoefte het bovennatuurlijke karakter van de godsdienst te handhaven[3]) wegens de algemene bezwaren die men tegen Durkheims werk kan hebben wel begrijpelijk dat men tot deze critiek komt.

[1] In Nederland is het THOENES (1964) die in de jongste tijd weer pleidooien voor Marx voert. Ons inziens dus terecht al zullen verscheidene thesen van Marx nu wat genuanceerder kunnen worden geformuleerd, zoals uiteraard ook Thoenes' bedoeling is.

[2] Hier werd een Engelse uitgave gebruikt.

[3] Dit komt nog al eens voor, terwijl men er in gelovige kring soms trots op is. Van wetenschappelijk standpunt uit gezien moet dit echter ongeoorloofd worden geacht, daar de wetenschap dan geen vrij zoeken meer is naar algemeen overtuigende (algemene instemming oproepende) waarheid, of, wat op hetzelfde neerkomt, dat men niet zou mogen veronderstellen dat de waarheid open en wordende is.

Schrijver zelf is humanist, wat in zoverre een overbodige opmerking is, omdat humanisme, hoezeer het ook voorzichtig behoort te zijn met de uitkomsten van de wetenschap van het ogenblik, het conflict ermee in beginsel niet kent. Maar het zij vermeld om nog eens terug te kunnen komen op de eis van waardevrijheid in de wetenschap. Even sterk namelijk als velen vasthouden aan de veronderstelling dat 'levensbeschouwing' zo belangrijk zou zijn voor de wetenschapsbeoefening, houden eveneens velen vast aan de mogelijkheid van een waardevrije wetenschap. Dit ligt ons inziens dus anders; waardevrijheid (ook al moet men in de wetenschap spelregels erkennen) is onmogelijk, maar het is vooral een bepaald soort levensbeschouwing (waarheidsopvatting), de traditioneel-gelovige, die telkens wetenschapsbeperkend (zelfs werend) op kan gaan treden wegens een wezenlijke ongelijkgerichtheid. Wetenschap is dus vaak objectiever dan men denkt, en tegelijk anders subjectief dan men denkt.

In de sfeer van de waarden leggen wij hier de nadruk op een evenwichtig-verrijkende ontplooiing van mens en beschaving. Dit zal wel humanistisch mogen heten, maar, zoals betoogd, zijn er in het 'sowieso' geschiedende zulke dringende redenen voor aan te wijzen dat dit een punt van bewuste overweging moet worden, dat ook een sociologie die voor universele gangbaarheid (als niet-particuliere doeleinden dienend) in aanmerking wil komen, hier niet aan voorbij zal kunnen (blijven) gaan.

Niettemin is het ons inziens hoogst wenselijk (terwille van de wetenschappelijke vruchtbaarheid) hiér ver met beide auteurs mee te gaan, en dus te stellen dat het niet-autonome tot dicht bij de autonome pool moet zijn gekomen. In de loop van dit boek zullen wij dan ook de niet-zelfstandige (de maatschappelijke) aspecten van de godsdienst als omvangrijk en als zeer wezenlijk voor het begrip van zijn historische verschijningsvormen gaan zien; namelijk de hele bovennatuurlijkheid bepalend, redelijkerwijs gesproken.

Dit aspect gaan we samenvatten met de term 'spiegelpatroon' of 'paracultuurpatroon'. Dit is het cultuurpatroon – voornamelijk berustend op psychologische projectie[1] – dat het meer empirische patroon, aangehaakt aan de vragen van levensoriëntering, spiegelt, begeleidt, omspeelt en hierdoor bevestigt. De noden en de verhoudingen van de mensheid in de behandelde historische fase, kortom 'alles', vindt men er op een of andere wijze in terug.

Wanneer men zich hierop bezint is het ook niet zo verwonderlijk dat men op een omvangrijke bepaaldheid van de godsdienst uit de overige cultuur stuit. De religieuze vragen betreffen immers vooral uiteindelijke zin en uiteindelijk weten. Men kan dit centrale vragen noemen voor het gemoed (vooral als de cultuur hier sterk op werkt of als er neurotiserende krachten werkzaam zijn), maar uit kenstandpunt gezien bewegen zij zich aan de rand van het vatbare. Het ligt dan zelfs voor de hand dat de concrete voorstellingen die men zich hier vormt (het betreft ook een samenleving zonder wetenschap) sterk het stempel dragen van de concrete levenservaring. Heeft deze vorming eenmaal plaatsgevonden, dan treden natuurlijk weer die vormen van zelfstandigheid op die we reeds bij het recht zagen. Dit is vooral de eigen ontwikkeling op grond van het fait-social geworden zijn, alsook (zoals b.v. bij het vorstenrecht als er 'genade' voor recht gold) dat de godsdienst telkens zijn waarschijnlijk meer wezenlijke roeping niet mist en (behalve bovennatuurlijke genade voor bovennatuurlijk recht schenkend) humanitaire arbeid draagt[2].

Wegens dit spiegelkarakter van de godsdienst, waardoor die een rijke vindplaats is van wat cultuurpsychologisch belangrijk is, zullen wij er in het vervolg ook veelvuldig op terugkomen. Dit spiegelen omvat dan tevens het aspect dat Marx zo duidelijk zag, namelijk dat de feitelijke (onrechtvaardige; in Freud's terminologie: neurotiserende) maatschappelijke verhoudingen eveneens werden weerspiegeld en religieus werden bevestigd, dat zij diep in theologie en hiërarchie zijn doorgedrongen en daar meer of minder harmonieus of met meer of minder virtuositeit zijn verwerkt. Hier is de godsdienst 'Domestikationsmittel', naar een uitdrukking van Max Weber. Maar het niet-

[1] Vergelijk A. Kardiner, 1956, blz. 372: „To be sure, religion never regulated social life directly, but it was able to offer compensatory and deferred gratifications for decompensations, and hence under certain conditions could contribute to social stability. The advent of science has deprived religion of its right to be considered as a tenable reality-system, being derived from purely projective sources. Religeous ideology from Job to Calvin was never a direct form of social critique; but one can easily follow the social conditions through the projective imaginary in the religious ideology". Ook dit geeft exact weer wat wij in dit boek zullen concluderen.

[2] Het zal geen betoog behoeven dat men deze visie niet behoeft te zoeken bij Van Holk, De autonomie des Geloofs. Daar gaat het dan nog om een vrijzinnig protestante visie.

autonome aspect omvat dus meer: de gehele levenssituatie werd weerspiegeld, terwijl het hier ook om spontaan volksbeleven gaat. De bevolking had, officiële en niet-officiële motieven gebruikend, soms zelfs een hoofdaandeel in de vorming van de gestalten die de godsdienst uiteindelijk kreeg.

Behalve de twee klassieken Durkheim en Marx moeten hier ook nog enkele anderen, voor ons eveneens algemene hoofd-auteurs, worden genoemd. Op hun werk wordt meer in detail echter meestal elders teruggekomen.

De eerste is Alexander Rüstow, een schrijver uit de rij der Duitse erudieten en evenals deze met een brede belangstelling voor vakgebieden als economie, sociologie, geschiedenis en vaak in het bijzonder de cultuurwetenschap. Bij Rüstow gaat het om zijn driedelige werk 'Ortsbestimmung der Gegenwart', geschreven in ballingschap voor de Nazi's. Hoewel het werk naar Rüstow's eigen gevoel nog niet geheel doorwrocht was, heeft hij het – hij was reeds 70 jaar – mede onder de aandrang van Wilhelm Röpke, de bekende econoom-erudiet en een neo-liberaal als Rüstow zelf, uitgegeven (1950-1957). In dit werk, waarvan deel 1 de hoofdlijnen geeft, vinden wij op wereldschaal getekend (en daardoor met de voorbeelden erbij uit landen waar het heel wat minder gematigd is toegegaan dan in Nederland) terug wat wij voor Nederland moesten concluderen. Dit is essentieel de Marxiaanse lijn, namelijk dat er één beschavingsgegeven uit het verleden overweldigend belangrijk is, zijnde de permanente (en corrumperende) toestand van heren en volk, berustend op 'Überlagerung'.

Zoals opgemerkt is Rüstow's theorie wat schetsmatig gebleven; hij geeft vooral historische hoofdlijnen. Mogelijk kan zijn werk hier dan ook wat worden aangevuld, niet alleen door een veel gedetailleerder (en een ànder) Nederlands materiaal toe te voegen dan waarover hij beschikte, maar vooral door de poging om meer sociologisch-systematisch te werk te gaan. Door deze, naar ons gevoel, verder gaande analyse menen wij ook op sommige punten met Rüstow van mening te kunnen verschillen. Daar behoeft echter niet op te worden ingegaan.

Als bezwaar tegen Rüstow's werk wordt door anderen wel ingebracht dat het te veel op de Weense school van culture anthropologie zou zijn geörienteerd. Wij kunnen dit niet beoordelen, maar menen er ook niet van afhankelijk te zijn. In 3.3 vindt men meer over dit werk.

In dit zelfde verband, de voortzetting van de Marxiaanse lijn, kan ook genoemd worden het experimentele werk van een aantal voornamelijk Amerikaanse psychologen en sociaal-psychologen. Matige (in verhouding tot hun faam) sociale-wetenschapsbeoefenaren als ons inziens Amerikanen gemiddeld nu eenmaal zijn (waardoor psychologen onvoldoende worden geleid als zij op maatschappelijk terrein komen), blijft dit werk sociaal-wetenschappelijk wel wat beneden de maat. Maar het heeft toch groot nut als iets aanvullends, om welke reden het in 5.4 ook gebruikt wordt.

Als het een van de logische inhouden van de overherigheid is dat er een beschaving ontstaat van twee complementaire delen, die van de heersers en die van de beheersten, dan moet dit in het individueel-psychologische vlak de bevordering inhouden van de

'autoritaire' persoonlijkheid. Dit kan het geval zijn in een positieve zin (de heerser, en afgeleid hiervan de voorvechter van wat altijd geweest is) of in een negatieve: de onderdanige, de zich nietswaardige noemende (en afgeleid, degeen die zich steeds weer laat vangen in wat altijd geweest is). Voorts moet dit ook de bevordering inhouden van een autoritaire volksmentaliteit, gewoonlijk negatief, maar met omslagmogelijkheid naar het andere uiterste, het positief-autoritaire. Op de aangegeven plaats zullen we de overeenkomsten zien tussen bepaalde volksmentaliteiten en de langs psychologische weg gevonden typen van notoire autoritaire persoonlijkheid. Hiermee kan het aannemelijke verband tussen een autoritaire (overherige) streekgeschiedenis en deze volksmentaliteiten hechter gemaakt worden.

Voorts zal men bemerken, in 4.6, dat de Amerikaanse anthropoloog REDFIELD voor ons een belangrijke betekenis heeft. Deze betekenis komt overeen met die van Rüstow, namelijk doordat ook Redfield in staat stelt onze resultaten in een ruimer verband te plaatsen; opnieuw op wereldschaal. Hier gaat het echter niet om de algemene maatschappelijke structuur of beschaving (al merkt ook Redfield op dat de 'peasant' steeds in een heren-en-volk situatie voorkomt), maar om het innerlijk van de oude plattelandsbeschaving. Dit sluit vooral aan op Durkheim, doordat hier blijkt hoezeer het oudplattelandse type van mechanische maatschappij verspreid is geweest (en nog is) op aarde.

In een soortgelijke betrekking tot Durkheim als Redfield zullen wij ook ROMEIN – voornamelijk in 6.1 – tegenkomen. In zijn Algemeen Menselijk Patroon schetst Romein, weer op wereldschaal en nu ook in het algemeen maatschappelijke vlak, de oude beschaving als doordrenkt van wat de mechanische samenleving typeert. Voorts helpt Romein ons wat op weg – al komen wij er niet uit – naar enkele gedachten over het merkwaardige feit dat Europa, ondanks algemeen heersende overherigheid, het eerste grote gebied in de wereld was dat uit de oude lethargie kon komen. Of het de overherigheid zelf ook harmonisch zal kunnen overwinnen?; men zie 5.10, doch ook het gehele zesde hoofdstuk.

Tenslotte mogen nog Fromm en Elias genoemd worden. Deze schrijvers hebben hier een iets meer zijdelingse, maar wel een belangrijke, betekenis. FROMM moet genoemd worden om de indrukwekkende wijze waarop hij in zijn gehele oeuvre het funeste (het vermoedelijk niet met diepere menselijke aanleg en niet met een evenwichtige ontwikkeling strokende) van het autoritaire denken blootlegt. Deze problematiek van de 'uiteengerukte' mens weet Fromm zowel op individueel als op beschavingsniveau uitstekend te stellen, waardoor zijn werk ons inziens sociale psychologie van hoog gehalte is. Wat hij op beschavingsniveau schetst is een mensheid die niet helemaal meer (zo ooit; nee nooit) bij gezag en gehoorzaamheid bestaat, maar zich dit ook niet consequent realiseert en in de aldus ontstane bewustzijnsschemering (de angst voor de vrijheid) zijn 'mondigheid' nauwelijks of niet aanvaardt.

ELIAS, met zijn Über den Prozess der Zivilisation (reeds van 1939; waarom vindt men dit werk zo zelden vermeld? Dit is cultuursociologie van hoog gehalte, beter dan men b.v. van zo vele erudieten gewend is) noemen wij omdat hij in wezen dezelfde conclusies trekt. De wereld is niet echt beschaafd zolang we onderling allerlei angsten in stand

houden. In een fraaie opzet toont hij aan dat er echter in de loop van enkele eeuwen op onderscheiden gebieden toch zo iets als een beschavingsvooruitgang moet zijn geboekt. De (Westerse) mens lijkt beheerster te zijn geworden in zijn uitingen. Doch wij vermelden dit tweedelige werk vooral ook omdat het in zijn analyses zo uitvoerig stilstaat bij het spectaculaire element in de vroegere samenleving. Hofkringen, de hofintrigant, de courtisane, ze worden ons ten voeten uit getekend in hun 'autoritaire' persoonlijkheidsstijl, die (volgens Rüstow) bestaat uit een mengeling van sadistische en masochistische trekken. Om eenmaal te kunnen gloriëren moet degene die zich met ambitie in de buurt van de machtige(n) bevindt veel vernedering kunnen ondergaan en voor de toekomst kunnen riskeren. Bij tijd en wijle moet men ook tot zelfvernedering (wat gevallen communistenleiders doen is in wezen dus niets nieuws, maar voortzetting van het oude) over kunnen gaan. Daar Elias er niet in het bijzonder op uit was om juist dit te tonen is hij een ongewild en goed getuige bij wat verder in dit boek nog aan de orde moet komen.

Uit deze literatuurschets is tevens nader de verwikkeling van dit boek in de fundamentele samenlevingsproblematiek gebleken. Deze biedt ongetwijfeld een moeilijke stof. De moeilijkheid steekt zeker voor een belangrijk deel hierin, dat deze fundamentele problematiek, ook al is zij in de eerste plaats die van de samenleving in het verleden, tevens rondom elementen speelt die thans nog deel uitmaken van ons milieu. Bovendien is ook het verleden als zodanig ons milieu, omdat we er ons mee verbonden gevoelen. Het is nu eenmaal moeilijk zijn milieu op een afstand te zien. Hier komt bij dat wij geneigd zullen zijn het ruimere milieu (hier steekt een soort verweer in) als uniek te zien en de herhalingen die zich elders voordoen niet te kennen of te negeren. Zulke herhalingen zijn er echter wel: de samenlevingen van het Midden-Oosten (voor zover niet nomadisch), India of China waren of zijn bijvoorbeeld eveneens agrarisch-tweedelig. Anderzijds is een verleden, ondanks continuïteiten, nu ook weer niet het belangrijkste deel van ons milieu. En als het dan zo is dat er omstreeks 1900 diepgaande maatschappelijke veranderingen zijn gaan optreden, dan moet ook langzamerhand een scherper zicht op het gehele verleden mogelijk worden.

1.5 Overherigheid

De term overherigheid die reeds enkele malen werd gebruikt zal weinig toelichting meer behoeven. Daarnaast zullen we de term feodaloïditeit gebruiken. Beide termen worden in beginsel als gelijkwaardig beschouwd, hoewel elk zijn eigen voor en tegen heeft. Overherigheid heeft het voordeel meteen de aandacht te bepalen bij het voornaamste cultuurferment in de oude tweedelige samenleving: de meer of minder absolute heer. Feodaloïditeit (feodaalachtigheid) roept het specifiek Europese maatschappelijk stelsel (het leenstelsel) voor de geest waarmee voornamelijk die overherigheid tot zo'n belangrijke beschavingsvormende kracht is geworden, zonder dat dit stelsel als zodanig

wordt bedoeld. Een dergelijke aanduidingsmogelijkheid moest er wel komen, omdat er latere vormen zijn die niet meer strikt dit stelsel vertegenwoordigen maar er toch slechts gradueel van verschillen. Wordt het wel als zodanig bedoeld, dan is er uiteraard sprake van feodaal.

In sommige gevallen voldoet het ene woord echter beter dan het andere, verband houdend met waar elk in het bijzonder naar verwijst. Men ziet dit bijvoorbeeld in de combinatie met geesteshouding. Een overherige geesteshouding betekent onwillekeurig de geesteshouding van de overheer, terwijl de nederigheid van zijn onderdaan ter sprake kan zijn. In dat geval past beter 'feodaloïde geesteshouding', terwijl onderdanige of negatief-autoritaire geesteshouding natuurlijk ook goed zijn.

Het gangbare woord overheersing zou ook juist zijn geweest. Maar dit heeft het nadeel van een hecht gevestigde zeer wijde betekenis in het dagelijkse spraakgebruik. Zoals gemeld spreekt Rüstow van 'Überlagerung'; daarnevens van 'Überschichtung'.

Ten overvloede waarschijnlijk, maar het behoeft slechts een korte opmerking te zijn: het gaat hier dus niet om de sociale ongelijkheid in het algemeen, zoals onlangs nog eens door DAHRENDORF (1961) werd behandeld. De maatschappelijke ongelijkheid zal, ook zover wij overzien, nog wel een blijvend iets zijn in de samenleving. Het gaat dus om de starre en (in terugblik) nog al primitieve vorm van ongelijkheid, die het verleden zo heeft gekenmerkt, en die Rousseau deed schrijven (wij vonden dit bij Rüstow): „s'il y a des esclaves par nature, c'est parce qu'il y a eu des esclaves contre nature". Overigens zouden we Dahrendorf wel wat meer Rüstow toe willen wensen.

EEN EERSTE KENNISMAKING MET DE OUDE PLATTELANDSBESCHAVING

Een hulde aan drie goede waarnemers

2.1 Verantwoording

Uit het vorige hoofdstuk blijkt wel dat de vraagstukken die in dit boek aan de orde komen een levendige voorstelling van de oude plattelandsbeschaving nodig maken. Deels is hieraan in het vorige hoofdstuk reeds tegemoet gekomen toen het 'vraagstuk' enigermate werd uitgewerkt. Maar wat meer inleving en engagement dan deze korte uiteenzetting kan geven blijft wel gewenst. In dit hoofdstuk wordt getracht hieraan zo goed mogelijk tegemoet te komen. Hiertoe worden enkele beschrijvingen van streekbeschavingen gegeven waarbij enkele schrijvers worden gevolgd die zich op indringende wijze met hun onderwerp hebben bezig gehouden.

Er is een keuze gemaakt van drie schrijvers en drie streken. Elk van die streken zal bovendien een van de groepen vertegenwoordigen die in hoofdstuk 5 onder 'Geestesgesteldheid' nader ter sprake komen. De streken zijn: het Noordbrabantse, het Utrechts-Zuidhollandse en het Noordhollandse platteland.

Bij zulk een engagerende beschrijving – vooral als die ook nog werk van een romancier gaat omvatten – komt meteen de waarheidsvraag op. Wij zullen daar telkens, bij de inleiding van elke beschrijving bij stilstaan, maar er toch pas definitief op terug komen in hoofdstuk 5 als de hier gewekte indrukken tezamen met andere gegevens als geestesgesteldheid worden besproken[1]. In de eerste van de drie beschrijvingen vindt men bovendien een vooraftekening van wat in hoofdstuk 4 als grondpatroon aan de orde komt.

Wij zien er in dit hoofdstuk vanaf bladzijdenverwijzingen te geven daar ze hier nauwelijks enig doel dienen en de lezer er vermoedelijk op zal vertrouwen dat het vermelde bij de diverse schrijvers ook voorkomt.

[1] Met andere woorden: de vraag of wat in dit hoofdstuk aan de orde komt wel tot de feiten behoort (en niet tot de pseudo-feiten die aanleiding geven tot pseudo-vraagstukken en vergeefse theorie) wordt hier nog niet aan de orde gesteld. Deze andere bewoording werd ons ingegeven door Merton en Inkeles (Merton et al. 1959). Deze auteurs vragen zich op blz. xiv, resp. 267-268 af of het 'nationaal karakter' e.d. (dus ook regionaal volkskarakter) wel tot de echte vraagstukken behoort, zolang het niet passend 'psychologisch' (d.i. in de eerste plaats met steekproef-ondervragingen en tests) is gesteld. De auteurs demonstreren hier met hun eigen betoog dat de weg tot feit en vraagstuk inderdaad moeilijk is. Want het nationaal karakter kán niet met het micro-analytische apparaat van de psychologie aan de orde worden gesteld, doch alleen cultuursociologisch. Dit is: met begrip voor de cultuur als zelfstandigheid, als 'emergent' (Kroeber and Kluckhohn 1952), of als 'fait social' (Durkheim). Hier is het vraagstuk werkelijk 'thuis', terwijl de normale methodiek van het psychologische onderzoek alleen aanvullend kan zijn. Tevens is dit een voorbeeld van hoe weinig Durkheim (met name in de gangbare Amerikaanse sociologie) nog heeft doorgewerkt.

Dit werk werd geschreven door een arts, die van 1903 tot 1916 zijn praktijk heeft uitgeoefend te Bergeijck in de Noordbrabantse Kempen. De schrijver blijkt een bijzonder fijn waarnemer te zijn geweest, waarom hij onlangs nog is geroemd door Dr. C. D. Saal in Het boerengezin in Nederland.

Het theoretische deel van dit werk kan wel als verouderd worden beschouwd, daar er een te nauwe aansluiting bij de biologie zal zijn gezocht. Dit was in de jaren dat Barentsen schreef (1935) al vrij ongewoon, maar voor een arts misschien wel wat voor de hand liggend. Het eigene van maatschappij en cultuur dreigen echter te veel verloren te gaan als men er een quasi-biologisch organisme in ziet. Anderzijds, wanneer in dit boek met cultuurpatroon als hoofdbegrip wordt gewerkt, dan betekent dit ook dat een geïntegreerd en gecoördineerd geheel in het oog wordt gevat, iets dat een organisme tenslotte óók is. Mogelijk is het door deze verwantschap, dat wij zoveel van onze gading vinden in Barentsens boek.

Een ingang tot dit rijke materiaal wordt verkregen als wij de schrijver volgen in zijn behandeling van het evenwicht tussen mens en bodem. Hierbij moet men denken dat Barentsen schrijft over een tijd, waarin ontginningen minder goed mogelijk waren dan later, maar vooral ook: buiten de gezichtskring van de bevolking lagen. Een door wetenschap geschraagde landbouwtechniek, die onder meer kon ingrijpen in de omstandigheden waaronder men landbouw moest bedrijven, werd weliswaar bekend en elders ook reeds toegepast (ook in N.-Brabant, soms door Noorderlingen), maar lag ver van de bevolking. De traditionele boer van hier en elders was iemand die zijn omstandigheden in vergaande mate als gegeven aanvaardde. Hij was er mentaal niet toe uitgerust deze te veranderen, zelfs niet al had hij voor 'een heer' allerlei nieuwigheden moeten toepassen. Voorts zou de sociale controle het hem wel belet hebben, mocht hij het nieuwe hebben willen toepassen. Op deze manier was de hoeveelheid bruikbare grond ongeveer gegeven, alsook de opbrengstmogelijkheid ervan. De meest geschikte gronden hadden reeds hun gebruikers.

Het evenwicht bestaat nu hierin, dat de mogelijkheid van overbevolking op deze bodem werd tegengewerkt door de volgende krachten. Ten eerste doordat er van de geboren kinderen vele stierven, ten tweede doordat er dikwijls laat getrouwd werd, waardoor de voortplanting verminderde en ten derde, doordat een aantal volwassenen niet aan trouwen toekwam en dus geen afhankelijken kreeg. Onvruchtbaarheid wegens onvoldoende medische hulp, bijvoorbeeld bij een eerste geboorte, kwam veel voor. Elders noemt Barentsen het instituut van het 'in het klooster gaan'.

In zekere zin nemen dus ook de kloosters (en de priesteropleidingen) een overschot op, dat dan gaat dienen om een ander systeem, n.l. het religieus-maatschappelijke, gaande te houden. Tot ver in de vorige eeuw heeft Noord-Brabant een vrij laag geboortecijfer en een weinig groeiende bevolking gehad. Dit wordt veelal in verband gebracht met

voorafgegane slechte tijden, maar deze zullen hun werking vooral door middel van bovenstaande krachten hebben getoond.

Een van de opvallende dingen rondom dit evenwicht is dus dat men het huwelijk ermee in verband moet zien. Het huwelijk wordt door Barentsen uitvoerig behandeld. Het is in twee opzichten een nogal eng-zakelijke aangelegenheid. Ten eerste moeten de huwelijksgegadigden gewoonlijk beschikken over een boerderijtje; of algemener gesteld: zij moeten zélf toegang hebben tot de bodem. Gewoonlijk is het dus niet voldoende, dat de man alleen maar ergens werk heeft. Dit komt omdat het arbeidsloon van de man alleen niet voldoende is. De lonen van man en vrouw samen zouden misschien nog wel een basis bieden, maar er is gewoonlijk geen betaald werk voor de vrouw te vinden. Een arbeidsloon én een eigen bedrijfje samen (welk laatste dan vooral wordt bewerkt door de vrouw) zou ook voldoende zijn. Hiermee zijn de mogelijkheden grotendeels uitgeput. Hoe men de zaak nu ook wendt of keert, een zelfstandige toegang tot de bodem (eigen of gehuurd) is bijna steeds noodzakelijk. Ten tweede wordt de vrouw nog al zakelijk uitgezocht. Zij moet bekend staan als te kunnen en te willen werken. Min of meer vanzelfsprekend is zij daarbij van boeren- of minstens van agrarische afkomst. Brengt zij grond mee of een kapitaaltje (Barentsen noemt als voorbeeld *f* 1500.—) dan is men héél goed af. „Met zoveel geld kan men wel gelukkig zijn", werd dan wel gezegd. Maar geld maakte dikwijls ook hard.

Bij de bespreking van de factoren van het evenwicht werd eveneens vermeld, dat er veelal laat wordt getrouwd of dat men soms niet aan trouwen toekomt. Het moeten wachten op een eigen toegang tot de bodem brengt beide met zich mee. Een reden voor dit wachten is dat de welvaart zo gering is, dat de ouders er niet vroeg mee op kúnnen houden. Dit betekent dan dat de oude generatie zijn tijd moet 'uitdienen'. Hierbij was het meestal tevens noodzakelijk, dat die oudere generatie 'plezier van zijn kinderen' (doordat zij als afhankelijke hulp dienden) beleefde. Degenen die het langst ongetrouwd blijven wonen dikwijls zo lang mogelijk bij de ouders en brengen deze aan hun einde. Als zij later alleen achterblijven, kunnen zij een onderkomen vinden bij een getrouwde broer of zuster, naar het klooster gaan, of alsnog trouwen. Maar als er meer ongetrouwde kinderen over zijn, is het soms moeilijk uit te maken wie nog zal trouwen en hoe dan de boedel moet worden verdeeld. Bovendien zullen er op de leeftijd die men inmiddels bereikt heeft allerlei psychische remmingen tegen het huwelijk (men heeft het zichzelf steeds als onaantrekkelijk voor moeten stellen) hun intrede gedaan hebben. Een belangrijke mogelijkheid is dus ook als 'de kinderen N' op de ouderlijke doening achter te blijven[1].

Merkwaardig is, dat ook stands- of welvaartsoverwegingen hierbij hun intrede kunnen doen. Barentsen merkt op, dat het verschijnsel van 'de kinderen N' vooral voorkomt onder de meer gegoede boeren of middenstanders. Hier valt een zekere

[1] In verband met 4.3, als wij ingaan op de 'psychologie' van het ongehuwd (moeten) blijven, is ook dit opmerkenswaardig: Het lijk van de ongehuwd geblevene wordt (evenals dat van kinderen) het mooist getooid. Maar de zelfmoordenaar wordt zonder zorg in de kist gelegd; de gehangene met de strop nog om zijn hals, aldus Barentsen.

stand of een welvaart te beschermen, temeer daar het opnieuw bereiken van welvaart mede afhangt van het kindertal dat men na een huwelijk en een eventuele boedelscheiding kan bereiken.

Ook het kindertal werd reeds in onmiddellijk verband met het evenwicht met de bodem genoemd. Het was 'gunstig' dat er door natuurlijke omstandigheden vele stierven. Maar uit gezinsoogpunt gezien was een ruim kindertal wél gunstig. In verband hiermee is het belangrijk kennis te nemen van wat Barentsen mededeelt over de grote bewerkelijkheid van bedrijf en huishouden. Beide zijn enorm bewerkelijk, omdat men nagenoeg alles zelf moest doen. Voor het bedrijf beschikte men over slechts zeer eenvoudige werktuigen, zodat er veel moeizame en langzame handenarbeid moest worden verricht. Bijvoorbeeld moest men vaak lange afstanden afleggen om werkzaamheden te gaan verrichten die men nu niet meer kent, zoals het steken en halen van plaggen (voor mest en brandstof) of voor het halen van geriefhout uit de bossen. Waar turf voorhanden was, ging men ook turfsteken. In de huishouding werden veel kleren nog zelf gemaakt, soms van zelfgesponnen garens; het brood werd dikwijls nog zelf gebakken en de olie zelf geperst. Al dit werk vergde veel handlangersdiensten, welke vooral de kinderen konden leveren. Hierbij gold bovendien, dat het succesrijk voltooien van die werkzaamheden samenspel vereiste. Een gezin met veel leden kon dit alles opbrengen. Met andere woorden: in zulk een gezin kon een goed gecoördineerde arbeidsorganisatie gevormd worden. Het hebben van géén kinderen gold dan ook als een ongeluk. Wie geen kinderen had, kon bij een buurvrouw wel eens brood mee laten bakken, terwijl de buurman wel eens wat geriefhout of iets dergelijks meebracht, maar dit alles verving de arbeidsorganisatie met eigen kinderen niet. Zulke mensen konden dan ook moeilijk tot welvaart komen. Op de koop toe stonden ze soms bloot aan (medelijdende) spot.

Dit brengt ons op het economische systeem. Hierop wordt eerst ingegaan, waarna weer kan worden teruggekomen op enkele aspecten van huwelijk en gezin. Het economische systeem is dat van de zelfverzorging. De economische uitwisselingsbetrekkingen met anderen waren slechts van geringe omvang; men kocht en verkocht dus vrij weinig. Zulk een geringe ontwikkeling van de economie betekent uiteraard dat het verzorgingsniveau met goederen laag was. Men stond als het ware, elk gezin voor zich, met blote handen tegenover de bodem en moest dan maar zien dat men zijn bestaan vond. Er was natuurlijk wel enige economische werkverdeling; zo was er bijvoorbeeld een middenstandsgroep. Maar – typerend – ook deze was voor zijn voedselvoorziening zelfverzorgend. Men zou zich zelfs schamen de gewone levensmiddelen te moeten kopen. Men kón ze ook niet 'normaal' kopen.

Deze gehele situatie brengt met zich mee, dat goederen in het algemeen duur zijn en dat arbeid goedkoop is. Ook al heeft men geen honger (dit was omstreeks 1900 niet het geval), men heeft toch steeds allerlei onbevredigde behoeften aan goederen. Deze duurte van goederen blijkt bijvoorbeeld als Barentsen beschrijft hoe men met een nieuw werktuig om gaat. Als men na veel wikken en wegen besloten heeft het aan te schaffen, dan wordt het zoveel mogelijk gespaard. Men tracht nog zo lang mogelijk met het oude

werktuig – desnoods door touwtjes bij elkaar gebonden – door te werken. Voordien had men er ook al 'eindeloos' aan gerepareerd. Blijkbaar mág een goed dus veel arbeid kosten, of, met andere woorden: arbeid is relatief goedkoop. Dit betekent echter niet, dat arbeid ooit waardeloos wordt of dat vrije tijd méér waard wordt. Daarvoor is alles weer veel te bewerkelijk. Men werkt dus van de vroege ochtend tot de late avond, gewoonlijk in een kalme gang.

Bij deze arbeid, die zo geringe vruchten afwerpt, gaat het vooral in slechte tijden om het belangrijkste: genoeg te eten voor allen, wat kleren en een dicht dak boven het hoofd. Dit brengt als voor de hand liggend met zich mee, dat het werk buiten voorrang heeft bóven het werk binnen. Men kan dit ook aldus uitdrukken: het productieve werk in het bedrijf moet steeds voorrang hebben boven het meer consumptieve werk in het huishouden. Daar de man voor het eerste beter geschikt zal zijn dan de vrouw, behoeft het niet te verwonderen dat het eerste meer geïdentificeerd wordt met mannenwerk en het tweede met vrouwenwerk. Dit maakt het ook begrijpelijk dat er, voor zover men betaald werk vindt, zelden vrouwenwerk te krijgen is, zoals hiervoor reeds bleek. Het consumptieve werk moet het laatst aan bod komen. Tevens is het begrijpelijk dat vrouwenwerk altijd minder betaald wordt.

Overbodig bijna is nog op te merken dat zo'n bevolking, die betrekkelijk zonder gedifferentieerde maatschappelijk-economische organisatie aan zijn bestaan moet komen, niet commercieel kan denken en moeite moet hebben gehad de overgang van zelfverzorging naar een uitwisselingseconomie mee te maken.

Deze situatie leent zich, temeer daar zij vele eeuwen zo bestaan heeft, uiteraard uitstekend voor een traditievorming, gevoed uit diverse bronnen. Hierbij worden diverse belangen afgewogen en in een vaste vorm gebracht. Zo kent het werk zijn traditionele onderbrekingen en is er veelal wel tijd voor een praatje. Wij zagen ook reeds de scheiding in mannenwerk en vrouwenwerk. Een gezin met alleen maar meisjes is hierdoor niet in een voordelige positie. Dit gezin is immers vooral 'geschikt' voor het meer consumptieve vrouwenwerk. Men kan er wel eens een knechtje bij krijgen en een van de meisjes kan elders wel eens een handje gaan helpen en daardoor wat verdienen, maar daarmee moet men voorzichtig zijn. Een vreemde jongen bij al die meisjes heeft zijn gevaren (botst tegen een ander vast belang), terwijl men de eigen dochter liefst wat in de buurt houdt. 'De zedelijkheid is spoedig in gevaar', hetgeen correspondeert met de geboden voorzichtigheid met het huwelijk.

Wat het knechtje of meidje betreft, dit wordt in het gezin opgenomen en op gelijke voet met eigen kinderen behandeld. Er wordt dus ook gewaakt over hun gedrag. Voorts gelden er traditionele prijzen voor een knechtje. Als deze som niet wordt geboden, houdt men de jongen eenvoudig thuis. Te eten is er wel (in de niet-hongersituatie) en hij kan altijd wel zoveel doen dat hij zijn kost waard is. Hierbij past ook dat maaltijden of slaapplaatsen bij het loonbedrag een ondergeschikte rol spelen. In de sfeer van de zelfverzorging hebben deze immers nauwelijks een geldswaarde, omdat er weinig in wordt gehandeld. Het thuis eten of slapen van het knechtje maakt dan weinig verschil in zijn prijs.

De gezinsverhoudingen zijn sterk patriarchaal. Het vrouwenwerk is ondergeschikt en aldus is ook de vrouw. De mannen hebben allerlei voorrechten. Zondags na kerktijd gaan zij naar het café, terwijl de vrouwen zich naar huis spoeden. Zondagsmiddags zitten de mannen met hun hakken op de stoelsporten, terwijl de vrouwen allerlei werk doen. In feite zijn de werkelijke gezagsverhoudingen wel eens omgekeerd, vooral als de vrouw veel flinker is dan de man of als deze laatste aan de drank is geraakt. Zij is dan de werkelijke spil waarom alles draait. In de sfeer van de zelfverzorging heeft zij ook een positie, waaruit zij gemakkelijk kan overzien wat er nodig is; zij is dus van alles op de hoogte en neemt het werk van de man wel over; omgekeerd echter niet. Maar ook in deze gevallen wordt naar buiten toe volgehouden dat de man de baas is. De vrouw loopt overdag op de openbare weg ook steeds enkele passen achter de man aan en draagt de zwaarste lasten.

Nauw verbonden met de situatie van dreigende schaarste is ongetwijfeld ook de soberheid, die zo bij uitstek kenmerk van de bevolking is. Deze soberheid is uit het voorgaande eigenlijk al gebleken; de consumptieve sfeer stond duidelijk ten achter bij de productieve sfeer. Maar als zodanig kan deze ook duidelijk traditionele kenmerken krijgen, zodat deze geheel uit de sfeer van het bewuste overleg komt en in de sfeer van het vanzelfsprekende 'zó hoort het' wordt opgenomen. Zo nam Barentsen waar dat men wel versierselen verwijderde van voorwerpen die tot dagelijks gebruik dienen. Mochten deze erop aanwezig zijn dan was het dus niet passend als ze erop bleven. Dit voorwerp kon bijvoorbeeld als geschenk het huis zijn binnengekomen. Men is gewoonlijk trots op geschenken en toont deze gaarne. Maar eerst moeten de versierselen er dus af, en een geschenk waar men géén nuttig gebruik voor wist toonde men helemaal niet. Men geneerde zich ervoor.

Hiervoor werd het huwelijk behandeld: ook hiermee moest men 'sober' zijn. In overeenstemming hiermee gold dan ook, dat men zo weinig mogelijk sexueel mocht prikkelen en dat de vormen van de vrouwen werden weggewerkt. Uitdagendheid van de vrouw werd met grote afkeuring waargenomen. Zo'n vrouw gold als slecht. Waarschijnlijk staat hier ervaring achter, want als een vrouw ondanks de door de gemeenschap zo sterk bekrachtigde repressies toch de behoefte had te behagen, dan zal de kans ook wel aanwezig zijn geweest dat zij minder dan de anderen ervan doordrongen was dat niet het spel maar het werk de eerste eis des levens was. Een meisje mocht zich ook niet alleen bevinden op plaatsen waar zij geen werk had te doen.

Bijzonder aardig is de onderscheiding die Barentsen maakt tussen onbekenden, bekende vreemden en vreemden.

Onbekenden zijn streekgenoten die men, omdat ze van een andere plaats komen, niet naar persoon en omstandigheden kent. Maar als het geval dit meebrengt, kan dit vlug verholpen worden. Zo'n onbekende wordt ook feilloos als streekgenoot herkend. Is hij toeschietelijk, dan mag hij spoedig alles wat de plaatsgenoot ook mag. Hierbij behoort het vrij betreden van de woningen of het verlangen van kleine diensten van kinderen. Hij mag zelfs kinderen tot de orde roepen en hun kleine bestraffingen toe-

dienen voor vergrijpen. Komt de onbekende zich vestigen, dan wordt hij feestelijk ingehaald. Is hij daarbij scheutig met drank en dank, dan is hij spoedig een der hunnen. In een ommezien zijn zijn huishouden en stal voor ieder bekend; zijn huis en zijn land kent men reeds.

Er is ook een intensieve burenhulp. Bij ziekten, overlijden e.d. gelegenheden springen buren in. Men helpt totdat men het gevoel heeft dat het geholpen huishouden het normalerwijs nu zelf weer aan moet kunnen. De oudere buurman treedt ook op als adviseur voor de jonge boer, terwijl de oudere buurvrouw de jonge vrouw van raad gaat dienen.

In het algemeen zijn de onderlinge verhoudingen zo, dat men weinig voor elkaar verborgen houdt en kán houden. De voornaamste uitzondering is de juiste financiële toestand; deze blijft ook voor de eigen kinderen verborgen. De woningen hebben gewoonlijk drie ingangen die in beginsel voor elk open staan: de voordeur (die zelden wordt gebruikt), de achterdeur (staldeur) en de zijdeur naar 'de geut'. De laatste wordt voor het persoonlijke verkeer het meest gebruikt. Van deze deuren lopen er vaak paden naar de deuren van de buurwoningen. Men oefent een nauwgezet toezicht op elkaar uit. Dat echtelieden in onmin leven wordt bijvoorbeeld niet verdragen. Nadat men dit, waar nodig, herhaaldelijk heeft laten voelen, kan het tot actie komen. In dit geval tracht men de man te vangen en hem voor zijn ploeg te spannen. Hij moet dan de hardgetreden grond voor zijn huis omploegen. Een hardgetreden grond voor het huis geldt als zinnebeeld van huiselijke vrede.

Men vergisse zich echter niet in de vertrouwelijkheid van de onderlinge relaties. Het nauwgezette toezicht van zoëven wijst reeds op de mogelijkheid van een sluimerend wantrouwen. Eventueel wordt er ook hard ingegrepen, zoals reeds met een voorbeeld werd verduidelijkt. Tekenender voor dit sluimerend wantrouwen is echter wat Barentsen opmerkt over de ongevraagde tekst en uitleg die men elkaar steeds geeft, wanneer het voorkomt dat men iets doet dat niet geheel normaal zou kunnen lijken, of als men zich op een enigszins ongewone plaats bevindt. Hierdoor is men gewapend tegen allerlei inbreuken. Het meest voorkomende is de diefstal, vooral van het schaarse geld. Meestal gaat het uiteraard bij deze bevolking om kleine bedragen. De bevolking weet nu door dit systeem van voortdurende rekening en verantwoording dikwijls onmiddellijk wie zij moet verdenken. Een eerste keer, of soms de eerste paar keer, wordt nog niet zoveel openbare actie ondernomen. Maar als men er genoeg van heeft gaat men tot ontmaskering over. De dief helpt daarbij soms zonder het te weten. Want ook hij heeft de behoefte uitleg van zijn doen en laten te geven. Vooral 'te mooie' alibi's wekken het wantrouwen. Wij zullen nog nader zien dat men zo'n zaak bij voorkeur zelf beslecht en buiten de handen van het gerecht houdt.

Het besprokene wijst er al op dat onderlinge standsverschillen niet veel hebben te betekenen. Maar zeer zeker zijn er zulke verschillen, en het zijn ook de meerbezittenden die men in allerlei besturen, zowel van kerkelijke als van niet-kerkelijke aard, aantreft. Hun gezag is echter niet groot. Hun gezichtskring reikt ook nauwelijks verder dan die van de anderen, zodat zij ook geen leiding kúnnen geven. Pas als een geestelijke de leiding heeft (van bijvoorbeeld een vergadering), is er orde; de kans is dan ook groter

dat er een besluit komt. Tevens is de kans dan toegenomen, dat men een volgende keer niet meer op het besluit terugkomt. Nieuwe ontwikkelingen, bijvoorbeeld het stichten van een zuivelfabriek, komen gemakkelijk buiten de sfeer van het zakelijke overleg. Zoiets wordt dan speelbal van de dorpspolitiek; van facties en onderlinge antagonismen. De zuivelfabriek, om bij dit voorbeeld te blijven, komt dan op een plaats die door compromis of door machtsoverwicht is aangegeven en niet op die welke zakelijk de beste zou zijn.

In Barentsens categorie van de vreemden vallen zij die geen streekgenoot-boer zijn en die men ook overigens niet kent. Dit kunnen vreemde heren zijn, maar ook handelaren, zwervers en anderen. Als zulk een vreemde in het dorp komt, dan loopt men wel te hoop om hem te zien. Vraagt hij iets en is die vraag geheel doorzichtig, dan krijgt hij wel een antwoord. Begrijpt men hem niet, of heeft hij anderszins wantrouwen gewekt, dan kan men een vijandige houding tegen hem aannemen en hem zelfs lastig vallen. Inlichtingen over dorpelingen zal hij niet los krijgen. Deze vreemden zijn vrij zeldzame verschijningen.

Anders is dit met de 'bekende vreemden', de notabelen die vooral in de wat grotere dorpen voorkomen. Deze categorie omvat de pastoor, de burgemeester, de notaris, de dokter en enkele anderen. Men is nooit gemeenzaam met hen. Een poging tot gemeenzaamheid van notabele zijde ondernomen wordt ook niet gewaardeerd en bovendien verkeerd uitgelegd. Tracht een notabele, behalve mogelijk de pastoor, in het informele, individuele gesprek destreektaal te spreken dan kan de reactie een geprikkelde zijn: 'men wéét wel wat beschaafd is'. Een zelfbeschuldiging van een notabele tegenover de bevolking, ook al was er alle aanleiding voor, wordt wantrouwig opgenomen. Van een heer wordt nu eenmaal niet verwacht dat hij afdaalt. Men neemt ook bijna niets van de notabelen over. Dit geldt landbouwkundig, zoals reeds werd opgemerkt, maar ook voor wat bijvoorbeeld de pastoor tot een beschaafd mens stempelt. Blijkt de notabele in zijn hoogte een figuur te zijn die met de bevolking weet om te gaan, dan kan hij rekenen op loyaliteit. Dit betekent evenwel niet dat men vrijuit met hem zal spreken. Men doet aan mooi-praten, hetgeen wil zeggen dat men eigen en andermans zaken al gauw te mooi voorstelt. Men belooft ook gemakkelijk méér dan men na kan komen. Maar men zal niet klikken. De klikker is al spoedig als zodanig bekend en dan wordt hem duchtig te verstaan gegeven wat men van hem denkt.

De notabele wordt zeer critisch in zijn doen en laten bestudeerd. Zijn zwakheden of eigenaardigheden heeft men spoedig door, en deze zijn dan een gerede grond voor een bijnaam. Ook de pastoor ontkomt hier niet aan. Meestal zijn de bijnamen goedmoedig. De komst van een notabele, doch vooral die van een nieuwe geestelijke (feest), is een belangrijke gebeurtenis.

Hierboven werd even op politie en justitie geduid. Elke gemeente heeft verplicht zijn veldwachter. Deze is echter gewoonlijk in een zodanige positie, dat hij voor opsporingswerk van betekenis onbruikbaar is, afgezien nog van zijn bijna steeds geringe ontwikkeling. Meestal komt hij uit de bevolking zelf; in elk geval moet hij met haar leven.

Gewoonlijk vóelt hij dus ook als de bevolking, terwijl hij anderzijds 'vreemd gezag' vertegenwoordigt. De praktijk is, dat de veldwachter meer bodediensten e.d. verricht dan dat hij daadwerkelijk politiegezag uitoefent[1]. Is dit laatste nodig, dan komt soms de marechaussee. Deze is inderdaad identiek met het vreemde gezag en gevreesd. Met een opsporing, behalve als het een vreemde betreft, werkt men ook niet gemakkelijk mee. Ook voor de rechtbank weet men al gauw 'niets' of alleen iets ontlastends. Wie een bekeuring heeft opgelopen heeft niet goed uit zijn ogen gekeken. Als men zelf de wet gaat gebruiken, dan is het om elkaar te hinderen.

Betekent dit nu, dat er voor de politie inderdaad zoveel te doen was op de dorpen? Wij zagen reeds, hoe de bevolking eigenlijk haar eigen (als het ware ingebouwde) opsporingsapparaat bezit. Afgezien van bijzondere gevallen of van wat zich aan de zelfkant (Noord-Brabant had een sterk-bezette zelfkant, maar deze blijft hier buiten beschouwing) afspeelt, is er ook weinig te doen. Of met andere woorden: wat de overheid verlangt en wat de bevolking wil valt in hoge mate samen, zodat de botsingen tussen beide op slechts enkele beperkte categorieën van vergrijpen betrekking hebben; Deze zijn vooral: letsel in dronkenschap toegebracht, smokkel en stroperij. Letsel, toegebracht in dronkenschap, heet „een ongeluk"; loopt zo'n dronkemanssteekpartij dodelijk af, dan heet dit „een ramp". De man die een kwade dronk over zich heeft, en die men gewoonlijk heeft aangemoedigd, staat niet in aanzien; men vermijdt hem liever. Stroperij en smokkel vindt men niet erg. Men zal de stroper ook een seintje geven als er onraad is. En wat de smokkel betreft, waarom zou een „èrme mens" geen suiker gaan halen in België als die daar goedkoper is? Maar ook de beroepsstroper en de beroepssmokkelaar staan niet in aanzien. Nette mensen doen dat toch maar liever niet of niet regelmatig. De beroepsstropers en -smokkelaars zijn meestal dan ook marginalen, zelfkanters.

In het algemeen is er ook weinig conflict met de geestelijke overheid. Met deze werkt men vaak loyaler mee dan met de wereldlijke. Voor een kerkschending zal men, als men het raadsel zelf al niet heeft opgelost, meestal wèl met de gerechtelijke opsporing mede willen werken. Een schandaal onder de geestelijkheid wekt verslagenheid. De kerk plaatst zich ook niet gemakkelijk tegenóver de bevolking. Deze omvat die bevolking veeleer, terwijl er het een en ander door de vingers wordt gezien. De soms nogal uitgelaten kermis behoort hiertoe en lange tijd ook het alcoholisme. De kerk prest ook niet tot het huwelijk, stimuleert de zedelijkheid en verwelkomt een ruim kindertal. Anderzijds bindt zij de bevolking aan zich door de vervulling van een aantal plichten te verlangen en door haar te omgeven met allerlei vereringen. Verder handhaaft zij haar hoogheid door voor te schrijven wat geloofd zal worden en geen theologische discussie toe te laten.

Uit het voorgaande moge zijn gebleken hoezeer het oude Kempische beschavingspatroon een goed in elkaar grijpend geheel was, afgesteld op de reële omstandigheden van de

[1] Bekend is dat in vele streken de landheren en overheden mensen van elders aantrokken om als boswachters e.d. op te treden. Ze maakten minder gauw gemene zaak.

bevolking. Zulk een stelsel, waar de bevolking absoluut niet bovenuit kan kijken, vormt natuurlijk in sterke mate het geweten. Een aardig voorbeeld hierbij geeft Barentsen op zijn eigen terrein, het geneeskundige. Uiteraard was de grote zuigelingensterfte een van zijn grote zorgen. Hij trachtte de vrouwen te overtuigen van de noodzaak van een veel grotere hygiëne en van betere voedingsgewoonten. (Zo werd de oude-Kempenlander slechts eenmaal in zijn leven geheel gewassen: onmiddellijk na zijn geboorte). De moeder, en achter haar de grootmoeder en de buurt, wisten echter wel beter dan de dokter. Er waren immers bij hun verzorgingswijze altijd al mensen groot geworden? En zwakke kinderen werden er altijd wel geboren, zodat het geen wonder was dat deze stierven! Als het eens gebeurde dat een moeder naar de dokter luisterde, dan ging er achteraf een zucht van verlichting op als het 'goed was afgelopen'. De afwijking van het normale had het geweten van de jonge vrouw danig belast. Zij zou het aan zichzelf te wijten hebben gehad als het mis was gegaan, en anders zou de buurt haar wel aan dit besef hebben geholpen. De jonge vrouw weet ook bijzonder weinig als de eerste geboorte aanstaande is. Enige voorlichting heeft zij nooit gehad, behalve dan de geheimzinnige aanduidingen in de verhalen van de vrouwenkring. Hierbij werd een geboorte nog al eens in de sfeer van de verschrikkingen getrokken, zodat de aanstaande moeder dikwijls grote angst had.

Deze totale en ongereflecteerde integratie zal ook gemaakt hebben, dat de oude-Kempenlander zich buiten zijn eigen samenleving weinig op zijn gemak voelde. Ook hier is Barentsen weer een meesterlijk waarnemer. Zo beschrijft hij het gedrag van deze plattelander in een stadje als het toenmalige Eindhoven nog maar was. Hij loopt er rond met een strak gespannen gezicht en in een wat gedwongen, houterige houding; wat militair rechtop. Hij wordt er – en door buitenstaanders in het algemeen – gemakkelijk misverstaan. Zijn mooipraten wordt soms als onbetrouwbaarheid gezien; zijn hulpvaardigheid kan als bemoeizucht aangemerkt worden. Toch deed hij alleen maar zijn best een aanvaardbaar mens te zijn. Hij komt dan ook gemakkelijk in verkeerde handen. Mensen die meegaandheid met hém vertonen, geeft hij te snel vertrouwen. Vóór en in Barentsen's tijd zijn er velen naar het Rijnland (Roergebied in opkomst) gegaan. Maar al te dikwijls hoorde men dan later dat de uitgewekene aan lager wal was geraakt.

Van deze rondheid van het beschavingspatroon kan ook als het ware een parasitair gebruik gemaakt worden. Dit is het geval met het alcoholisme, dat door Barentsen dan ook onder de ziekteverschijnselen van het 'organisme' wordt behandeld.

Het aangrijpingspunt bij uitstek van deze woekering is ongetwijfeld gelegen in de vrij eenzijdige gezagsverhouding tussen man en vrouw. Het tweede is wel de verplichting mee te doen in het gemeenschapsleven. Het alcoholisme profiteerde dus mee van cultuurelementen, die om andere redenen aanwezig waren. Gebruik en misbruik van alcoholica zijn al oud, maar in de vorige eeuw ging het om een ware plaag. In de Kempen heette het nog al eens dat een vrouw haar man 'wat behoorde te gunnen'. Zelfs als het zover kwam dat het gebruik een misbruik was geworden en dat het bestaan van het gezin werd aangetast, dan behoorde de vrouw zich nog, althans in het openbaar, te schikken, en bovendien haar huishouden in orde te houden. Slaagde zij daar niet in, dan trof háár

in de eerste plaats de blaam. Alleen de naastbetrokkenen zouden trachten de verslaafde in te tomen; de overigen moedigden hem eerder aan. Wie als liefhebber bekend stond, kreeg veel toegeschoven, terwijl het slachtoffer zelf dikwijls maar al te graag zijn capaciteiten ten toon spreidde.

Kinderen, vooral jongens, werden ook al vroeg met de sterke drank in aanraking gebracht. Meisjes leerden zich te beperken en werden dáárin aangemoedigd. Maar jongens konden hun wasdom tonen door, naar gelang hun leeftijd, mee te doen. Zij werden daarbij, vooral weer door niet-verwanten, aangemoedigd.

Voorts waren er de burenplichten, de familiefeesten en de droeve plechtigheden, de verkopingen en het elkaar de nering moeten gunnen, die het gebruik bevorderden. Een burendienst bracht mee dat de begunstigde zich niet durfde te onttrekken aan een alcoholisch onthaal, terwijl de begunstiger(s) het niet mochten weigeren. Degenen wier nering uit alcoholica bestond, mochten erop rekenen dat de manlijke passanten Zondags na de kerk bij hen aankwamen. Sloeg iemand een paar keer over dan kon het gebeuren, dat de caféhouder zo eens informeerde waar dat om was. Bij bijzondere gelegenheden door de week, zoals bij de aangifte van een geboorte of bij een doop, werden de café's evenmin overgeslagen. Voorts werden er veel zaken in de herberg afgedaan. Betrof het de verkoop van vee of iets dergelijks dan betaalde de boer, die dikwijls toch al aan het kortste eind had getrokken.

Vooral wie aan spot waren prijsgegeven, konden tot alcoholisme vervallen, bijvoorbeeld de kinderloze man. Zij en anderen konden het verschijnsel van 'huisvader-alcoholisme' gaan tonen. Zij kwamen dan niet beschonken uit de herberg, maar bedronken zich thuis.

Een aantal beschrijvingen uit Barentsen's boek laat zich zeer wel groeperen onder het gezichtspunt van beginnende dynamiek. Dit geeft tevens een goede gelegenheid ook nog wat nader op het economisch aspect van deze samenleving terug te komen. Voordat de schrijver in de Kempen kwam hadden er zich al veranderingen in moderne zin voltrokken. Allerlei werkzaamheden, zoals olie persen, zwavelstokken maken, brood bakken en dergelijke werden reeds afgestoten. Men ging reeds meer en meer kopen. Tijdens zijn aanwezigheid kon hij deze dynamiek verder volgen. Zij betekende het minder belangrijk worden van de zelfverzorging en de inschakeling van de landbouw in het geldverkeer; men werd geleidelijk aan ook meer welvarend. Maar voorlopig is deze opneming in de nationale huishouding slechts gedeeltelijk. Zo werden de meeste woningen nog zelf gebouwd en de meubels zelf gemaakt. Dit betekent verder dat het bedrijf ook slechts ten dele gecommercialiseerd is, of wat hetzelfde is, dat sommige produkten direct een geldswaarde vertegenwoordigen (die waar handel in is) en andere minder of niet. Boter was bijvoorbeeld zo'n direct geldvertegenwoordigend produkt; aardappelen daarentegen veel minder. Boter zou men ook niet weggeven; aardappelen daarentegen wel. Deze gehele situatie betekende voorlopig ook dat er een economisch binnensysteem was waarin traditionele prijzen golden, en een economisch buitensysteem waar de algemene marktwaarde gold. Daar het eerste systeem dat is van arme lieden en het tweede

dat van een rijkere buitenwereld, en daar de aanraking met die buitenwereld bovendien tot stand komt via een op zo groot mogelijk voordeel uit zijnde handel, behoeft men niet te vragen welk van beide systemen het goedkope was en waar bij de aanraking van beide systemen de winsten bleven.

Op dit punt doet Barentsen opnieuw een van zijn scherpe waarnemingen. Er zij herinnerd aan de conclusie dat goederen in het algemeen wel duur moesten zijn ten opzichte van arbeid. In de tijd van de beginnende dynamiek kan men ook van de arbeid zeggen dat die voorlopig een traditioneel goed bleef, dus zonder meer diende voor de instandhouding van het leven en slechts een traditionele (lage) prijs deed. Barentsen stelt nu tegenover elkaar de schoenmaker en de caféhouder[1]. Het was hem opgevallen dat de eerste weinig kans had rijk te worden en de tweede een veel betere. Dit ligt in het feit dat de schoenmaker zo overwegend arbeid levert. De schoenen worden nog geheel met de hand gemaakt zodat het bovendien een vakarbeid betreft die niet aan willekeurige anderen overgelaten kan worden. Schoenen worden bovendien zeer veel hersteld. De schoenmaker krijgt dus al spoedig te horen: „Moet het zóveel kosten; je hebt er toch alleen maar wat werk mee gehad?" De bevolking weet uiteraard dat in veel gevallen het materiaal bijzaak is en is dan niet genegen de (vak)arbeid te betalen; deze arbeid, daar 'is' hij voor. Voor zover de schoenmaker tijd over heeft besteedt hij deze aan zijn boerderijtje, of anders moet zijn gezin daarvoor zorgen. Het wordt voor hem pas 'beter' als de schoenen meer algemeen worden en de fabrieksschoen daarbij zijn intrede doet. Hij zet dan ook in belangrijke mate goederen om.

Voor de caféhouder ligt de situatie totaal anders. Hij is ook dikwijls caféhouder-winkelier-handelaar-boer, waarbij eigenlijk ieder willekeurig element uit de combinatie voorop kan staan, of, behalve het boer-zijn, kan ontbreken. Wij nemen de caféhouder als uitgangspunt. Deze zet in de eerste plaats goederen om, welke uit de buitenwereld komen, en dan uiteraard duur zijn. Daar is dus winst op te maken. Maar bovendien levert de caféhouder geen vakwerk. Zijn vrouw, of een van de kinderen, kan ook in het café staan. Dit verschaft hem tijd en gelegenheid om er een eveneens gemakkelijk te drijven winkel bij te houden, terwijl voorts 'den baas' bij zijn klanten kan zitten. Aldus krijgt hij inlichtingen, die voor allerlei soort handel van betekenis kunnen zijn, temeer daar veel handel in het café wordt afgedaan en beklonken. Het beoefenen van handel ligt hier dus ook voor de hand, terwijl hij er, als hij de boerderij (en eventueel de winkel) geheel aan het gezin over kan laten, ook nog op uit kan gaan. In het hierbeschreven bedrijf zit dus een bijna dwingende cumulatietendens. Goederen en niet algemeen bekende inlichtingen vormen er de harde kern van. Bovendien kan men tòch tot de bevolking doordringende inlichtingen, bijvoorbeeld die uit de schaarse krant over vee-, boter- en eierprijzen, gemakkelijk ontkennen. Deze gelden dan voor Hòllands vee, Hollandse boter en Hollandse eieren. Daar er dikwijls een kern van waarheid in zit dat die beter zijn, kan men hier nog extra voordeel uit trekken.

[1] Dit voorbeeld wordt door ons trouwens wat uitvoeriger uitgewerkt dan Barentsen deed, met name betreffende de caféhouder.

Caféhouders en dergelijken, die aldus met beleid (en met een groot gezin) een gunstige positie hebben verworven, kunnen het op de dorpen tot aanzienlijke macht brengen. Zij bevinden zich uiteraard het meest in de wat grotere dorpen, de 'kerkdorpen', en kunnen daar dan de bezitters zijn van veel geld en huizen. Door de controle over de grond hebben zij soms ook vrij goed in de macht wie er zich vestigt en wie niet. Men zal geen concurrent van zichzelf toelaten, maar ook niet die van een ander uit zijn buurt. Deze bezitter zal er dus rekening mee houden dat hij geen bakker de gelegenheid geeft zich bij een andere bakker te vestigen. In het algemeen geldt er een ongeschreven 'meestbegunstigings-clausule' ten behoeve van de dorpsmiddenstand, dus niet alleen onder elkaar, maar ook in de betrekkingen tussen de bevolking en deze middenstand.
Voor de Kempische dorpen met kleine industrie geldt dit patroon evenzeer als voor een dorp zonder nijverheid; voor een kerkdorp evenzeer als voor een buurtschap. Het neemt per soort dorp alleen eigen vormen aan. Het bovenstaande zal het duidelijkst zijn in een kerkdorp. In een industriedorp gaat het vooral om de sigarenmakers. De sigarenfabrikanten steken in hun gehele doen en beschaving nauwelijks boven de rest van de bevolking uit. Zijn zij in goeden doen dan kunnen zij een bovenomschreven machtspositie bezitten. Zij doen daarbij aan alles mee. Zij geven geld voor feest, komen in het café van een van hun sigarenmakers, enzovoort. De verhouding fabrikant-sigarenmaker is ook verder echter patriarchaal. Doet de fabrikant mee zoals het behoort, dan is hij een gevierd man.

Merkwaardig is ook de dynamiek die Barentsen waarneemt met betrekking tot het religieus-maatschappelijke systeem. Na 1870 ongeveer begint de stijging van de welvaart. Van na die tijd dateert ook een opmerkelijke activiteit in de kerkbouw. Veel oude kerken worden vernieuwd en/of uitgebreid; nieuwe worden er gesticht, mede vanwege de nu toenemende bevolking. Overeenkomstig hiermee is, dat men meer en meer overgaat van bijdragen in natura op bijdragen in geld. Eerder konden alleen de rijken zich bijdragen in geld veroorloven, zodat er ook een sociale onderscheiding in stak zulks te doen. Het was ook steeds een eer een familielid in het klooster te hebben. Gewoonlijk gold het dan een lekebroeder of -zuster. Maar meer en meer gaat de bevolking nu ook priesteropleidingen bekostigen; een 'roeping' wordt gewoonlijk toegejuicht en aangemoedigd. Een jongeman kon gemakkelijk weerstanden ontmoeten als hij in het huwelijk wilde treden; dit verstoorde immers de arbeidsorganisatie thuis, zodat men nog wel eens vond dat er nog tijd genoeg was voor die stap. Een jongeman die het in zijn hoofd haalde iets te willen leren (bv. op instigatie van een onderwijzer) kon zelfs bijna zeker zijn van vele weerstanden: men kon hem niet missen en de opleiding kon men niet betalen; deze was bovendien nergens goed voor. Maar bij een klooster- of priesterroeping blijven deze weerstanden gewoonlijk achterwege. Men ziet hieruit, hoe de gestegen welvaart een van zijn eerste bestedingen vond in de kerk. Voorts ziet men hoe het streven te stijgen op de maatschappelijke ladder, voor zover aanwezig, bijna geheel gekanaliseerd werd in de kerk.

2.3 Het werk van de romanschrijver Herman de Man

Het oeuvre van Herman de Man speelt hoofdzakelijk op het Utrechts-Zuidhollandse platteland, in het bijzonder dus in de Lopikerwaard, de Krimpenerwaard en in de aangrenzende streken.

Het feit dat hier gebruik wordt gemaakt van werk uit de schone letteren vergt zeker een rechtvaardiging. Een eerste rechtvaardiging ligt ons inziens in het werk zelf, dat ons voorkwam te getuigen van een scherp inlevingsvermogen van de schrijver en van een grote psychologische consistentie[1]. Voorts stemt het werk van De Man overeen met wat elders werd gevonden over het Utrechts-Zuidhollandse geestelijke klimaat. Dit wordt in hoofdstuk 5 verder besproken. Verder hebben wij ook geen streekkenner gesproken die niet meende dat De Man zijn mensen 'door' had.

Een bijzonder gelukkige omstandigheid was, dat de letterkundige Henri A. Ett een studie heeft gemaakt van De Man's leven, werk en werkwijze. Deze studie kon (nog) niet worden gepubliceerd, maar hoofdlijnen eruit werden door Ett reeds in diverse, hoofdzakelijk literaire, tijdschriften geplaatst[2]. De onderzoeker was zo vriendelijk ons zijn studie ter beschikking te stellen. Hieruit werd de indruk verkregen dat De Man de sterke behoefte had 'naar het leven te tekenen'. Om deze reden werkte hij veelvuldig met authentiek materiaal. Dit is hem ook ruim in handen gekomen, doordat hij (evenals zijn familie) reizend koopman was geweest en daardoor in intensieve aanraking met de streekbevolking kon komen. Hij werkte met naast zich een stafkaart van de streek waarin zijn roman zou spelen.

Het is Ett diverse malen gelukt de mensen, die geheel of gedeeltelijk 'model' gestaan hadden voor een van de romanfiguren, op te sporen en zelfs te spreken te krijgen. In de volgende weergave komen enkele van zulke personen voor. Uiteraard moest De Man ervoor zorgen dat zijn figuren niet meer openlijk herkenbaar waren. Handelingen konden dus dikwijls niet geheel historisch worden weergegeven. Deze komen dan dikwijls terug bij ándere personen. Maar de eindindruk blijft dat hij er sterk op gewerkt heeft (en er ook in geslaagd is) zijn modellen psychologisch intact te laten.

Een voorval, vermeld door Ett, dat hier nog als bijzonderheid en ten teken van de 'betrouwbaarheid' van De Man's werk kan worden vermeld is het volgende. Toen de

[1] Technisch gezien schijnt deze schrijver wel eens een steek te hebben laten vallen, bijvoorbeeld in Het Wassende Water. Maar dit is hier natuurlijk geheel bijkomstig.

[2] De Heer Ett was ook zo vriendelijk alle namen en citaten te controleren, waarvoor de volgende uitgaven werden gebruikt. Alleen het laatstgegeven citaat bleek daarin niet terug te vinden. Het komt, als wij ons goed herinneren, uit een omnibus-uitgave.

De geciteerde werken van Herman de Man (pseudoniem) zijn:
Het Wassende Water, Rotterdam 1925
Meester Lampelaar, Rotterdam 1929
De Kleine Wereld, Rotterdam 1932
De barre Winter van Negentig, Baarn, 1936
Marie, of hoor ook de Wederpartij, Rotterdam, 1937
Geiten, Amsterdam 1940
De Heersers van het Gewest, Naarden, z.j.

schrijver in november 1946 bij een vliegongeval om het leven was gekomen en te Oudewater werd begraven, bleek de belangstelling uit de streek zelf enorm groot. Van alle torens hebben de klokken geluid. Wie De Man's oeuvre leest zal bepaald niet de indruk krijgen dat hij zijn streekgenoten rooskleurig heeft getekend. Integendeel; hij lijkt veeleer oog gehad te hebben voor het moeilijke in de verhoudingen der mensen en voor hun tegenstrijdigheden. Het dagelijkse leven en de individuele karakters zullen zelfs gewoonlijk milder zijn geweest dan de doorsnee romansituatie of romanfiguur. De Man heeft dus vooral de tendenties in dit dagelijkse leven en in deze karakters getekend. De belangstelling bij de begrafenis wordt nu door Ett zo uitgelegd, dat men de spontane behoefte moet hebben gehad de laatste eer te bewijzen aan hem die hen allen door en door kende, hun fouten doorzag en tevens van hen hield.

De gelegenheid uit het werk van een romancier te putten leek ook hierom zo aantrekkelijk, omdat er, bij alle waarnemingen over het platteland, eigenlijk nauwelijks werk beschikbaar is dat direct de individuele persoon van de plattelander toont. De Man's werk telt zeer veel personen die vol tot leven gebracht worden, soms in nagenoeg hun gehele levensgeschiedenis, soms in een deel ervan en vele malen in korte rake schetsen.

Het werk van een romanschrijver, vooral als wij de levensgeschiedenis van zijn personen intact willen laten, moet wel enigszins anders worden weergegeven dan het materiaal dat in de vorige paragraaf werd besproken. De weergave zal dus wat vrijer moeten zijn, maar niettemin zal getracht worden enige rubricering aan te brengen.

Een telkens terugkerend thema in De Man's werk is het belang dat de boer heeft bij zijn grond, en het daarmee verbonden stands- en familiegevoel. Dit thema vinden wij bijvoorbeeld in het verhaal De Heerschers van het Gewest. Ergens in Westelijk Utrecht is op een Zondag een uitgebreide familie van grote boeren verenigd. Wij hebben de leden van deze familie aan zien komen rijden en hen zien verwelkomen door de oude vader. Deze neemt tevens het gerij in ogenschouw: het moet degelijk en van hun stand zijn; maar niet overdadig, dat zou verkwisting verraden. Wij zien hen voorts enorme maaltijden houden en tussentijds de ouderlijke boerderij aan alle kanten bekijken en bespreken; de mannen alleen de mannenkant en de vrouwen vooral de vrouwenkant. Aan het einde van de dag gebeurt er iets zeer ernstigs. Een ongelukkig kind in de familie wordt door een van de zoons openlijk toegeschreven aan het te vaak voorgekomen familiehuwelijk. Deze zoon 'bestaat' nu niet meer.

Deze zelfde thema's, vermeerderd met het stands- en cultuurverschil tussen de boeren enerzijds en de adel en de burgerij anderzijds, vindt men in de roman Het Wassende Water. Hoofdpersonen zijn hier Gieljan Beijen en zijn moeder, een landbouwersweduwe. Gieljan is de tweede zoon. Als de moeder bemerkt dat haar zoon – deze is dan al zo jong niet meer – belangstelling gaat krijgen voor een 'daggeldersdochter', heeft zij snel een vrouw voor hem uitgezocht. Onder de druk van de familie (w.o. tranen van de zuster) doet hij hun de schande niet aan het arbeidersmeisje te trouwen. Gieljan zou het vermoedelijk ook niet van zichzelf gedaan hebben kunnen krijgen. Hij trouwt de aange-

wezen boerendochter en laat zich installeren op een boerderij. Maar hij voelt niets voor zijn vrouw en neemt dan zijn moeder het huwelijk kwalijk. Moeder en zoon geraken van elkander verwijderd. Als de echtgenote sterft houdt Gieljan boeldag en zwerft wat. Hij komt weer tot evenwicht en daarna ook weer op goede voet met de moeder. Moeder en zoon gaan elkaar nu – zonder dit uit te spreken, want dat doet men nu eenmaal niet – waarderen. Ze ontdekken van elkaar dat ze, hoe dan ook, uit één stuk zijn en dat kunnen beide zeer waarderen. Gieljan komt op de ouderlijke boerderij en wordt als hoogheemraad gevraagd, hoewel zijn oudere broer in de eerste plaats recht meende te hebben op deze plaats. Na aandrang van de moeder neemt hij aan, maar hij gevoelt zich voorlopig niet thuis in de papierwinkel en in de abstracties van waterschapskeuren en dergelijke. Eigenlijk voelt hij zich wat minderwaardig tegenover de geletterde mensen die daar wél weg in weten. Hij bijt echter door en slaagt erin de stof te gaan beheersen. Hij blijkt dan een man te zijn met doorzicht en van strikte rechtvaardigheid. Als het er een keer op aan komt met hoog water is de dijkgraaf – een adelijk heer die er niet zoveel van begrijpt – in het buitenland 'wegens ziekte'. Beijen leidt de strijd tegen het water; de dijkgraaf komt terug als alles voorbij is. Enige tijd later sterft deze dijkgraaf. Doch als er een nieuwe benoemd wordt, is het niet Beijen of een andere boer, maar weer een heer van adel. Beijen gaat nu coöperaties organiseren.

Men zal uit het voorgaande bemerkt hebben, dat tweeërlei standsverschil een belangrijke rol speelt. Een is het intern-plattelandse verschil tussen de boeren, vooral grote boeren, enerzijds en de arbeiders en kleine boeren anderzijds. Het andere is het verschil tussen plattelanders, de grote boeren inbegrepen, en 'de deftigheid' of wat daarnaar zweemt. Met de roman Marie, of hoor ook de wederpartij gaan wij wat nader in op het intern-plattelandse standsverschil. Men lette hier tevens op het intellectuele niveau van de boerenarbeider, op de sociale controle die de arbeiders onderling toepassen en op de sociale controle die de boeren op de arbeiders toepassen.

Aai Koot was een daggelder wiens vrouw was overleden. Zij had hem met acht kinderen achtergelaten. Aai kon met zijn zuster, die daarna alles beredderde en heel goed liet voelen dat Aai een afhankelijke was geworden, niet opschieten. Bovendien deed hem zijn bedstede nog al leeg aan. Daar Aai lezen noch schrijven kon, plaatste hij door bemiddeling van een koopman (De Man's vader placht wel schrijfwerk voor de bevolking te doen) die niet al te dicht in de buurt woonde, een advertentie. Onder meer kwam hierop een brief van een jonge vrouw met een onwettig kind; haar foto was ingesloten. De koopman las Aai de brief voor doch hield de foto even achter. Nee, van zo'n onzedelijk vrouwspersoon moest Aai uiteraard niets hebben. Toen kwam de foto voor den dag. Aai draaide om als een blad aan een boom. Hij ging halsoverkop met het gerij van zijn boer zijn Marie halen. Het werd een goed huwelijk ondanks de vele aanmerkingen van de buurt en ondanks het feit dat het echtpaar nergens bij gevraagd of in gekend werd. Maar Marie kreeg iets op haar kerfstok. De armoede waar de daggelder niet tegenaan kon verdienen (het aantal kinderen was toegenomen) had haar voor de verleiding doen bezwijken onrechtmatig geld te ontvangen toen zich daarvoor een

gelegenheid voordeed. Marie wordt veroordeeld en zit haar straf uit. Aai was nu wel overtuigd dat de buurt gelijk had: ze zou er niet weer in komen. De koopman, nu door de vrouw om bemiddeling verzocht, brengt haar toch op een goede avond. Als Aai zijn vrouw weer ziet, neemt hij haar weer aan. Maar nu krijgt hij van zijn boer gedaan. Die is lang lankmoedig geweest, zo meent hij, maar hij kan het nu niet langer meer verantwoorden iemand als Aai in dienst te hebben. Aai gaat nu handelen. De oorlog komt (1914-1918) en het gaat hen verder goed.

Schriller wordt de plattelandse sociale tegenstelling hier en daar getekend in De barre winter van negentig. In deze roman zien wij bijvoorbeeld een oud vrouwtje uit haar dunwandige huisje naar buiten komen. Zij begint een dagtocht naar haar zoon. Zij had wat zilver aan een opkoper verkocht en voor het geld wat (duurgeworden) etenswaren kunnen kopen. Zij heeft daarvan een half zwart brood en drie winterpeeën in haar mandje gedaan. Haar man had zich al eens, toen er geen eten was, vergrepen aan een boer. Iets dergelijks stond haar nu ook voor ogen, want „toen zij haar dure last had uitgeschud en er stil van gegeten wier van dees gave, trok ze naar het achterhuis en stak ze de riek, de zeis en de spaai in het dakriet; moeder kende haar jongen".

Op een andere plaats in De barre winter van negentig ontmoeten wij „de stinkende zeven", een gezelschap van zeven grote boeren, die van verveling door de lange winter in een café kaartspelen en drinken. Dit doen zij anders nooit en ze laten in hun midden zelfs een vrijzinnige boer toe. Onder deze zeven bevinden zich 'houten Gert', die zich danig weet te verrijken, voorts Piet Montijn, de vrijzinnige, die op sluwe wijze een bende paupers in handen van de justitie speelt, en verder Pietje Vis, die Piet Montijn in een ruzie doodsteekt met een mes.

Even interessant, en voor ons werk hoogst belangrijk, is het na te gaan waar de scheiding ligt tussen de plattelandse en de niet-plattelandse wereld, alsook hoe de aanraking tussen de twee werelden is. In de roman De barre winter van negentig krijgen wij hier zicht op in de figuur van de boer van de Gansenburght, die zijn minderwaardigheidsgevoelens t.o.v. de 'hogere stand' compenseert met boerentrots.

Deze boer is getrouwd met de mooie struise dochter van een steenfabrikant. Dit was al iets waar de boerenwereld afwijzend over had geoordeeld: een niet-boerendochter! Maar de jaren overdekken zoiets wel een beetje, ofschoon nooit geheel. Corrie heette op de Gansenburght Kee. De lange strenge winter bracht ook deze boer in aanraking met een luchtiger leven. Dit was het leven van ijsfeesten en dergelijke in de zedelijk toch al zo verderfelijke stadjes. Hierbij ontmoet Kee een bekende uit haar vroegere jaren en omgeving: een steenbakkerszoon. Kee wordt weer Corrie en er ontstaat een rivaliteit tussen boer en 'steenovenjonk'. Zij gaan elkaar overbieden in het doen van luxe uitgaven en in tractaties. In dit grimmige spel kan de fabrikantenzoon zijn hoofd koel houden, maar de boer niet. Deze laatste werkt zich in de schulden en verliest zijn Gansenburght. Ook zijn Kee-Corrie gaat bij hem weg.

Een aardig kijkje op de grens tussen de boerenwereld en de niet-boerenwereld geeft ook de volgende kleine flits uit De Kleine Wereld, een roman over twee bedelaars die

op hun periodieke dagtocht zijn van Schoonhoven naar IJsselstein. Hierin komt een organist ter sprake, Deze geeft veelvuldig harmoniumles aan boerendochters: „Zo'n jong boerending...stikt bekant van de eerbied voor haar geleerde meester". Deze meester speelt zijn leerlingen ook wel voor op het orgel: „Daarin smelten ze, de opgroeiende jonkies". De organist kan zich daarom wel enkele kleine vrijheden veroorloven. „Hij heeft bekant álle deerntjes uit de contreien zachtjes achter den orgel gekust", want, zo filosofeert hij: „'t Lompe boerenvolk, dat laterjaren met zijn élèves trouwen ging, er de boer en de baas van wier, de vader van heur vuile blagen, dat kent de pure tederheid niet".

Moge de afstand tussen de boerenwereld en de niet-plattelandswereld al groot zijn, groter is die uiteraard nog voor de arbeider, en nóg groter als het hier een arbeidersvróuw betreft. Wij zien dit bijzonder duidelijk in de tragische figuur van Geitemie, de daggeldersweduwe uit de roman Geiten.

Geitemie had haar ziekelijke man liefderijk verzorgd, 'zelfs' toen het hun het met moeite verworven koetje ging kosten. Mie zou het in het vervolg met de geit (de 'armelui's koe') moeten doen. Zij is toen ook alle voordelen van de geit 'gaan zien'. Ze is deze zelfs gaan belijden en propageren. Dat had haar ook haar bijnaam bezorgd. Toen de man stierf kon ze met haar geiten, en doordat ze nog wat ander werk wist te bemachtigen, het levensonderhoud voor zichzelf en voor het nagekomen dochtertje wel verdienen. De andere kinderen waren de deur al uit. Op een dag komt er een kunstschilder langs. Geitemie 'kende' deze heren wel. Ze had vroeger in het kleine naburige stadje gediend en daar zag je ze regelmatig: allemaal deftige rijke heren, die met deftige dames verkeerden. Ze had er wel eens verlangend omheengedwaald. Nu zou haar dochtertje, haar oogappel, geportretteerd worden. Mie kon en zou het wel betalen. Ze schrok van het grote bedrag dat de schilder vroeg. Het was een veelvoud van wat zij gedacht had dat het ooit kon zijn. Ze begreep ook niet dat een kunstschilder arm kon zijn. Maar deze kreeg plezier in het geval, portretteerde toch en dronk daarbij zijn geitemelk. Geitemies dochtertje groeit verder op en wordt door de moeder gestimuleerd tot buiten hun vertrouwde gezichtseinder te gaan. Geitemie zou zo graag eens íets hebben in haar leven dat boven ziekte, tegenslag, dood, en boven een leven met geiten uitkwam. De dochter komt in de grote stad, waar ze na enige tijd wordt gemainteneerd. De moeder moet het meemaken, dat zij haar laatste dagen bij haar dochter in de aldus verworven deftigheid moet slijten. Eerst begreep zij haar dochters positie niet en toen ze het wel deed kon ze niet meer terug.

Het voorgaande geeft zeker niet het beeld dat het leven in het door De Man beschreven gebied emotioneel gemakkelijk was. Er is een tendens naar onderdrukking van de spontaneïteit, hetgeen het leven er soms iets onechts lijkt te geven. In de weergave van de roman Marie of hoor ook de wederpartij werd dit reeds geconstateerd, bijvoorbeeld in het oordeel van Aai Koot over Marie vóórdat hij haar foto had gezien en daarna. Meesterlijk, en met weinig woorden, kan De Man deze sfeer ook elders schilderen, bij-

voorbeeld als hij Marie na haar gevangenisstraf door de koopman weer bij Aai terug laat brengen. Onderweg in het rijtuig komen ze langs een boerderij die de naam draagt 'Oordeelt niemand'. De koopman wijst daarop en merkt langs zijn neus weg tegen Marie op dat het leven in feite meer beheerst wordt door het tegendeel. Deze repressie, het verlies van de spontaneïteit en in verband hiermee een zekere bloedeloosheid van het leven dachten wij ook het hoofdthema te mogen noemen van de roman Meester Lampelaar.

De latere meester Lampelaar was het enige kind van een aannemer in een klein stadje. Na de dood van zijn vrouw bleef de aannemer met zijn zoontje en met zijn ongetrouwde broer het voorouderlijk huis bewonen. Het was een groot huis dat door een huishoudster helder werd gehouden. Er was nog een derde broer, maar die zat ergens in Pommeren. De familie had veel op hem aan te merken gehad; hij was ook met een 'willekeurig' meisje getrouwd en had begrepen dat hij de familie maar liever niet dagelijks aan allerlei schande moest herinneren.

De jonge Lampelaar mocht niets; des Zondags ging hij twee keer met de beide mannen mee naar de kerk en daarna maakten zij hun vaste ommetje. Het kind gewent eraan al zijn verlangens te onderdrukken, of minstens voor de buitenwereld te verbergen. Dit lukt voortreffelijk, zodat de jonge Lampelaar tenslotte alleen nog maar het verlangen overhield éénS een verlangen te hebben waaraan hij kon voldoen. Doch toen de gelegenheid – lang verbeid – zich voordeed kon hij ook dat niet meer. Het verlangen nog eens een verlangen te hebben was zelfs bezig te verdwijnen. De lang verbeide gelegenheid zich eens uit te leven deed zich voor toen – Lampelaar was al onderwijzer – kort na elkaar Oom en Vader stierven. Hij onderging dat in koelte. De enige 'uitspatting' die hij van zichzelf gedaan kon krijgen was, dat hij in een andere plaats ging wonen. Daar werd hij later hoofd van een school. Hij trouwde ook niet. Slechts éénmaal had hij een meisje aangesproken, maar daarna was hij snel gevlucht.

Deze bespreking van De Man's werk willen wij nu besluiten met de weergave van enige losse figuren, situaties of fragmenten zonder dat wordt getracht thema's aan te wijzen. Men zal echter allerlei thema's gemakkelijk herkennen.

In De barre winter van negentig komt onder meer nog Co van Wees voor. Deze renteniert in zijn heldere huisje; hij heeft nooit anders gedaan. Na de dood van de ouders woonde hij eerst met zijn zuster samen; na haar dood kwam er een dove huishoudster. Co houdt veel van zich zelf, maar zijn huishoudster gunt hij toch ook wel wat, al wordt daar nooit over gesproken. Beide houden zich zelf, maar elk afzonderlijk, goed 'onder de pekel'. Dat vinden ze vooral nodig als in de barre winter de Cholera Asiatica opkomt; Co had er zich al dood aan gewaand. Voor elke voorbijganger heeft Co het goede woord: „Ik wens je, oprecht gezegd, een goeie morrege!"

In een van de dorpen – dit is ook uit de Barre winter van negentig – woont meester Heycoop. Hij kan de armoede aan de ene kant en de rijkdom en weldoorvoedheid aan de andere kant niet meer verwerken. Hij geeft wat hij heeft, komt in een godsdienstwaanzin en sterft. Zijn weduwe blijft arm achter.

Een hoogtepunt uit De Kleine Wereld mag mogelijk nog het volgende heten. De twee bedelaars, Chef en Jochem, komen bij een oude notaris, die in een tuinhuis woont. De notaris woont daar „als een landjonker in 't klein. Zo'n zomerhuisje is dan ook krek een kasteel, maar dan in 't nietige". De notaris vraagt zich af of hij zijn bezit wel rechtmatig verworven heeft, ook al is het allemaal volgens de wet toegegaan. Nadat ze – mede vanwege hun puntige prevelement – met een kwartje vertrokken zijn, zegt de realist Jochem dat één ding zeker is: „Die grond is wél van hum. Maar niet lang meer. Want hij wordt oud en keinds, het eindje is nabij". De vergoelijkende Chef zegt hierop: „We hebben er veul ontmoet die waren bezeten van het bezit, waar Jochem? Meneer de Notaris wordt er allenig maar van geplaagd". Jochem antwoordt: „Alweer een teken Chef, dat het einde nabij is".

Als het tweetal een trouwstoet ziet komen, betekent dit voor hen een buitenkansje. Ze maken er vakkundig gebruik van. Intussen nemen zij waar dat de bruid wel ongewoon jong is. De gezichten staan weliswaar vrolijk en de zwepen knallen, maar achter die harde boerenschedels zal wel gedacht worden, aldus de conclusie van het tweetal, dat een jonge bruid een kwade kans geeft op veel erfgenamen.

Verder treden zij bij vier ongetrouwde broers en zusters binnen. Deze zitten daar vast op hun doening, maar kunnen de vereenzaming blijkbaar niet helemaal verdragen. Als Chef en Jochem aankomen, heeft een van haar net 'een aanval'. Chef weet daar wel raad op; hij gaat bij de hysterica op de vloer liggen jammeren en wentelen en brengt haar aldus tot kalmte. Zij verdienen nu twee cent in plaats van de ene die zij anders ontvangen.

Of wij komen bij Hein Bontebal, de watermachinist. Hein is een wat bizarre man met een opstandige geest. Ook elders ziet men De Man de sociale opstandigheid, al of niet met socialistische sympathieën, in min of meer bizarre – marginale –figuren plaatsen.

Zo gaan de beide bedelaars voort: „langs fijnen en heel fijnen, langs roomsen en gereformeerden, maar het is allemaal gelijk; ze zitten vast aan hun geld en aan de eer van het geld hebben". De Zwarte Jannetjes (leden van een secte) die even buiten IJselstein wonen, slaan zij maar over.

2.4 Bij ons in Noord-Holland, en Noord-Hollandsche menschen en dingen van ds. H. J. Heijnes

Het hier te bespreken werk bestaat uit twee boekjes van een predikant, die lang te Landsmeer gestaan heeft. Wij menen weer te mogen stellen dat deze boeken van Ds. Heijnes bekend staan als goede typeringen van de bewoners van Holland ten noorden van het IJ. Ze bestrijken echter een minder breed terrein dan de voorgaande werken; ze zijn ook minder analytisch dan vooral het geschrift van Barentsen. Maar op zijn terrein schrijft Heijnes met een gevoeligheid, die zijn werk vér boven de gemiddelde streekliteratuur doet uitkomen. Bovendien blijkt uit vergelijking met ander werk of met gegevens uit andere bron, dat de schrijver veel 'waars' moet hebben medegedeeld.

Er is ons ook nog ander werk van de schrijver bekend, maar het genoemde leek het meest geschikt: berustend, afstand houdend, liefdevol waarnemend.

Het zal begrijpelijk mogen heten dat het centrale thema voor een predikant de relatie Noordhollander–protestantse godsdienst is. Deze relatie is al belangwekkend genoeg, en, zoals later in dit boek zal blijken, waarschijnlijk ook onthullend genoeg voor de psyche van de bewoners van deze streek ten noorden van het IJ. Er wonen hier mensen die wel zéér sterk verschillen van degenen die ten zuiden van dit water wonen. Zelden in Nederland, zo zullen we nog nader zien, vindt men ook zo'n abrupte mentaliteitsovergang als aan het IJ.

Reeds de eerste bladzijde van Bij ons in Noord-Holland tekent Heijnes' thema ten volle; daar vinden wij:

„Godsdienst – De godsdienst is verwant aan het Christendom. Er zijn godgeleerden en anderen, die dit ontkennen; maar dat moet liggen aan een gebrek in hun kennis, hetzij van het Christendom, hetzij van den inlandschen godsdienst. Ik ben van gevoelen, dat de bij de Noord-Hollanders inheemse godsdienst inderdaad een soort Christendom is. Want in hun kerken ligt op den kansel een bijbel, en zij passen goed op".

Uit zijn geschriften komt Ds. Heijnes ons naar voren als iemand, die twee zaken van harte lief heeft: zijn Noordhollanders en zijn Leer. Deze laatste is steeds iets officiëler dan de 'Noordhollandse', zodat hij deze maar niet naar zijn zin tot een eenheid kan krijgen met de Noordhollanders. Uit bovenstaand citaat blijkt dit misschien niet zo duidelijk. Hier staat hij het meest aan de kant van zijn ene liefde: de Noordhollanders, tenzij het slot van het citaat ironisch bedoeld zou zijn.

De andere liefde krijgt het hoofdaccent bijvoorbeeld in het slothoofdstuk van het tweede genoemde boek. Dit hoofdstuk is getiteld: „Ik zie hen als bomen wandelen". Deze bomen, de zielen van de Noord-Hollanders, blijken knotwilgen te zijn. Telkens lopen zij (in gelove) weer uit, maar ook telkens weer worden zij geknot terwille van 'het nut'. Zo is er een vader, die zijn pasgehuwde zoon gaat bezoeken. Er was bij de ouders enige verontrusting of er in het jonge huishouden wel gebeden werd. Dit althans was het onderwerp van het gesprek tussen hen. Bij zijn zoon en schoondochter aangekomen komt het gesprek – vanzelfsprekend – eerst op wat anders. Het gaat over de melk- en de kaasprijzen en over de voordeligheid in verband hiermee van de kaasmakerij. Dit thema wordt niet meer losgelaten. Vader komt 's avonds thuis en bericht in alle tevredenheid dat hij en moeder toch maar een flinke schoondochter hebben. Zij gaat káás maken en ziet dus niet op tegen het vele werk dat daaraan verbonden is.

Van eendere strekking is het verhaal Eendenkroos. Hierin valt een juffrouw uit de stad in een sloot, omdat het eendenkroos de scheiding tussen water en land onduidelijk had gemaakt. Een Noordhollander echter zal letterlijk nóch overdrachtelijk op eendenkroos stappen, behalve inzake de godsdienst. Daarin stapt hij rustig op het kroos der verlichting.

De botsing tussen de beide liefdes beschrijft Ds. Heijnes mogelijk het best in Hoedanig wij schuldig zijn onder elkander te verkeren (uit Noord-Hollandsche Menschen en

Dingen). Dit verhaal is een lofzang op de Noordhollandse verdraagzaamheid en op het elkander ontzien. Vechtpartijen en ruzies zijn zeldzaam en als er iets ontkend moet worden dan heet het: „ik zou wel zeggen, ik heb er niet van gehoord". Bokkigheid, die zich b.v. uit in 'geen woord zeggen' is iets heel ergs. Er is ook weinig standsverschil. De schrijver besluit aldus: „En wie aldus leeft en sterft, deze zal een flink karakter, een oprechte ziel en een waar christen... Halt mijn pen! Hoe gaat gij, werwaarts ik U niet uitzend! Een ander slot zeg ik U! En wie aldus leeft en sterft, deze zal een waardig medebewoner van vredevol Noord-Holland zijn en geweest zijn".

Soms kunnen beide liefdes elkaar echter toch wel vinden naar 's schrijvers hart. Zo in de figuur van Arie Lol, de stoere, wat stugge, maar toch begrijpend optredende evangelisatie-man uit Edam. Of ook op het Noordhollandsche Zendingsfeest. Dit is een Noordhollands initiatief, een vroom feest, maar zonder kwezelarij; nuchter en mooi. Verder in De Liefdezuster, handelend over de verpleegster die, al lang vóór er kruisverenigingen bestonden, door weer en wind aan huis ging om zieken te verzorgen. Van de mensen had zij de naam Liefdezuster ontvangen. Ook dit is een initiatief van Noordhollanders, uitgevoerd door de kerk.

Nemen wij nu het thema geloofshouding van Noordhollanders afzonderlijk, dan is hierover nog menig treffend woord of tekenende schets te vinden.

Geciteerd kan worden:

„Zij zeggen, dat het er minder op aan komt, wat wij geloven, dan wat wij doen".

„Zover het tegenwoordige geslacht nog dammen opwerpt, strekken deze zich merendeels tot tegenhouding van geestelijke gevaren, zulke namelijk, welker kort begrip ligt besloten in dit ene woord: de 'fijnen'.

„De meester: „Neen, hier bij ons zijn de mensen niet mystiek." De leergrage knaap: „Meester, waar dan?" De meester: „Aan de andere kant van het Noordzeekanaal".

„Wetenschap. Deze vereert hij, maar hij weet niet wat het is".

Het verhaal van Wiesje. Wiesje wordt gedoopt „omdat het aan een kind toekomt". Toen Wiesje trouwde, vroeg zij geen kerkelijke inzegening van het huwelijk; Wiesje 'móest' ook trouwen. Ze sterft helaas jong en laat haar man met vijf kinderen achter. Op de begrafenis komt de dominee „omdat het knap staat en omdat wij gereformeerd zijn". Maar het kerkboek blijft gesloten, „omdat wij niet fijn zijn".

Het andere thema op zich zelf, de Noordhollanders, komt mogelijk het best tot uiting in schetsen als Het heerschap en Alwaar de eenden kwaken.

Het heerschap, de Amsterdamse eigenaar van de boerderij, is gekomen. Vader klaagt over het slechte jaar; want hij hoopt op pachtvermindering. Gaarne bevestigt hij de veronderstelling van het heerschap dat de gindse toren die is van de kerk, waar hij en zijn gezin, evenals ook de knecht, regelmatig ter kerke gaan. Maar de wáre Vader antwoordt hier niet. Deze ontpopt zich beter bij de meester: „Vader heeft verleden week aan den nieuwen ondermeester, tot diens niet kleine voldoening, te kennen gegeven, dat hij van vooruitstrevende gevoelens is. Zoo vooruitstrevend mogelijk. De meester

mocht gerust zeggen: tegen rood aan. Maar niet helemaal rood. Want dat is de knecht. En dan zou er geen onderscheid meer zijn tussen dezen en de baas".

In Alwaar de eenden kwaken ontmoeten wij Trijn, een flinke en een knappe meid. Trijn gaat naar de Purmerender kermis, waar Kreel haar een brandewijntje doet toekomen. Deze heeft er daarom wel recht op dat hij Trijn naar huis brengt. Trijn heeft ook een broer. Vader en Moeder zijn trots op hun beide kinderen. De zoon mag naar de H.B.S. De conciërge geeft de eerste inlichtingen, en als het niet meer zonder directeur afkan, dan deze. Kreel komt bij Trijn vrijen (de ouders gaan naar geldende zede op hun tijd naar bed) maar Trijn is toch maar half tevreden. Kreel krijgt tenslotte de bons, ook al draagt Trijn een kind. Vader en Moeder vinden dat niet aangenaam, maar als Trijn niet wil trouwen, dan staan ze achter haar. Trijn zal haar weg toch wel vinden.

Zo is nog menige schets de moeite waard. Bijvoorbeeld die over een man, die als melkboer in Amsterdam de schrobberingen van dienstbodes gelaten in ontvangst neemt, maar in eigen dorp de geziene wethouder is. Enzovoort.

'Enzovoort' kan ook het juiste woord zijn om dit hoofdstuk mee te besluiten. Want de oude plattelandswereld is een veelkleurig geheel waarin men lang kan toeven zonder zich te vervelen. Wij moeten echter voort met de taak in dit boek: de wetenschappelijke doordringing in deze wereld.

ALGEMEEN MAATSCHAPPELIJKE VERHOUDINGEN

Wiens brood men eet, diens woord men spreekt

3.1 De bedoeling met dit hoofdstuk

Na de wat bredere kennismaking met de oude plattelandsbeschaving in het vorige hoofdstuk, rijst de vraag hoe het best een verdere strategie voor analyse en verklaring van deze beschaving kan worden opgezet.

Zoals reeds werd gesteld kan men de oude plattelandscultuur niet los zien van het ruimere maatschappelijk verband waarin het platteland was opgenomen. Dit maakt het wenselijk wat meer aandacht te besteden aan de structuur en de algemene beschaving van de vroegere samenleving dan in hoofdstuk 1 kon geschieden.

Eveneens werd reeds gesteld dat de vroegere samenleving zal moeten worden gezien als een weinig geëvolueerde; als een in geringe mate ontplooide. De structuur- en beschavingskenmerken die hier worden behandeld zullen met vrucht als voortvloeisels hieruit kunnen worden beschouwd. Dit geldt al zeer direct voor het overwegend agrarisch karakter van de vroegere samenleving. Dit was geheel en al onontkoombaar. Maar iets dergelijks geldt ook voor de grote tweedeling in heren en volk, die eveneens zo karakteristiek was voor de oude samenleving, en voor de hiermee nauw verwante intern-plattelandse tweedeling. Deze laatste kwam voornamelijk in de 19e en het begin van de 20e eeuw hier en daar zeer duidelijk voor. Niettemin zullen deze tweedelingen – het betreft immers bij uitstek beschaving – ook als menselijke maaksels worden gezien. Ze zullen, met een Nietzschiaans woord, 'menschlich allzumenschlich' blijken. Vooral de eerste twee kenmerken: het agrarisch karakter en de overherigheid zijn van algemeen belang. Het laatste, de intern-plattelandse tweedeling, is meer alleen van plaatselijk-plattelandse betekenis, maar daarom niet minder symptomatisch.

3.2 De binding aan de bodem

Het meest algemene uitvloeisel van de geringe graad van evolutie, of eigenlijk een wezenlijk inhoudskenmerk ervan, is ongetwijfeld dat hierdoor de meerderheid van de bevolking plattelands móest zijn. Een geringe differentiatiegraad houdt immers een geringe mate van economische differentiatie in, of wel een geringe mate van arbeidsdeling. Dit betekent zonder meer dat de productiviteit laag was omdat hogere productiviteit juist voortspruit uit de mogelijkheid van specialisatie waarin de economische differentiatie zich manifesteert. Deze specialisatie draagt op allerlei wijzen bij tot een

grotere productiviteit. Ten eerste voert zij het vakmanschap op. Dit is te verwachten, want de gespecialiseerde heeft zich kunnen oefenen in zijn specialiteit en er een scholing voor kunnen ondergaan. Ten tweede maakt de specialisatie het mogelijk dat er van bijzondere werktuigen en machines gebruik wordt gemaakt. Ook dit ligt voor de hand omdat de gespecialiseerde – hetzij persoon, hetzij onderneming – gelijksoortig werk verzamelt, waardoor het de moeite waard wordt speciale werktuigen enzovoort te gebruiken. Ten derde betekent specialisatie dat er (een wisselwerking) wetenschap kán en móet zijn. Deze wetenschap gaat, via een technologie, ervoor zorgen dat de zoëven genoemde werktuigen en machines bestaan, maar ook directe bijdragen leveren tot een productieve vakbeoefening. Ten vierde houdt specialisatie in, dat aan meer fundamentele wetenschap, onderwijs, communicatie, maatschappelijke veiligheid en dergelijke aandacht wordt besteed, waardoor al het voorgaande weer beter tot zijn recht komt en waardoor het voorgaande ook alléén tot zijn recht kán komen. Uiteraard moet de landbouw in dit proces betrokken zijn, zodat een ruime voorziening in de primaire levensbenodigdheden het mogelijk maakt dat veel anderen zich aan alle andere taken van de gedifferentieerde en productieve samenleving kunnen wijden.

Het is duidelijk dat de mens bij het ontbreken van deze differentiatie en zijn veelzijdige werking is aangewezen op minder productieve handelwijzen en dus ook directer is gebonden aan de meer primitieve bronnen waaruit men het leven in stand kan houden. Tevens moeten zich dan alle behoeften op een minimaal peil bevinden, namelijk dicht bij het minimum waarbij het leven nog in stand blijft[1]. Dit wil niets anders zeggen dan dat de mensheid zeer direct aan de bodem is gebonden, of in elk geval, dat een grote meerderheid dit is. Het woord bodem moet ruim worden opgevat. Zo valt het vee hieronder, dat overigens ook weer van de bodem moet bestaan. Een meer ondergeschikte betekenis hebben verder nog de jacht en de visserij. Deze kunnen meestal buiten beschouwing blijven of eveneens onder een ruim begrip bodem worden begrepen.

De uitzonderingssituatie is denkbaar dat die bodem van nature zodanig productief is dat er overschotten zijn. In dit geval zou een aanzienlijk deel van de bevolking zich dan niet met de voorziening in de eerste levensbenodigdheden bezig behoeven te houden en tot andere activiteiten over kunnen gaan. De doorsneewerkelijkheid is echter onge-

[1] Volgens Colin Clark bedroeg het reële inkomen per hoofd in 1846, uitgedrukt in procenten van dat van 1950, voor Frankrijk en België resp. ongeveer 25 en 20. SANGERS (1963; blz. 56 e.v.) aan wie we dit ontlenen, berekent verder dat het gemiddelde inkomen in de 15e eeuw slechts ongeveer 10 tot 12% van het reële inkomen in 1950 kan hebben bedragen.

Nauw hiermee verbonden is de sfeer van de armoede en de wanhoop die men in geschriften van vorige-eeuwse economen tegen kan komen. De 'ijzeren loonwet' (Ricardo) die zegt dat loonarbeid nooit anders zal afwerpen dan een inkomen óp of net boven het bestaansminimum (daarbeneden kan niet – reeds volgens Adam Smith – want dan zouden de arbeiders uitsterven). Voorts het pessimisme van Malthus dat zegt dat elke reële inkomenstijging zich zal omzetten in bevolkingsvermeerdering. Vervolgens komt Marx die dit alles (en ook dat deed Smith reeds) aan de onderhandelingspositie van de arbeiders toeschrijft. Nog in 1899 schrijft Veblen – in de Verenigde Staten! – zijn Theory of the leisure class, waarin hij eigenlijk ook nog geen ontkomen ziet aan de tegenstelling van uiterste rijkdom en uiterste armoede. Een goede samenvatting van dit alles vindt men bij GALBRAITH (1958).

twijfeld (zeker in streken van gematigd klimaat, zelfs al leeft er een zeer dunne bevolking van de verzameling van de gaven der natuur), dat deze mogelijkheid er voor slechts weinigen is en zelfs, dat de in grote meerderheid landbouwende bevolking van tijd tot tijd nóg door honger en gebrek wordt geteisterd. Hierbij behoeft men nog niet eens te denken aan een relatieve overbevolking, maar aan de moeizaamheid van primitieve landarbeid, aan tegenwerkende natuurgesteldheden, aan plagen in gewas en vee en aan de plagen voor de mens zelf. De situatie van geringe differentiatie brengt mee dat men deze ook niet kan vermijden en bestrijden.

Een aldus levende bevolking behoeft zeker niet primitief te zijn op de wijze van de ons nu nog bekende 'natuurvolkeren'. Een zeker technisch niveau, een zekere graad van ontwikkeling en een zekere graad van maatschappelijke differentiatie kan aanwezig zijn. Dit alles heeft dan alleen een zekere drempel nog niet overschreden, zoals voor het tijdvak van omstreeks 800 tot omstreeks 1900 zal gelden. In dit tijdvak was er zeer zeker, en toenemend naarmate het laatste jaartal wordt genaderd een bepaalde differentiatie aanwezig. Er waren ambachten en handel, er was gespecialiseerde bestuursactiviteit, soms over grote gebieden, en meer. Ten dele vond men deze specialisaties, zoals ambachten en ook een deel van de handel, ook op het platteland. De meeste van die gespecialiseerde bezigheden waren gewoonlijk echter in de steden te vinden, zodat men de stad zelf reeds als teken van differentiatie op kan vatten. Maar over het geheel gezien was er vóór 1900, in vergelijking met de tegenwoordige tijd, nog niet veel differentiatie. Dit is er ook oorzaak van dat de vroegere samenleving nog vrij willekeurig deelbaar was. Een verstoring van een van de gespecialiseerde activiteiten veroorzaakte vroeger nauwelijks een breuk in het dagelijkse leven van de meerderheid. De samenleving was nog geen 'organisme' dat de verstoring of het uitvallen van een der organen maar moeilijk kon verdragen. Die samenleving kon nog op vrij grove wijze bestierd en bestuurd worden, zoals nu zal worden uitgewerkt.

3.3 De grote maatschappelijke tweedeling

Het tweede te behandelen uitvloeisel was de overherigheid. Het maatschappelijk bestel van vóór 1900 kende dus énige ontplooiing, énige arbeidsverdeling, énige beroepsspecialisatie. Het merkwaardige is nu, dat een aantal van deze vrij weinige specialisaties of functies in een ruime mate van afzondering en exclusiviteit beoefend werden. Ze waren min of meer onafhankelijk gemaakt. Deze afgesplitste functies waren wel voornamelijk die betreffende de openbare orde: bestuur, recht en weerbaarheid. In de loop van deze paragraaf wordt geconstateerd dat ook in de handel dezelfde tendenties aanwezig waren, en verderop in dit boek dat de godsdienst hoofdzakelijk eveneens aldus functioneerde. Deze functies werden gewoonlijk door een afzonderlijke stand of door afzonderlijke standen uitgeoefend, dikwijls ook vanuit centra. Het feit van die centra is echter niet zo verwonderlijk; wellicht méér dan in onze tijd zal men het nodig gehad hebben een en ander van een centrum uit te overzien. Het merkwaardige steekt dus ten

volle in de geslotenheid van die stand of standen en, tegenover het platteland, de geslotenheid van die centra.

Met de uitdrukking geslotenheid wordt gedoeld op het feit, dat er door de plattelandsbevolking, en in het algemeen door 'het volk', gewoonlijk geen toezicht werd en kon worden uitgeoefend op de wijze waarop de openbare en andere functies werden waargenomen. Voorts treffen wij aan dat deze standen of die centra soms met aanzienlijke dwang tegen het volk optraden. Dit kon de verzekering van een voedselvoorziening dienen, maar ook zonder meer de vestiging van macht en de onderdrukking van allerlei niet direct agrarische activiteiten op het platteland. Voorts kon dit het genoegen van de heren dienen, zoals met jacht- en visrechten dikwijls het geval was en met vele andere; zelfs kwam wel het 'jus primae noctis' voor[1]. De uitoefening van deze functies wordt dus als uitsluitend recht van de persoon of van de stand opgevat en niet, en dit vooral is kenmerkend, in functionele kaders gezien. Men was in deze functies geen eersten onder gelijken maar absoluut meerderen. Wat daaraan verbonden was werd in een zekere machtsvolkomenheid genoten. Een echte heer legt nu eenmaal géén rekening en verantwoording af.

Het moet overduidelijk zijn dat hier voortdurende overmacht in het spel is, omdat moeilijk aan te nemen is dat het op vrije volkswil berustte dat de openbare zaak en allerlei economische activiteiten maar liever zónder henzelf afgedaan moesten worden. Zoals opgemerkt zullen wij dan ook zien dat een bevolking, hoewel zij onder gunstige omstandigheden tot een grote mate van aanvaarding van haar positie kon worden gebracht, heel gemakkelijk gefrustreerd kon geraken en dit dan ook op allerlei indirecte wijzen – want de directe weg is niet open – uit. Een voorbeeld van de indirect geuite frustatie geeft het Utrechts-Zuidhollandse platteland; als zodanig zullen wij het nog nader leren kennen.

De vraag is nu waar deze overmacht en zijn kennelijke ondoorbrekelijkheid vandaan komen. Daar de brede meerderheid des volks, zeker ten tijde van het ontstaan van deze verhoudingen, plattelands was, zal het antwoord hier ook grotendeels gezocht moeten worden.

Het vorige hoofdstuk kan de lezer er reeds een beeld van hebben gegeven hoezeer de plattelandsbevolking als het ware was vastgezogen aan een situatie die inhield dat er in letterlijke zin een levensonderhoud moest worden ontworsteld aan een weerbarstige omgeving. Dikwijls was deze bevolking hierbij uitgesproken naïef. Of men nu de Zuidhollandse of de Kempische situatie neemt maakt eigenlijk weinig verschil. Maar de Kempische zal dit wel het duidelijkst demonstreren. En hier betreft het 'opnamen' van omstreeks 1900 toen velerlei al zoveel 'beter' was dan vroeger. Maar ook toen ging het er nog om in directe zin de armoede, het elementaire gebrek, te keren. Men zal opgemerkt hebben dat er ook niet voor de gehéle bevolking gelegenheid was om tot een

[1] Behalve de grove vorm van machtsmisbruik, dat dit eerstenachtsrecht van de heer op een huwende vrouwelijke onderhorige was, kon het soms ook in allerlei bizarre vormen voorkomen. Zo konden de gegoede burgers van Gent rechten laten gelden op de weesmeisjes van de stad, zoals wij ergens tegenkwamen.

enigszins volle levensontplooiing te komen. Een ruim aantal jonge mensen was bijvoorbeeld verhinderd tot een huwelijk te komen en nageslacht te hebben. Voorts kan men zeggen, dat de bevolking doordrongen was van het besef van armoede, en zelfs van het cumulatieve in de armoede, dat elders nader zal worden behandeld. Het is dan begrijpelijk dat het loutere overleven sterk de aandacht bond, en dat er nauwelijks plaats was voor zaken als ontwikkeling, organisatie en vele andere. Dit geldt temeer daar men, omdat er alleen maar primitievere tijden zijn voorafgegaan, geen traditie hierin kon hebben. We legden hier reeds de nadruk op. Men kon ook niet eenvoudig op inlichtingen uit gaan enzovoorts, en dit alles treft ons dan als de genoemde naïviteit. Zeer zeker is deze onnozelheid ook nog door de overherigheid bevorderd, maar wat hier het meest moet interesseren is wel dat de binding van de aandacht aan het primair noodzakelijke iets natuurlijks heeft. Ook waar de feodaloïditeit minder sterk is of zelfs ontbreekt, treft men deze binding en die naïviteit aan.

Behalve begrijpelijk kan men deze aandachtsbinding in zekere zin dus zelfs verstandig noemen. Maar zij moet evenzeer noodlottig zijn geweest, omdat zich nu bij de vele plagen die men reeds kende nog de mogelijkheid van, wat wij maar zullen noemen, een 'herenplaag' ging voegen. De heren blijken namelijk gebruik te hebben gemaakt van de altijd zwakke positie van het agrarische volk, en daardóór juist absolute heren te zijn geworden. Men denke zich hierbij ook de verdere omstandigheden eens in: De meerderheid van de bevolking móest verspreid en in kleine eenheden wonen, hetgeen de volkscommunicatie en de organisatie nog aanzienlijk zal hebben bemoeilijkt. Voorts was er het feit dat de oogst en het vee zo moeilijk waren te verbergen. Die oogst had bovendien tevoren als gewas een half jaar of langer te velde gestaan, open voor vernieling. Het platteland lag dus als het ware uitnodigend open voor 'wettige' en onwettige vormen van dwang en schatplichtigheid. Wie wat ruiterij om zich heen verzameld had en zich te zwaard had geoefend kon deze gezeten bevolking dienstbaar maken, hetzij geleidelijk van binnen uit, hetzij plotseling van buitenaf. De bevolking kon dit bovendien niet nadoen door zichzelf ook te gaan uitrusten en oefenen, want dan zou zij haar velden hebben moeten verwaarlozen. Wij zagen dat er slechts een beperkte mogelijkheid was zonder landbouw te bestaan, zodat de 'verzadigingsgrens' met niet-landbouwenden spoedig bereikt was. Er was dus ook slechts beperkte plaats voor heren of voor steden met heerlijke allures. Wie eenmaal zo'n herenplaats bezat had wel zijn concurrenten te vrezen maar nauwelijks meer de meerderheid der bevolking. Deze gaf gewoonlijk liever wat af dan door wie dan ook 'gestraft' te worden. Tot op de drempel van deze eeuw zien wij dan ook dat de grenzen van vorstendommen of andere bestuurseenheden zich kunnen wijzigen zonder dat dit op de meerderheid van de bevolking veel indruk maakte, laat staan dat deze hierbij gekend zou zijn. Voor haar was het maar al te vaak slechts een zaak van gebeten te worden door de hond of door de kat.

Dat het argument van 'wat ruiterij' een ernstig argument is, moge blijken uit de gebeurtenissen in een periode van de Groningse geschiedenis, zoals deze werden beschreven door HOFSTEE in Het Oldambt (hoofdstuk: Schets van de politieke geschiedenis).

In de 14e eeuw stak in wat tegenwoordig ongeveer de provincie Groningen is, een zogenaamd 'hoofdelingenschap' de kop op. Groningen was niet gefeodaliseerd en allerlei bestuursrechten waren verbonden aan boerderijen van zekere grootte. De hoofdelingen trachtten nu zo met de rechten te manipuleren dat ze deze rechten zoveel mogelijk konden verzamelen. Intussen versterkten zij hun hoeven tot 'borgen' en verzamelden zij wat 'rüters' om zich heen. Soms hadden zij niet meer dan drie van deze knechten te paard. Voorts bemoeiden zij zich, waar zij konden, met allerlei veten. Aldus trachtten zij zich te ontwikkelen tot dorpspotentaten en dit een schijn van recht te geven. Men ziet hieruit hoe drie knechten te paard soms reeds voldoende konden zijn om in wat troebel water – en waar zou dit niet te vinden zijn geweest – te kunnen gaan vissen. Bovendien gebeurde dit in een landstreek waar ook toen reeds een naar verhouding goed ontwikkelde boerenstand aanwezig was. Voorts waren deze boeren nog veehouders en aldus, naar niet onwaarschijnlijk is, minder kwetsbaar dan de totaal immobiele akkerbouwers[1].

Hiervoor werd vooral aandacht besteed aan het militaire aspect van de intrinsieke zwakte van het platteland. Er is echter ook een economische zijde welke blijkt ten opzichte van de handel en ten opzichte van de natuurlijke centra van de handel en van de beginnende nijverheid. Dit aspect kwam in het vorige hoofdstuk ook reeds aan de orde, en wel bij de behandeling van enkele economische tendenties in het Oude Kempenland. Daar zagen we hoe de handel gemakkelijk aan het langste eind trok vanwege de oningelichtheid en de schaarste aan mogelijkheden tot ingelicht-zijn voor het landvolk. Bovendien werd daar begrijpelijk gemaakt, dat de handel ook sterk stond door het loutere feit dat deze met goederen te doen heeft. In een situatie van algemene schaarste zijn deze uiteraard duur, geven ze uiteraard een sterke positie. Er is dan maar weinig meer nodig of de centra kunnen economisch oppermachtig worden en het platteland aan zich dienstbaar maken door het te verplichten alle belangrijke koop en verkoop via de stad te doen, door nijverheid op het platteland tegen te gaan, of door de nijverheid op het platteland te gaan beheersen. Een politiemacht om op de naleving toe te zien kon er eveneens gemakkelijk gevormd worden, terwijl de onveiligheid op het platteland soms een gemakkelijke aanleiding opleverde aldaar op te treden. Bovendien werd aan het einde van de middeleeuwen de wereld steeds meer ontsloten, hetgeen voor vele steden neerkwam op het ontstaan van aanvullende bronnen van rijkdom.

In het algemeen hebben vooral de Hollandse steden zich hier niet onbetuigd gelaten. Dordrecht beheerste in de middeleeuwen in economisch opzicht een groot deel van zuidelijk Zuid-Holland. De diendermacht van deze stad zag erop toe dat het stapelrecht zowel door het platteland als door het rivierverkeer in acht werd genomen. Kleinere

[1] Vergelijk SLICHER VAN BATH, 1960, De agrarische Geschiedenis van West-Europa, blz. 209: „Het verzet tegen de feodaliteit of de landsheerlijkheid was – naar wij reeds eerder zagen – slechts daar mogelijk, waar de naturale economie niet in ernstige graad was doorgedrongen. Derhalve verkeerden de bewoners van de veeteeltgebieden in een gunstiger positie, zoals in de lage weidevlakten langs de kust van de Noordzee en in de Zwitserse Alpendalen. Bovendien, de boeren uit de Friese landen voeren op zee en dreven er handel bij".

stadjes als Schoonhoven werden daarbij overvleugeld. Rotterdam heeft voor zijn opkomst bijna dagelijks moeten vechten. Bekend is ook de moeite die Amsterdam zich eeuwenlang getroost heeft om de nijverheid van het platteland ten noorden van het IJ te onderdrukken. In het algemeen waren ook de tussenliggende Hollandse steden sterk autarkisch. Zij hadden zich over het omringende platteland dikwijls heerlijke rechten kunnen verwerven, terwijl zij in de hoge colleges van landsbestuur de uiteindelijke beslissingsmacht hadden.

Het wil ons voorkomen dat hiermede de zaak in beginsel gesteld is. Er was noodzakelijkerwijs een meerderheid des volks die plattelands was. Het is onwaarschijnlijk dat die meerderheid, oorspronkelijk of van nature, ooit een positie van onmondigheid heeft begeerd, zodat er onmacht in het spel moet zijn. Deze onmacht is dan te zoeken in een alzijdige zwakte van plattelandsbevolkingen. Daar deze zwakte eeuwenlang bestaan heeft (en zich ook uitstrekte over het stedelijke volk, waarover verderop enkele woorden), lag ook de weg open voor een rustige cultuurvorming rondom het gegeven dat een kleine minderheid in grotere of kleinere absoluutheid heer kón zijn, én, hier komt het menschlich allzumenschliche voor den dag, ook heer wílde zijn. Deze weg lijkt dus vrij volledig en nog al consequent te zijn begaan. Naast de volksbeschaving ontstond er nu een herenbeschaving, terwijl beide zich in tendentie aanvullend op elkaar instelden. Tevens is dan de ideologiseringsnoodzaak, de noodzaak tot goedpraten, gegeven en alle mentale en geestelijke verwringing die hiermee samenhangt.

Dit alles zal ook met voorbeelden van het platteland nog duidelijk gemaakt worden, maar algemeen kan men stellen, dat die wederzijdse aanvulling meer of minder voltooid kon zijn, dat het absolutisme aan herenzijde meer of minder volledig, meer of minder schril, meer of minder vergeestelijkt kon zijn. Aan de volkszijde vindt men gewoonlijk de gedweeë aanvaarding of de stille, zijdelingse, opstandigheid. Slechts zo nu en dan, en vooral waar de onderlinge aanvulling en de aanvaarding het minst voltooid waren, of waar het absolutisme bijzonder schrille en fysieke vormen had aangenomen, breekt de openlijke opstand uit[1].

Het openbare beschavingsideaal, van herenzijde gesteld en van volkszijde min of meer duidelijk overgenomen, was, dat er gestreefd behoorde te worden naar het goede heer zijn en naar het gehoorzaam volk zijn, en dat dit goddelijk recht was.

[1] Een werk dat in kort bestek een goed overzicht geeft van de sociale situatie op het Westeuropese platteland is het reeds aangehaalde van SLICHER VAN BATH: De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850). Op blz. 209: „De middeleeuwse boer had geen gemakkelijk lot. Zijn bestaan was karig. In 'normale tijden' konden hij en zijn gezin juist van het bedrijf leven, maar wanneer waren de tijden normaal, zonder veten en oorlogen en zonder misoogsten? De boer moest allerlei lasten dragen: de pacht, de tienden, soms nog allerlei uitgangen aan andere rechthebbenden, beden aan de landsheer, etc. Er was weinig rechtszekerheid en veel machtsmisbruik. De heren eisten geduld en gehoorzaamheid: „Jacques Bonhomme a bon dos, il souffre tout", of „Der Bauer ist an Ochsen statt, nur dass er keine Hörner hat"... Oorlog en opstand waren in die slecht geordende maatschappij vrijwel de enige mogelijkheden van verdediging en verzet... Marc Bloch... „Aux yeux de l'historien... la révolte agraire apparaît aussie inséperable du régime seigneurial que, par example, de la grande entreprise capitaliste, la grêve".

Maar ook al moge de zaak in beginsel gesteld zijn, enige nadere uitwerking zal gewenst blijven. Zo is het verhelderend de Groningse geschiedenis, waaruit hiervoor een episode als voorbeeld werd gekozen, wat nader te beschouwen[1]. Dit dient dan om nog eens aan te tonen, hoezeer het maatschappelijk leven van vóór 1900 voortdurend in de greep van de overherigheid neigde te geraken.

In het hoofdelingschap werd reeds een min of meer spontane poging tot feodaloidisering van het Groningse land gezien. Deze poging is mislukt, maar slechts ten dele omdat de boeren er zelf een einde aan gemaakt hebben. Het mislukte vooral doordat de Stad zich er mee ging bemoeien. Dit plaatste de boeren echter voor een nieuwe overherigheidsdreiging, want de stad was het erom te doen de macht, de souvereiniteit, over het platteland te winnen. Dit is goeddeels wél gelukt. De stad verwierf hier en daar, en meer of minder volledig, inderdaad souvereiniteitsrechten en legde bovendien een – nooit geheel erkend – stapelrecht op aan ongeveer het gebied dat we nu kennen als de provincie. Voorts werd zij erkend als het middelpunt waar het gewestelijk bestuur (vooral rechtspraak) moest vergaderen en kon zij bewerken dat de dagelijkse zaken aan haar zorg werden overgelaten. Zij had ook, met haar betere organisatiemogelijkheden, de sterke arm. Een overwicht heeft Groningen dus tot omstreeks 1800 zeker gehad, al werd daar niet het politie-regiem bereikt dat Dordrecht weleer over het zuidelijke deel van Zuid-Holland uitoefende. Maar hierbij is ook verder nog iets bijzonders op te merken, hetgeen de Groningse situatie tot een uitzonderlijke maakt. Dit is dat dit platteland de stad ook met intellectuele wapens bestreed, dus als het ware met een van de eigen middelen der stad. Reeds vroeg bezochten Groningse boerenzoons de scholen en de universiteit, werden zij zelf magistraten en beoefenaars der vrije beroepen, mede waardoor de potentiële vijandschap (met maximaal wantrouwen) werd geneutraliseerd tot hooguit een antagonisme, een rivaliteit.

Hiermee was de strijd echter niet uitgestreden. Natuurlijk moet hier gedacht worden aan de landsheerlijke tussentijd, die een groot deel van de 16e eeuw geduurd heeft. Tengevolge van allerlei gebeurtenissen in Friesland en Oostfriesland, waar onenigheid, hoofdelingenmanipulaties e.d. veel scherpere vormen hadden aangenomen dan in Groningen, kregen enkele dynasten de kans er zich als landsheren te doen erkennen; in Oostfriesland definitief. Groningen moest toen ook enkele elkaar snel opvolgende landsheren erkennen. Wat Friesland en Groningen betreft maakt de tachtigjarige oorlog hier een einde aan. Maar na het herstel van het stadsoverwicht – we nemen Groningen weer afzonderlijk – bespeurt men opnieuw het drijven van de hoofdelingen, vooral waar de stad de minste macht had. Sommige boeren trachten zich nu tot 'dorpsjonkers' op te werken. Eigenmachtig gewapend optreden, zoals in een vroegere eeuw, was nu weliswaar niet meer mogelijk, maar er werd wél weer druk gemanipuleerd met de stemrechten. In Friesland trad dit, in aansluiting op een zekere landsheerlijke erkenning van het vroegere hoofdelingenschap, ook op, leidende tot de voor de tijd van de Republiek zo kenmerkende regenten-oligarchie. Een zo sterke gesloten elite als Friesland heeft

[1] Hoofdzakelijk gebaseerd op HOFSTEE, Het Oldambt.

Groningen nooit gekend, maar het ging ook hier in die richting, totdat de Franse tijd ook aan deze vorm van 'ancien régime' een einde maakte.

Maar ook de vorige eeuw bracht, weer in een wat nieuwer gewaad, zijn dreigingen mee. Allereerst de bestuursinrichting van Koning Willem I. Deze inrichting voorzag in een bevoorrechte positie voor de adel. Uit het oude patriciaat werden ook adelstandsverheffingen gedaan. De Koning zocht dus ook in Groningen naar een adel, en dit verschafte aan het dorpsjonkerschap een erkenning die het tevoren nooit had kunnen bemachtigen. Men zal zich derhalve het liberale radicalisme van veel Groninger boeren uit de eerste helft der 19e eeuw wel voor kunnen stellen. Maar ook hiermee is de geschiedenis van het bijna overherig worden van Groningen nog niet uit, en wel, omdat de boerenstand zélf inmiddels in zijn geheel een bijna overherige bovenlaag was geworden. Men ging er onder de gezeten boeren hoe langer hoe meer toe over afstand te bewaren tot het volk en men had dit volk bijna volledig in zijn macht. Men bouwde toen ook die voor Groningen zo karakteristiek geworden voorhuizen-als-villa's voor de enorme graanschuren en verder ging men wel (iets bijzonders voor boeren) in of bij de stad rentenieren. Haren bij Groningen was een geliefkoosd oord. Het bleef echter bij een quasi-feodaloïditeit, omdat men toch in enkele – doorslaggevende – opzichten plattelanders bleef, althans de afstand tot het volk niet voltooide. Zo bleef men het Groningse dialect spreken (en geen Frans, zoals b.v. de regenten). Voorts was en bleef men volkomen wars van volksmennerij en ideologische verhulling. Men beleed er zijn macht zelfs verrassend openlijk. Ook de religieuze verhullingen die, zoals we nog zullen zien, onder het volk wél weerklank vonden, kregen bij de boeren geen gehoor.

De Groningse geschiedenis zal inderdaad bijzonder indrukwekkend mogen heten, juist omdat deze de voortdurende aanval van de overherigheid, telkens in een eigentijds gewaad, zo duidelijk laat zien. Tevens werd hier nog eens getoond hoe zwak het platteland eigenlijk was en hoezeer het als het ware uitnodigde tot overheersing. Anderzijds kan worden opgemerkt, dat het uiteindelijk met de feodaloïdisering van Groningen nog wel is meegevallen. De bevolking heeft ook nooit nagelaten zich actief tegen de pogingen te verzetten. In dit opzicht is het gewest dan niet representatief. Een verdere opgave voor deze paragraaf moet dus zijn te schetsen hoe het normalerwijze wél afliep.

Teneinde hiervan een beeld te krijgen kan men natuurlijk denken aan de geschriften van Marx en van de Marxistische historici. Het dogmatisme waarin deze soms zijn vervallen (al wordt dit vaak overdreven) heeft ons echter doen omzien naar een recent geschrift dat niet in deze traditie staat, maar niettemin volle aandacht schenkt aan wat hier aan de orde is. Het geluk was wel met ons door het bestaan van het in het eerste hoofdstuk reeds ingeleide werk van Rüstow, Ortsbestimmung der Gegenwart. Onder de indruk van wat hij, de balling die ook overigens in Midden- en Oost-Europa heel wat schril leven had gezien, van de Nazi's had meegemaakt, gaat hij in het verleden op zoek naar de wortels van zowel rechts- als links-reactionair. Hij wilde leren hoe er in de toekomst een meer bevredigende samenleving opgebouwd kan worden, dan zo'n samenleving beheerst door ultra's. Wij weten Rüstow's antwoord reeds: waar de samen-

leving het meest onder de overherigheid te lijden heeft gehad, daar zijn ook alle kiemen aanwezig voor de hedendaagse disharmonie en voor het telkenmale terugkeren van de een of andere ultra-macht. Rüstow spreekt van Überlagerung of van Überschichtung.

Volgens Rüstow dan is de overherigheid, vooral in uiterste vormen, niet telkens spontaan ontstaan, zoals men misschien uit het Groningse voorbeeld af zou kunnen leiden. Deze is veeleer van plaats tot plaats, van land tot land en van continent tot continent medegedeeld, zoals hij aan de hand van zijn omvangrijke materiaal laat zien. Dit geschiedde vooral door middel van veroveringen, een proces dat Rüstow tot in zijn oorsprongen vervolgt. Maar ook dan blijkt (evenals in Groningen) dat de overherigheid zich niet in de mensheidsgeschiedenis verliest – en daardoor min of meer 'natuurlijk' zou zijn – doch een historisch achterhaalbaar gegeven is. Vanuit ontstaanscentra zou deze als een golf (in feite als een aantal golven van wisselende sterkte, onder meer ook de z.g. Volksverhuizing veroorzakend,) over de wereld zijn gegaan, in het begin dikwijls een einde makend aan de vrijheid van gezeten landbouwers[1]. Overal werd daarmee ook het voorbeeld gegeven aan hen die enige macht bezaten, deze verder te voltooien.

Rüstow zoekt de eerste oorsprong van zijn golf al in de tijd, volgend op de laatste ijstijd, toen de paardenvolkeren uit Azië, militair superieur door hun geoefendheid met paarden, veroveringstochten begonnen over het Eurazische vasteland[2]. Dan begint de 'zondeval'[3], en daar deze volkeren tevens naar het monotheïsme neigen, de combinatie van beide gegevens, zoals in de bijbel voorkomt[4]. Massaal wordt het verschijnsel echter pas in de tijd van ± 1200 voor Christus. Daarna behouden deze overheersingen, in Azië en oostelijk Europa vooral, zelfs tot diep in de tijd van de geschreven geschiedenis een vrij primitief karakter. Het is alsof er een kudde volks – vooral akkerbouwers – als een kudde runderen door mannen te paard in domesticatie worden gehouden. Een klassiek voorbeeld dat deze diepe penetratie tot in de geschreven geschiedenis demonstreert, is het Ottomaanse rijk[5].

[1] Dit is vooral duidelijk in India, waar er een nauw verband bestaat tussen de Arische overheersingen, het kastenstelsel en het Hindoeïsme. Zie ook MAX WEBER, Aufsätze zur Religionssoziologie, dl. II.

[2] Vandaar volgens Rüstow ook die merkwaardige paardencultus overal. In Nederland is het paard eveneens een 'dier van stand', Het rasdier heeft een hoofd en benen, geen kop en poten.

[3] Zoals bekend wordt de zondeval door de bijbel in verband gebracht met verboden kennis die de mensheid zou hebben opgedaan. Hierbij is het werk van GORDON CHILDE, Brits anthropoloog, Man makes Himself, belangwekkend, daar dit de kenniscumulatie beschrijft, alsook het gebruik dat ervan gemaakt wordt: veelal voor de efficiency van de Oosterse despoot. Het is dan niet zo onwaarschijnlijk dat er een met heimwee geladen volksoverlevering ontstaat zoals het paradijsverhaal. In verband met dit gebruik van de toegenomen kennis constateert Childe: „te veel en niet genoeg". Hierbij drukt het te veel de vergelijking uit met, laten we zeggen, het paradijs, en het niet genoeg die met onze tijd. Wat er achter dit paradijs staat is volgens Rüstow vermoedelijk de (matriarchale) planterssamenleving.

[4] Dat dit mogelijk als reactieverschijnsel in het Oude Testament terecht is gekomen – Het Joodse volk heeft steeds sterk geleden van onderdrukkers bij uitstek: Assyriërs, Babyloniërs, Egyptenaren – doet weinig ter zake. Waar het op aan komt is dat het de 'normale' geestesgesteldheid deelde met zoveel andere volken (vooral nomadische, wat in de lijn ligt; men denke ook aan de Arabieren die later onder Mohammed op zullen gaan treden). Israël is het uitverkoren volk dat eens over de wereld zal heersen, als het zijn naijverig God maar aanvaardt en stipt volgt.

[5] Het is misschien weinig elegant om bij dit voorbeeld vooral gebruik te maken van gegevens van TOYNBEE (onder Abortive Cultures; ook in de samenvatting van Somervell), een schrijver die zelf het overherigheidsdenken nog niet is ontwassen. Ook bij Toynbee vindt men het idee van kudde-beheer. Het gaat hier dus om het

In het algemeen echter is de samenleving minder primitieve – meer 'culturele' – vormen gaan ontwikkelen voor het houden en voltooien van de afstand tussen heersers en beheersten, waar het hier om gaat. Dit is zeker ook het geval geweest in West-Europa, voornamelijk in het historische kielzog van het Romeinse rijk[1] en deels belichaamd in de rooms-katholieke kerk. Wij zullen hier gaandeweg de nodige aandacht aan besteden en tenslotte nog kunnen wijzen (in 5.7) op de frappante overeenkomst tussen de rooms-katholieke wijze van volksbeheer en de Ottomaanse.

Zoals in het eerste hoofdstuk ook kort reeds ter sprake kwam, besteedt Rüstow uitvoerige aandacht aan de mentale en culturele gevolgen van die wereldveroverende overherigheid. Onder meer stelde hij deze in termen van sadisme en masochisme, terwijl de dissociatie van de persoonlijkheid, die dit inhoudt en waarvan vooral Fromm de beschrijver is, hem ook niet ontkomt. Volgens Rüstow kan de 'Sozialgrenze' dwars door een persoonlijkheid heengaan, of, meer in psycho-analytische termen, het feodaloïde über-ich (ik-ideaal) kan zodanig opgevoerd geraken dat het met een meer natuurlijk ich geen vol contact meer heeft.

Voor heren en hen die zich met hen identificeren komt natuurlijk in de eerste plaats de sadistische trek in aanmerking. Voor uiterste vormen moet men dan denken aan typen als de wrede heerser, of aan de op een pronk-carrière beluste officier. Maar zoals gezegd, er kunnen meer ingewikkelde vormen voorkomen: sadisme afgewisseld met

Ottomaanse rijk dat zo lang een bedreiging in de zuidoostelijke flank van Europa is geweest. Dit werd centraal bestuurd door een enorme Mohammedaanse slavenhuishouding. Hiervoor werd zowel door conscriptie van kinderen – van hoofdzakelijk orthodox-christelijke ouders – als door koop op slavenmarkten gerecruteerd. Vervolgens werd de grootste zorg besteed aan de opleiding, waarbij de banden met het ouderlijk huis zoveel mogelijk werden doorgesneden. De veelbelovenden en intelligenten werden in alle aspecten van het burgerlijke en militaire (doch vooral het laatste) regeringsapparaat doorkneed en daarna vaak nog gespecialiseerd. Ze waren absoluut onderworpen aan het hoogste gezag dat hun promotie en degradatie regelde. Wie voldeed kon de hoogste rangen bereiken (groot-vizier worden) en een prinses ten huwelijk ontvangen; wie faalde stond de strengste straffen te wachten. Binnen het corps werd geen enkel ambt erfelijk, het familieleven ontmoedigd, het verwerven van groot bezit tegengegaan of de eigendom onzeker gehouden. Zelfs de sultan trouwde geen prinsessen maar slavinnen die titel- en aanspraakloos bleven. Hierop berustte enkele eeuwen lang de Pax Ottomanica, streng maar niet geheel ondraaglijk. Het ondraaglijke kwam pas toen de erfelijke en bezittende adel zijn intrede in het systeem deed en het ontaardde. Ziek en wel heeft het nog tot 1922 bestaan.

[1] Wat het Romeinse rijk zelf betreft kan men niet zeggen – wij volgen Rüstow – dat het steeds zonder meer despotisch was, zeker niet in de tijd van zijn hoogste bloei en onder de gematigde keizers. Het gaf veeleer een gelukkig evenwicht te zien tussen Griekse bespiegeling en oudromeins (en toen weinig scrupuleus) nuchter beheersen. Dit evenwicht heeft zich echter gemakkelijk laten verstoren en daarna, te beginnen met de 'Soldatenkeizers' van ± 180 n.C., is het maar één kant opgegaan: die van onverbloemde overherigheid. Sommige keizers hielden er zelfs een aanbrengsysteem op na.

De Achillespees van het Romeinse evenwicht wordt door Rüstow als volgt weergegeven (dl. 2, blz. 178): „Unter all diesen Vorbildern und reichen Erbschaften fehlte aber völlig etwas, das für uns heute im Mittelpunkt jeder democratischen Regierungsweise steht, die Technik der indirekten Demokratie, der Volksvertretung und des Wahlrechts. Antikes Staatsdenken kannte nur entweder direkten Demokratie oder Absolutismus... so dass für einen entsprechend veranlagten und eingestellten Kaiser der Weg zu dem persönlich weit bequemeren und genussreicheren Despotismus stets offen stand und nur eines einzigen Schrittes bedurfte; als (oft genug angewandtes) Korrektion- und Milderungsmittel blieb dann nur der Meuchelmord".

Waarschijnlijk is het feit dát het eens gelukt is iets te benaderen van een vredig en rechtvaardig wereldrijk, dat bovendien nooit eerder geziene cultuurvorderingen maakte, ook het hoofdbestanddeel van de glans van Rome waarvan verderop sprake zal zijn.

masochisme, al naar de situatie en de meer persoonlijke aanleg; er kan immers een overtrokken über-ich zijn gevormd dat de persoon niet meer geheel beheerst. Men krijgt dan het voor de middeleeuwen zo gewone type van wreed én vroom; vorsten en andere hooggeplaatsten die op het ene ogenblik de grootste wreedheden bedrijven (ten aanzien van opstandige boeren bijvoorbeeld) en zich het volgende ogenblik in – oprechte – deemoed ter aarde werpen om hun zondigheid te belijden. De uit onze Nederlandse geschiedenis zo bekende Philips II is wel een voorbeeld uit deze categorie[1].

Weinig benijdenswaardig was vanzelfsprekend ook de positie van de tussenfiguur. Deze kan men zich gesymboliseerd denken in de (vooral Midden- en Oosteuropese) onderofficier. Rüstow noemt hem als voorbeeld, en zo recent is zijn verschijning nog dat de Berlijnse volksmond hem en zijn evenknie in het burgerlijke leven een moderne bijnaam heeft kunnen geven. Deze luidt: „Radler" (fietser), gebogen rug naar boven en trappend naar onder. Deze fietser is de man tussen twee werelden: één wereld waar hij niet meer toe zou willen behoren en de andere waarin hij op geen stukken na aanvaard wordt. Onder de dienaren nemen verder bijvoorbeeld de kroniekschrijvers nog een vermeldenswaardige plaats in[2].

De meest tragische verankering van de overherigheid (zijn uiterste ideologisering) moet echter plaats gevonden hebben in de godsdienst, waarin het humanitaire in de oorspronkelijke evangeliën als de ene pool in de dissociatie gezien kan worden (en als 'bewijsgrond' ervoor dat het christendom de 'godsdienst van de liefde' zou zijn), en de officiele kerkleer (veelal ook aanknopend bij het veel minder geëvolueerde Oude Testament) als de andere. Op dit terrein wordt door Rüstow de onontkoombaarheid van de eenmaal bestaande overherigheid in de vroegere situatie tevens ook het felst gedemonstreerd. Dit is het geval als hij de al bijzonder tragische episode en figuur van Maarten Luther behandelt[3].

Zoals bekend (of juist niet?) heeft deze hervormer (vooral toen 'Rome' onhandelbaar bleek) met het enorme vuur dat in hem was de boeren tot het uiterste toe aangemoedigd het juk van de adel van zich af te schudden. Dit was nog het geval in april 1525. Maar enkele weken later, in mei 1525, schrijft hij zijn Büchlein Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern, waarin het „Jedermann sei Untertan der Obrigkeit" wordt neergelegd, en waarin Gods bevel aan de heren luidt dat de boerenopstanden met

[1] Voor het nader leren kennen van dit type werd in hoofdstuk 1 reeds ELIAS genoemd. Hier past ook te noemen HUIZINGA's Herfsttij der Middeleeuwen, dat eveneens voorbeelden van deze bloed-en-boete-mentaliteit geeft.

[2] Voor de Nederlanden kunnen genoemd worden: Froissart, de lofbezinger van vooral de Henegouwse adel, en Jacob van Maerlant. Deze laatste weet nauwelijks van ophouden als het erom gaat de Friezen – in het belang van de graven van Holland – 'ideologisch' te bestrijden. Hun rechten berusten op valse papieren, en wat willen die Friezen zo heerloos te leven? Dit staat zelfs gelijk met een goddeloos leven (wat psychologisch gezien nog niet eens zo onwaar is).

[3] Vermeldenswaard is hier weer FROMM (ned. 1952), voorts ook een werk van veel geringere allure, n.l. dat van OVERSTREET (ned. 1950). Beide mogen genoemd worden om hun analyses van de autoritaire karakterstructuren van de sleutelpersonen Augustinus, Luther en Calvijn. De 'Sozialgrenze' gaat ook hier dwars door de personen heen; door die van Luther, zoals we in de tekst zien; door die van Augustinus in deze vorm dat hij eerst man van de wereld was, daarna asceet. Alle drie formuleren ze ook een feodaloïd über-ich ten opzichte van de meer menslievende toon van de evangeliën, terwijl Calvijn dit te Genève mogelijk wel het meest schril in praktijk heeft gebracht.

kracht moeten worden neergeslagen: „Darum Liebe Herrn, löset hier, rettet hier, helft hier, erbarmet euch der armen Leute: Steche, schlage, würge hier wer da kann; bleibst du darüber tot, wohl dir! Seligeren Tot kannst du nimmermehr finden".

Dat de heren weinig aansporing nodig hadden zal geen betoog behoeven, maar dat hun Luthers nieuwe woorden (en welke woorden!) welkom waren evenmin. Het Lutherdom wordt nu voor hen een werkelijk alternatief voor de oude kerk, mede door het aantrekkelijk vooruitzicht van een 'caesaro-papisme' (kerk en staat één, en de eerste aan de laatste onderworpen). Later in 1529 komt zijn Heerpredigt wider den Türken. Deze Turken (Ottomanen) zijn weliswaar „des Teufels eigen und mit dem Teufel besessen wie ihr Herr Mohammed", maar wie in hun gevangenschap of slavernij geraakt mag niet weglopen: „Denn du raubst und stiehlst damit deinem Herrn deinen Leib welchen er gekauft hat oder sonst zu sich gebracht, dass er forthin nicht dein, sondern sein Gut ist, wie ein Vieh oder ander sein Habe".

Men ziet hieruit met welk een volledigheid hier tenslotte de spelregels van de overherigheid in acht worden genomen en welke psychologische extremen er van de ene dag op de andere verlangd worden: het meest categorische 'te vuur en te zwaard' zolang tegenstander van het duivelse, de meest categorische ontpersoonlijking (een stuk vee) in het geval men in zijn gevangenschap geraakt. Voorts ziet men hieruit welk een volmaakte tegenstelling er ligt tussen de hoop die de volksleider eerst gewekt moet hebben en zijn optreden daarna. Rüstow meent dan ook dat deze heet-koud behandeling van april–mei 1525 de ruggegraat van het Duitse volk een definitieve knak moet hebben gegeven, of in elk geval een van de meest pijnlijke en verraderlijke uit een aanhoudende historische reeks van tot onevenwichtigheid conditionerende gebeurtenissen en toestanden was[1].

Voorts merke men op dat deze zelfde Untertanenfrommigkeit in de Nederlanden (zij het op wat gelijkmatiger wijze, maar ook niet zonder oorlog en vervolging!) wordt ingevoerd door het Calvinisme. Deze is direct vervat in Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis[2]. Maar het meest merkwaardig is mogelijk wel dat dit alles omstreeks 1900 door Abraham Kuyper en zijn 'kleine luyden' nog eens kon worden herhaald. De zondeval heeft de zelfverheerlijking van God Almachtig gestoord, zodat

[1] Niettemin zou het onjuist zijn Luther als een verrader te beschouwen. Daar was hij ongetwijfeld te subjectief-eerlijk voor. In zijn inzichten was alleen – en dat behoorde bij de middeleeuwer – geen plaats voor een maatschappelijke oorzaak-en-gevolg keten, zodat zich voor hem alles zeer direct onder het oog en de wil Gods voltrok. Verplaatst men zich hierin dan kan men zich ook wel ongeveer zijn belevingen indenken. Wat hij voor zich zag waren geen ordelijke mensen in opstand maar ruwe (getergde) boeren, die tot elk bestuur en tot elke matiging onbekwaam waren. Bovendien zal hij de onvermijdelijke afloop van de opstand wel hebben voorvoeld. Dit moest voor hem dan betekenen dat de bestaande orde kennelijk naar Gods wil en bedoeling was. Als man van God legde hij zich daar dan niet alleen bij neer maar wilde hij ook naar vermogen meewerken die orde te herstellen, temeer daar hij zelf mede oorzaak was geweest van de onorde.

[2] Art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis luidt in verkorte vorm:

„Wij geloven, dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des menselijken geslachts, Koningen, Prinsen en Overheden verordoneerd heeft... En hierin verwerpen wij de Wederdopers en andere oproerige mensen, en in het gemeen al degenen, die de Overheden en Magistraten verwerpen en de justitie omstoten willen, invoerende de gemeenschap der goederen, en verwarren de eerbaarheid, die God onder de mensen gesteld heeft".

de mens (zelfs het kleinste kind, want dat heeft het uit de moederschoot meegekregen) nu absoluut doemwaardig is, hatelijk en verfoeilijk in de ogen Gods. Aldus zijn ook overheden zondig, maar niettemin aan de mensheid gegeven, genadig als God toch weer is, om deze af te houden van nóg grotere dwaalwegen. Overheden dienen dan ook als zodanig gerespecteerd te worden; van volkswil kan geen sprake zijn. De beginselen van de Franse Revolutie, van het liberalisme en die van het socialisme (waar men het dan in het bijzonder tegen op moet nemen), zijn zondig, voor nu en tot de Wederkomst van Christus, waarna ze niet meer nodig zijn[1]. De Waarheid Gods? Opbouwend Geloof? Of de spiegeling van het levensgevoel van volk dat erop rekent verdrukt te worden, bang is en geen oplossing ziet, en dáarom zo emotioneel aan religieus projecterende leiders hangt, die er dan natuurlijk ook komen.

Weer teruggekeerd naar huis moet nu voor Nederland iets nader uitgewerkt worden hoe het normalerwijs wel afliep. Men zal begrepen hebben dat het Groningse voorbeeld ook nu niet representatief is.

In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat voor ons de schokgolf niet in een zeer ver verleden ligt of rechtstreeks uit Azië zou zijn gekomen, maar zijn oorsprong dichterbij heeft. Het 'epicentrum' van de feodaloïditeit ligt voor ons land ongetwijfeld in Zuid-Europa. Eigenlijk gaat het om twee golven.

De eerste is die van de Romeinse verovering, niet in het gehele huidige land doorgedrongen en waarvan we het 'sediment' in het Zuiden nog duidelijk terugvinden. De Romeinse veroveraar werd echter opgevolgd door de Frankische die veel dieper in ons land doordrong. Deze veroveraar had, zoals bekend, zijn beschavingsoverwicht, militair en cultureel, eerst aan moeten leren in het Gallo-Romeinse gebied. Naar verluid moeten de eerste koningen en oversten der Franken de nieuwe waardigheden ook nog al potsierlijk gestaan hebben[2].

[1] Over Kuijper's calvinisme wordt men goed ingelicht in BANNING's Hedendaagse Sociale Bewegingen (1954). Van KUIJPER zelf raadplege men Het Calvinisme, zes Stone-lezingen, 1898, en Antirevolutionaire Staatkunde (2 dln., 1915 en '16).

[2] Deze opmerking over potsierlijkheid komt voor bij GEIJL, 1948, I, in een uiteenzetting op blz. 18. Daar vindt men tevens: „Integendeel, zij (de naasten van Merovech) hadden in Gallië geleerd het vorstelijk gezag te verstaan op een wijze waarvan de Germaanse koningen nooit hadden gedroomd".

Wegens het zeer grote belang dat deze episode voor onze geschiedenis, en de Westeuropese in het algemeen, heeft zou deze volledig de moeite van een grondige sociologische studie waard zijn. Zulk een studie is ons niet bekend, maar wel moet opgemerkt worden dat voortreffelijke historici zich reeds diepgaand met deze bijzondere geschiedenis hebben beziggehouden. Zo FUSTEL DE COULANGES (1888) en PIRENNE (b.v. 1948, maar ook in andere werken). Beide auteurs, en Pirenne wel het sterkst, zijn er van onder de indruk hoe snel die Germanen geromaniseerd werden, en dit blijkbaar ook wensten. Er is, toen zij de heerschappij over Gallië verwierven, daar nauwelijks iets wezenlijks veranderd. Zeker werd er geen volkszeggenschap in regeringszaken ingevoerd. Zelfs de taal heeft eigenlijk alle germaanse invloed weerstaan. De glans van het oude Romeinse Rijk, van Rome, van de kerk die daar ontstond, moet weergaloos zijn geweest, waarbij men ook denke aan de latere Duitse Keizers, die de titel van keizer van het 'Heilige Roomse Rijk' mochten voeren. Van de gebieden die een flinke dosis romaniserende invloed hadden ondergaan, aldus Pirenne, was het eigenlijk alleen Britannië dat er zich weer volledig aan heeft onttrokken. Het was, tot de normandische verovering in 1066, van zuiver Germaanse signatuur geworden. Maar ook na die verovering bleeft het een eigen koers gaan; met name die van een betrekkelijke maatschappelijke gematigdheid. In 1215 werd de koning reeds het (prompt door de Paus Innocentius III

Wat er ook tussentijds of nog voor de Romeinse tijd aan veroveraar-veroverden verhoudingen mogen zijn geweest, het is, terwijl de penetraties ten Noorden van de Grote Rivieren al omstreeks 600 begonnen, pas omstreeks 800 met de vestiging van het rijk van Karel de Grote dat er een verovering plaats vindt die naar definitief overherige samenlevingsvormen leidt. Met definitieve vormen wordt niet bedoeld dat er niets meer verandert, maar wel dat de veranderingen niet meer abrupt plaats hebben, doch veeleer langs de weg van de geleidelijkheid tot stand komen. Van die tijd af is er in alles een sterke invloed uit het Zuiden te bespeuren, waar nu een blijvende aansluiting op tot stand is gebracht. Dit Zuiden zal vele eeuwen lang het voorbeeld geven, zelfs als men er zich later wat los van maakt. Al het spectaculaire, schoon zowel als lelijk, komt hoofdzakelijk daarvandaan naar het boerse en zich vaak (zelfs vandaag nog in sommige opzichten) minderwaardig voelende Noorden.

Toch kan men niet zeggen dat Nederland aan een uiterste feodalisering heeft blootgestaan. In dit verband denke men eens aan Frankrijk, voor onze streken bij uitstek het doorgeefcentrum van de zuidelijke cultuur: aan de grote macht van de adel aldaar op het platteland, aan de middeleeuwse boerenopstanden, de Jacqueries, aan het absolute koningschap, aan de heftige revolutie die dit alles kort vóór 1800 ontketende, aan de geringe politieke rust van daarna, voortdurend tot in onze tijd, en aan de nog steeds bestaande grote tegenstelling tussen stad en platteland. Men kan ook vergelijken met ons Duitse achterland, waar ook niet zonder reden heftige boerenopstanden gewoed hebben en waar vorst, hof en adel het eigenlijk tot 1918 voor het zeggen hebben gehad. Zulk een overmacht van de adel, zulk een absolutistische monarchie, zulke heftige boerenoorlogen hebben onze streken niet gekend. Het moet dus wel zo zijn dat de golf der overherigheid hier slechts gedempt is aangekomen; deze blijkt hier zelfs, zoals verderop wordt uitgewerkt, vóór het bereiken van alle kusten zijn kracht te hebben verloren.

In verband hiermee staat ongetwijfeld ook, dat wij voor Nederland, duidelijker dan voor de omringende landen, sedert ± 800 drie perioden van overherigheid kunnen onderscheiden. Dit zal tevens nader rechtvaardigen, dat het gehele tijdvak van 800-1900 niet zonder meer feodaal, maar feodaloïd werd genoemd.

De eerste periode is de middeleeuwse, waarin mede onder de invloed van de nadere omstandigheden, zoals de onveiligheid in de tijd van de Noormannen-invallen, uit het monarchale régime van het Frankenrijk het bestel ontstaat dat door de historici het feodale stelsel is genoemd. In die tijd is de overheersing vrij direct militair, terwijl het machtsstreven – hoe zou men ook anders verwachten in een agrarische samenleving – sterk gericht was op de directe beheersing van de bodem. Bodembezit en (militaire) macht stonden in een direct verband tot elkaar; de beheersing van de bodem was het

veroordeelde) Magna Charta afgedwongen. Dit damde een te ongebreideld absolutisme in, doordat het aan het volk enkele grondrechten bood en adel, geestelijkheid en burgerij een gemeenschappelijk belang verschafte tegenover de koning en waardoor ze zich minder gemakkelijk tegen elkaar lieten uitspelen.

Een aardige indruk van het leven van de boer en zijn lasten (bekken van Parijs, Karolingische tijd) geeft EILEEN POWER (1954) met haar beschrijving van Bodo, de frankische peasant.

begin van eventuele macht. Deze periode eindigt voor Nederland tussen 1550 en 1600.

De volgende periode is dan een toenemend burgelijke. Deze periode vindt pas omstreeks 1900 zijn einde, maar men kan beter nog twee perioden onderscheiden: de patricische van ± 1550 tot ± 1800 en een weer méér burgerlijke (de kapitalistische) van ± 1800 tot ± 1900. Aan de eerste periode ligt ten grondslag dat er grote ontdekkingsreizen gedaan zijn, waardoor dan, zoals opgemerkt, de wereld meer open komt te liggen en de reeds ontstane steden een verdere bloei en een grotere macht verkrijgen. Deze macht komt hoofdzakelijk in handen van de op de handel (in mindere mate de nijverheid) georiënteerde patriciaten. De op grondbezit, het niet-stedelijk bestuur en het militair handwerk ingestelde adel wordt nu verdrongen door de rijke stedelijke kooplieden. Deze kunnen geleidelijk aan zelfs het grondbezit en de militaire diensten van de adel gaan kopen, alsmede titels en andere feodale prerogatieven (die in de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden hoge prijzen deden!). Het economische moment in de been overheersing van het volk, het platteland niet uitgezonderd, is belangrijker geworden.

Tussen 1800 en 1900 is de verburgerlijking van de heerschappij snel voortgeschreden. De eeuw begon nog met de reeds genoemde poging van de zijde van de souvereine vorst, een bestuursstelsel in te voeren waarin hijzelf, hof en adel de centrale plaats innamen. De tweede helft van de eeuw bracht echter vooral de industrie en de sociale woelingen. Daartussenin, zo omstreeks 1850 voltrekken zich allerlei wijzigingen in het staatkundige bestel: de constitutionele monarchie wordt ingevoerd. In de loop van de eeuw wordt ook het kiezerscorps geleidelijk uitgebreid, terwijl men in het algemeen meer verlicht en humanitair denkend is geworden: het burgerlijk paternalisme. In die tijd ontstond ook de welwillende herenbemoeienis met het platteland, bijvoorbeeld in de vorm van de Maatschappijen van Landbouw, waarin men trachtte de landman op de hoogte van zijn tijd te brengen.

In verband met de ontplooiing der industrie mogen nog enkele woorden gezegd worden over het stedelijke volk. Dit was uiteraard in een even zwakke positie als het landvolk en waarschijnlijk in een nog zwakkere. Want mocht het enerzijds soms meeprofiteren van allerlei beschermingen die de stad bood, het had zich anderzijds van de enige en meest zekere bron voor de instandhouding van het leven verwijderd zonder daar op directe wijze ook maar enige macht voor terug te krijgen: de bodem. Door de eeuwen heen vinden we in de steden het volk dan ook gewoonlijk in armoede, vaak bittere armoede. Soms wordt het stedelijke volk, evenals op de dorpen de landlozen, zelfs niet anders aangeduid dan met 'de armen'. De beginnende industrie bleek de omstandigheden van het volk aanvankelijk niet te verlichten, maar, men denke hier ook aan de toenemende omvang der stedelijke volksklasse, te verzwaren[1]. Het verzet tegen deze massale armoede en afhankelijkheid is bekend genoeg. Het heeft aanzienlijk bijgedragen tot de afbraak van het regiem van de grotere en kleinere burgerij. Ter oriëntering: in 1919 wordt het algemene kiesrecht ingevoerd.

Wat wij dus in Nederland zien is, behalve een gematigde, ook een geleidelijke

[1] Zie bijvoorbeeld BRUGMANS (1929) of VLIEGEN (1905).

ontwikkeling, beide zeer zeker in onderling verband. Reeds vroegtijdig is het adellijk-vorstelijke regiem vervangen door het in tendentie mildere regiem van het patriciaat. Dit patriciaat had immers veel gecompliceerder (en daardoor gevoeliger) belangen, zodat het gewoonlijk wel minder absolutistisch moest zijn, meer moest ontzien. In de vorige eeuw, als het maatschappelijk bestel weer ingewikkelder is geworden (weer minder willekeurig deelbaar en hierdoor kwetsbaarder), is het regiem ongetwijfeld weer milder[1]. Maar wat ook de veranderingen in de tijd zijn, men zal niet uit het oog moeten verliezen, dat de overherigheid álle maatschappelijke vormen en beschaving omvat, waarin principieel werd gedacht in categorieën van mensen die bepaalde grondrechten wél bezaten en anderen die deze niet bezaten, of in categorieën van mensen die de openbare zaak kónden dragen en hen die dit niet zouden kunnen. Wat dit laatste betreft had men gewoonlijk nog gelijk ook: het volk kón meestal de openbare zaak niet aan; het was eeuwenlang uitgesloten geweest.

De feodaloïditeit omvat dus, wat zijn bovenlaag betreft, zowel Spaanse grandes als Nederlandse plattelandsnotabelen uit de vorige eeuw, hoezeer deze heren ook mogen zijn 'bien étonnés de se trouver ensemble'. Maar ook zal duidelijk zijn dat de voorgeschiedenis van gematigdheid een belangrijke factor moet zijn geweest in de betrekkelijke pijnloosheid, waarmee het Nederlandse maatschappelijke bestel, toen de tijd daarvoor rijp was, overging naar meer democratische vormen. De Nederlandse voorgeschiedenis bood voor, tijdens of na deze overgang geen grondslag voor terreur van links of rechts, en ook niet voor die van het midden[2].

[1] Hoor bijvoorbeeld wat de 'Asser Heren' in hun (liberale) krant schreven n.a.v. de scherpe armoede en honger in de jaren '80 (PRAKKE, 1951, blz. 186): „Gij spreekt, Mijnheer Krijthe (de socialistische 'profeet van Coevorden', schr.), van honger, groote honger, koude, bittere koude, en tevens van koude harten, baatzucht, schraapzucht. Hoe durft gij het wagen, nu bijna ieder van de bezittende klasse in ons Vaderland zich opmaakt om den noodlijdende te helpen? Wij beweren integendeel, dat hoe kouder het wordt hoe warmer het hart voor den minder bedeelde bij de meer bedeelden in Nederland klopt... Aan het bedelen wordt op deze manier (er is n.l. een Commissie ter leniging van de armoede gevormd, schr.) voor goed een einde gemaakt, want ieder die komt voor een gift, kan men verwijzen naar de Commissie".

Men bemerkt het dat men hier de les leest en niet meteen met de sabel rammelt. Dat zouden de Pruisische Jonkers wel anders aangepakt hebben, zeker als het op relletjes uitliep, zoals te Assen in 1885. Overigens, ook in Nederland worden de troepen gereed gehouden (PRAKKE, 1951, blz. 185), terwijl er in het parlement gesproken werd van „enige opruiers en verdoolden" (Schaepman) en van „de roode lap" die „niet meer geduld" zal worden bij optochten (Min. Heemskerck). In deze zelfde jaren wordt een verzoek van de Assense Werkliedenvereniging aan de gemeenteraad om tuin- en veld-arbeid van 6-12 jarigen onder schooltijd te verbieden, afgewezen: dit zou leiden tot algemene leerplicht! Ook een eigen ziekenfonds was overbodig, door het bestaan van de Asser philanthropie, en (blz. 184): „kon of mocht de arbeider een zodanig gunstbewijs verachtend afwijzen... waar zou dan de grens van loon en arbeid blijven!"

[2] Wij denken hierbij aan de zeer verhelderende studie van LIPSET, Political Man (1960). Hierin zet hij de drie vormen van gevaarlijk extremisme uiteen: rechts (vroeger dat van troon en altaar en nu Gaullisme e.d.), in het midden dat van de belangen van de wat kleinere of grotere man (industriebelangen, middenstandsbelangen; morele herbewapening, poujadisme, e.d.) en dat van links, waarin een geheel nieuwe groep mensen – uit naam van het volk – in wezen de oude paden betreedt (of er nolens volens in wordt gestuwd). Nederland kent al deze vormen dus nauwelijks. Men bedenke ook eens hoe mild een 'revolutionaire' sfeer – zoals in 1919 – in Nederland altijd geweest is, hoe weinig echte schandalen (zoals Dreyfus of Panamaschandaal), kluchtige schandalen (Köpernickade) e.d. het land gekend heeft, of hoe een gemoedsbeweging verloopt als die welke werd beschreven in PAYS BAH.

Blijft nu over nader aan te geven welke ruimere betekenis het Groningse voorbeeld dan wél heeft. Het zal duidelijk zijn dat deze verband houdt met het reeds opgemerkte dat de overherigheid ons land niet geheel heeft overspoeld. Tevens verschaft dit reeds een nader inzicht in de omstandigheden die Nederland zo'n gematigde en geleidelijke ontwikkeling moeten hebben bezorgd.

Waar het Groningse voorbeeld eveneens naar wijst is dat het niet geheel overspoeld zijn geraakt van Nederland vooral een mentale betekenis heeft. We zagen dat de bevolking van Groningen wel degelijk met feodaloïdiserende tendenties, van buiten af en van binnen uit, te maken heeft gehad. Deze hebben zich alleen niet volledig door kunnen zetten, terwijl de bevolking er tevens niet 'onderdoor' is gegaan. Iets dergelijks geldt voor de gehele Noordrand van Nederland, of precieser, voor Nederland ten noorden van de 'Overherigheidsgrens' die in het Westen langs het IJ loopt en in het Oosten langs de Fries-Overijsselse en de Drents-Overijsselse grens. Ten Noorden van deze grens is, zo kan nu ook gezegd worden, de overherigheid slechts een overslag gebleven. Wij komen hier uitvoerig op terug (hoofdstuk 5 en kleurenkaart achterin).

Van die Noordrand moet hier verder nog worden opgemerkt dat die als een restant kan worden gezien, gebaseerd op een ongebroken historische continuïteit, van een oud beschavingsgebied. Uiteraard was er in ons land ten tijde van de Karolingische veroveringen geen beschavingsvacuum en moest er dus iets teruggedrongen worden.

Het gebied dan waar deze Noordrand deel van uitmaakte werd door SLICHER VAN BATH[1] het Noordzeecultuurgebied genoemd met reeds een tamelijk ontwikkelde landbouw (vooral veeteelt) en een sterk ontwikkelde handel (wat onderlinge plundering overigens niet uitsloot). Dit Noordzeegebied omvatte voor 800 ongeveer de zogenaamde Friese landen van Zwin tot Eder (met een moeilijk te bepalen diepte landinwaarts), een groot deel van Engeland, en Scandinavië. Voor en na zijn er inbreuken op dit gebied gepleegd, in ons land door de Karolingische veroveringen, in Engeland (na 1066) met de verovering door de volledig geromaniseerde Normandiërs. Hierop volgt een gedeeltelijk herstel, in ons land door het ineffectief worden van het Frankische gezag in de uiterste delen. Hoever dit herstel in Engeland reikt werd hiervoor reeds kort uiteengezet[2]. Zulk een herstel is Noord-Duitsland ongetwijfeld niet beschoren geweest, waarschijnlijk vooral niet omdat er mede van daar uit een Überlagerung over de Slavische bevolking ten Oosten van de Elbe werd gelegd, waaruit dan weer de Pruissische Staat is ontstaan. Niettemin is ook dit Noorden, in elk geval bewesten de Elbe, wel wat 'anders' gebleven dan overig en Zuid-Duitsland. Oostfriesland is, zoals we zagen ook pas laat gefeodaliseerd geraakt. Scandinavië heeft geen eigenlijke feodaliteit gekend; echter wel allerlei vormen van overherigheid en van overslag[3].

In de sfeer van de hogere cultuur waren deze landen aanvankelijk ook weinig produk-

[1] Het gaat vooral om zijn Groningse Rede: Boerenvrijheid (1948) en om zijn bundel Herschreven Historie (1949). Daarin weer in het bijzonder om de opstellen Problemen rond de Friese M.E. geschiedenis, en Volksvrijheid en Democratie.

[2] Zie blz. 62. Voorts blz. 239.

[3] Goede overzichten van de Scandinavische geschiedenis geven DANSTRUP, History of Denmark, 1949 en J. ANDERSON, A history of Sweden, 12e druk 1956.

tief. Zo vermocht bijvoorbeeld het Iers-Angelsaksische christendom – sterk humanitair, en waarmee ook meer noordelijk Nederland voor een belangrijk deel gekerstend is – geen eigen vormen door te zetten. Het is pas op het einde van de middeleeuwen dat de noordelijke landen een eigen koers gaan. Religieus worden zij grotendeels of geheel protestant. In de wetenschap wordt sterk de koers gevaren van empirie en pragmatisme. De natuurwetenschappen en hun toepassingen ontstaan; Engeland ontketent de industriele revolutie. Deze landen worden ook de meest werkelijke uitvoerders van de idee der democratie. Bovendien ziet men dit alles weer duidelijk terug in díe volksplanting in de Nieuwe Wereld welke hoofdzakelijk van dit Noorden is uitgegaan: in de Verenigde Staten[1].

Waar de Verenigde Staten genoemd worden als een soort projectie van Noordwest- en Noord-Europa, daar moge ook Latijns-Amerika genoemd worden als een soortgelijke projectie – hoewel een meer karikaturale – van Zuid-Europa. Maar het zal niet 'onzuidelijk' mogen heten dat de Spanjaarden en Portugezen er zo 'hebben huisgehouden' en dat zij er samenlevingen van uitersten hebben gesticht die maar niet tot evenwicht kunnen komen.

Ook Nederland zien wij na de middeleeuwen weer verder een hoofdzakelijk noordelijk karakter aannemen: in de vrijheidsstrijd tegen Spanje en in de gelijktijdige protestantisering. Het heeft echter moeite gekost aan de breuk met het zuiden te wennen. Het woord protestant – getuigend – zegt dit reeds. Wat men begeerde was niet zozeer een nieuwe religie als wel een zuivering van de oude. Men protesteerde derhalve tegen het gegroeide. Men behoeft de geschriften van omstreeks 1600 er maar op na te slaan om te beseffen hoezeer men het meende met zijn getuigenissen[2]. Ook staatkundig viel de breuk niet gemakkelijk, zozeer was een niet-aristocratisch bestel in die tijd ondenkbaar. Militair was men dan ook aangewezen op de medewerking van althans een deel van de adel. De Republiek der Verenigde Nederlanden heeft daarom vooral slechts een vrij toevallige vorm gekregen; deze was niet geconcipieerd[3]. Van de stadhouder bijvoorbeeld, is nooit geheel duidelijk geworden wat zijn positie nu eigenlijk was. De Verenigde Staten zullen de republikeinse staatsvorm pas practisch en duidelijk concipiëren en als een voorbeeld naast de voor Europa zo normale absolutistische staat stellen.

In deze vrijheidsstrijd wordt tevens (door welke factoren dan ook) een andere grens door ons land effectief, aangevend waar de noordelijke 'rollback' zijn beschavingsgreep

[1] Dat ook in de Verenigde Staten (nog afgezien van het 'koloniale Zuiden') de sfeer van de overherigheid niet onbekend was en dat men met de dreiging ervan (in kapitalistische vorm) rekening moest houden, bewijst het uiterst rijk en uiterst arm uit het begin van deze eeuw aldaar. Reeds werd Veblen genoemd als de (misschien overgevoelige) optekenaar van deze dreiging. Wat hij om zich heen zag was de verspillende rijke, vechtend om allerlei subtiele voorrangetjes en de Europese adel nabootsend. GALBRAITH (1959) schrijft over hem – blz. 55 – „Op het laatst van zijn leven was zijn enige troost de gedachte dat het economische stelsel in zijn ontwikkeling niet alleen zichzelf maar ook de gehele beschaving vernietigen zou. Zo zag de wereld van de grootste denker onder de pioniers (van de economische wetenschap, toen nog weinig gescheiden van de sociale wetenschapsbeoefening in het algemeen; W.) er uit". Het is deze draad van Veblen, die door de ook reeds genoemde WRIGHT MILLS weer wordt opgenomen in zijn The Power Elite, 1956.

[2] Zie BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, Protestantse Pleidooien, I en II, 1962.

[3] Zie FOCKEMA ANDREAE, 1961.

had verloren. Het is de 'romaniseringsgrens'. Deze grens volgt deels de Waal, maar hoofdzakelijk de Maas, voor zover die Oost-West loopt, en buigt bij de Moerdijk naar het zuiden af. Ten zuiden van die grens vindt men de grootste trouw aan het Zuiden, bijvoorbeeld in een homogeen rooms-katholicisme. Daar vindt men ook de streek van het meest uitgesproken romaanse beschavingspatroon, Zuid-Limburg. Nederland ligt dus wel op een merkwaardige wijze over cultureel noord en cultureel zuid uitgestrekt.

Beide grenzen, de overherigheidsgrens en de romaniseringsgrens, zijn belangrijk voor ons. In hoofdstuk 5 zal blijken hoe deze grenzen opnieuw het volksreageren afbakenen als de vormen van de weinig ontwikkelde maatschappij plaats moeten maken voor die van de société de solidarité organique. Er zal blijken dat men ten noorden van de feodaliseringsgrens de nieuwe vormen zelf vermocht te vinden, terwijl het land ten zuiden van de romaniseringsgrens hierbij veel leiding nodig had. Socialisme van het eerste uur, symptoom van volksbereidheid met de overherigheid te breken, vond men het meest op het noordelijke platteland, veel minder in Nederlands midden, en het minst ten zuiden van de Waal en de Maas. Hetzelfde geldt voor een waarlijk liberaal-zelfstandig denken, het 'linkse' denken uit de vorige eeuw.

3.4 De plattelandse tweedeling

Als derde uitvloeisel van de geringe mate van differentiatie werd de intern-plattelandse tweedeling genoemd. Deze heeft zoals werd opgemerkt niet die algemene maatschappelijke betekenis die de twee voorgaande uitvloeisels hadden, maar was voor ons onderwerp eveneens belangrijk, én symptomatisch.

In het vorige hoofdstuk heeft men reeds enig beeld van die tweedeling kunnen krijgen. Dit was in het werk van Herman de Man dat in de Utrechts-Zuidhollandse Waarden speelt. In deze streken bleken standsoverwegingen een belangrijke rol te spelen, terwijl goede stand nauw verbonden was met toegang tot de bodem en met economisch vermogen in 't algemeen. Bijzonder duidelijk was dit alles ook in Groningen. Maar het merkwaardigste van alles is, dat het sterk voorkomen van een plattelands standsverschil nogal verrassend nauwkeurig een grondsoortengrens in Nederland volgt.

Deze grens is die tussen de klei- en laagveen gronden enerzijds en de zandgronden anderzijds. De eerste bevinden zich in zuidwestelijk, westelijk en noordelijk Nederland; de zandgronden in het Midden, Oosten en Zuiden (zie kleurenkaart). De klei- en laagveengronden zijn de rijkere gronden; de zandgronden de arme.

Het is echter niet alleen het verschil in natuurlijke vruchtbaarheid van de grond die het effect van scheiding in rijk en arm heeft teweeggebracht. Hierbij speelt ongetwijfeld ook een rol dat sommige gronden, met name de laagveengronden, tot een betrekkelijk eenzijdig (gespecialiseerd) gebruik uitnodigden. Voegt men hierbij dat het kustgebied van Nederland reeds vroegtijdig – al ten tijde van het 'Friese Rijk' en later door de stedenontwikkeling in Holland – in de ruilhandel en in de buitenlandse handelsbetrekkingen werd betrokken, dan is het begrijpelijk dat aan deze uitnodiging ook

gevolg is gegeven. Deze delen van Nederland kenden eerder dan de andere delen de gecommercialiseerde landbouw, voornamelijk de veehouderij (vee, pecunia, was in oude tijden geld!) en de zuivelbereiding. Men kan ook zeggen dat deze delen eerder ontsloten en eerder wat verder gedifferentieerd waren dan overig Nederland. Het belang hiervan zal ook nog blijken als we voor Zuid-Limburg (eveneens met een goede grondsoort) een andere structuur, vooral andere sociale breuklijnen, tegenkomen. In de tijd van de Republiek waren deze verschillen in ontsluiting zeer bekend. Men sprak toen van de zeeprovincies tegenover de – minder belangrijke – landprovincies. Niettemin blijft het in het bijzonder een grondsoortengrens die de gebieden waar de interne standendeling voorkomt, scheidt van die waar deze in veel mindere mate voorkomt. Deze grens loopt van het Zuidwesten (ongeveer waar de Zeeuws-Noord-Brabantse grens de Belgische raakt) naar het Noordoosten (de Dollart). In het midden vormt het Westelijke gebied een uitstulping tot aan de Duitse grens; het rivierkleigebied tussen Maas en Rijn behoorde – zijn grondsoort is overeenkomstig – ook tot het land van de intern-plattelandse tegenstelling.

Dit duidt erop dat de economische factor bijzonder belangrijk moet zijn in de verklaring ervan. Merkwaardig is ook dat dit intern-plattelandse standsverschil dikwijls ook op incidentele wijze terugkomt waar de genoemde bodemvoorwaarden aanwezig zijn. Zo bijvoorbeeld in het IJsseldal, dat ingebed ligt tussen de zandgronden van het Midden en het Oosten, en op de smalle kleirand tussen de Veluwe en de Zuiderzee. Anderzijds zijn er ook uitzonderingen, zoals Holland ten noorden van het IJ en in zekere zin het reeds genoemde Zuid-Limburg. Deze komen in hoofdstuk 5 nader ter sprake.

Denkt men op deze gegevens door, dan is ook wel duidelijk wat hier de hoofdzakelijk vormende kracht moet zijn geweest. Om deze zichtbaar te maken kan weer worden aangeknoopt bij onze bespreking van het Oude Kempenland. Daar werd betoogd dat men eigenlijk van arbeid alléén geen bestaan op kan bouwen. De betrekkelijke ongedifferentieerdheid van het maatschappelijk leven bracht mee dat men zelf zijn arbeid in verband met de bodem moest kunnen brengen. Er was iets van een kwaadaardige wisselwerking tussen de ongedifferentieerdheid die de armoede meebracht en de terugwerping van een ieder op een eigen toegang tot de bodem. Door de armoede was er geen differentiatie en door de geringe differentiatie moest elk (met zijn gezin) zijn stoffelijk bestaan in al zijn aspecten bijna geheel zelf opbouwen. Ook werd reeds geconstateerd dat rijke streken niet zó rijk waren of de dreiging van de armoede, zij het wat meer op de achtergrond, bleef bestaan. Ook daar kon het ongeluk (zowel van natuurlijke als van maatschappelijke oorsprong) de plattelander gemakkelijk zo achtervolgen dat zijn welvaart werd vernietigd. Maar de kánsen om het goed te hebben waren in de rijkere streek van nature in elk geval groter. Doch hiermee zal – zeker als commerciële overwegingen bekend zijn – eveneens de kans zijn toegenomen voor de opeenhoping van vermogen en grond, en van de sociale zekerheid die daarin gelegen is. Men behoefde er niet zo van de hand in de tand te leven als onder armere omstandigheden en had dus gemakkelijker een overschot. Door met dit laatste 'goed te boeren' kon men zich dan een gevestigde

positie verschaffen, vooral door méér grond in eigendom te houden dan voor een strikt overleven nodig was. Er zal dan maar weinig bij behoeven te zijn gekomen of er ontstond een schifting in rijk en arm, welke zich veelzijdig sociaal kon consolideren. De machtigste stand – en dit moet een aantrekkelijk vooruitzicht zijn geweest – kan dan alle belangrijke maatschappelijke functies, voor zover deze niet in handen van de niet-plattelandse bovenlaag waren, gaan bezetten. Polderbestuur, kerkbestuur, dat alles bevond zich omstreeks 1900 in de aangegeven streken overwegend in grote-boeren hand. Ook de plaatselijke arbeidsmarkt had men volkomen in handen.

Aan de historische wording van de plattelandse tweedeling in de verschillende delen van Nederland kan hier, overeenkomstig de opzet van dit boek, geen diepgaande aandacht worden besteed. Maar voor enkele opmerkingen moge toch een plaats worden ingeruimd.

De eerste is, dat de intern-plattelandse tweedeling in zijn volle scherpte pas iets is van het einde van het overherige tijdperk. HOFSTEE bijvoorbeeld constateert uitdrukkelijk voor Groningen dat de grote afstand tussen boeren en volk pas omstreeks 1800 is ontstaan[1]. In die tijd voltrekt er zich een overgang van de veeteelt op de akkerbouw (die winterwerkloosheid bracht), alsook een verdere commercialisering van de landbouw. Hierbij komen de boeren tot grote welvaart. Voordien waren er ook wel arbeiders en bezitlozen, maar de verhouding tot de boeren was er een van veel geringere afstand. Er heersten toen patriarchale verhoudingen waarbij de boer verantwoordelijkheid voor het gehele welzijn van de arbeider gevoelde. Dit veranderde dus allemaal omstreeks 1800. De kapitalistische tegenstelling was ontstaan, terwijl de ellende ongekend groot werd. In die tijd schieten ook de café's – er waren er voordien weinig – als paddestoelen uit de grond.

Wat Hofstee hier aangeeft over de ouderdom van de tegenstelling geldt ongetwijfeld ook wel ongeveer voor de andere gebieden waar die ontstond[2]. Hier moet men echter wel bij bedenken dat deze in latente vorm, en aansluitend op de feodaloïde tweedeling, meestal reeds veel ouder is. De Groningse dorpsjonkers vormden ongetwijfeld een voorbode, terwijl men in Zuid-Holland en Zeeland de kasteelachtige boerderijen kende, meestal bewoond door iemand die deelde in heerlijke rechten, het rentmeesterschap erover voerde, en dergelijke[3].

[1] In Het Oldambt. Ook in Rede Wageningen, 1946, en uitvoerig in De Historische ontwikkeling van de verhouding tussen boer en landarbeider, Verslag Algemene Vergadering 1945 van de Groninger Maatschappij voor Landbouw, 1945, blz. 20-39. Over 'café's als paddestoelen', Oldambt blz. 230-231.

[2] Bijvoorbeeld SNELLER (red.) Geschiedenis van de Nederlandse Landbouw 1795-1940, 2e druk.

[3] Zeer duidelijk zo'n overgang vormden ook de Scholtenboeren in de Oostelijke Achterhoek en een deel van Westfalen. Gaat men hun geschiedenis na (zie T. HEERINGA, 1934) dan komt men wel bij de praktijk van het bestuur en van het goederenbeheer van de aldaar zetelende heren, de graven van Loon, de Heren van Breedevoort. Een aantal mensen moet zich hebben kunnen opwerken tot plaatsvervangend heer met beheer over goederen. Deze positie moet dan verder geleidelijk aan onaantastbaar zijn geworden, waarbij ook oorspronkelijke beheersgoederen in eigendom zullen zijn overgegaan. Aan deze positie werd de naam scholte (schout, Schulze) verbonden, die dan na 1800 toen het bestuur werd geüniformeerd en gecentraliseerd, algemeen is geworden voor invloedrijke boeren. Bij de verdeling van de marken in de loop van de vorige eeuw waren het ook de scholtenboeren die er de grootste complexen uit ontvingen; zij waren de meest 'gewaardeelden'.

Niet te betwijfelen is ook dat de demografische ontwikkeling van de laatste eeuwen in een nauw verband staat met de toenemende scherpte. De bevolking nam toe en dan – de bodem was geoccupeerd – uiteraard voornamelijk in de categorieën der bezitlozen en weinig bezittenden, dus in het algemeen: in de categorieën der afhankelijken. SLICHER VAN BATH werkt dit uit voor Overijssel (1957). Daar ontwikkelde zich onder de vanouds gezeten boerenstand een groep van keuters en arbeiders. Keuters zijn zij die zich een klein bedrijf hadden weten te scheppen, dikwijls – onder passief of actief goedvinden van boeren en adel – op de gemeenschappelijke woeste gronden. De arbeiders, in de landbouw uiteraard slechts ten dele employeerbaar, vonden dikwijls hun armelijke bestaan in allerlei huisnijverheid of door migratie. In Overijssel leidt dit echter niet, overeenkomstig het karakter van de zandgrondensamenleving, tot een algehele sociale scheiding als in het Noorden en het Westen. Maar dit is in dit verband slechts bijkomstig. Waar het om gaat is dat de demografische ontwikkeling onder de verhoudingen van de 'zeeprovincies' in elk geval mede de omstandigheden heeft geschapen waaronder de tweedeling een opvallend verschijnsel kon worden.

De tweede opmerking betreft de rechtssfeer. Men zal zich in kunnen denken dat ook allerlei rechtsgewoonten al of niet bevorderend moeten zijn geweest voor de totstandkoming van de tweedeling, en dat het recht dat invloed heeft op de bedrijfsgrootte hier zeker toe behoort. Voorts zal men zich in kunnen denken dat waar tweedelingen zo gemakkelijk ontstonden, er aan allerlei recht ook het aspect verbonden was dat het óf de feodaloïde óf de intern-plattelandse tweedeling bevorderde.

Interessant is het nu op te merken dat vooral het Noorden en Oosten van Nederland zoveel recht – met betrekking tot de bodem – kende dat anti-feodaloïd van strekking was en dus, waar de omstandigheden verder bevorderend waren, de plattelandse tweedeling in de hand werkte.

Een zeer duidelijk voorbeeld geeft reeds het recht op de landaanwassen uit de zee, dat vooral in Zeeland, Friesland en Groningen van betekenis was. In Zeeland – gelegen ten zuiden van de feodaliseringsgrens – kwamen deze aanwassen aan de ambachtsheren en versterkten zij dus de feodale positie. In Groningen daarentegen kwam dit recht aan de aanwonenden, en versterkte het dus de positie van de boer. Menige grote boerderij aldaar dankt hieraan zijn omvang. Friesland neemt een tussenpositie in, doordat dit recht tot in het begin van de 16e eeuw aan de aanwonende boer kwam en daarna – de landsheerlijke tussentijd was aangebroken – aan de Staten; in de praktijk van de Republiek dus: aan de regentenoligarchie.

Voor Groningen kan men ook nog denken aan het beklemrecht, welks ontstaan wat in het duister is gehuld, doch vermoedelijk te maken heeft met een malaisetijd toen er moeilijk pachters, vooral vermogende pachters, te krijgen waren[1]. Zij kregen dan het recht om opstallen te bouwen waardoor de bodem eronder 'beklemd' werd. Dit heeft tenslotte de praktische betekenis gekregen dat ondeelbaar verklaarde goederen, dikwijls grote goederen, tegen een vaste (relatief dus steeds lager wordende) pachtsom in handen

[1] Samenvattende bespreking bij HOFSTEE, Het Oldambt, blz. 166-172.

van erfpachters, de bezitters van het beklemrecht, zijn gekomen. Het is ongetwijfeld allemaal wat toevallig zo uitgekomen, maar ook hier is de strekking weer anti-feodaloïd en, onder de latere Groningse omstandigheden, de plattelandse tweedeling bevorderend.

Voorts moet het Boerenerfrecht ('Anerbenrecht') genoemd worden dat formeel of informeel over grote delen van het Noorden en Oosten gegolden moet hebben[1]. Dit recht bevoordeelt een van de kinderen, meestal de oudste zoon, door te verlangen dat hem de boerderij integraal en zonder vernietigende lasten zal worden doorgegeven. Zulk recht bevordert natuurlijk ook niet de versplintering van het bodembezit, doch veeleer dat in elk geval een deel van de boerenfamilies een krachtige basis behoudt. Wordt dit aangevuld met een beheerste procreatie – en deze tendentie mag zeker als algemeen voorkomend aan het Noorden en Oosten worden toegeschreven – dan was de strekking hiervan ook antifeodaloïd, terwijl het romeinse recht van gelijkheid der kinderen bij de verdeling, en dan vooral als de procreatie ruim was, een feodaliserende strekking moest hebben; men kreeg in het laatste geval, als de verdere omstandigheden maar even ongunstig waren, veel en arm volk[2].

In het algemeen zal men mogen zeggen dat er in het Noorden en in het Oosten van Nederland allerlei recht en allerlei zeden golden die de zittende boer in zijn positie verstevigden. Bij de bespreking van de bestuursrechten in Groningen heeft men dit bijvoorbeeld reeds op kunnen merken. Later zal nog worden gezien dat de gezeten boeren in het Oosten medegerechtigden (of, zoals in Drenthe: alleengerechtigden) waren op de woeste gronden en eveneens in het bestuur. Dit alles past uitstekend bij het 'boerenrealisme' dat wij ook nog op andere wijze voor het Noorden en Oosten zullen ontmoeten en dat mogelijk ook een belangrijke reden ervoor is geweest, dat het Oosten de feodalisering heeft kunnen doorstaan zonder zijn eigen oordeelsvermogen te verliezen.

Hierboven werd over de sociale schifting op het platteland steeds gesproken als over een tweedeling. Voor de plattelander zelf ging het echter meestal om een veel genuanceerder

[1] Men vindt dit goed samengevat bij COHEN, 1958, vooral op blz. 39, waar ook Duitse schrijvers worden aangehaald. In aangrenzende delen van Duitsland is het namelijk belangrijker dan bij ons.

Aardig is dat Cohen een logisch verband legt tussen dit erfrecht én het oostelijke systeem van drie generaties onder een dak en een verzekerde plaats voor de ongetrouwden, waar wij in het volgende hoofdstuk op terug komen.

Voorts kan, in verband met 5.5 worden opgemerkt dat er hier, evenals bij de marke, een oost-west-verloop is. De Oostelijke Veluwe kende nog slechts reminicenties van het boerenerfrecht.

Tenslotte nog een aardig staaltje van vorige eeuws notabel optreden. Cohen ontleent dit aan Cate Elderink, Twenter laand en lue en lèven, Enschede 1937. Het gaat over een notaris die ernaar streefde zoveel mogelijk het boerenerfrecht toe te passen. De officiële regeling noemde hij: „Napoleon zien wèrk, doar hè wi-j hier nig met te maken". Als iemand zich daar toch op wilde beroepen en begon te zeggen „Meneer notaris, nog begriep ik toch nig..." dan werd hem de mond gesnoerd met de woorden: „Hef 'nen boer dan ooit wat begreppen? As ik et begrieppe is 't mooi genog" (blz. 38).

[2] Een onverwachte illustratie vindt men in PITT RIVERS (red.), Mediterranean Countrymen (in de Introduction van de redacteur zelf). Onverwacht omdat het in Spanje speelt. In het Baskenland kende men ook een soort boerenerfrecht en, als in het Oosten van ons land, noemde men zich ook naar zijn land of hoeve. In het grootste deel van Spanje echter (Andalusië wordt met name genoemd) bestaat dit niet ,doch wel het leven in agrosteden, uiterste versnippering van land, sterke bevolkingsdruk, notoire armoede. Misschien wordt hierdoor (in elk geval mede) duidelijk waarom de Basken zo'n lastig volkje zijn, terwijl eveneens niet uiteengezet zal behoeven te worden dat het officiële Spanje aan het 'rechtvaardige' Romeinse systeem de voorkeur gaf.

iets. Er zijn grootste boeren-eigenaars, grote boeren-huurders, kleinere boeren-eigenaars en -huurders, kleinste boeren, boeren die ook uit werken gaan, arbeiders met een klein bedrijfje, arbeiders met alleen wat grond van hun boer en meestal nog wel enkele nietsnutten. Al deze nuances, een hiërarchie vormend, voelde men zeer nauwkeurig aan[1]. Voor ons doel is het echter, evenals met betrekking tot de grote maatschappelijke standendeling, gewoonlijk voldoende een tweedeling te onderscheiden en de wat vloeiende grens tussen 'beide' plattelandse standen in het midden te laten. Laten wij de nietsnutten buiten beschouwing, dan gaat het hier vooral om de arbeiders en de kleinsten onder de zelfstandigen tegenover de groteren en grootsten. De kleine man was dikwijls volledig van alle openbare verantwoordelijkheden uitgesloten en bovendien economisch sterk afhankelijk. Voor de kleine zelfstandigen bestond de afhankelijkheid dikwijls hierin, dat zij van de groteren moesten pachten, waarbij omstreeks 1900 verpachtingssystemen voorkwamen die geen enkele bedrijfszekerheid aan de pachter boden. Vooral de Betuwe was hier berucht om; daar werd soms zelfs voor delen van het jaar verpacht[2].

Het sterkst afhankelijk waren echter ongetwijfeld de arbeiders en dit niet alleen omdat de boeren de arbeidsmarkt en het loonpeil beheersten, maar vooral om de 'natuurlijke' tendentie waar ook deze beheersing door de boeren voor een belangrijk deel uit zal voortspruiten, namelijk dat men in de weinig welvarende samenleving van zijn arbeid alleen niet kon leven. Vooral in Zeeland, Noordwestbrabant, op de Zuidhollandse Eilanden, in Friesland en in Groningen kwam het omstreeks 1900 veelvuldig voor dat de arbeider in een huisje van de boer woonde, een lapje grond van de boer voor zichzelf bewerkte, dat zijn vrouw meehielp in het huis van de boer en dat vrouw èn kinderen bij drukte (b.v. in de oogst) meegingen op het veld van de boer. Men had de inkomsten die hieruit voortvloeiden wel nodig en miste dan ook elke mogelijkheid een opwaartse druk op het loon uit te oefenen of eens vrijuit te spreken om zijn gemoed te luchten. Elke verandering van werkkring was gevaarlijk, maar zeker die welke voortvloeide uit ruzie met de boer. Hier ligt in beginsel natuurlijk grote conflictstof. Omstreeks 1900 breken de conflicten hier en daar ook uit, terwijl men de huidige situatie, n.l. dat het landarbeidersberoep wordt vermeden of vaarwel wordt gezegd, grotendeels nog als een uitvloeisel hiervan moet zien. Het landarbeidersberoep is in discrediet geraakt. Overigens moet men niet menen dat dergelijke tendenties in de armere streken afwezig waren. In de Kempen zagen wij dat ook dáár de rijkeren de besturen, zowel van kerkelijke als van niet-kerkelijke aard, in handen hadden. Het verschil is vooral – en dit geldt algemeen voor de zandgronden – dat deze rijken er geen geconsolideerde stand vormden, terwijl de sociale controle er wel voor gewaakt zal hebben hen ook zo weinig mogelijk

[1] Bijzonder goed vindt men dit uitgewerkt in een verhaal uit Groningen van Sien Jentsema, Berend Kopstubber. Berend was trekkend borstelkoopman (kopstubber = ragebol) en stond dus ongeveer onderaan op de sociale ranglijst. Zijn vrouw lette 's avonds op of overal de lichten al aan waren; dan kon zij ook de lamp opsteken. Behalve van deze schrijfster is er veel goede Groningse plattelandsliteratuur.

[2] Deze systemen hebben tot na de laatste oorlog doorgelopen. En nóg komt het voor dat ze informeel worden voortgezet, van de zijde van de pachter vaak mede omdat men vreest geen grond meer te kunnen krijgen als men op een formeel contract, en dan volgens de regels, aandringt. Het neemt nu af omdat velen het landbouwbedrijf verlaten.

ontsnappingskans te geven. Het sociaal niet-meedoen en het geldelijk schriel voor de dag komen wordt deze meer welvarenden zeer zwaar aangerekend. Hier ziet men dus de sociale controle aan het werk, zodat men ten aanzien van de plattelands-kapitalistische tweedeling ook kan stellen, dat de wat grotere welvaart op de betere gronden en de traditie van een wat grotere economische differentiatie voldoende zullen zijn geweest om op zeker ogenblik de tegenwerking van de algemene sociale controle te boven te komen, daardoor geheel aan de sociale homogeniteit te ontsnappen en vervolgens te komen tot een gedifferentieerde sociale controle: die van de grotere boeren onderling, die van de groten over de kleintjes en die van de kleinen onderling. Dit is het systeem dat we in het vorige hoofdstuk in Zuid-Holland in werking zagen.

Merkwaardigerwijze werd in de Kempen ook geconstateerd, dat de plaatselijke handeldrijvende middenstanders tot de meest welvarenden en invloedrijken behoorden. Tevens stuitten wij, in verband hiermee, op het inlichtingen-monopolie van deze mensen. Gewoonlijk echter geldt deze middenstand ook op het platteland letterlijk als 'middenstand', dus meer met de middelgrote boeren mee, waar zij soms ook mee verwant zijn. Hun monopolie van ingelichtheid is gewoonlijk ook minder uitgesproken dan in de arme Kempen. In een landstreek als Groningen en hier en daar ook elders in het Westen en Noorden staan de middenstanders echter vèr onder de boeren en komen zij, uit boerenperspectief gezien, soms nauwelijks boven 'het volk' uit. Deze boeren waren zelf ook te goed ingelicht dan dat zij zich door een plaatselijke handel behoefden te laten overspelen.

3.5 Eén ontstaansgrond voor de 'grote' en de 'kleine' tweedeling

In het voorgaande werd dus met de feodaloïde en met de intern-plattelandse tweedelingen kennis gemaakt. Het zal duidelijk zijn dat men ook kan zeggen dat kennis werd gemaakt met de grote en de kleine tweedeling, of ook: met de voltooide en de onvoltooide.

Wat de grote tweedeling zijn voltooidheid gaf zal eveneens duidelijk genoeg zijn geworden, terwijl de psychische situatie die deze schiep blijkt te kunnen worden gekenschetst als te bestaan uit vrees én bewondering, of als vrees en gehoorzaamheid. Dit is een 'onmogelijke' situatie, die niettemin eeuwen lang bestaan heeft en de geestelijke tang moet hebben gevormd waar de bevolking in gevangen zat, en waar ook allerlei geestelijk bederf, waar tevens voorproefjes van werden gezien, uit voortkomt.

Over de onvoltooidheid van de kleine tweedeling zal het Groningse voorbeeld voorlopig reeds genoegzaam hebben ingelicht. De boer bleef ook daar boer, zij het dat hij het wel iets verder in herenrichting had gebracht dan meestal elders met boeren het geval was. Niettemin zal de praktijk nog te zien geven dat de reacties op de laatste tweedeling ineenvloeit met die op de eerste. Geen wonder ook, omdat de kleine tweedeling nauwelijks los van de grote voorkomt. Deze was jonger en vond dus steeds de overherigheid reeds op haar plaats, of, zoals in Groningen, toch een overslag daarvan.

Bovendien mag niet worden vergeten dat ook de kleine tweedeling reeds 'mondhouden' inhield.

Tenslotte merke men op dat de grote en de kleine tweedeling in wezen op dezelfde ontstaansgrond berusten. Het feit dat de overherigheid zelf een agrarische fase gehad heeft duidt hier ook reeds op. Deze grond is, meer in het algemeen gesteld, dat de oude samenleving *een uitgesproken schaarste kende aan machtsvormingsmogelijkheden*. En waar, door welke nadere oorzaken dan ook, eenmaal dichotome verhoudingen voorkwamen, waren ze voor het vervolg (tot in onze tijd, als de basissituatie verandert) meestal ook verder onontkoombaar. Een ondertoon, of zelfs een boventoon, van cultuurpessimisme ligt dan wel voor de hand. Sedert Pelagius, de Keltisch-Britse christen, door kerkvader Augustinus in het begin van de 5e eeuw in de ban gedaan was gold de mens definitief als van nature verdorven[1]. Toen kon het christendom, reeds staatsgodsdienst geworden, een door en door feodaloïde geest gaan ademen en, menschlich allzu menschlich, een overherige instelling worden. In elke kentering der tijden stond het danook maar aan één kant: de foute.

[1] Pelagius (Morgan) kwam uit het rustige Keltisch-Brittannië, Augustinus uit het van despotische ambities kokende Middellandse Zeegebied. Zien we hier een soortgelijk verschil als in hoofdstuk 5 tussen Noord- en Zuid-Holland wordt geconstateerd? Het niet overspoelde Noord-Holland humanitair denkend; het overheerste Zuid-Holland sterk religieus projecterend.

HET GRONDPATROON

De 'principia media' van de oude plattelandsbeschaving

4.1 Grondpatroon en basissituatie

In het eerste hoofdstuk werd gewezen op de dubbele ervaring die men – nog steeds – met plattelanders kan hebben, namelijk die van „het is overal hetzelfde" én die van „wat zijn er toch een verschillen". Het gaat in dit hoofdstuk om het telkens terugkerende in alle oude plattelandscultuur. Dit wordt het grondpatroon genoemd. Dit grondpatroon is bovendien niet alleen in Nederland te vinden, maar, hoewel niet wereldomvattend, nogal internationaal.

De vraag rijst nu hoe een passende benadering te vinden van dit telkens terugkerende. Het feit dat de ervaring het bestaan van zoiets algemeens aangeeft kan mogelijk de weg wijzen. Wat anders, zo kan men zich afvragen, zou hier in de wereld van vroeger dagen de oorzaak van zijn, dan dwingende en algemeen voorkomende omstandigheden? En welke andere omstandigheden zouden dan weer aan de orde zijn dan die welke de situatie van geringe differentiatie vormen? De hier uitgestippelde weg zal begaanbaar blijken, zodat meteen ook het grondpatroon kan worden omschreven als gevormd door die hoofdlijnen in de oude plattelandsbeschaving die men in een onmiddellijke betrekking tot de toestand van geringe ontplooiing kan zien. Met deze hoofdlijnen blijkt ook het lijstje van cultuursectoren zinvol ingevuld te kunnen worden.

Ook in het vorige hoofdstuk werd het uitgangspunt gekozen in de toestand van geringe ontplooiing. Daar was het er echter om te doen de grote lijnen van de maatschappelijke opbouw te gaan onderkennen en begrijpelijk te maken. Zeer zeker zullen de verschijnselen uit het vorige hoofdstuk hier weer worden ontmoet, maar toch zal blijken dat de oude plattelandsbeschaving ook geheel eigen wortels in deze grondsituatie heeft. Dit betekent onder meer dat die oude cultuur dus slechts ten dele onder de invloed staat van met name de overherigheid. Deze laatste oefent, hoe belangrijk ook, meer een invloed uit als verschijnsel van, naar oorzaak gezien, gelijke orde.

Aan de basissituatie van geringe differentiatie of evolutie zullen drie aspecten worden onderscheiden, het economische, het sociale en het intellectuele. Met telkens zo'n aspect voor ogen zal getracht worden in de oude plattelandsbeschaving door te dringen en deze doorzichtig te maken.

Als aldus de hoofdlijnen van de cultuur naar voren zijn gekomen kan onder 'culturele situatie' nog enige afwerking worden gegeven. Daarna vindt de internationale verkenning plaats en het invullen van het lijstje van deelgebieden, terwijl in de slotparagraaf de kwestie van de zelfstandigheid van deze beschaving nader aan de orde kan komen.

Tevens kan daar de vraag aan verbonden worden of de oude plattelandsbeschaving van werkelijkheidszin mag heten te getuigen of niet.

4.2 De economische situatie

In de eerste paragraaf van het vorige hoofdstuk werd kort uiteengezet, dat de weinig gedifferentiëerde structuur van de samenleving in economisch opzicht voor in elk geval de meerderheid van de bevolking een vrij onmiddellijke afhankelijkheid van de natuur, vooral van de bodem, meebracht. Hierin lag tevens besloten dat er geen algemene welvaart kon zijn. Het was dus een werkelijkheid van de eerste orde, dat men het van de bodem moest hebben en dat er ook dan nog maar weinig behoefde te gebeuren of men was arm. Het feit dat er personen of centra waren wier eerste aandacht niet de bodembewerking (in ruime zin) gold is hierbij een bijkomstigheid. En wel omdat ook deze niet-agrariërs de directe waarde van de bodem voor hun bestaan en voor hun positie beseffen. Dit is al zeer duidelijk in het feodale tijdvak. Feodale macht was immers rechtstreeks of vrij rechtstreeks met de beheersing van de onmiddellijke en middellijke toegangen tot de bodem verbonden. Maar ook de voorname stedeling uit het toenemend burgerlijke tijdvak kende de waarde van de bodem en van het bodembezit, en dit waarlijk niet alleen om er feodale titels aan te ontlenen. Het vermogen dat hierin belegd was, gold als het zekerste bestanddeel van een totaal vermogen, zeker voor de koopman zolang de (overzeese) handel zo riskant en speculatief bleef. Omstreeks 1500 bleek dan ook dat de beste bodem in Holland voor het merendeel in handen was van niet alleen de adel, maar vooral ook van stedelingen[1]. Wat de boeren in die tijd zelf bezitten is dikwijls de slechtere grond. Als later het Amsterdamse patriciaat droogmakerijen gaat bekostigen dan is het eveneens óm de grond. Tot in deze eeuw heeft het geduurd dat bodembezit als het zekerst denkbare gold, en het zal hier ook zeker verband mee houden dat de streken waar de betere bodem gevonden wordt niet alleen de meeste grote bedrijven tellen, maar ook de meeste pachtbedrijven, en voorts dat die pachtbedrijven dikwijls juist de grote bedrijven zijn. Dit gold omstreeks 1900 (en ook heden, daar bezitsstructuren zich slechts langzaam wijzigen) voor Friesland, Zeeland, Noordwest-Brabant, de Zuid-Hollandse Eilanden en Zuid-Limburg[2]. Uiteraard heeft hierbij elk gewest weer zijn eigen geschiedenis, waar dus bijzondere factoren in voor kunnen komen, die het beeld mede bepalen (zoals het grote kerkelijk bezit in Friesland dat

[1] Dit veelvermelde feit gaat terug op de Informacie (een grafelijke census) van het jaar 1514. Onder mee besproken door Niermeyer, 1946.

Het was trouwens een algemeen voorkomend verschijnsel, zoals Slicher van Bath opmerkt (1960) met de woorden „... men kan haast overal constateren, dat het boeren eigen bezit voornamelijk voorkomt in de arme minder vruchtbare streken" (blz. 341).

[2] Dit blijkt uit de grondgebruiktellingen van 1910, 1921 en 1930. Tevens blijkt daaruit duidelijk dat de zandgronden als geheel gemiddeld de kleinste bedrijven kennen, maar naar verhouding de meeste eigendom. In Noord- en Zuid-Holland heeft de opkomst van de tuinbouw niet alleen het kleinbedrijf in de hand gewerkt, maar vermoedelijk tevens de eigendom. Tuindersbedrijven zijn namelijk aanzienlijk meer eigendom dan landbouwbedrijven.

merendeels van het grondbezit van kloosters afstamt). Maar op toeval zal het niet berusten dat de zandgronden in deze opsomming niet zijn vertegenwoordigd. Pas de grotere economische differentiatie van omstreeks en na 1900 heeft het noodzakelijk en mogelijk gemaakt dat deze belangstelling ging verflauwen. Noodzakelijk was dit, omdat de bodem nog maar een klein onderdeel uitmaakt van het huidige reusachtige bezit aan productiemiddelen; een overgrote belangstelling voor de bodem zou dan de prijzen alleen maar opdrijven tot vér boven de waarde voor de productie[1]. Voorts is deze verflauwing van de aandacht mogelijk geworden, omdat de veel verder gedifferentiëerde maatschappij het bezit van andere vermogensbestanddelen minder speculatief en onveilig heeft gemaakt, en ook heeft móeten maken om het welvaartsgebouw en daarmee zichzelf staande te kunnen houden.

Waar ook de bovenlaag voortdurend deed blijken dat de waarde van de bodem werd beseft, daar behoeft het niet te verwonderen dat de plattelander bij uitstek was doordrongen van de eerste levenswaarheid dat het van de bodem moest komen. Hij kon zich gewoonlijk immers zelfs geen illusies maken van macht of van rijkdom door onzekere handel of nijverheid.

De landman hield het dus gewoonlijk bij zijn grond en er zal nauwelijks een algemener ideaal op het oude platteland zijn geweest dan het zelfstandig boer wórden of blijven, en meestal ook het gróter boer worden. Verderop in dit hoofdstuk zal nog kort de nawerking van dit ideaal worden besproken: Nederland (en Europa) kent daardoor thans de problematiek van té veel en té kleine landbouwbedrijven en van te veel opvolgers voor die bedrijven.

Zeer duidelijk is dit besef reeds uit het vorige hoofdstuk gebleken, toen daar de kleine (de plattelandse) tweedeling werd behandeld. De mate van toegang tot de bodem is, zo zou men het kort kunnen uitdrukken, hier en daar het plattelandse openbare leven totaal gaan beheersen, zeker in de vorige eeuw. En waar dit niet het geval was bleef het een belangrijke factor in het openbare leven. Dit alles is ondenkbaar zonder een zeer werkzaam (hoewel misschien niet steeds bewust) besef zoals hier wordt besproken, en dit weer niet zonder de 'harde werkelijkheid'.

Hoezeer dit besef levend was bleek ons ook uit een studie die nog maar enkele jaren geleden werd verricht (WICHERS, e.a. 1959). Te Elim-Hollandscheveld (in de gemeente Hoogeveen) was een vroegere veenarbeidersbevolking erin geslaagd in overgrote meerderheid een zekere mate van toegang tot de bodem te verkrijgen. Dikwijls had men die bodem in bezit, soms ook in pacht. De bedrijfjes waren nagenoeg alle zeer klein. Maar zo sterk was in de jaren vijftig nog de herinnering aan de armoede van het bezitloze arbeidersbestaan, dat de bevolking de bodem als haar voornaamste sociale zekerheid beschouwde. De crisisjaren en de oorlogsjaren hadden haar bovendien nog

[1] Een verschijnsel dat we tóch hebben gezien, maar dan voornamelijk door een specifiek agrarische bevolkingsdruk. Voorts is dit ook, naar het zich laat aanzien, een terugkerend verschijnsel in dichtbevolkte gebieden (waar langzamerhand geheel Nederland toe behoort), maar dan omdat – een welvaartsverschijnsel – het hebben van ruimte relatief meer waard wordt; wel een reëel economisch verschijnsel.

eens bevestigd dat zij hierin geen ongelijk kón hebben. In beide gevallen stagneerde de moderne economie en was het de eigen bodem die het ergste gebrek keerde. Omscholingen of aanbiedingen van arbeid elders, die het opgeven van deze zekerheid meebrachten, werden lang na de oorlog dan ook nog beslist van de hand gewezen. Men wist té goed, zo meende men, welke gevaren het bestaan van de bezitloze bedreigden. In het algemeen stond deze bevolking met wantrouwen tegenover de buitenwereld; zij vertrouwde dus ook niet de moderne economie en de moderne sociale voorzieningen.

In het vorige hoofdstuk, toen de ontstaanswijze van de grote maatschappelijke tweedeling aan de orde kwam, werd reeds even gewezen op de zuiging van de armoede. Daar moet nu op worden teruggekomen, omdat het doorzien daarvan belangrijk is voor het verder doorgronden van de economische werkelijkheid en de corresponderende beschaving, alsook om duidelijker te zien hoe hard die werkelijkheid was. Het voorbeeld van Elim-Hollandscheveld is uitstekend geschikt om dit toe te lichten. In de bijlage van de hier genoemde publikatie vindt men een aantal gevallen van vechten tegen de armoede beschreven, waarvan er enkele worden overgenomen[1].

Wie de moeite neemt deze door te lezen ziet hieruit welk een cumulatieve, of in elk geval vicieuze werking de armoede maar al te gemakkelijk kon hebben. Men zal ook gemakkelijk bevroeden, dat het elders niet anders was dan te Elim-Hollandscheveld. Dit vicieuze, en dikwijls cumulatieve, ligt dan hierin dat men bijvoorbeeld, om uit de armoede te komen, overgaat tot zeer hard werken en lichamelijke verwaarlozing. Hierdoor treedt er gemakkelijk ziekte op, die, vooral als men ook dan eerst nog aarzelt uitgaven te doen aan arts en geneesmiddelen, ertoe leidt dat men ál het verworvene, en dikwijls méér, weer prijs moet geven. Men kon zelfs in de schulden terecht zijn gekomen en dan was het al bijzonder moeilijk weer op gang te komen.

Dit was slechts één weg bergafwaarts; andere lopen over ziekte in vee en gewas, tijden van slechte prijzen, en dergelijke. Maar tevens betekent dit alles dat het 'slagen in het leven' dikwijls een slagen tégen de zuiging van de armoede in was. Geen wonder dan dat het welslagen dikwijls slechts een betrekkelijk welslagen, een Pyrrhus-overwinning, was. Het derde beschreven geval toont dit: men hád het ver gebracht, maar kon er nauwelijks de vruchten meer van plukken omdat men ziek was geworden.

Begrijpelijk zal ook zijn, dat sommigen de moed er niet inhielden en vervielen tot

[1] In een geval had de man een niet gebruikt oud ledikant 's winters maar tot brandhout gehakt, want men zou er wel nooit aan toe komen er beddegoed voor te krijgen, hoewel er grote behoefte aan was. Het gezin was wat voddig en slordig en had de neiging van de ene dag in de andere te leven.

In een ander geval vertelde de vrouw dat haar voorkamer al elf jaar lang leeg stond; zolang namelijk als zij in deze (woningwet)woning woonden. Ze ging er wel eens in zitten als de zon er zo mooi in scheen; van achter nam zij dan een stoel mee. Tevoren hadden zij 13 jaar op een landarbeidersplaatsje (wet 1918) gewoond, doch de aflossing, hoe mild ook geregeld, niet op kunnen brengen. Aan een zekere mate van zelfstandigheid zouden zij wel nooit meer toekomen, al hadden zij wel weer wat grond gehuurd.

In weer een ander geval was het echtpaar erin geslaagd een huis met 3½ ha land te verwerven. Men had er beiden zéér hard voor gewerkt. En ook toen zij dit bedrijfje betrokken moest de man blijven bijverdienen, zodat dit bedrijf grotendeels voor rekening van de vrouw kwam. Maar toen zij er bovenop begonnen te komen werden beiden ziek: hart- en andere klachten. De man had bovendien al eens longtering gehad en een jaar moeten liggen. Bron: HARTEMINK, van der KLEY en WATTEL, Hoogeveen, ongepubliceerd.

dofheid. Deze mensen kwamen dan aan de zelfkant van de samenleving terecht waar van de ene dag in de andere leven, van de hand in de tand leven, proletarische huwelijkssluiting en gezinsvermeerdering (vroeg trouwen en veel kinderen) de gewoonte waren. Het eerste geval ging in die richting; Elim-Hollandscheveld kende zeer duidelijk zo'n categorie. Elders vindt men tevens dat deze mensen overgaan tot bedelarij, diefstalletjes, soms zelfs tot grotere misdadigheid; hiervan was te Elim-Hollandscheveld echter nauwelijks iets te bespeuren. Ook dít zal de bevolking allemaal 'geweten' hebben toen zij beslist weigerde haar grond op te geven en te vertrouwen op de moderne sociale voorzieningen.

Waar de armoede in alle onmiddellijkheid het leven begeleidde of bedreigde, daar, zo ligt voor de hand, zal men ook gezocht hebben naar een (als men de bodem als eerste beschouwt) tweede verdedigingslinie. Deze treft men ook algemeen aan, en typerenderwijs vooral op de zandgronden. Het betreft het eigen huisje met erf. In tegenstelling tot de grond waren huizen goed vermeerderbaar. Wie dan geen grond kon bemachtigen, zocht dus tenminste naar een klein plekje grond met een huis. Of, met andere woorden; kon men zich geen zekerheid verschaffen omtrent zijn voedsel, men kon dit dan tenminste nog doen voor zijn beschutting tegen de regen en de kou. Ook te Elim-Hollandscheveld was het zo, dat wie vertelde dat zijn bedrijfje gepacht was, dikwijls wél de bezitter bleek te zijn van een huis met erf. Dit was ook veelvoorkomend onder de kleine mensen in meer welvarende streken. Ook als arbeider was men een 'klasse beter' als men een eigen erf en huis bezat; daar werd bijvoorbeeld bij huwelijk wel degelijk op gelet. In welvarende streken was men dan tevens iets minder afhankelijk van de boer en in feodale streken wat minder van de heer.

Begrijpelijk is ook dat de – gewoonlijk stille – strijd om de bodem soms tot conflicten leidt, en, als de cultuur verlangt dat men gedesinteresseerdheid voor moet wenden (vooral voorkomend waar er in de samenleving 'iets niet klopt'), tot innerlijke tegenspraak. SILLEVIS geeft hiervan een aardig voorbeeld in De boer en zijn wereld (Noordelijke Veluwe). Er was zo'n stille strijd gaande tussen twee gezinnen om een stuk grond. Het ene gezin was in betere doen dan het andere en had de grond ook niet zo nodig. Maar de boer uit het eerste was ongetwijfeld de beste onderhandelaar. Deze won de strijd dan ook, waarbij tevens van minder kieskeurige middelen gebruik werd gemaakt. Zijn vrouw, een religieus 'doorgeleide', had hem daarbij flink geholpen. Deze vrouw merkte later tegen de schrijver op, dat de mensen toch wel erg veel drukte konden maken om het aardse slijk.

Gaan wij het hier behandelde nog eens na, dan kan reeds gezegd worden, dat er twee 'grote prijzen' aan de zelfstandige toegang tot de bodem waren verbonden. Op het bescheiden niveau, dus daar waar de zuiging van de armoede onmiddellijk geldt (zoals dikwijls op de zandgronden en bij de weinig bezittende bevolking daarbuiten), was het dat de toegang tot de bodem het ergste gebrek kon keren en onafhankelijk maakte van wisselvallige loonarbeid en (uiteraard) laag arbeidsloon. Op ditzelfde niveau gold ook dat er veel waarde werd gehecht aan de tweede verdedigingslinie, een eigen huisje. Dit was dan de eerste grote prijs: 'dat men zich kon redden'.

Op wat hoger niveau, bereikbaar in de meer welvarende streken, was er bovendien nog een grote prijs, namelijk dat een ruime toegang tot de bodem sociaal aanzien en exclusieve openbare zeggenschap met zich mee kon brengen.

Wij zullen nu trachten de oude plattelandscultuur verder te onderzoeken en dan nog een derde grote prijs tegen komen, namelijk het huwelijk. Als uitgangspunt wordt weer de besproken studie over de Kempen gekozen.

De bespreking van Het Oude Kempenland werd geopend door te wijzen op een evenwicht tussen mens en bodem. Dit evenwicht werd gehandhaafd door een aantal natuurlijke en beschavings-factoren. De natuurlijke waren de hoge kindersterftecijfers, de grote kans op onvruchtbaarheid en in het algemeen de korte levensduur van de mens. De beschavingsfactoren waren vooral het late trouwen en het niet trouwen. Dit brengt het huwelijk, het gezin en de familie binnen de gezichtskring als verschijnselen die mede in het licht van de beperkte economische mogelijkheden moeten worden besproken.

Het late trouwen en het niet trouwen kwamen algemeen voor en, naar te verwachten is, in wezen steeds om dezelfde reden[1]. Men moest wachten op een toegang tot de bodem, en als die niet beschikbaar kwam, dan trouwde men niet. Hierbij waren diverse verschijningsvormen, met allerlei accentverschillen, mogelijk; de Kempen gaven er een van. Op de Oostelijke Zandgronden vinden we een wat andere en zeer doordachte vorm. In het vorige hoofdstuk werd reeds het vroegere boerenerfrecht vermeld, dat een van de kinderen tot opvolger op de boerderij bestemde. Er werd ook reeds op gewezen dat dit recht de tendentie in zich gehad heeft (eigenlijk door een zekere benadeling van een deel der kinderen) een sterk familiebezit in stand te houden. Hoewel het reeds lang geen openbare rechtskracht meer had, en dus hier en daar (vooral in het oosten van de Achterhoek) slechts als gewoonte tot deze tijd kon voortbestaan, tekent het wel weer opnieuw het volksbewustzijn van de schaarste aan bodem. Maar in verband hiermee was er óók een – eveneens uitdrukkelijk in het volksbewustzijn beleefd – recht van de ongetrouwden op een blijvende plaats aan de ouderlijke haard. Deze ongetrouwden vormen dan de 'ooms en tantes', die soms kans zien zijdelings een grote invloed op de gang der familiezaken uit te oefenen[2]. Ook de wijze waarop de oude generatie plaats maakt voor de jonge was een vaste en stevig in het volksbewustzijn verankerde. Deze hield hier in dat de jongelui bij de ouders introuwden, terwijl vader en moeder zolang mogelijk bedrijf en huishouding bleven besturen. Hiermee is verbonden dat de grootmoeder geworden moeder gewoonlijk de kinderen opvoedt en dat van de jonge vrouw wordt verwacht dat zij het grovere huishoudelijke werk doet en op het land en in de stallen werkt.

[1] Het hier beschreven 'voortplantingspatroon' kan men het agrarisch-ambachtelijke noemen, zoals HOFSTEE deed (1954 en 1962). Behalve voor de boer gold het ook voor de ambachtsman; vandaar de naam. Daarop volgt in de loop van de vorige eeuw een 'proletarische tussenfase'. Vooral onder het volk dat weinig vooruitzicht had was de stemming ontstaan dat wachten met het huwelijk zinloos was. Men trouwde jong, hetgeen, daar men niet aan beperking binnen het huwelijk deed, mede de grote geboortenstijging van die tijd af veroorzaakte. Deze tussenfase wordt opgevolgd door het patroon van moderne geboortebeperking. Dit is eerst opgekomen onder hen die status en vermogen te verliezen hadden en voorts door hun betere ontwikkeling geacht konden worden open te staan voor de idee van beperking.

[2] Zie KOOY, 1959, De oude samenwoning op het nieuwe platteland.

Ook in rijkere streken komt men het late trouwen en het niet trouwen regelmatig tegen. Daar waar geen proletarisering is opgetreden of waar patriarchale verhoudingen boer-knecht intact zijn ziet men dit verschijnsel ook onder de knechts. Deze trouwen pas als zij een gevestigde landarbeiderspositie hebben.

Het meest opvallend is het echter onder de boeren, temeer daar het mede voorkomt in verband met het standsverschijnsel, dat overigens ook op de bodem was gebaseerd. Waar de standsoverweging zijn intrede doet, zo zou men kunnen zeggen, is het veilige minimum dat men aan de toegang tot de bodem gaat stellen, verhoogd. Het gaan beneden dit minimum betekent niet alleen een grotere kans om bij tegenslag geheel 'uitgeboerd' te geraken, maar bovendien dat men stand verliest en dat men bij de arbeiders of bij de andere – mede door het standsverschijnsel – extra weerlozen terecht komt. Waar de standsoverweging sterk gaat overheersen beperkt deze dus ook ten zeerste de huwelijkskeuze. Want waar men wél naar boven maar níet naar beneden wil, daar kan pas evenwicht worden bereikt als men strikt in éigen bodem- en vermogenscategorie trouwt. Of, zoals de Betuwse volksmond het uitdrukte, als 'het aantal koeiestaarten gelijk' was. Allerlei remmingen, zoals ouderbindingen, het groot zien van de nadelen van het huwelijk en dergelijke, zullen dan ook gemakkelijk een kans hebben gekregen de overhand te krijgen. Indien dit het geval is, krijgt men behalve met de vrijgezellen zónder toegang tot de bodem tevens te doen met de vrijgezellen mét een eigen bedrijf. Zoëven werd de Betuwe als voorbeeld genoemd. In een aldaar in enkele dorpen verrichte studie (Wichers, 1957) kwamen wij tot de ontdekking dat van de generatie die omstreeks 1900 klaar stond de bedrijven over te nemen er zoveel vrijgezel zijn gebleven, dat ongeveer 1/5 deel van de bedrijven in hun handen was gekomen[1]. De levenssfeer die hier heerst kan men ook proeven uit onze weergave van Herman de Man's werk over Utrecht-Zuid-Holland. Het is de levenssfeer, waarin ook het familiehuwelijk voor kan komen. Onder de leiding van een soort familie-patriarch kunnen er voorts een sterke familiesamenhang en traditie gaan heersen, welke dan oudtestamentisch aandoet. Het Oude Testament staat bij velen dan ook hoog in ere.

Men mene echter niet, dat het hier om hoogst uitzonderlijke verschijnselen gaat. Ook voor de Kempen werd opgemerkt dat het voorkwam: 'de kinderen N', in het bijzonder onder de meer welgestelden. De weinige welgestelden vormden hier alleen geen eigen subcultuur, maar er was dus wel degelijk de neiging het verworvene te beveiligen door niet aan het avontuur te beginnen van boedelverdeling, trouwen en afwachten of men (als men voldoende kinderen kreeg) er weer bovenop kon komen.

In het algemeen gold dus voor het oude platteland dat men op moest passen met het huwelijk en dat men er zich niet te snel toe moest laten verleiden. In de Kempen zagen wij, dat een verkering die uitzichtsloos was, ook zo spoedig mogelijk moest worden verbroken. In het algemeen mocht een verkering niet langer dan een half jaar duren. 'De zedelijkheid liep anders gevaar'. Wij zagen ook dat (in overeenstemming hiermee) een onderdrukking van de vrouwelijke lichaamsvormen gebruikelijk was en dat het

[1] Wie hier ook uitvoerig op in gaat is Hol, in een overigens niet erg sterk werk, De Betuwe, 1957.

uitleven van enige behaagzucht bij de vrouw sterk veroordeeld werd. Deze verschijnselen zijn ook algemeen, zij het weer dat er diverse uitwerkingsmogelijkheden waren.

Zelfs waar op het eerste gezicht enige ongebondenheid zou heersen, vooral blijkend uit het vele voorkomen van een 'gedwongen huwelijk', is er meestal (behalve waar proletarisering is opgetreden, doch dit is meestal onder arbeiders) slechts sprake van schijn. Een van die streken waar het gedwongen huwelijk veel voorkwam (en voorkomt) was (is) de Veluwe. SILLEVIS beschrijft hiervan de omstandigheden. Deze zijn dat men elkaar als jongelui kent en vooral, dat men de families en gezinnen waar ieder uit stamt, door en door kent. Pas wanneer men zo ongeveer aan een huwelijk toe is begeeft men zich in de gevaarlijke situatie van een verkering. Doch men weet dan zeer goed met wie. Als de natuur vervolgens 'zijn deel opeist' bij deze jongelui, die sexueel overigens onder sterke verdringingen en taboes leven (en volgens Sillevis vooral ook in reactie op die verdringingen), dan kan men de gevolgen dragen. Men wénst zelfs deze gevolgen, want dan is er enige zekerheid dat men niet kinderloos zal blijven. De waarde die men hieraan hecht blijkt wel uit de nogal ruwe gewoonte die men hier en daar, bijvoorbeeld in Drente, vond, dat men de jonge vrouw die niet zwanger werd eenvoudig 'zoor holt' (dor hout) ging brengen. Zo'n meisje werd niet gehuwd.

Bij de bespreking van het Oude Kempenland bleek niet alleen dat men belang had bij nakomelingschap maar ook dat men dikwijls belang had bij een rúim kindertal. Men kan stellen dat dit ook een algemeen belang was. Men denke in dit verband aan de ontvolkingen die van tijd tot tijd dreigden of plaats hadden door ziekte en oorlog; het land kon dan 'in vogelweide' komen te liggen. Berucht waren in dit opzicht de middeleeuwse 'Wüstungen' in Duitsland, maar Noord-Brabant heeft ze ook gekend. De dreiging van zulke rampen was eigenlijk voortdurend aanwezig. Meer individueel gezien was een enigszins ruim kindertal dikwijls van belang voor de opbouw van een betrouwbare arbeidsorganisatie. Zoals in het tweede hoofdstuk werd besproken waren zowel bedrijf als huishouden zeer bewerkelijk. Er was veel handlangerswerk te verrichten; er was geen gedifferentieerde maatschappelijke organisatie (compleet met machines, enzovoort) om dit op te vangen. Alleen door in het gezin gezamenlijk te werken, gecoördineerd door de vader, de moeder of door beiden, kon men aan de weerbarstige bodem een zekere welstand ontfutselen; of negatiever: kon men de dreiging van het gebrek zo ver mogelijk van zich afhouden. Wie dan geen kinderen had, aldus de Kempenlander, was ongelukkig geweest en hij werd zelfs voorwerp van spot. De buren of de kinderen van de buren konden wel eens wat voor zulk een echtpaar doen, maar dat men het eens goed zou krijgen (op latere leeftijd door de geldverdiensten of het werk van de kinderen), kon men wel uit zijn hoofd zetten.

Mogelijk is dit wel het punt waarop rijke en arme streken het verst uit elkaar gaan. In het algemeen vindt men deze wens van een ruim kindertal het sterkst op de zandgronden. Voorts vindt men deze bij de arbeiders in de rijkere streken; de kinderen gaan immers al spoedig meeverdienen, hetgeen ook hier de kans vergroot dat men het op middelbare leeftijd wat beter heeft. Maar onder de welgestelden, vooral in de rijke

streken (waar zij dus enigermate een eigen (sub)cultuur hebben gevormd), komt men de wens niet of veel minder tegen. In Herman de Man's werk bleek dit duidelijk. Een uitgesproken voorbeeld levert ook Groningen, waar, vooral in de kleistreken, een kinderrijk gezin de welgestelde boer dikwijls zeer onwelkom was. Veel kinderen betekent in deze situatie immers dat er veel mededelers zijn in de erfenis en dit ondergraaft de welgesteldheid en de sociale positie. Ook een ongelijke verdeling van de erfenis helpt hier (waar de gevoeligheid voor stand zeer groot is) niet, want men kan geen echt arme familie maken, daar men deze tóch tot last zou houden als men aan zijn stand geen afbreuk wil doen.

Uit het hiervoor behandelde blijkt, dat er een gerede mogelijkheid van conflict schuilt tussen de oude generatie en de jonge, een mogelijkheid die cultureel weggewerkt moet worden. Zowel uit een oogpunt van algemeen belang als uit dat van de zittende generatie, is een ruim kindertal, in streken waar het standsverschil niet domineert, gewenst. Maar niet voor al deze kinderen is er later een volwaardige plaats met eigen bodem en eigen gezin. Ondanks de grote sterfte-kansen blijven er gewoonlijk dus zoveel jonge mensen over, dat de vrijgezel (zonder gebreken van lichaam en geest) een normaal verschijnsel is. Men kan dan zeggen dat de oude generatie deels leefde met behulp van de jonge.

De culturele verwerking hiervan kent weer allerlei accentverschillen. Het kan voorkomen dat de ouder-generatie zeer duidelijk de neiging heeft ten koste van de jonge te gaan leven. In Nederland zag men dit nauwelijks, maar in meer zuidelijke landen treft men het wél aan. De ouders gaan het er op middelbare leeftijd dan eens echt van nemen en laten het daarbij op de kinderen aan komen. Zij vinden dan tevens, en dit is de culturele bevestiging, dat ze daar recht op hebben. Over het algemeen vind men in Nederland – land van matiging in alle opzichten – dus dat de ouder-generatie weinig méér op de jonge leunt dan nodig is om haar tijd uit te dienen. Gewoonlijk zag men eveneens (en hieruit blijkt weer het welslagen van de culturele verwerking) dat de kinderen met liefde en ontzag de ouders door hun laatste dagen leidden.

Wat men daarna onder deze kinderen te zien kreeg waren de bekende beelden van bijvoorbeeld een dochter die ongehuwd achterbleef, soms in het huisje blijft waar de laatste ouder is overleden, of elders een (goed) heenkomen zoekt; of dat van de dochter die met een gebrekkige broer achterblijft en deze dan verder verzorgt. Verwant hiermee is het beeld van een oudste dochter, die na moeders overlijden haar plaats in het huishouden is gaan innemen en, nadat ook vader is overleden en de andere kinderen de deur uit zijn, eveneens alleen achterblijft. Hier ligt een thema met vele variaties, welke alle met een stilgedragen – dikwijls in vroomheid omgezette – tragiek kunnen zijn geladen.

Uiteraard past het volkomen in dit beeld, dat kinderen die buitenshuis werken de verdiensten thuis afdragen. Bij gelegenheid, en als ze ouder zijn regelmatig, krijgen zij (vooral na 1900 als het aantal evenementen en de welvaart toenemen) wat zakgeld. In overeenstemming hiermee is verder dat thuis medewerkende kinderen géén loon verdienen, nóch op grond hiervan een bijzondere aanspraak op een deel van de erfenis kunnen laten gelden. Maar tegenover dit alles staat dan weer dat de ouders bij huwelijk

op een of andere wijze meehelpen de uitzet van het jonge paar op te bouwen. Bij families in goede doen kan dit betekenen, dat de jongelui volledig in de spullen worden gezet; men denke hier aan Gieljan Beijen uit hoofdstuk 2. In armere gezinnen zagen de ouders dan wel af van de afdracht van bijvoorbeeld de geldverdiensten van het laatste jaar; een thuismedewerkende zoon of dochter werd zelfs wel in de gelegenheid gesteld elders voor geldloon te gaan werken.

De studie over Elim-Hollandscheveld kan hier weer een goed voorbeeld verschaffen van hoe het toeging in een minder welvarende streek. Tevens demonstreert dit voorbeeld duidelijk het aanpassingskarakter van deze gewoonten aan vroeger dwingende omstandigheden. Deze studie speelt immers in een tijd (het afgelopen decennium) dat de omstandigheden reeds sterk veranderden. Meteen wordt nu – ook te Elim-Hollandscheveld – de behoefte zichtbaar aan een anders opgezette financiële verhouding tussen ouders en kinderen. Vanzelfsprekend gold er vanouds, dat er geen loon werd betaald aan eigen kinderen en dat de volledige afdracht normaal was. Pijptabak e.d. bevonden zich 's zaterdags bij de boodschappen van de kruidenier, zodat er ook weinig zakgeld nodig was; tevens kon moeder dan een oogje in het zeil houden wat betreft deze uitgaven. Maar langzamerhand hadden de oudelui het helemaal zo slecht niet meer, terwijl de moderne sociale voorzieningen hen een betrekkelijk onbezorgde oude dag tegemoet deden gaan. De jongelui reageerden hierop met voorstellen kostgeld te gaan betalen. De ouders daarentegen bleven reageren uit de onbewuste referentie aan de omstandigheden van vroeger. Ze vonden dat kostgeld iets was voor 'vreemden', maar niet voor de eigen kinderen voor wie ze zoveel gedaan hadden en van wie ze wel iets terug mochten verwachten. Natuurlijk werd dit op verontwaardigde toon uitgesproken, terwijl het 'Eert Uw Vader en Uw Moeder' eveneens in het geding werd gebracht. Dit deed sommige jongelui reageren door te spreken van 'uitbuiting' door de ouders en door op te merken dat de opvoeding hen al bijzonder weinig gekost had; zelf stonden zij voor de noodzaak de gemiste scholing nog op latere leeftijd in te halen. Zij meenden dus récht te hebben op wat meer financiële vrijheid. Men ziet hier het generatie-conflict, verbonden aan de overgangstijd. Het is een conflict, dat elders weer andere vormen aanneemt. In de welvarende streek kan het zijn dat de kinderen opstandig worden tegen de familieheerser, die maar geen 'troonsafstand' kan doen en de argumenten hanteert die in de volksmond bekend staan als: „ik kleed me niet uit voor ik naar bed ga". Dit laatste betekent: ik geef het beleid niet uit handen voor ik sterf of anderszins onbekwaam word.

Het grondpatroon is dus weer overal hetzelfde. Dit houdt in, dat er in de oude tijd als het ware generatie na generatie werd 'afgewerkt', en dus ook dat er een 'teruggeefverhouding' bestond tussen de oudere en de jonge generatie. De oude tijd maakte iets anders ook welhaast onmogelijk. Zeker gold dit voor de arme streken; maar eigenlijk ook voor de rijke, omdat er bij het verlies van rijkdom – afgezien nog van standverlies – al spoedig geen redelijke welvaart overbleef, maar slechts armoede. Er was, zo kan men dit algemeen stellen, onvoldoende welvaart om een rentenierende of een gepensioneerde oudste generatie in stand te houden. Men kan ook stellen dat de welvaart onvoldoende was voor een 'doorgeefverhouding' tussen de generaties, zoals wij die tegenwoordig

meer en meer kennen. Deze doorgeefverhouding houdt dan in dat de ouders de opvoeding, inclusief dikwijls een scholing tot aanzienlijke leeftijd, bekostigen en niet verwachten (en behoeven te verwachten) dat dit op enigerlei wijze, behalve door dankbaarheid en aanhankelijkheid, wordt teruggegeven. In een Duitse studie (WURZBACHER, PFLAUM, e.a. 1954) vonden wij twee tekenende uitdrukkingen voor wat hier werd besproken. Het huwelijk zou 'arbeitsbezogen' zijn, hetgeen wil zeggen dat het een sterk zakelijke grondslag heeft en voorts dat men in het huwelijk samengroeit door samen te wérken en door gezamenlijk de scherpe strijd om het bestaan te moeten voeren. De gevoelskant is in dit huwelijk slechts gedempt aanwezig; deze wordt niet gecultiveerd. Voorts zou de opvoeding 'elternbezogen' zijn. Dit houdt niet alleen in dat deze erop gericht was de kinderen geheel en al in de beschaving van de ouders te conditioneren, maar ook, zoals werd gezien, dat de ouders de kinderen nodig hebben om hun bestaan te kunnen voltooien.

In het tot nu toe besprokene ligt ook besloten, dat de gezinsverhoudingen zeer algemeen patriarchaal waren. Patriarchaliteit kan twee dingen inhouden, namelijk de absolute autoriteit van de ouders over hun kinderen, welke reeds voldoende werd toegelicht, en voorts het gezag van de man over de vrouw, wat nu besproken moet worden. In het Kempenland zagen wij deze laatste gezagsverhouding reeds zeer duidelijk; daar liep de vrouw overdag op de weg ook een paar passen achter de man aan. Wij verbonden daar het verschijnsel ook reeds met de consumptieve sfeer. De vrouw zou daarmee geïdentificeerd zijn geraakt, terwijl die noodzakelijkerwijs achter moest staan bij de productieve sfeer.

Dit noodzakelijke verschil in waardering van de productie en de consumptie kwam eveneens overal op het platteland voor. Maar intussen – en in overeenstemming hiermee – wist de boerenvrouw overal óók zeer goed wat er in het achterhuis en op het land gaande was; béter meestal dan omgekeerd. Zelf geeft zij achterhuis en land ook steeds voorrang boven het voorhuis. Te Elim-Hollandscheveld namen wij waar dat men de neiging had om bij de aanleg van waterleiding maar één kraan in huis te laten aanbrengen; anders kostte het ook zoveel. Deze kraan kwam dan in de stal. Dat de vrouw hierdoor veel moest lopen was geen bezwaar, want 'zij is niet lui'. Ook elders werd waargenomen dat de kraan in eerste aanleg kwam waar vroeger de pomp was.

Gaan wij nu wat verder in op het verschijnsel van de patriarchaliteit, en in het bijzonder op het gezag van de man over de vrouw, dan ligt het voor de hand weer aan het vorige hoofdstuk te denken. Daar werd uiteengezet dat overheersen (en dat was het openlijke of latente algemene streven) lange tijd echt 'handwerk' was. Dit betekent tevens dat de verdediging (in primitievere tijden van veten e.d. ook onderling) echt handwerk was. En bovendien was de meer vreedzame strijd om het bestaan nog eens echt handwerk. Het manlijk-weerbare, de grotere lichaamskracht van de man, moet zo dus wel de kans gehad hebben op de voorgrond te komen, en daarmee de man. Blijkbaar is dit dan gebeurd, onder welke nadere omstandigheden danook.

Wat de vrouw betreft is hier nog bij te bedenken dat zij vooral in tijden van zwangerschap al bijzonder kwetsbaar is, terwijl de handenbindende verzorging van de kleinere

kinderen, haar gemakkelijk toevallend, tot verdere beperking kan strekken. Wat een uitgesproken martiale cultuur als de Arabisch-Islamitische ervan gemaakt heeft is een bijna totaal rechteloze positie van de vrouw, waar ook Zuid-Europa hier en daar nog al wat van heeft. En hoe Israël, nauwelijks minder nomadisch-militair, erover dacht vinden wij in de bijbel: Eva is uit Adam's rib geschapen. En zo is bijvoorbeeld ook de roomse hiërarchie er een van mannen.

In de praktijk van meer vreedzame tijden en omstandigheden echter kon de vrouw, vooral als de man meer met het woord de flinkste was dan met de daad, de werkelijke spil zijn. Daar de man zich dikwijls ook nauwelijks met het engere huishouden inliet, maar de vrouw omgekeerd wel met het bedrijf, zal zij vaak ook het beste overzicht van zaken hebben gehad, temeer als het bedrijf nauwelijks uitwisselingsbetrekkingen met de buitenwereld had en dus een zelfverzorgingsbedrijf was. In overeenstemming hiermee is dat de vrouw in vele landstreken, onder meer in Noord-Brabant, in feite de koorden van de beurs houdt. In het algemeen had de vrouw in Nederland een flinke stem in het kapittel; ook in dit opzicht dus weer weinig uitersten.

Ons uitgangspunt was het huwelijk dat als derde grote prijs aan de toegang tot de bodem was verbonden. Het zal duidelijk zijn geworden dat die prijs zelfs groter is dan op het eerste gezicht lijkt. Behalve de mogelijkheid tot sexueel leven en nageslacht die het gaf, was het getrouwd zijn ook de sluis waardoor men, tenminste als man en al was het ook nog zo bescheiden, tot een plaatsje in de gezagsstructuur van de samenleving werd toegelaten. Hoe gezagsloos de ongehuwde was blijkt ook nog eens uit het gedicht waar dit hoofdstuk mee eindigt. Over het hoofd van de oudste zoon, die voor alles gezorgd had, heen, krijgt de jongste praktisch het hele gezag over de boerderij in handen ómdat hij de getrouwde was.

Uit het tot nu toe behandelde zal tevens zijn gebleken dat de plattelandsbevolking niet alleen zakelijk bij haar omstandigheden betrokken was, maar dat dit ook gevoelsmatig en in haar opvattingen over wat zedelijk is het geval was. Hiermee is dan aangegeven dat men geheel geworden is wie men móest zijn; wij spraken reeds van 'geslaagde cultuur'. Het is op deze gevoels- en zedelijkheidskant, dat wij nu nader in willen gaan. Zo was de bodem over het algemeen voor de plattelandsbevolking niet louter iets zakelijks, maar ook iets dat men lief had. Vooral wie hun leven doorgebracht hebben met de grond of met een bepáálد stuk bodem, geraken er gewoonlijk zeer aan gehecht. Hun gehele wel en wee is er steeds mee verbonden geweest. Iets dergelijks geldt voor de behuizing en voor de stallingen. Zowel de verknochtheid aan de bodem als die aan de boerderij, zeker als beide ook nog gedurende generaties in de familie zijn geweest, zijn bekende verschijnselen en tevens dankbare onderwerpen voor goede en minder goede 'streekromans'. Gaat het bovendien over een bezit van grote omvang, dan kan men er een flinke stoere boer op kwijt die tegen elke spoorlijn of nieuwe weg over zijn landerijen is en fanatiek verzet pleegt tegen elke vernieuwing in het algemeen. Maar wat er soms ook gestereotypeerd wordt, de oude plattelandsbeschaving had begrijpelijkerwijs deze tendenties, en zoals wij nog zullen zien, vooral in de feodaloïde streken waar

de boer wel enige compensatie behoefde in zijn overigens minderwaardige positie.

Het is dan eveneens geen wonder dat deze eerbied of piëteit, ook deze trots en verbondenheid, overgaan op de produkten van die bodem. De landman is dus meestal ook gehecht aan zijn produkten. De onderlinge vergelijking van gewas en vee is een van zijn meest geliefde bezigheden. Ook dit behoort bij zijn loyaliteit tegenover zijn beroep en bij zijn 'way of life', of, zoals men ook kan stellen: bij de Liefde tot zijn Lot. Opnieuw steekt hier romanstof in, al behoeft men niet steeds meteen te geloven dat de boer 's avonds nog eens op kousevoeten zijn zolder opsluipt om het 'gouden graan' door zijn vingers te laten spelen. Daar heeft hij overdag meestal wel aan gedacht, terwijl zijn zakelijk-romantische (doch vooral zakelijke en zorgelijke) gedachten hem veeleer in zijn bedstee zullen zijn opgekomen.

In een nauw verband met deze gevoelsmatige binding moet ook staan, dat er soms een zekere angst voor het verbruik optrad. Zeer duidelijk en algemeen is deze waarneembaar met betrekking tot het bijna immer schaarse geld, het meest gemakkelijk en universeel bruikbare der goederen die de bodem, zij het indirect, op kan leveren. Het is dus wel begrijpelijk dat juist de plattelanders bekend stonden als potters bij uitstek. Zij kenden hun risico's: geld kon men tenminste verbergen. Nog na de laatste oorlog kwam ons het geval ter ore van een melkboer die 's avonds een half uur fietste om bij een kampeerder een cent op te halen. Hij had zich namelijk 's morgens een halve cent vergist. In de Kempen zagen wij, dat men geld of produkten die direct geldswaardig waren ook niet gemakkelijk weggaf; dat deed men op de Veluwe ook niet en nauwelijks ergens. Een dergelijke angst zagen wij voorts ook met betrekking tot het werktuig. Een werktuig kostte geld, en dat had men zo maar niet. Men herstelde dus 'eindeloos' aan oude werktuigen; ook als men het nieuwe al in huis had, probeerde men nog zoveel mogelijk het oude te gebruiken, welke tijd dit ook kostte.

Naar te verwachten is zal een dergelijke grote angstvalligheid vooral bij bevolkingen of bevolkingsgroepen zijn voorgekomen die uitgesproken arm waren. Het is dan slechts een klein stapje verder of de angst neemt abnormale vormen aan en wordt daarmee een zeer specifiek stukje beschaving. Wij denken hier aan wat wij aantroffen bij zo'n arme bevolkingsgroep ergens in de Betuwe (WICHERS, 1954). Hier hadden het respect voor goederen en de angst voor het gebruik ervan zich gekristalliseerd tot een neiging oude rommel op te kopen of te verzamelen en te trachten deze voor het bedrijf te gebruiken of er in te handelen. Wij zullen de Betuwe nog nader leren kennen als een landstreek waar de beide tweedelingen hebben gegolden. Het waargenomene speelde zich af bij mensen die béide boven zich hadden en dus behoorden tot de categorie van mensen voor wie het eigenlijk sociaal verboden was een bedrijf te beheren. Deze sociale remmingen waren zo effectief, dat zij het inderdaad ook niet kónden.

Een dergelijke zuinigheid, maar dan niet in het abnormale, kan men tot in de jongste tijd vrij algemeen observeren met betrekking tot de nieuwe fiets. Het gebruik ervan werd strikt gereglementeerd; het was de zóndagse fiets die bovendien voorlopig ook alleen nog maar werd gebruikt bij mooi weer. Verder werd de oude fiets zo lang mogelijk gebruikt.

Het zedelijk ondervinden werd in het voorgaande reeds in ruime mate behandeld, zij het niet nadrukkelijk. Men denke bijvoorbeeld aan de gezinsverhoudingen en hun aanvaarding, en aan de zedelijkheid rondom het huwelijk. In deze aanvaarding ligt de erkenning van de ethische juistheid der verhoudingen besloten.

Het is echter niet hierop dat wij terug willen komen,maar op enkele andere houdingen die meer direct met de bodem in één adem genoemd kunnen worden. Het zijn de zedelijke eisen van onvoorwaardelijke arbeidzaamheid en soberheid. Deze zijn, dit is nu wel duidelijk, eveneens noodzakelijk complementair bij de vroegere omstandigheden. Alleen door een voortdurende arbeidzaamheid kon men de mogelijkheden (van de bodem) voor de instandhouding van het leven gebruiken. Maar dan nóg was het resultaat zo, dat men alleen door soberheid de eindjes aan elkaar kon knopen. Dit gold zeer direct in de arme streken en onder de arme bevolking in rijkere streken. Dit gold indirect voor de rijkeren. Dikwijls waren deze laatsten dóór soberheid tot welstand gekomen, en steeds moest men door soberheid deze welstand beschermen tegen de vele risico's, zowel natuurlijke als maatschappelijke.

Arbeidzaamheid en soberheid waren wel de voornaamste elementen uit de deugdzaamheid of oppassendheid, zoals die in het begin van deze eeuw nog werden opgevat. Een 'goede man' (echtgenoot) was er een die wil werken en niet drinkt. Voor een 'oppassend arbeider' gold ongeveer eenzelfde omschrijving. Hier lagen ook de toetsstenen die armbesturen dikwijls lieten gelden of die in aanbevelingsbrieven werden gebruikt.

De onvoorwaardelijke arbeidzaamheid en soberheid waren ook belangrijke toetsstenen voor de huwelijkskeus, daardoor bijdragend tot het zakelijke karakter ervan. Een vrouw, zo werd reeds gezien, was in trek als ze land (of kapitaal) meebracht. Was ze verder arbeidzaam en sober, dan was ze een zeer aantrekkelijke partij. Stond ze bovendien bekend als niet-humeurig, zo merkt SILLEVIS op, dan was ze, bijna afgezien van aesthetische eisen, ideaal. Als vrouw in een welgestelde boerenfamilie kon ze dan de zware huishouding (met knechts) leiden en bovendien nog allerlei werk in het bedrijf (boter of kaas maken, de verzorging van bijvoorbeeld jongvee of varkens, de verzorging van de groentetuin) op zich nemen. Als vrouw van de armere boer kon ze deze werkzaamheden ook zelf verrichten, maar nog vermeerderd met allerlei werk op het land, vooral in oogsttijd. Als arbeidersvrouw kon ze de eigen grond bewerken, als werkvrouw dienen bij de boer, of mee in loondienst op het land gaan.

Bij deze voortdurende arbeidzaamheid behoeft men niet te denken, dat het nooit eens kalm aan ging. Er waren slappe tijden en als het enigszins kon gunde men zich wel de tijd voor een praatje. Maar aan het beginsel doet dit niet af. De arbeidzaamheid was een zedelijke eis, welke mede het zo algemene vooroordeel tegen de burgervrouw bepaalde. Behalve dat die burgervrouw niet sober en zuinig was, kon ze in plattelandersogen ook niet werken; ze ging veel te gauw zitten en soms deed ze helemaal niets. In het laatste geval leek ze wel een adellijke dame, van wie men dit nog wel kon verdragen, of zelfs – bij een goed feodaloïde bevolking – kon verlangen. Men herinnere zich in dit verband het oordeel van de boeren over de vrouw van de Ganzenburght in het tweede hoofdstuk.

Ook de oude vader in Heersers van het Gewest vond dat hij een 'verkeerde' tussen zijn schoondochters telde. Hoewel zij boerendochter was, had zij burgerlijke allures.

Ook de eis van de soberheid is er een die men soms zeer consequent neigt door te trekken. Hier kan eraan worden herinnerd dat de bevolking van het Oude Kempenland wel versierselen verwijderde van overigens nuttige voorwerpen. Deze behoorden er niet op aanwezig te zijn, vond men; men schaamde zich ervoor. In onze bespreking van het Oude Kempenland trokken wij de soberheid ook door tot in de verhouding tussen jonge mannen en vrouwen. Moest men in de consumptie terughoudend zijn, dit gold ook voor de 'consumptie' van het huwelijk. Dit werd echter reeds voldoende besproken.

Een van de beste beschrijvingen van de soberheid, zowel in het algemeen als met betrekking tot de geslachten zal weer die van SILLEVIS mogen heten in: De boer en zijn wereld. In deze studie worden bijvoorbeeld de betrekkelijke 'geslachtloosheid' van de hand, het gezicht en van het lopen beschreven. Er is, volgens Sillevis, vooral bij iets oudere mensen, nauwelijks verschil tussen een mannehand en een vrouwehand. Beide zijn 'instrumenteel'; de gezichten zijn 'houten gezichten', omdat zij arm zijn aan expressie en vooral geen gevoelens uit willen drukken. Bij het lopen is de gang zwaar en plomp; het volle lichaamsgewicht wordt telkens van de ene voet op de andere overgebracht. En nu toch de aesthetica wordt genaderd moet ook maar het ideale uiterlijk voor een vrouw worden omschreven, zoals dit voor de Veluwse jongeman zou gelden: stevig, zelfs robuust, en rond van vormen; bijvoorbeeld volle bovenarmen. Doch wij zagen reeds dat het geen bijzondere rol speelt bij de feitelijke keuze. Overal op het platteland kon de stedeling worden getroffen door wat er soms wat het uiterlijk betreft 'op de koop toe' werd genomen.

Een houding van soberheid legt men dikwijls ook, zoals zojuist reeds werd aangeduid, ten aanzien van zichzelf aan den dag. Men klaagt gewoonlijk niet over zichzelf, althans niet in een directe vorm. Men zal ook niet gauw naar de dokter lopen, afgezien ervan dat de dokter soms zo'n deftig persoon is en ... dat een visite geld kost. Deze laatste houding is ook weer aanleiding tot een bekend stereotype, namelijk dat er eerder een veearts bij de koe wordt gehaald dan een dokter bij de vrouw. Die vrouw redt zichzelf wel, zou men denken. De Camera Obscura doet er nog een schepje bovenop en boekstaaft dat het vervangen van een gestorven koe geld kost, hetgeen niet het geval zou zijn..., enzovoort; integendeel: een nieuwe vrouw zou nog weer geld of grond mee kunnen brengen. Maar, zoals met de meeste stereotypen het geval is, een bestaande of bestaan hébbende neiging geeft het wel aan[1].

Van de soberheid als ethische houding naar de soberheid als aesthetische houding is maar een stap, zoals reeds werd bemerkt. Behalve van soberheid kan men hier ook dikwijls van onontplooidheid spreken. Schoonheid en kunst worden dikwijls weinig

[1] Nicolaas Beets plaatst dit in Noord-Holland. Deze tendenties zullen daar zeker niet afwezig zijn geweest, maar horen in enige duidelijkheid toch eerder in Zuid-Holland thuis. Mogelijk heeft Beets, zoals zo vaak met stedelingen (zeker in de vorige eeuw), zijn observatie maar ergens gelocaliseerd omdat boer en boer toch precies hetzelfde is.

beleefd, althans weinig bewust. Sillevis geeft hierbij weer een aardig voorbeeld van de Veluwe. Dit voorbeeld berust op een proefneming. De schrijver liet in de kring van zijn bekenden platen zien, reproducties van schilderijen, en stelde daarbij enkele vragen. Het was frappant zo 'instrumenteel' men alles interpreteerde. Men zag bijvoorbeeld géén landschappen maar alleen huizen, bomen en dergelijke. Bij het zien van het Angelus van Millet merkte een vrouw (!) op dat de vork maar drie tanden had en dus ongeschikt was voor het aardappel rooien, waar men toch kennelijk mee bezig was[1]. In het algemeen vond men een plaat alleen mooi als alles er duidelijk herkenbaar op stond.

In ons onderzoek te Elim-Hollandscheveld zijn wij ook op de geringe ontwikkeling in dit en verwante opzichten gestuit. Dit was in verband met het vraagstuk van de besteding van de grotere welvaart (geld en vrije tijd) die daar langzaam begon door te dringen. Het was vooral een vraagstuk voor de jongelui. Traditioneel was daar, zoals op zovele plaatsen, dat de weinige vrije tijd met slenteren werd doorgebracht en dat van tijd tot tijd de remmen eens los mochten komen bij een biertje. Bij toenemend zakgeld kan dit een gevaar gaan vormen, en dan deed de omstandigheid zich voor, dat er zo weinig grondslag was om zowel de besteding van het meerdere geld als die van de meerdere vrije tijd in andere banen te krijgen. Voor een meer intellectuele ontspanning ontbrak de basisvorming en belangstelling; voor spel ontbraken de oefening en de ontwikkeling van de sportiviteit; voor liefhebberij-arbeid waren de handen dikwijls te weinig soepel en ontbrak eveneens de instelling hier aardigheid in te hebben.

Dit alles betekent niet, dat bij de landbevolking alle gevoel voor schoonheid ontbrak; er werd alleen geen werk van gemaakt het te ontwikkelen. Het zal dus gewoonlijk op onbewuste groei berusten, dat men op het platteland dikwijls uiterst verantwoorde vormen en combinaties zag en ziet. Velerlei kleding en klederdracht getuigt hiervan, zelfs al is het soms 'gesunkenes Kulturgut' uit de burgerwereld. Voorts denke men aan het prachtige evenwicht dat zo dikwijls in de boerderijbouw werd bereikt. Ook hier kan gelden, dat men er eeuwen de tijd voor heeft gehad om tot iets moois te komen.

Maar typerend zal ook mogen heten dat een kledij, zo gauw deze het eenvoudige en stemmige verlaat, althans in Nederland, zo dikwijls opzichtig en bont is, met name in een aantal vissersplaatsen. De toevoeging 'althans in Nederland' is wel nodig omdat men elders soms heel wat minder 'consequent' is en heel wat meer 'smaak' heeft. Wij zullen er nog op komen, dat Nederland vermoedelijk ook in andere opzichten een wel zeer 'realistisch' land was, maar voor sommige landstreken (wij noemden reeds het Noorden en Oosten) geldt dit wel in het bijzonder. Bovendien kan men vermoeden dat het calvinisme, althans boven de grote rivieren, de neiging tot soberheid nog eens versterkt heeft door zijn afwijzende houding tegenover vermaak en vertoon.

Intussen is wel een terrein betreden dat buiten het bestek van deze studie valt, namelijk dat van de kunst en verwante zaken. Om nog eens duidelijk de grens van onze studie aan te geven zij ook het argument voor de beperking nog eens herhaald. Vormgeving en aesthetica zullen, zeker waar het loutere overleven zo in het geding is, zozeer perifere

[1] Maar ook voor een Groninger boer doet een dergelijk verhaal de ronde. Deze boer had in het Mauritshuis te Den Haag de Stier van Potter gezien. Zijn commentaar was: „minne bolle" (slechte stier). (mededeling HOFSTEE).

belangen zijn, dat ze niet noodzakelijk behandeld moeten worden. Ook 'inconsequenties' op dit gebied (die we hier eigenlijk weinig of niet ontmoeten; bovendien kan men erover twisten wanneer een cultuurtrek inconsequent is) zijn hier minder belangrijk dan bij wat voor ons wél centraal staat. Niettemin zien we, dat er ook hier in algemene zin een verband is met dit centrale.

Tot slot van deze paragraaf moeten nog enkele opmerkingen gemaakt worden over het economisch functioneren van het oude platteland en, in verband hiermee, over het economisch denken en doen van de bevolking[1]. Het gaat hier inderdaad om slechts enkele opmerkingen, daar dit terrein reeds bij allerlei gelegenheden werd betreden en het voornaamste voorbeeld, dat van de Kempen, reeds telkens werd gebruikt. Bovendien was dit voorbeeld, omdat het zo intensief gebruikt moest worden, zelf reeds vergaand uitgewerkt.

Vanwege de fundamentele betekenis voor alle verhoudingen op het platteland en in de samenleving in het algemeen moge dan nog eens worden gewezen op de economisch tweeslachtige positie die de arbeid innam. Enerzijds was deze weinig waard, namelijk ten opzichte van de immer schaarse en dus dure goederen. Anderzijds was de arbeid steeds véél waard, en wel opnieuw door het gebrek. Het laatste maakt dat vrije tijd niet in aanmerking komt. Economisch uitgedrukt zou men kunnen zeggen dat de arbeid een nagenoeg constante grenswaarde behield. Het gedrag dat hiermee overeenstemt is de besproken voortdurende, doch veelal kalme, arbeidzaamheid.

Doordat dit door vele eeuwen heen gegolden heeft, konden wij er voor de Kempen op wijzen, hoe er velerlei vaste gewoonten rondom de arbeid zijn ontstaan en hoe er allerlei begrijpelijke verbindingen met bijvoorbeeld het gezinsleven tot stand kwamen. De arbeid en de andere belangen hadden zich onderling op elkaar afgesteld. Men herinnere zich bijvoorbeeld de vaste prijs die het knechtje of meidje moest opbrengen. Wie bereid was deze te betalen en overigens een veilig milieu kon bieden, was de man; hij nam ook de gezinszorg over zonder dat dit veel invloed had op die prijs.

Soortgelijke gewoontevormingen vindt men ook elders, tenzij de patriarchale gezagsverhoudingen zijn overgegaan in klassetegenstellingen. In dat geval ontbreekt het zorgende toezicht.

Bijzonder belangrijk was ook, zoals werd opgemerkt, dat men van louter een arbeidsloon niet kon leven. Men moest er een directe toegang tot de bodem bij hebben, omdat de maatschappelijke organisatie in beginsel nu eenmaal (noodzakelijkerwijs) zo was dat alléén bodem plús loyale gezinsarbeid effectief konden zijn.

Voorts zij nog herinnerd aan de geringe betaling die men over had voor de arbeid van de vrouw. Dit werd in verband gebracht met het consumptieve karakter van haar werk. Inmiddels is wel duidelijk geworden dat het ook een aanzienlijke maatschappelijk-culturele druk was die de vrouw zich tot dit soort werk deed beperken, althans bij voorkeur. En was dit niet zo (vele vrouwen deden immers, vooral in oogsttijd, zware veldarbeid), dan nóg werd haar minder betaald, een tendentie die ook heden nog waar te

[1] Iets uitvoeriger in WICHERS, 1961.

nemen is en die wel verband zal houden met de eenmaal gemaakte, en religieus bevestigde, voorstellingen over gezag en gezin.

Vervolgens bedenke men hoe eenvoudig het bedrijfseconomische rekenen op het oude platteland kon zijn, ook waar de bedrijven in de nationale economie waren opgenomen. Men kon bijna volstaan met het tellen en meten van de physieke opbrengsten. De kosten die daartegenover stonden waren (omdat de landbouwtechniek zeer eenvoudig was en weinig keuze liet; de produktiemiddelen zeer duurzaam, de toeleveringen van derden zeldzaam, enzovoort) slechts gering. Ook als er betaalde arbeid in het spel was, liet deze zich per produkt gewoonlijk wel schattenderwijs berekenen. Van verschijnselen als economische veroudering van productiemiddelen en smaakverandering bij het publiek had men geen last. Voor de zelfverzorgingsbedrijven van de zandgronden, nog eenvoudiger van opzet en in wezen geheel zonder arbeidskosten (er was voor die arbeid toch geen ander emplooi), was het bedrijfseconomische schema nog eenvoudiger. Hier kon men zich bijna geheel beperken tot een wegen en meten van physieke opbrengsten tegen physieke kosten.

Men zal zich voor kunnen stellen, dat plattelanders moeite gehad hebben (en nog hebben) naar een meer gedifferentieerd bedrijfseconomisch denken toe te groeien. Op de zandgronden moesten velen zelfs nog naar een eerste begin van ondernemersdenken toegroeien. Dat het Westen en Noorden hier, hoewel er ook hier grote sprongen gemaakt moesten worden om tot een modern bedrijfseconomisch denken te komen, een voorsprong hadden, ligt wel voor de hand. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het verschil in de mate van het gebruik van de credietcapaciteit, zoals dit enkele jaren geleden nog bestond tussen de zee- en de landprovincies[1]. Het Noorden en Westen hadden hun volle capaciteit nagenoeg in gebruik, in tegenstelling tot de (armere!) zandgronden. Dit brengt ons op het laatste punt, namelijk: crediet en de oorspronkelijk afwijzende houding van de plattelander hiertegenover.

Ook deze houding is weer geheel begrijpelijk uit de oude situatie, en wel om twee redenen. De eerste is, dat een crediet in de vroegere omstandigheden van armoedige en weinig kapitaalvragende productie zo dikwijls betekende dat men 'aan de grond' zat en het dus consumptief nodig had. Hoe zou degene die zover was gekomen, het geleende – men denke aan de zuigingskracht van de armoede – weer terugbetalen? Crediet werd dan ook dikwijls gevolgd door méér crediet. Dit kon tot machteloosheid van de schuldenaar en tot woeker van de zijde van de schuldeiser leiden. Dit werd door de bevolking zeer gevreesd. De tweede oorzaak, die mét de eerste uit dezelfde situatie voortvloeit is, dat er vroeger nauwelijks een betrouwbare credietorganisatie was. Dit maakte het geldlenen er ook niet aantrekkelijker op voor degeen die het wel zakelijk zou kunnen gebruiken. Meestal beperkte de credietverlening zich dan ook tot de familie; en dan hadden de rijke families weer een voorsprong. Geen wonder opnieuw, dat men algemeen het geld in de kast hield en het volle bedrag gespaard wilde hebben vóór een aanschaf. Was men regelmatig een contante betaler, dan werd dit bekend en dit was een eer.

[1] Gegevens van het Landbouw Economisch Instituut. Deze werden door HOFSTEE in kaart gebracht. Zie Rural Life and Rural Welfare, blz. 87. Hier overgenomen op blz. 202.

De Raiffeisen beweging, die het crediet voor het platteland trachtte te propageren en organiseren, dateert pas uit de vorige eeuw. Voorts is het begrijpelijk dat juist de zandgronden de oude houding het langst hebben vastgehouden.

Nergens duidelijker hebben wij deze oude houding tegenover crediet aangetroffen, dan nog in de jaren vijftig te Elim-Hollandscheveld; en dan volledig met de directe herinnering aan de oude gevaren. Men zal zich in kunnen denken dat wie door het vragen van een lening openlijk moest toegeven aan de grond te zitten, zéér gemakkelijk algemene schuldgevoelens moest krijgen. Verder zal men zich voor kunnen stellen dat degenen die bemerkten dat iemand schulden kreeg, al spoedig geneigd waren deze persoon als 'een schuldige' te zien en van hem te verlangen dat hij zich ook als schuldig mens zou gedragen. Te Elim-Hollandscheveld werd aangetroffen, dat een man zijn zoon (ondanks aandringen van het hoofd der school) niet naar de HBS deed omdát hij schuld had in de buurt. Een andere man kocht géén overjas (dit kledingstuk kwam er pas na de oorlog algemeen in zwang) omdat zijn schuldeiser er ook geen had. In beide gevallen ging het om zakelijke credieten, waar op tijd de rente van werd voldaan en op werd afgelost. Niettemin voelden beide mensen zich moreel schuldigen en verplicht zich 'als de minsten' te gedragen.

Met dit voorbeeld waren wij weer volop in de sfeer van de armoede en van de beschaving van de armoede, een sfeer die reeds zoveel voorbeelden heeft verschaft. Met opzet is ook dit voorbeeld weer hieruit gekozen om op het einde nog eens de gelegenheid te hebben erop te wijzen hoe belangrijk het armoede-aspect voor het oude plattelandse leven was. Er werden drie grote prijzen genoemd in verband met een toegang tot de bodem. Wat elk dezer prijzen met deze toegang verbindt is steeds op een of andere wijze mede de armoede. De bodem diende om deze rechtstreeks te bestrijden (eerste prijs). Maar door de armoede van ánderen, die géén toegang kregen, ontstond ook de tweede (stand). De derde prijs (het huwelijk) moest zo strikt met de toegang tot de bodem verbonden worden om te voorkomen dat er nóg meer armoede zou ontstaan en het oude bestel geheel onbestuurbaar zou zijn geworden.

4.3 De sociale situatie

De sociale situatie kan voorlopig kort worden omschreven als het samen móeten leven in kleine, uniforme, en dus overzichtelijke samenlevingseenheden, die zijn omgeven door een onveilige en onbetrouwbare buitenwereld. Ook dit is een uitvloeisel van de geringe mate van differentiatie in de oude maatschappij, en niet minder dramatisch dan de economische situatie. De grote prijs is hier: niettemin een loyale gemeenschap te vormen.

De kleinheid, de uniformiteit (vooral met betrekking tot het beroep) en de daarmee samenhangende overzichtelijkheid van de samenlevingseenheden houdt direct verband met het bij uitstek agrarisch karakter van het platteland. Omdat er nu eenmaal veel grond nodig was om een mond te voeden, beperkte dit het aantal dergenen die gemakkelijk in

elkaars nabijheid konden leven. Uit dezelfde hoofde als waarom men agrarisch en in 't algemeen niet productiever was, beschikte men óók niet over snelle vervoersmiddelen en andere verbindingen. Men móest dus in de nabijheid van de grond leven en dan met weinigen bij elkaar. Dit sluit enige concentratie niet uit. Concentraties van bevolking vond men ook algemeen: de meestal kleine dorpen en gehuchten. Maar deze eenheden hadden dan gewoonlijk weinig met elkaar te maken; met enige ambachts- en handelslieden waren ze grotendeels zelfgenoegzaam. De weinige bindingen die er tussen de plaatsen waren liepen gewoonlijk naar of via een groter centrum. Bovendien konden die bindingen dikwijls gestoord worden zonder dat dit het plaatselijke leven zo ernstig ontwrichtte als dit nu het geval zou zijn. Maar wij weten het reeds; men leefde in een sterk deelbare wereld. Dit alles maakt de wereld buiten de eigen samenlevingseenheid feitelijk al buitenwereld en dus ook min of meer vreemd.

In deze buitenwereld – dit ligt in het bovenstaande besloten – kan men onderscheiden een buitenwereld van gelijke orde en een van ándere orde. De buitenwereld van gelijke orde omvat de medeplattelanders van naburige plaatsen en streken; Barentsen noemde hen de 'onbekenden'. De buitenwereld van andere orde omvatte enerzijds de ongure elementen op het platteland, anderzijds de heren en de steden en ten dele ook de handel, vooral als het stedelijk karakter ervan toeneemt.

Het is niet door de buitenwereld van gelijke orde dat de plattelander zich nog al eens bedreigd moet hebben gevoeld. Dit betekent niet dat het hier altijd even vreedzaam toeging. Vooral in oude tijden kwamen er nog al eens bloedige ruzies en veten voor[1]. Maar men was gewoonlijk aan elkaar gewaagd. En zeker omstreeks 1900 hadden die antagonismen weinig te betekenen. Ze waren meest een aangelegenheid van de jongelui, vooral als er kermis was en de sterke drank en de meisjes in het spel waren. De onveiligheid echter, en de onbetrouwbaarheid of onberekenbaarheid, kwamen uit de wereld van ándere orde, al hebben de onderlinge antagonismen de weerbaarheid daartegen ongetwijfeld vaak verzwakt.

De oorzaken van die bedreiging van buitenaf zal men deels vinden in de aan het agrarische leven verbonden armoede, deels in de uit het agrarische leven voortgekomen grote maatschappelijke tweedeling, meestal echter in beide tegelijk.

Vooral wortelend in de armoede is de onveiligheid geweest die werd voortgebracht door de ongure elementen: zwervers, bedelaars, rovers, afgedankte soldaten en dergelijke lieden. Een samenleving die voortdurend dicht bij de rand van het gebrek verkeert zal gemakkelijk elementen voortbrengen die door dit gebrek of door de dreiging ervan aan lager wal geraken. Vooral in de rampzalige tijden van oorlog en twist[2] kon dit het

[1] Deze veten hielden dikwijls verband met familiegroeperingen. De middeleeuwen waren nog vol van reminiscenties van een meer genealogische maatschappelijke orde. Van deze orde uit heeft er vermoedelijk een geleidelijke overgang plaats gehad naar dorpsveten, polderveten en dergelijke veten op meer geografische basis, alvorens deze geheel hun reële betekenis verloren.

[2] Doch ook in tijden van usurpatorische maatschappelijke verandering. De tijd van de engelse enclosures, waarin de gemene gronden particulier bezit werden – vooral van grootgrondbezitters – is hier een voorbeeld

geval zijn. Meestal kwamen er dan ook verwaarloosde wezen voor; zij die opgroeiden voor 'galg en rad'. De weinig gedifferentieerde samenleving kon zulke mensen nóch materieel, nóch sociaal-geestelijk opvangen. Voor geen van beide was men 'vér genoeg'. Het domein van deze mensen werd dan, wat men zou kunnen noemen, een 'ongeordende ruimte tussen de nederzettingen'. Zulk een ruimte kon in een meer figuurlijke betekenis bestaan, maar ook in een zeer letterlijke. Bij de figuurlijke betekenis kan men denken aan de paupers of de marginalen in de dorpen, of vaker nog aan de rand ervan of ergens in het veld. Deze lieden waren op een of andere wijze ontsnapt aan de interne sociale controle van de plattelandse samenleving en bevonden zich in deze zin in een ongeordende ruimte. Bij de letterlijke betekenis kan men, aansluitend aan de betekenis die het wonen in het veld soms had, denken aan hen die huisden in de barre en weinig bewoonde streken. Men herinnere zich hier de kwade roep die het Ellertsveld in Drente had of aan de eeuwenlange onveiligheid van de Brabantse heide. En voorts waren er de zwervers.

De hierbedoelde lieden waren de 'slechte mensen' zonder meer. Zij stompten gemakkelijk af en werden trots op hun vreesaanjagende faam. Tegen hen had men luiken voor de ramen en grendels op de deuren, welke werden gesloten als men naar bed ging en soms al als de schemering was gevallen. Waren de zigeuners of 'heidenen' in aantocht dan waarschuwde men elkaar, werden de kippen bij huis gedreven en alle losse goederen van enige waarde opgeborgen. De ouderen onder de lezers die op het platteland geboren zijn zullen zich dit zeker nog herinneren, en het betrof hier slechts een nagalm. Sommige zwervers echter waren in hun soort ook weer wijze en brave lieden. Men denke hier aan de twee bedelaars Chef en Jochem van Herman de Man, of aan Tijl Uilenspiegel en zijn omgeving zoals die zijn beschreven met de meesterpen van Charles de Koster[1].

Alle afgelopen tijden hebben deze mensen gekend. Ook de zo nabije vorige eeuw was er nog rijk aan, vooral de eerste helft ervan door de algemene verarming die de Napoleontische oorlogen hadden gebracht, alsmede door de bevolkingsgroei. Men stichtte toen, zoals algemeen bekend is, ook werkplaatsen en opbergingshuizen voor deze lieden; de kolonie in Veenhuizen is er nog een overblijfsel van.

Merkwaardig is dat deze mensen, en zij die daar al bijna toe behoorden, soms eigen nederzettingen konden vormen, die tegenover de buitenwereld een min of meer asociale houding aannamen. Maar naar binnen toe kenden deze weer een sterke samenhang en een nauwkeurige sociale code. Ook hier was de vorige eeuw rijk aan, terwijl vele toen juist tot stand zijn gekomen of aanzienlijk werden versterkt. Hierbij kon men voor Noord-Brabant denken aan de bekende smokkelaarsbuurt Het Heike, ontstaan op de grens van de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom[2]. Of men denke aan de buurten in Oss waar de in de jaren dertig zo beruchte 'zaak Oss' betrekking

van. Op deze tijd heeft het bekende gezegde van Thomas Morus betrekking :„de schapen eten de mensen op". In benden trokken de paupers toen wel van plaats naar plaats, angstgedichten ingevend als: „Hark, hark, the dogs do bark, The beggars are coming to town...."

[1] Een boeiende wetenschappelijke monografie over deze lieden is bijvoorbeeld die van de historicus ENKLAAR, Varende Luijden, 1940, studiën over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden.

[2] SCHREURS, Het kerkdorp St. Willebrord, 1947.

op had. Menig Brabants dorp had (en heeft) zo zijn a-socialen-buurt[1]. De Peel was ook zo'n vluchtoord. Tot deze categorie behoorde ook een aantal heidedorpen in Friesland[2]. Hier was een bevolking bij elkaar gekomen, die eigenlijk uit armoede (wering uit de dorpen en door armbesturen, vooral van de eenmaal zwervenden) de heide was opgedreven. Zwaagwesteinde is hier een goed voorbeeld. Daar had de bevolking zich voor een groot deel op allerlei handel, geregelde en ongeregelde, en op allerlei ongeregelde beroepen, zoals dat van mollenvanger, toegelegd. Tot in de jongste tijd onderscheidde Zwaagwesteinde zich van de omgeving door een eigen mentaliteit. Men was gevat en vlug en in het algemeen zeer sterk primair reagerend. Men bezat ook de vrolijkheid van de primairen, terwijl het platteland zich in het algemeen juist onderscheidt door een sterk secundair reageren; men is gewoonlijk zeer bedachtzaam. Ook op de Veluwe ontstonden – eveneens vooral in de 19e eeuw – van deze nederzettingen der armen, soms op de grenzen van de vroegere marken, soms aan de randen van oude kernen[3]. Men geeft aan dat deze buurten in hun mentaliteit nog steeds te onderscheiden zijn van de oudere buurten, ofschoon deze en alle andere besproken nederzettingen inmiddels gewoonlijk geheel 'normaal' zijn geworden. In het Rijk van Nijmegen was het Reichswald zo'n toevluchtsoord[4]. Vlaanderen heeft o.m. zo'n dorp gekend in de 'republiek' Oelegem. Deze was nagenoeg ontoegankelijk voor vreemden, veldwacht en gerecht inbegrepen[5].

Belangrijker dan de zwervers en de zwakke broeders in eigen gelederen was natuurlijk de buitenwereld die werd gevormd door de heren en de steden en eigenlijk ook door de handel. Wij zagen dat de heren en de handel deels ook in de plattelandse samenleving zelf aanwezig konden zijn. De heren waren dan de 'bekende vreemden' van Barentsen. Wij zagen ook dat de plattelandssamenleving in het geval van de ongure elementen niet geheel weerloos was, behalve als zij in gesloten benden optraden, maar dit was betrekkelijk zeldzaam. Hoe gewiekst de landloper (typerende naam) soms ook mocht zijn, hij had géén georganiseerd overwicht van macht en beschaving. Dit was wél het geval met de heren en de steden, en dikwijls ook met de handel.

Aan deze laatste categorieën werd in het vorige hoofdstuk reeds veel aandacht gegeven. Maar het daarna behandelde moge er nog eens toe hebben bijgedragen dat men inziet hoe zwak de positie van het landvolk eigenlijk was. Op het vorige hoofdstuk moeten echter nog twee aanvullingen gegeven worden. Ten eerste kan worden opgemerkt dat er tijden waren dat de plattelandsbevolking óók nog te doen had met een tussenvorm van ongure elementen en heren. Dit was daar – in Nederland vrij zeldzaam – waar roofridders, bokkerijders en dergelijke lieden optraden of waar houwdegens, zoals Maarten van Rossum, huishielden. Deze Maarten van Rossum ondernam allerlei

[1] Bijvoorbeeld Uden, beschreven door VAN LIESHOUT (1948).
[2] Heidedorpen in 't algemeen: SPAHR VAN DER HOEK (1960).
Zwaagwesteinde: SIKKEMA en SIKKEMA (z.j.,).
[3] HESLINGA in Handboek voor pastorale sociologie dl. IV.
[4] VAN ROOY (1949).
[5] DE KEYSER in De Nederlandse Volkskarakters 1938.

strooptochten, eerst in dienst van de hertog van Gelre en later, toen de hertog had verloren van Karel V, in dienst van deze laatste. Nog in Gelderse dienst bedreigde hij zelfs Amsterdam. Was het – tot in de vorige eeuw – al veelal zo, dat de legers gewoonlijk voor een belangrijk deel ten koste van de boer leefden, met zulke ongeregelde heren was dit zeker en helemaal het geval.

De tweede aanvulling betreft de handel, en wel in de situatie van het einde der vorige en het begin van deze eeuw. De vorige eeuw was er ongetwijfeld reeds een van aanzienlijk toegenomen economische differentiatie. In de tweede helft ging die differentiatie ook reeds het platteland beroeren, zodat dit meer grondstoffen e.d. van elders ging betrekken (kunstmest, voedergranen e.d.) en meer en gevarieerder ging afleveren (tuinbouwprodukten, zuivel; ook steeds meer voor het buitenland). In eerste aanleg gaf dit aanleiding tot allerlei knoeierijen, waarbij overigens de boer dikwijls ook bepaald niet onschuldig bleef. Men vond waardeloze vulstof door de kunstmest, onderwicht op grote, moeilijk controleerbare, partijen, knoeierijen met boter, enzovoort. Het laatstgenoemde bedreigde zelfs de gehele Nederlandse positie op de Engelse markt. De tuinders die zelf niet ter markt gingen waren soms overgeleverd aan de commissionairs; ze kregen dan uitbetaald wat deze kwijt wilden en soms wel eens niets. In het laatste kwart van de vorige eeuw gaat het platteland zich dan ook (dikwijls krachtig gesteund uit andere kring) georganiseerd verweren. Er ontstonden de coöperatieve tuinbouwveilingen en alom werden er coöperaties gesticht voor aankoop, afzet en credietverlening. Mede door overheidsmedewerking ontstonden er waarmerken, kwaliteitscontroles en uitvoercontroles[1]. Er was zelfs – in Friesland – een Vereniging tot Bestrijding van het Bedrog in den Boterhandel.

Waar het hier om gaat is uiteraard niet deze ontwikkeling als zodanig uitvoerig te schetsen, doch om met deze enkele inlichtingen nog eens te laten zien dat niet alleen het arbeidersvolk, maar ook de boeren pas omstreeks de eeuwwisseling tot georganiseerd verweer kwamen; en in het algemeen dat de sfeer van machteloosheid, hoe 'verlicht' de grote samenleving toen ook reeds was, tot omstreeks de laatste eeuwwisseling is blijven bestaan. Ook de boerenorganisaties met algemene maatschappelijke doelstellingen (de z.g. standsorganisaties) dateren uit dezelfde tijd, zij het dat de z.g. Maatschappijen van Landbouw in het midden van de vorige eeuw zijn ontstaan[2].

Tegen deze achtergrond gezien mag het evenmin verwonderlijk heten dat de plattelandsbevolking gewoonlijk met een sterk wantrouwen tegenover de buitenwereld (van andere orde) stond, en meestal geen hoge dunk had van de handel. En daar de feodaloïditeit wel het belangrijkste element uit die buitenwereld was, zal men ook moeten denken aan minderwaardigheidsgevoelens waaruit het wantrouwen dikwijls nog een extra gevoelskleuring onderging.

[1] In een veelheid van literatuur beschreven, o.a. VAN STUIJVENBERG 1949, voorts Verslagen van de Landbouw van ±1890–±1914.

[2] Dit heeft dus in het afgelopen decennium verscheidene eeuwfeest gedenkboeken doen ontstaan. Ook hierin vindt men menig gegeven over 'hoe het was'.

Het tweede hoofdstuk biedt weer aanknopingspunten als wij zoeken naar voorbeeldmateriaal. In het Oude Kempenland zagen wij hoe de bevolking zich in wezen 'gedekt houdt' tegenover vreemden. Als dit onbekende vreemden zijn, kon men soms ook agressief tegen hen optreden. De gehele overheidssfeer behoort hier in beginsel tot het vreemde. Wat de staat bijvoorbeeld doet om de orde te handhaven vindt weinig begrip. Voor zover de staat een orde handhaaft waar men zelf belang bij heeft, zoals waken tegen diefstal, e.d., kan men het zelf wel af, vindt men. Wat de staat verder bewaken wil: het wildbestand (elders ook viswater) of de onschendbaarheid van het grondgebied, dat is geen volksbelang. Het eerste is een standsbelang en het tweede het belang van een verre overheid bij een (in het Brabantse geval, en zo dikwijls) willekeurige grens. Stropen en smokkel zijn dan ook géén ondeugden en bij de opsporing van de bedrijvers hiervan werkt men niet mee. Tegenover de bekende vreemden vonden wij het mooipraten en het niet-klikken. Typerende trekjes zijn verder het gespannen ('militair rechtop') lopen in Eindhoven of de reactie op een poging van een notabele de streektaal te spreken; men weet wel 'wat netjes is'. Zowel wantrouwen als minderwaardigheidsgevoelens zijn hier echter wat gedempt aanwezig. Hoofdzakelijk is men hier volgzaam, negatief-autoritair.

Veel laaiender is het wantrouwen en veel morbider zijn de minderwaardigheidsgevoelens in het gebied dat Herman de Man beschreef. De steden zijn 'poelen des verderfs', enzovoort. Voorts zagen wij in hoofdstuk 2 Gieljan Beijen vechten met de paperassen van het waterschapsbestuur; hij had een diep ontzag voor mensen die daar zo maar mee wisten om te gaan. Wij zagen ook hoe de minderwaardigheidsgevoelens van de boer van de Gansenburght konden worden bespeeld, of hoe de organist zich wel enkele vrijheden kon veroorloven tegenover boerendochters in hun meest romantische levensjaren; zo lag de sociale grens nu eenmaal.

Zelfs in het van overherigheid zo betrekkelijk vrij gebleven Holland ten noorden van het IJ werden soortgelijke verschijnselen aangetroffen. Deze werden in het vorige hoofdstuk een 'overslag' genoemd, waarbij men bijvoorbeeld kan denken aan het onderdanige, maar – in tegenstelling tot de Noordbrabander – buiten zijn persoonlijkheid omgaande, gedrag van 'Vader' ten opzichte van de Amsterdamse pachtheer; bijvoorbeeld in de grifheid waarmee hij bevestigde dat 'gindse toren' die was waaronder hij en zijn gezin en de knecht regelmatig ter kerke gingen. De sociale 'vreesgrens' ligt hier echter tevens hoger, want tegenover de meester zien we de 'ware Vader' reeds weer.

Men ziet uit deze voorbeelden hoe verscheiden het gedrag kan zijn dat wel samen moet hangen met de afweer van de buitenwereld. De nadere uitwerking is echter voor het volgende hoofdstuk.

Wij komen nu tot de plattelandse binnenwereld en daarin in de eerste plaats bij de strikte sociale controle. Bij de korte behandeling van enkele gedachten van Durkheim (of à la Durkheim) werd reeds iets over deze striktheid gesteld. Deze zou normaal zijn voor een ongedifferentieerde samenleving zoals de plattelandse binnenwereld. Hierdoor

zou deze voorbestemd zijn een société de solidarité mécanique te vormen. De vraag werd gesteld waarom die binnenwereld geen grotere individuele vrijheidsmarge zou laten, dus verdraagzamer zou zijn. Als antwoord werd gegeven dat het overwicht van telkens allen tegen telkens een – afgezien van storingen – het weinig waarschijnlijk maakt dat de gelaten individuele vrijheid groter wordt dan functioneel nodig is. Wij zullen nu nader zien dat een dergelijke niet-functionele vrijheid in de situatie van het oude platteland zelfs gevaarlijk was; uiteraard, zoals werd opgemerkt, omdat deze onberekenbaarheid van gedrag en daardoor een verlaging van de sociale zekerheid (= de schepping van een fundamenteel sociaal onbehagen) mee moet brengen.

In het concrete geval van het oude platteland werden de gevaren inmiddels reeds gesignaleerd. Er was een grote kans dat, als de gemeenschap een méér dan functionele vrijheid liet, deze nergens anders toe zou dienen dan ter verhoging van de onveiligheid. Men zag nauwelijks anders om zich heen: wie niet tot de geïntegreerde plattelandssamenleving behoorden waren onguur element, half-heer of heer, óf stedeling. Stééds waren zij de potentiële bedreigers van het platteland. Individueel gezien moge het dikwijls voordelig of onontkoombaar zijn geweest zich los te maken, en de plattelandse collectiviteit kon dit ook niet geheel tegengaan, maar deze collectiviteit zal er niet naar 'verlangd' hebben die losmaking te bevorderen. Wij zagen de Kempenlander dan ook nergens anders geschikt voor gemaakt dan alleen voor de eigen samenleving. In het Roergebied ging hij gemakkelijk ten onder; zelfs in Eindhoven, zo werd net nog gereleveerd, was hij al niet op zijn plaats.

Bovendien herinnere men zich het overcompleet van jonge generatie. Dit maakt dat er dikwijls niet zo maar werd weggelopen naar de buitenwereld, maar dat er een latente druk was die wegpérste. Voorts gold dat men deze druk niet zo maar 'af kon schaffen' daar men er, zoals we zagen, ook belang bij had dat het overcompleet bestond. De kunst was dan een compromis te vinden tussen de belangen op langere termijn (nagenoeg geen overschot maar wel enige reserve tegen 'ongelukken') en die op korte termijn (veel jonge arbeidskrachten of geldinbrengers) en voorts tot de loyalisering te komen van gemiddeld een wat groter of kleiner overschot.

Het wil ons voorkomen dat hiermee de dramatiek van de oude sociale situatie volledig genoeg is uiteengezet. Deze hield in dat men met een externe dreiging op de achtergrond moest zien toch een zo goed mogelijk beschermde binnenwereld te scheppen, terwijl er bovendien nog een botsing van belangen op het vitale punt van de voortplanting bestond. Dat het hierbij (in een uit de aard van dit alles tevens a-intellectuele en vrij naïve beschaving) de kant op moest gaan van een strikte sociale controle is dan maar al te begrijpelijk, alsook dat huwelijk en sexualiteit hier in het bijzonder, en op de besproken wijze, in betrokken zijn geraakt.

Toch moet hier opnieuw op sexualiteit en huwelijk worden teruggekomen, en wel omdat bij de besprekingen in het voorgaande het bestaan van een monogaam huwelijk steeds als uitgangspunt is genomen. De vraag die nu dus opgeworpen moet worden is of dit ook in de situatie besloten lag.

Dit brengt ons in de sfeer van de 'basic institutions'[1] die telkens ook weer de cultuuranthropologen bezig houden. Inderdaad kan men zeggen dat ook het huwelijk als zodanig voor de hand lag[2].

Om dit te betogen kan het eerste uitgangspunt weer zijn de noodzaak tot loyalisering van de jonge generatie, en het tweede het onbetwijfelbare feit van een grote natuurlijke genegenheid tussen ouders en kinderen. Het is dan begrijpelijk dat de samenleving (via het telkens allen tegen een) van dit laatste heeft willen profiteren, door het jonge geslacht ook uitdrukkelijk aan het oude te binden. Van wie anders en eerder dan van de ouders zouden de kinderen de beperkingen van het bestaan aanvaard hebben als de middelen van bestaan die doorgegeven kunnen worden eigenlijk ontoereikend zijn?[3] Maar bovendien was nog gegeven een direct bestaansbelang van de ouders bij de kinderen, zodat ook hiervoor zo vast mogelijk moest staan wie recht had op welke kinderen. Dit alles betekent dat het wel de kant op móest gaan van het scheppen van zo ongecompliceerd mogelijke betrekkingen tussen oude en jonge generatie. Dit is ongetwijfeld de betrekking tussen een vast echtpaar en de kinderen daarvan. Neemt men dan ook nog de ongeveer 1:1 verhouding tussen mannen en vrouwen in aanmerking (maar dit is reeds een meer menslievende overweging, wanneer men denkt aan de Islam[4]), dan komt men zelfs onverbiddelijk uit bij het monogame huwelijk. Geldt veel van deze argumentatie algemeen (ook in onze maatschappij dus, al kunnen wij toleranter zijn en al verschuift het gewicht der argumenten; men denke b.v. aan de toegenomen waardigheid van de vrouw), in een samenleving met 'overschieters' gaf het zeker de minste willekeur. Het welslagen hiervan hebben we reeds gezien: het huwelijk was zelfs onverbrekelijk. Voorts zagen wij de opofferende kind-liefde voor de ouders alsmede de opofferende oudstezuster-liefde voor halfverweesde jongere broertjes en zusjes.

Wat er van een samenleving terecht komt als het huwelijk in enigerlei vorm zou ontbreken weten we eenvoudig niet, zoals hiervoor in een voetnoot werd opgemerkt, omdat er geen voorbeeld van is. Maar aanwijzingen omtrent de chaos die dan zou zijn te verwachten levert de oude plattelandssamenleving zelf zeer vele; ze komen ook ontel-

[1] Uitdrukking van KARDINER (1956), van wie wij overigens menen dat hij niet steeds een gelukkige hand heeft. Er is bij hem kortsluiting tussen zijn (beschrijvende) culturele anthropologie en zijn kennis van de psychoanalyse. Wat ontbreekt is weer wat we steeds tegenkomen: het inzicht dat cultuur fait-social is. Dat er iets ontbreekt lijkt hij trouwens zelf ook aan te voelen, getuige blz. 36: „Finally it is not at all certain whether the differences found (met individueel-psychologische methodiek, W.) hold good for nations or culture areas".

[2] Zeer duidelijk bij MALINOWSKI in de posthuum uitgegeven bundel Sex, Culture and Myth, die begint met een overzicht van wat anthropologen tegenkomen in verband met sexualiteit en huwelijk. Het huwelijk blijkt een universeel verschijnsel te zijn en gewoonlijk ook monogaam (het echte huwelijk, volgens M.); speciaal wordt het overal noodzakelijk geacht ter voortzetting van het geslacht. Wat de sexualiteit betreft zijn er vele beschavingen, die vooral de jongelieden een aanzienlijke tolerantie geven, mits... dit niet uitloopt op ontijdige zwangerschap. Peasantculturen behoren gewoonlijk tot de minst tolerante, in het bijzonder de westelijk-christelijke van de laatste eeuwen. Het zou de moeite waard zijn na te gaan of een grotere tolerantie ook samengaat met een minder bedreigd bestaan.

In het algemeen is dit een belangwekkende bundel, daar deze ook enkele pogingen bevat van M. om de anthropologische kennis ten nutte te maken voor inzichten in de tegenwoordige liberalisatie van het sexuele.

[3] De 'extended family' kon dit ook doen, maar daartoe moet die weer goed georganiseerd zijn – o.a. met betrekking tot de afzonderlijke huwelijken – zodat dit principieel niets aan de redenering verandert.

[4] De veelwijverij in de Islam is in de praktijk bovendien een voorrecht van de welgestelde.

bare malen voor in oude verhalen en sprookjes. Zo herinnere men zich hoezeer de situatie van 'tweeërlei soort' kinderen gevreesd werd in het uitzonderingsgeval waarin er een tweede huwelijk werd toegestaan (in de christelijke wereld: door het overlijden van een van de echtgenoten) en de slechte naam van de stiefvader, maar vooral van de stiefmoeder (uitdrukking: stiefmoederlijke behandeling). Of men bedenke het lot van wezen, zo veelvuldig voorkomend door de vroege sterfte in vroeger dagen. Het waren ook het stiefkind en het weeskind van wie het meest gevreesd werd dat zij zouden afglijden naar de ongeïntegreerde onderlaag. Wij zagen reeds dat zij gemakkelijk opgroeiden voor 'galg en rad'. Maar bovendien gold dat zij daar bij voorbaat soms al (een vicieuze werking ontketenend) op behandeld werden[1]. Voorts denke men aan de rol die de bastaarden van de grote heren (die, exempt als ze waren, zich het gemakkelijkst aan een op samenleving gerichte ethiek konden onttrekken) zo vaak in de feodale politiek en aan de vorstenhoven hebben gespeeld. Dit was een subversieve rol, ingegeven door hun niet gekristalliseerde positie[2].

Is dus de regeling van de betrekking tussen de geslachten, zowel in de zin van man en vrouw als in die van oudere en jongere generatie, via een duidelijk huwelijk de beste, het blijft natuurlijk, vooral door de geringe speelruimte die de oude samenleving liet en gegeven het knagende karakter van de sexualiteit, ook een hachelijke regeling. Daarom is het allerminst verwonderlijk dat die samenleving ook het meest fel reageert op de overtredingen inzake geslachtelijkheid en huwelijk. Hier vindt het spectaculaire volksgericht plaats, zelfs tot op de dag van heden.

Een voorbeeld daarvan zijn we in het Kempenland tegengekomen, waar het zelfs niet werd verdragen dat echtelieden in onmin leefden. De man werd dan gevangen en voor zijn ploeg gespannen. Meestal echter had zo'n volksgericht plaats ter correctie van een huwelijksweigering (al was het soms maar een aarzeling) aan een zwanger meisje, of van overspel. Een recent voorbeeld (1961) van dit laatste heeft Staphorst nog te zien gegeven. De politie was maar (wijselijk?) thuisgebleven toen de overspeligen 's avonds laat werden gegrepen en door het dorp gevoerd. Zelfs in een gemoderniseerde vorm kan men dit gericht nog tegenkomen, zoals we enkele jaren geleden uit Groningen vernamen. Op een van de dorpen was een vrouw die bij afwezigheid van haar man op verdachte wijze soms andere mannen ontving. Uit de buurt belde men wel op, teneinde het samenzijn te storen. Ook vrouwen van grote (en vrijzinnige of onkerkelijke) boeren waren er 'rusteloos' van, dat zoiets plaats kon vinden.

[1] Wie kent niet de sfeer van deze opvoeding uit de verhalen van Dickens. Een geschrift uit de sfeer van het Maatschappelijk Werk dat dit thema behandelt is HOUSDEN, The prevention of cruelty to children, 1955.

[2] Hier ging het natuurlijk ook om een zeer exclusieve macht en eer, ten aanzien waarvan zelfs de wettige nakomelingen maar al te vaak onbetrouwbaar bleken. De keizer van Abessynië blijkt zelfs tot op deze dag zijn tot opvolging gerechtigde zoons buiten alle staatszaken te houden om de troon te beschermen. Oosterse monarchen en despoten zouden dit meer gedaan hebben, en het 'voordeel' bleek enkele jaren geleden nog toen een putsch, waar de Abessijnse troonopvolger bij betrokken was, mislukte. Volgens J. H. HUIZINGA, de voortreffelijke journalist van de Nieuwe Rotterdamse Courant, aan wiens reportage over Abessynië wij dit ontlenen, kwam dit doordat die zoon eigenlijk als een vreemde tegenover alles stond en voor bijna iedereen een vreemde was; het berekende effect dus.

Hierbij zal natuurlijk eveneens komen, zoals Durkheim opmerkt, dat vele van de overtredingen op dit terrein zo moeilijk waarneembaar of onder een formeel wettelijke opsporing te brengen zijn: behaagzucht van de vrouw, echtelijke onmin, enzovoort. Méér dan met daden als diefstal, mishandeling, doodslag, zal 'iedereen' zich ook min of meer medeschuldig gevoeld hebben – de schuldigheid van de verborgen wens – hetgeen ook zal hebben doen reageren. Bovendien blijkt ook uit de psycho-analyse – en daarvoor behoeft men nog geen volbloed Freudiaan te zijn – dat mensen psychisch juist inzake de sexualiteit al bijzonder gevoelig en kwetsbaar zijn en dat hun zorgen hieromtrent gemakkelijk angsten worden, zeker als er in het algemeen reden is tot bestaansangst. Dat het in de godsdienst ook volledig die kant is opgegaan zullen we nog zien; ofschoon het eigenlijk algemeen bekend is.

Doorgaande in de sfeer van de basic institutions – of van de Tien Geboden, zoals we ook kunnen zeggen[1] – besteden wij nog enige aandacht aan het respect voor andermans leven en andermans goed, zo bij uitstek kenmerkend voor de oude plattelander. En opnieuw is het bestaan hiervan geen wonder, want als er iemand was die het geheel en al moest hebben van het zich betrekkelijk onbeschermd buiten begeven en van het betrekkelijk onbeschermd buiten kunnen laten van goederen die noodzakelijk waren voor het bestaan, dan was het wel de oude plattelander. Zoals reeds uitvoerig werd besproken was hierin ook zijn zwakte gelegen waardoor hem ongunstige bestaansvoorwaarden konden worden opgedrongen door een usurpatorische bovenlaag. Maar wát er dan was aan eigendomsregeling en rechtszekerheid, daar moest hij door onderlinge garantie binnen de volksgroep zelf dan ook volledig op aan kunnen; hier werkte opnieuw het 'telkens allen tegen telkens een' als gewetensvormende kracht. En wat er ook gebeurde in de wereldgeschiedenis, waardoor soms ook de boer op roof en moord uitging, er is geen enkele aanwijzing dat dit respect zich niet ook vrijwel onmiddellijk herstelde (afgezien van de pauperbenden die overbleven) als de rust was weergekeerd en de boer weer naar zijn haardstede was teruggekeerd. Een Dertigjarige oorlog bijvoorbeeld, wel een van de meest ontredderende episoden, zal hier geen enkele wijziging tot stand gebracht hebben. Wat er na zo'n ruwe tijd echter wel overbleef was het knagende van de sexualiteit waar het volksgericht mee in verband werd gebracht. Voor diefstal of mishandeling werd praktisch geen volksgericht gehouden[2].

Toch moet men zich niet voorstellen dat men, buiten het domein van geslachtelijkheid en huwelijk, geen toezicht op elkaar hield. Uit de Kempen weten we al wel beter.

[1] Verderop zal nog sprake zijn van 'principia media' (blz. 117) en van 'media historica' (blz. 119). In deze sfeer doorgaande zou hier in plaats van basic institutions of van Orde van de Tien Geboden, van 'principia vitalia' gesproken kunnen worden. Het gaat hier immers om leefregels in het menselijk verkeer die weer moeilijker veranderen (vitaler zijn, van vitaler belang zijn) dan de nog te bespreken principia media, alsook onafhankelijker zijn van de echt formele institutionaliseringen zoals we die in de media historica nog zullen tegen komen.
[2] Wat Prakke (1951) over het vorige-eeuwse Drente nog wel vermeldt is het volksgericht ten aanzien van paupers in het veen met hun vaak illegale optrekjes. Zo bijvoorbeeld t.a.v. een zekere Smalbil (kan men zich een proletarischer naam indenken?). Maar hier is het dan ook de samenleving van het zand die zich, in zijn geheel bedreigd door iets totaal anders en nooit gekends, aldus verweert.

Er was een typische eigen-plattelandse soort van slapend onderling wantrouwen, er dikwijls op het eerste gezicht helemaal niet de schijn van hebbend, waardoor men dit toezicht hield. Zo zagen we het als het ware ongemerkt ingebouwde opsporingsapparaat dat hieruit bestond dat men elkaar ongevraagd tekst en uitleg gaf van elk bijzonder oponthoud of van elke handeling die niet zonder meer begrijpelijk zou zijn. Opgemerkt werd dat ook de dief de behoefte had om aan dit spel mee te doen, daarmee de zaak voor zichzelf soms erger makend dan door te zwijgen. Maar of hij praatte of zweeg, men kreeg hem toch wel.

Dergelijke dingen nu treft men veel aan op het platteland. Vermeldenswaardig is nog wat SILLEVIS opmerkt over de soort geheimtaal waarmee op de Veluwe de buurtgenoten elkaar over alle mogelijke zaken inlichten. Deze geheimtaal (een te sterk woord) bestaat uit korte en zeer onpersoonlijk gestelde mededelingen die alleen begrepen kunnen worden voor wie in die wereld thuis is en die men voor de buitenstaander ook niet nader verklaart.

Maar wederom zouden wij niet met een volkomen ingespeelde beschaving te doen hebben als dit opsporingsapparaat ook niet altijd actief bij iedere enkeling was ingebouwd. Hierbij behoeft men alleen maar te denken aan wat de buitenstaander altijd en steeds zo opgevallen is op het oude platteland, namelijk dat de bewoner ervan zo onmiddellijk geneigd is bij zichzelf te overleggen (en ook uit te spreken): „Wat zullen de mensen hiervan zeggen?" Dit ligt hem voor in de mond. Dit apparaat werkt uiteraard overal waar er samenleving is, dus ook in de organische. Het is een actief aspect van het sociale bewustzijn. Maar wat opvalt is, dat het in de mechanische maatschappij binnen zulke nauwe grenzen werkt.

Betrekken wij nu ook de godsdienst in de beschouwing, dan vinden wij niets wezenlijk nieuws meer. Reeds werden de Tien Geboden even genoemd. Ook hierin dit repressieve bepalen binnen nauwe grenzen. Zo zijn niet alleen echtbreuk en diefstal zonde, maar ook de respectievelijke begeerten; een viertal zonden betreft beledigingen van God. Maar vooral merke men op welk een speciaal angstwerk er in de christelijke ethiek wordt gemaakt van sexualiteit en huwelijk[1]. De sexualiteit wordt niet alleen gekanaliseerd in het huwelijk maar is omgeven door zonde, ja, op zichzelf zondig, wat vooral in de calvinistische leer sterk tot uiting komt. In de katholieke leer (waar het huwelijk zelfs een sacrament is) mocht de intentie van de copulatie alleen de procreatie zijn.

[1] Wat wij hier dus zien is de reeks: bedreigd bestaan (o.m. door de overherigheid) – repressieve moraal – culminatie daarvan in een sexuele angstmoraal. RÜSTOW legt ook een rechtstreeks verband tussen twee elementen uit deze reeks, nl. de overherigheid en de angstmoraal. Het overherig-autoritaire über-ich zwenkt, zoals we zagen, gemakkelijk tussen uitersten. Daarom passen zowel een libertijnse als een puriteinse moraal erbij, elkaar soms afwisselend in dezelfde persoon. Maar aangezien het puriteinse duidelijk het gewetensvollere is kon men ook dezerzijds (afgezien nog van overwegingen over wat goed was voor het volk) datgene wel als het juiste beschouwen wat de officiële kerkmoraal geworden is. Dit was dan weer aanleiding – want het libertijnse was daarmee niet van de baan – tot dubbele moraal en officiële hypocrisie. Overigens is de puriteinse moraal in engere zin een ontwikkeling van de Nieuwe Tijd, en dan speciaal in het protestantisme. In de middeleeuwen, toen de heren ruwer en vrijer waren en het volk volkser, lag dit allemaal niet zo scherp, terwijl roomse landen ook daarna zeer lang veel volkser zijn gebleven.

En na de geboorte doet de vrouw (!) een zuiveringskerkgang. Voorts denke men aan de Mariaverering, waarin men een maagdelijkheidscultus kan zien. Zelfs vindt men dat het de celibatair is die de priesterlijke functie bekleedt en aldus (mede) waakt over de plattelandse zedelijkheidsorde. Waar dit laatste op neer komt is dat de priester enerzijds het lot gaat delen van andere celibatairen, slachtoffers van de noodzakelijke orde, maar in plaats van als zij op de laatste plaats in de samenleving te staan, opklimt naar de eerste. Een meer conserverende en repressieve bewaking van de op zichzelf begrijpelijke orde zal men waarschijnlijk niet hebben kunnen vinden dan door de mogelijkheid te scheppen van deze psychologische sprong.

Het is hier niet de plaats verder diepgaand op de godsdienst in te gaan. Wat wij hier laten zien is voorlopig alleen dat de originele (of gemakkelijk te wekken) plattelandse (angst)thema's erin aanwezig zijn. Voorts valt reeds op te merken dat deze er niet op zodanige wijze in zijn opgenomen dat er bepaald een geruststelling van uitgaat. Wát men bijvoorbeeld in het sexuele ook doet, het is altijd zonde; en dat met de dreiging op de achtergrond van de eeuwige verdoemenis voor wie er niet in slaagt (maar de kerk, althans de roomse, heeft daar wel middelen voor) zich bijtijds hiervan te ontdoen. Wat zich dus ook aftekent is de mogelijkheid tot vergaande exploitatie van het volk via zijn angsten, waarvoor vooral het rooms-katholicisme – met de tot priester gewijde celibatair, al of niet een man uit het volk, als beginpunt – zich een land vol beloften blijkt te hebben geschapen. Verder is dit een thema voor het volgende hoofdstuk.

De plattelandse société mécanique maakte echter met veel meer zaken ernst dan alleen met de fundamentalia. Zij regelde eigenlijk alles van enige betekenis, waaronder ook velerlei, soms typerende, details. Onder de zaken van betekenis kan men de burenhulp rangschikken. Er waren, vooral in de meer égalitaire samenlevingen op de zandgronden, vaste regels voor de burenhulp. Ze berustten in wezen op een wederkerigheid op lange termijn. In een nauw verband hiermee bestonden er ook vaste regels voor de meer officiële verplichtingen: bij wie en wanneer men op bezoek ging, wie uitgenodigd werden bij bruiloft en begrafenis, wie op kraamvisite kwamen, wie bij allerlei gelegenheden voor een gespan moest zorgen, enzovoort. In de Kempen zagen wij dat nieuwe buren werden ingehaald; dit bestond ook in vele andere delen van het land, in het bijzonder in het Oosten. Het tekent wederom de grote zorg die men intuïtief, instinctief zou men bijna zeggen, aan het gemeenschap-blijven besteedde. Niet de nieuwe buur moest maar eens kennis komen maken (zoals veelal in de meer gedifferentieerde en indirecter saamgehouden wereld), maar de gemeenschap ging met hém kennismaken, want ze wil, als het even kan, geen ongeïntegreerden. De nieuwe buur behoefde alleen maar te kennen te geven dat hij de kennismaking aanvaardde; en daarvoor bestond een 'ritueel'. Had hij de nodige tekens gegeven dan betekende dit dat men vat op hem had en dat hij verder ongevaarlijk zou zijn.

Onder de vele kleinigheden die ook werden geregeld behoorden bijvoorbeeld de tijden van opstaan en naar bed gaan, van planten en oogsten, terwijl arbeidsmethode e.d. dikwijls ook waren 'gestandaardiseerd'. Wat dit laatste betreft kon het voorkomen dat

in het ene dorp als 'lui' werd gekwalificeerd (bijvoorbeeld het op de knieën verrichten van veldarbeid in plaats van gebogen) wat in het volgende dorp normaal was. Dit alles leent zich uiteraard ook tot allerlei grapjes, waarvan er een vermeld moge worden: veekooplieden en -vervoerders plegen zeer vroeg op te staan, daar de veemarkten gewoonlijk vroeg in de ochtend beginnen en zij vóórdien dikwijls nog een ronde moeten doen. Een bekend grapje is nu om 's nachts om bijvoorbeeld 3 uur bij de boer te komen (in plaats van om 4 uur) en dan quasi-verwonderd te vragen: „Staan jullie hier zó laat op?" Dit was een echt grapje; dikwijls vindt men er ook die, evenals de spot, dienen om iemand tot de orde te roepen.

Van menige zijde wordt ook het verhaal gedaan, dat de eerste kunstmest indertijd (omstreeks 1880) bij nacht zou zijn uitgestrooid. Behalve dat de boer, ook al was hij 'vooruitstrevend', zelf het goedje (dat niet op mest leek) niet helemaal vertrouwde, wilde hij ook de bemoeiing van de openbare mening met het geval vermijden. In de Kempen zagen wij, dat de mensen aanvankelijk ook geen landbouwkundige verbeteringen overnamen, zelfs al hadden zij ze toe moeten passen 'bij een heer'. Tot na de laatste oorlog is het voorgekomen dat er vernielingen werden aangebracht bij boeren, die zich naar de zin van de meerderheid te weinig aan het gebruikelijke stoorden. Bijna steeds is dit in streken met een wat agressief-reactionaire mentaliteit, zoals bijvoorbeeld in de Betuwe en in Zuid-Holland. Men zal zich voor kunnen stellen dat de beschreven controle tot in details, en vooral als deze gepaard gaat met de zojuist genoemde mentaliteit, aan de landbouwvoorlichting in de eerste helft van deze eeuw veel moeilijkheden heeft bezorgd. Deze voorlichting moest de werking van de société mécanique op haar terrein doorbreken en de mensen ertoe brengen een meer individueel beleid, aangepast aan de specifieke mogelijkheden en moeilijkheden van elk bedrijf, te aanvaarden. Ook zal men zich voor kunnen stellen dat het landbouwonderwijs soortgelijke moeilijkheden heeft moeten overwinnen. Er is zelfs een fase geweest, vooral in sommige streken, dat er wel leerlingen kwamen, maar dat hun kennis betrekkelijk onwerkzaam bleef omdat op de boerderij het gezag van de vader gold. Tegen de tijd dat de leerling zelf het beleid overnam was hij zijn kennis wel weer 'vergeten'. Het was een fase van halve aanvaarding, die een Betuws landbouwonderwijzer nog omstreeks 1950 deed zeggen: Soms dénk je alleen maar dat je wat bereikt hebt, want als je later gaat kijken dan doen ze dikwijls weer net als de oude.

In zekere zin zal men het geheel van plaatselijke regels voor het uitoefenen van het agrarische beroep het 'vakmanschap' kunnen noemen. Uiteraard ondervindt dit dan ook een sterk plaatselijke invloed. In een van onze studies werd de sfeer beschreven, waarin de tuinbouw werd beoefend in De Streek (WICHERS, 1959). Er was daar een sterk 'vakethos'. Van hoog tot laag, dag in dag uit en bij elke gelegenheid (ook op verjaarsvisite) spreekt men over 'het vak'. Waarschijnlijk heeft dit vak het hierdoor in aanzien ook 'gewonnen' van de oorspronkelijk veel belangrijker landbouw. Het komt namelijk nog al eens voor dat tuinbouw wordt beschouwd als een soort armelui's landbouw. Het contrasterende werd echter aan de andere zijde van de Afsluitdijk, in Friesland gevonden (VAN VEEN en WICHERS). Daar was enige grove tuinbouw en men had ten

tijde van het onderzoek reeds 9 jaar lang moeite gedaan deze verder ingang te doen vinden als oplossing voor vele bedrijven die als landbouwbedrijf te klein waren geworden. Er waren sterke aanwijzingen dat dit niet slaagde doordat het oude ethos nog niet was doorbroken. In het oude ethos ziet de kleine boer zich als een grote boer in het klein en niet als iemand die noodzakelijkerwijs een ander bedrijfstype behoeft. Dat behoefde vroeger ook niet. De grote boer, die meestal de initiatieven heeft, was het (onbewuste) voorbeeld gebleven en men wilde nog steeds over dezelfde onderwerpen praten als zij deden. Een mislukking van een tuinbouwvestiging werd door de betrokkenen dan ook breed uitgemeten.

Het spreekt welhaast vanzelf dat deze sociale controle ook de belangrijke onderwerpen van gesprek aanwijst. Deze houden dan natuurlijk verband met de eigen wereld. Wie de plaatselijke omstandigheden door en door kent (alle families en personen, velden en behuizingen) is hierdoor reeds min of meer een belangrijk iemand. Bekend is ook het weer als onderwerp van gesprek. Wie hier met de grootste wijsheid weet te voorspellen (of met nauwkeurigheid weet te schatten waar een blikseminslag heeft plaatsgevonden) geniet er een zeker aanzien door. Ook wie het gedrag van wild nauwkeurig weet en voorspelt is hierdoor belangrijk. Vooral arbeiders konden door deze deskundigheden soms een houding van gewichtigheid aannemen. Hoe gericht de kennis was blijkt eveneens als men ervaart dat zeer veel wilde gewassen eigenlijk alleen onder de naam 'onkruid' bekend zijn.

Waar zulk een sociale controle ver is doorgevoerd is de individualiteit natuurlijk niet sterk ontwikkeld. In dit verband is SILLEVIS' studie weer belangwekkend. Op de Veluwe is deze verre doorvoering werkelijkheid geweest, terwijl die ten dele nog bestaat. In de vorige paragraaf werd de nivellering van de uiterlijkheden bij man en vrouw reeds vermeld. Maar hier moet vooral de ook reeds eerder genoemde 'men-toon' die in het verkeer met anderen zo volledig mogelijk wordt gehandhaafd, nog eens ter sprake komen. Als er iets gezegd wordt over derden, hetzij ten goede, hetzij ten kwade, dan is het „ze zeggen..." Als men zegt: „De mensen voelen er hier niet voor", dan betekent dit dat de zegsman er niet voor voelt, al zal het meestal wel waar zijn dat „de mensen" er ook niet voor voelen.

Een wat onpersoonlijke sfeer wordt ook in het gezin gehandhaafd. De man spreekt over „de vrouw" en de vrouw tegenover derden over haar man als „Jansen". Er is weinig zichtbare vertrouwelijkheid, zowel tussen echtgenoten als tussen ouders en kinderen. Een meisje uit deze omgeving, dat bij schrijver Sillevis had gelogeerd, vertelde thuis giechelend dat haar gastheer en gastvrouw elkaar bij thuiskomst een zoen gaven. Een jongeman die antwoordde op de vraag hoe men aan een meisje kwam zei: „Ie griept d'r ene." Uit het voorgaande weten we dat dit niet een helemaal willekeurig grijpen was, maar dat het plaats vond binnen een bepaalde categorie en onder bepaalde omstandigheden. Dan deed het er ook niet zoveel meer toe wie men precies 'gegrepen' had.

In het vorige hoofdstuk, bij de behandeling van de kleine tweedeling, werd er reeds op gewezen, dat er soms drie stelsels van sociale controle tegelijk werkten. Dit doet zich niet voor in de betrekkelijk ongedeelde samenlevingen van het Midden, Oosten en Zuiden van Nederland. Daar heerst één stelsel dat allen omvat en dat ook tot taak gehad moet hebben de rijken niet te laten ontsnappen. Het gaat dus om het Westen en Noorden, waar de beter gesitueerden wél waren ontsnapt. Er was daar de sociale controle van de boeren onder elkaar, voorts die van de boeren op de arbeiders en tenslotte die van de arbeiders onder elkaar. Het lijkt onnodig hier nog diep op in te gaan, zodat wij volstaan met te verwijzen naar enkele voorbeelden uit het tweede hoofdstuk. Zij zijn afkomstig uit het werk van Herman de Man. Wij zagen daar dat Gieljan Beijen afzag van een huwelijk met een arbeidersdochter, niet alleen door de maatregelen van zijn moeder, maar ook door de tranen van zijn zuster. Aai Koot, die wat te weinig had gelet op wat de mensen zeggen, werd na de keuze van zijn tweede vrouw door de buurt (zijn medearbeiders) nergens meer in gekend. Toen deze vrouw bovendien nog wat op haar kerfstok kreeg, werd het ook zijn boer te bar. Deze boer meende reeds meer door de vingers gezien te hebben dan goed was voor zijn naam.

Uit deze voorbeelden blijkt tevens dat ook het Westen en Noorden tot omstreeks 1900 een société mécanique vormden, al was er hier op meer punten differentiatie en dynamiek dan in de landprovincies. Het feit van de driedelige sociale controle is er reeds een uiting van, daar deze inhoudt dat de uniformiteit wat verbroken is. Maar hier staat tegenover dat nu de standendeling dikwijls met onverbiddelijkheid werd gehandhaafd. Uit Groningen vonden wij als typerend voorval vermeld dat enkele jonge mannen achter een paar meisjes aanfietsten, maar dat ze, toen ze zagen dat het „arbaidersgaud" was, zich ostentatief afwendden en het woord (arbeidersgoedje) ook luide uitspraken. Overigens zal men de Groningse boerenstand op zichzelf en in het verkeer onder elkaar omstreeks 1900 reeds als een van de meest geëmancipeerde plattelandse groeperingen mogen beschouwen.

Relatief weinig een société mécanique is waarschijnlijk reeds vanouds Holland ten noorden van het IJ. Plattelands was ook dit gewest zeer zeker nog tot in de jongste tijd, maar meer tolerant. Op hoe plattelandse wijze is bijvoorbeeld Trijn uit het tweede hoofdstuk niet aan een vrijer gekomen en zwanger geworden. Maar hoe gering is anderzijds de sociale druk die zij ondervindt als zij besluit deze vrijer niet te trouwen. De ouders respecteren dit, al zullen ze bepaald niet gejuicht hebben. Mogelijk is dit voorbeeld niet geheel representatief, maar in het kader van wat nog over Noord-Holland te behandelen is past het volkomen dat een dergelijke individuele beslissing genomen kon worden. Dit gewest was vanouds reeds als platteland meer gedifferentieerd en met zo'n differentiatie neemt de mate waarin er strikte ge- en verboden gelden af volgens Durkheim, plaats makend voor abstractere beginselen en hun casuïstiek.

Ook nog op een derde manier willen wij van de grondsituatie uit de oude plattelandsbeschaving benaderen. Dit is uit het aspect van de verstandelijk-geestelijke ontwikkeling in het kader van een in 't algemeen geringe ontplooiing. Het spreekt wel vanzelf dat er geen ruime verstandelijk-geestelijke ontwikkeling past bij een weinig gevorderde economische en sociale. Ware die er wel dan zouden de economische en sociale situaties immers anders geweest zijn, namelijk wat zij nu langzamerhand geworden zijn of verder zullen worden. Hieruit volgt tevens nog weer eens hoezeer cultuur en omstandigheden één geheel vormen en dat dit geheel uiteindelijk van de cultuur uit geregeerd zou kunnen worden. Zover was het in de oude plattelandsbeschaving echter nog niet en het 'dramatische moment' in de intellectuele situatie was dan dat er een zichzelf bevestigende a-intellectualiteit bestond, versterkt door een in wezen hetzelfde betekenende neiging tot mythisch denken.

Teneinde vat te krijgen op de verstandelijk-geestelijke situatie moge deze, zoals reeds eerder kort gebeurde, worden vergeleken met de economische. Deze laatste kan immers worden omschreven als een toestand waarin geen kapitaalscumulaties van betekenis hadden plaats gevonden en waarin deze ook niet zo gemakkelijk konden ontstaan; een vicieuze cirkel dus. Iets dergelijks geldt intellectueel. Er waren geen kenniscumulaties van betekenis – die welke wij heden wetenschap noemen – terwijl het op alle manieren moeilijk was ertoe te komen. De welvaart was er onvoldoende voor, terwijl in de sociale situatie de standenscheiding de aandacht en de geestelijke energie opeiste. Tijd en gelegenheid te scheppen voor de wetenschappelijke proefneming en het wetenschappelijk overleg, laat staan het 'vrijstellen' en toerusten van personen en instellingen hiervoor, was wel ongeveer het laatste waar men aan dacht, zeker op het platteland.

Dit alles schiep dan een zeer bepaald geestelijk-intellectueel klimaat. De afwezigheid van wetenschappelijk verwerkte ervaring, en vooral het niet-zien van de resultaten hiervan, bevorderde natuurlijk niet dat men een duidelijke verwachting had ooit iets meer te weten dan men deed. Of, wat hiermee – gegeven een neiging tot afronding der inzichten – gelijkstaat: men wist reeds alles; alles was vanzelfsprekend.

Wat hier voor den dag komt zijn twee grondhoudingen van de oude plattelander en van de mens in de vroegere situatie in het algemeen: de genoemde a-intellectualiteit en een a-dynamische instelling.

Onder a-intellectualiteit wordt verstaan een gering besef van de aard van (en van de problematiek in) de samenhang der verschijnselen. Dit geldt zowel voor de verschijnselen van de mens zelf als voor die van zijn omgeving. Hierbij gaat het vooral om een gering bewúst besef. Het komt herhaaldelijk voor dat het volksweten relaties heeft gelegd die door de wetenschap bevestigd worden. Doch ook als dit het geval is gaat het meestal om een zuiver intuïtieve kennis en gewoonlijk ook om kortsluitend gelegde verbanden.

Onder de a-dynamische instelling kan worden verstaan de fundamentele, gewoonlijk

eveneens ongereflecteerde, verwachting dat alles altijd al zo geweest is en dat alles altijd wel zo zal blijven, een instelling die natuurlijk ook direct gesuggereerd wordt uit de economische en sociale situatie.

Hiervoor werd naast de plattelander ook de mens uit de vroegere samenleving in het algemeen genoemd als drager van de a-intellectualiteit en de a-dynamische instelling[1]. Mogelijk wil men hier opmerken dat er in het verleden toch een stand was die wèl over vrije tijd beschikte en dus wetenschap op had kunnen bouwen. Dat heeft deze stand in de latere, mildere fasen van het overherige tijdperk ook gedaan en daardoor ongetwijfeld behalve indirect ook direct veel tot die vermildering bijgedragen. In de loop van het overherige tijdperk zijn dus de cumulaties ontstaan die mede, in één proces met de ontplooiing op overige terreinen, er een einde aan hebben gemaakt. Hierop wordt in het laatste hoofdstuk teruggekomen. Maar wat hier belangrijk geacht kan worden is, dat dit tijdperk van maatschappelijke tweedeling (tussen de primitiviteit en de moderne samenleving in) toch betrekkelijk veel tijd in beslag heeft genomen. Dit komt ongetwijfeld hieruit voort dat de tweedeling (behalve in zóverre een gunstige factor voor verdere ontwikkeling doordat uit de cumulatie van welvaart in weinig handen ook cumulatie van kennis kon voortkomen) vooral een ongunstige factor is geweest. Afgezien van het feit dat ook de hogere stand nagenoeg zonder gecumuleerde ervaring moest beginnen, was het gewoonlijk niet haar belang deze te hebben. De tijd lijkt geleerd te hebben (doch ook hier komen wij op terug) dat empirische wetenschap dynamiserend werkt. Vooral in haar toegepaste vormen creëert ze immers nieuwe economische mogelijkheden, nieuwe beroepen, en maakt ze de samenleving minder eenvormig en minder controleerbaar. Maar bovendien lijkt wetenschap desideologiserend te moeten werken, zeker als wetenschappen als psychologie en sociologie – onvermijdelijk – een plaats in de rij gaan innemen. En het is ideologie geweest, die de oude maatschappij geestelijk samenbond en de hogere stand mede in het zadel hield: de ideologie dat God gewild heeft dat er een hogere stand is die gehoorzaamd moet worden en een lagere die moet gehoorzamen. Ook in de bovenlaag 'wist' men dus eigenlijk reeds 'alles' en waren er 'vaste waarheden', voor alle eeuwen vastgesteld. Wetenschappelijke arbeid tendeerde dan noodzakelijkerwijs te zijn een deduceren uit zulke waarheden en principes, gelijk de middeleeuwse scholastiek dit deed. De eerste resultaten van een vrijere wetenschap (herboren in de Renaissance) moesten dan welhaast begroet worden, zoals onze westerse geschiedenis leert: met de kerkelijke veroordeling. Leren en weten hadden dus ook noodzakelijkerwijs min of meer het karakter van versiersel van de geest. Het betrof veeleer een spel voor hen die zich konden veroorloven eraan deel te nemen dan een behoefte een onophoudelijke nieuwsgierigheid te bevredigen, alswel een noodzaak die voortvloeit uit een eenmaal dynamisch maatschappelijk proces.

In dit verband behoeft men zich slechts te herinneren hoe lang aan de universiteiten de wetenschapsbeoefening op dogmatische grondslag (vooral theologie) en die betreffende

[1] Vergelijk ook het Algemeen Menselijk Patroon van Romein, behandeld op blz. 242.

de minder klemmende werkelijkheden (philologie, enzovoort) de hoofdzaak zijn geweest. De theologie goldt zelfs als Koningin der wetenschappen en was in de 16e en 17e eeuw de aanleiding tot de stichting van de universiteiten in de Noordelijke Nederlanden. Tot 1876 werden in Nederland alle colleges ook in het Latijn gegeven en nog tot 1917 kon men officieel slechts toegang krijgen tot de universiteit als men tevoren een grote kennis van de antieke talen had verzameld[1].

Dit alles houdt in dat ook de totale sociale situatie ongunstig was voor de intellectuele ontwikkeling van het platteland. De aandacht was nauwelijks op de directe omgeving gevestigd. Waar deze aandacht had kunnen optreden bleef men zich lange tijd ophouden in het schone, kunstige, dogmatische en ideologische. Het gevestigde diende hierbij onvermijdelijk tot grondslag, of zoals hiervoor werd gesteld: de overherigheid absorbeerde hoofdzakelijk de geestelijke energie.

In het voorgaande werd even een tendentie tot afronding der inzichten genoemd. Inderdaad lijkt er in dit opzicht een 'horror vacui' te bestaan of in elk geval bestaan te hebben. Deze vrees vragen open te laten is ook heel begrijpelijk, daar zulke open vragen een zekere gedesoriënteerdheid in het leven kunnen betekenen[2]. Begrijpelijk is dan óók dat de open vragen beantwoord werden in verband (en in één geheel) met de laatste levensvragen, welke de moeilijkste van alle zijn. In de loop van dit werk werd reeds geconstateerd (en wij zullen het steeds weer ontmoeten), dat de godsdienst eigenlijk alle angsten, idealen, toestanden, noodzakelijke normeringen en dergelijke in zich opnam, verwerkte en – dikwijls in mythische vorm – teruggaf. Het door de godsdienst geschapen beeld is dan ook sterk a-dynamisch. De wereld zou wel blijven zoals die was tot een volgende bovennatuurlijke ingreep.

Wat de verschijnselen der a-intellectualiteit betreft moet in de eerste plaats worden teruggegrepen op veel van wat er hiervoor reeds werd besproken. In het voorgaande werd herhaaldelijk een zekere naïviteit opgemerkt, hetgeen hier als een ander woord voor a-intellectualiteit mag gelden. Als het overwicht van de man zijn alcoholisme gaat dekken of als de vrouw enkele passen achter de man aanloopt, dan zal dit naïef mogen heten, zo goed als het nauwkeurig vaststellen van arbeidswijzen en het aanbrengen van vernielingen bij vernieuwers. Onder alle rangen en standen kwam deze naïviteit voor, al zal de arbeider, bijvoorbeeld als hij zich gewichtig voelde omdat hij weersvoorspellingen kon doen, gewoonlijk wel wat naïever zijn geweest dan de boer. Hij was ook bijna zeker de minst ontwikkelde van de twee en in elk geval de man met de minst brede ervaring. Er werd reeds op gewezen dat de naïviteit ook aan weerszijden van de overherigheidsgrens voorkomt. Als de Groninger boer openlijk zijn macht belijdt, dan zal hij, behalve op de een of andere manier eerlijk, ook wat naïef mogen heten, zo

[1] Behalve het standskarakter-aspect dat hieraan is, demonstreert het ook nog weer eens de glans van de antieke cultuur. Tot in deze eeuw heeft (terecht of ten onrechte) het gevoel geleefd – vooral de ouderen onder de lezers kennen de dragers van deze gedachte zeker ook nog onder hun leraren – dat de hoogtepunten van toen nauwelijks of niet meer bereikt waren, althans niet in de humaniora.

[2] Men denke aan die existentialisten die, het geloof niet meer hebbende, zich in de verveling, het absurde, of zelfs de walging terecht gekomen gevoelen.

goed als zijn Zeeuwse of Zuidhollandse collega die zijn patriarchaliteit uitspeelt en verklaart dat hij „zich niet uitkleedt voor hij naar bed gaat". In het algemeen is al het hiervoor besprokene nauwelijks of niet denkbaar zonder a-intellectualiteit. De strikte sociale controle zomin als het zakelijke huwelijk, het standsgevoel zomin als de nu te bespreken negatieve houding tegenover het onderwijs. Tenslotte gaat het ook om één werkelijkheid en één cultuur in verband daarmee.

De afwijzende houding ten opzichte van het onderwijs voert tamelijk strikt terug naar de situatie van omstreeks 1900. Het onderwijs, in de tegenwoordige zin, was toen nog niet zo oud; het was toen zeker nog niet geheel aanvaard[1]. Dit vindt men bijvoorbeeld weerspiegeld in de onderwijswetgeving, die zeer lang voor het platteland allerlei uitzonderingen toe heeft moeten staan. In de toepassing van de leerplichtwetbepalingen met betrekking tot het verzuim moest ook dikwijls wat door de vingers gezien worden. Het vakonderwijs komt hierbij nog weer enkele decennia achterop. Nog heden vindt men bij een minderheid de mening dat het zo moeilijke landbouwbedrijf (in de tuinbouw ligt het iets gunstiger) kan worden begonnen zonder aan normen van vakonderwijs te voldoen; dit, terwijl bij de zelfstandige vestiging in bijna alle overige sectoren van het economische leven wel bewijzen van vakbekwaamheid worden vereist. In feite is de vakscholing van agrariërs dan ook nog zeer ontoereikend. In 1955 bleken, zoals reeds werd besproken, slechts 41% van de bedrijfshoofden in de landbouw en 46% van die in de tuinbouw enige vakscholing te hebben gehad. Voor het overgrote deel bestond deze dan nog uit een of meer eenvoudige avondcursussen[2].

De landbouwbevolking moet het onderwijs dus wel lange tijd ondervonden hebben in het kader van versiersel van de geest, wel nuttig genoeg om de kinderen er de winterdag aan te laten besteden, maar niet meer zo spoedig er 'werk' te doen was. Dit is ook geheel begrijpelijk als men zich voor de geest haalt dat de landbouwpraktijk in het begin van deze eeuw nog vrij weinig door de moderne tijd geraakt was. De school had voor velen op het platteland dan nauwelijks te doen met het latere leven. Leren, en geestelijke arbeid in 't algemeen, was dan ook géén werken. Zelfs lichte handenarbeid kon buiten de omschrijving van werken vallen. Deze opvatting heeft zeer lang (zoals reeds werd gezien tot in de jongste tijd) kunnen voortleven. Enkele aardige illustraties hierbij zijn de volgende. Als Jo Ypma haar verhandeling over de Zuidhollanders en Westutrechtenaren in De Nederlandse Volkskarakters opent, doet ze dit door de streekbewoner te laten constateren dat het toch maar jammer is dat „zo'n goffert van een jongen" of „zo'n reuze-maid" nog op de schoolbanken zit. Zelfs in het Westland kan men dit nog heden

[1] Uit gegevens, verzameld door HOFSTEE blijkt, dat in het laatste tiental jaren voor 1900 zo'n 10-15% van de in aanmerking komende jongens geen lager onderwijs ontving; bij de meisjes was het 15-20%.

[2] De jongeren echter volgen dat onderwijs voor 80-90%. Uit hen zullen hoofdzakelijk – doch dit hangt ook van de toekomstige wetgeving af – de opvolgers komen, zodat steeds meer de toestand zal worden benaderd dat 95-100% van de zelfstandige agrariërs enige vorm van landbouwonderwijs heeft genoten, terwijl die vorm bovendien een steeds hogere wordt. Zie verder 5.3, *Tweede toets*.

vernemen. Hier werd enkele jaren geleden voor de tweede keer reeds een vakschool voor de tuinbouw opgeheven wegens gebrek aan belangstelling[1].

Te Elim-Hollandscheveld werd bij de meesten ook nog zonder meer de oude afwijzende houding gevonden. De ouders deden al zoveel voor de kinderen, vonden zij, zodat die met 14 jaar eindelijk wel eens aan het werk mochten; ze hadden bovendien het geld nodig. Enkele ouders waren echter reeds meer geavanceerd. Maar hun typerende houding was dan: „hij mag wél naar school, maar dan moet hij góed z'n best doen en áltijd overgaan; anders heb ik wel werk(!) voor hem."

Tevens illustreert dit laatste gezegde de volksdefinitie van werk. Hierbij kan nog een uitspraak uit Elim-Hollandscheveld genoemd worden (maar iets dergelijks had ook elders gezegd kunnen zijn): „bij... in Hoogeveen (assemblage van lichte apparatuur) hoef je niet te werken; dat willen de meisjes van tegenwoordig liever dan een boerenjongen trouwen."

Omstreeks 1900 was de waardering voor de onderwijzer hiermee in overeenstemming: een beste man die heel wat wist; gewoonlijk ook een man waar je naar toe kon gaan als er eens een brief geschreven moest worden of als er iets met de overheid in orde moest komen. Maar een man tevens die wat buiten het échte leven stond, niet werkte en véél vrije tijd had. Hij had bovendien 'veel vacantie' en daarbij kreeg hij zijn geld nog toe ook. In werkelijkheid, dit mag hier wel even uitdrukkelijk opgemerkt worden, heeft juist de onderwijzer omstreeks de eeuwwisseling bijzonder veel voor het platteland gedaan[2]. Op vele plaatsen was hij in feite ook een bijzonder geëerd man, waaruit blijkt dat men – dikwijls vaag – toch wel het besef had dat het belangrijk was wat hij deed. Maar dit neemt niet weg, dat de grondhouding van dit platteland toen nog vrij algemeen een vrij negatieve was. In dit opzicht deden er zich trouwens (dit bleek reeds) grote streekverschillen voor, welke hier en daar doorwerken tot in het heden. Dit komt in het volgende hoofdstuk verder ter sprake.

Hiervoor werd de a-dynamische instelling genoemd in verband met de a-intellectuele. Tevens werd opgemerkt, dat de gehele oud-plattelandse situatie er een was van uiterst geringe verandering, en dat dit op zichzelf ook een a-dynamische houding moet hebben opgeroepen, zodat deze houding bijvoorbeeld ook in de vorige paragraaf ter sprake had kunnen komen.

Er werd echter de voorkeur aan gegeven de a-dynamische houding zo direct in verband met de a-intellectuele te noemen omdat hier de gehele verbeelding – beter de afwezigheid ervan – omtrent de toekomst aan vast zit. De toekomstverwachting was

[1] Hiertegenover staat dat in de jaren veertig van de vorige eeuw Groninger boeren reeds tot de conclusie kwamen dat een boer een middelbare opleiding moest hebben (HOFSTEE).

[2] Er zou iets rechtvaardigs in steken als iemand eens het gedenkboek ging schrijven over het aandeel van de onderwijzer-hoofd-van-de-school in de ontwikkeling van het platteland. In onze literatuurlijst komen vader en zoon Sikkema voor die met hun verhaal over hoe het was en hoe het worden moest in Zwaagwesteinde al heel goed één type uitbeelden: sociaal bewogen, dag en nacht klaar staand voor wat zij organiseren, overal 'Aufklärung' brengend.

als die van het heden en die van het heden als die van het verleden. Een visionaire (seculaire) toekomstverbeelding kwam pas los met het socialisme.

Ook de a-dynamische instelling kan goed worden toegelicht door enkele vraagstukken van het heden te noemen. In het voorgaande werd reeds besproken dat het toekomstideaal van het boer-zijn vanzelfsprekend was. Het gevolg hiervan is, nu de omstandigheden grondig zijn veranderd, dat Nederland (en Europa in 't algemeen) een teveel kent aan landbouwbedrijven en vooral dat deze bedrijven gemiddeld te klein zijn voor een moderne exploitatie. In verband hiermee kan ook gesteld worden, dat de beroepskeuze op het platteland dikwijls nog zeer gebrekkig is, en vooral, dat men er te laat aan denkt. Op latere leeftijd moet dan soms nog een ander beroep en een passende scholing worden gekozen, waar dan vaak geen bevredigend resultaat mee wordt bereikt. In dit verband kan een onderzoek van het Landbouw Economisch Instituut naar de stijging en daling op de maatschappelijke ladder worden genoemd[1]. Dit onderzoek betrof zoons van boeren die niet meer in de landbouw waren en men kon vaststellen dat slechts 12% geacht kon worden maatschappelijk te zijn gestegen, terwijl 36% zou zijn gedaald. Uiteraard is de beroepskeuze thans een belangrijk onderwerp van gesprek op het platteland, maar het is opvallend hoe sterk de weerstand is die soms wordt ontmoet. Bijzonder graag legt men de nadruk op de zelfstandigheid die men als agrariër met een bedrijf geniet. Deze vergelijkt men dan bij voorkeur met arbeid aan de lopende band of iets dergelijks. Uiteraard is de conclusie dan dat men „liever kleine baas dan grote knecht" is. Zeer zeker liggen de alternatieven dikwijls ook wel wat ongunstig; maar wat men daarbij vergeet is dat men zichzelf dikwijls in de positie van ongunstige keuzemogelijkheden gebracht heeft. Overigens kunnen de vrees voor onvrijheid en de behoefte aan buitenlucht zeer echt zijn. Te Elim-Hollandscheveld kwam menig arbeider/kleine boer tot de conclusie dat hij eens op de fabriek was maar nooit weer. Maar de aardappelmeelfabriek in De Krim stond nog wel gunstig bekend, waarschijnlijk om zijn geheel agrarische sfeer.

Een ander algemeen vraagstuk dat nog in verband met een gebrek aan toekomstvisie kan worden genoemd werd enkele jaren geleden door HOFSTEE (1959) ter sprake gebracht. Het is de passieve, en zo dikwijls negatieve, houding die men maar al te vaak aanneemt ten aanzien van vraagstukken als stede-uitbreiding, recreatie-planning, streekplannen en dergelijke. In plaats van zich te realiseren dat het platteland langzamerhand veel meer functies is gaan vervullen[2] dan in het verleden en dan constructief mee te denken, keurt men soms liever af en laat men dikwijls ook de tijd voor actie voorbijgaan. Hierbij moet worden aangetekend dat het ook niet eenvoudig is in de materie van de ruimtelijke ordening, die in enkele jaren tijds tot een enorme omvang is uitgedijd, thuis te geraken en er 'vrijgestelden' (van de boerenorganisaties) voor te hebben. Tot omstreeks 1950 heeft, ook bij de overheid, gegolden dat als er grond aan het landbouw-

[1] MARIS, RIJNEVELD, 1959.

[2] Twee studies waarin het nieuwe functioneren van het platteland uitstekend tot uiting komt zijn:
KÖTTER, 1959, Landbevölkerung im Sozialen Wandel.
CONSTANDSE, 1960, Het dorp in de IJsselmeerpolders.

areaal kón worden toegevoegd, dit ook moest gebeuren. Pas daarna zijn er andere inzichten doorgebroken. Bovendien vergete men niet dat allerlei idealiseringen van het oude platteland tot voor kort nog algemeen opgeld deden. Bijna onvermijdelijk was het hierin bron bij uitstek van geestelijke en lichamelijke 'volkskracht'. Sommigen verbonden hieraan de conclusie dat het met de maatschappij (en vooral met de stad) snel bergafwaarts moest gaan als het platteland niet 'in stand' werd gehouden[1]. In politicis kon dit zelfs uitgroeien tot de beruchte 'Blut und Boden'-gedachte.

Bij zulk een stationair toekomstbeeld past uiteraard een stationaire opvoeding. Het is een bijna zuiver conditionerende opvoeding, waarbij niet het gesprek en het leervoorbeeld vooropstaan, maar het onuitdrukkelijke voorbeeld, de onuitdrukkelijke aan- en ontmoediging. De toon van het gewone dagelijkse gesprek geeft dan bijvoorbeeld aan met wie men wel en met wie men niet om kan gaan. Wat men dus ook kan zeggen is dat de praktijk hier tevens de leersituatie is. Dit levert ook het voornaamste argument aan hen die het onderwijs niet zo nodig vinden: het is 'de praktijk' niet. De jongens worden zo de mannenkant opgeleid en de meisjes de vrouwenkant. Dat de details hierbij niet worden verwaarloosd bleek ook weer in de Kempen; daar werden jongens aangemoedigd tot alcoholisch bravour, de meisjes ontmoedigd. Het zonder uitdrukkelijkheid uitgroeien tot het streektype, zij het in dit geval een tamelijk extreem type, zagen wij eveneens in het verhaal van Meester Lampelaar.

Hiervoor werd de strikte sociale controle genoemd als kracht die de conformering onder tijdgenoten bewerkstelligde. Deze conditionerende opvoeding is het verlengde hiervan. Deze bewerkt een 'volgtijdige' conformering[2]. Een juiste opvoeding stond dan ook mede onder de sociale controle, hetgeen in de Kempen bleek wat de kinderverzorging betreft. De vrouw die het advies van de familie en de buurt in de wind had geslagen en op de dokter was afgegaan, slaakte een zucht van verlichting als het goed was afgelopen. Uit haar aard is deze opvoeding ook een vrij zwijgzame. Maar de mate van zwijgzaamheid kon van streek tot streek toch weer verschillend zijn. Sillevis constateerde dit zwijgende zeer sterk voor de Veluwe; het was daar zelfs overgegaan in een tekort aan vertrouwelijkheid tussen ouders en kinderen. Er heerste volgens Sillevis een 'geest van touwtrekken' tussen hen. Wij zullen dit nog meer tegenkomen en vervolgens zien dat het een van de kenmerken is van de autoritaire karakterstructuur.

4.5 De culturele werkelijkheid

Het wil ons voorkomen dat er in de vorige drie paragrafen reeds zoveel aan de orde is gekomen en in verband gebracht dat gezegd kan worden dat het grondpatroon in grote

[1] Discussie De Vries Reiling-Wichers. M en M. 1957.

[2] Wij bemerkten dat sommigen vreemd tegen het woord 'volgtijdig' aankijken. In de bedrijfseconomie is het een gangbare term om ermee aan te geven dat men een opvolging van zaken in de tijd bedoelt. Er lijkt ons geen enkel bezwaar tegen te kunnen bestaan het hier ook te gebruiken.

trekken is blootgelegd. Waar het in deze paragraaf dan nog op aan komt is duidelijk te maken dat de oude plattelandsbeschaving, met de gevonden hoofdlijnen als kern, een eigen leven heeft gekregen, of een eigen werkelijkheid was voor de dragers ervan. Weliswaar zagen we dit op onderdelen reeds telkens, maar het verdient toch nog wel enige afzonderlijke aandacht. Het gaat hier, zoals men ook kan zeggen, om het sui-generis aspect van de oude plattelandsbeschaving.

Hierbij kan worden opgemerkt dat dit er voor elke beschaving is. Maar in een samenleving waarin gecumuleerde wetenschappelijke kennis, onder meer van de cultuur zelf, afwezig is, de sociale controle sterk is en er een wijdverspreide a-intellectualiteit heerst, heeft het natuurlijk een geheel eigen karakter. Dit is tevens het wezen van de onzelfstandigheid van deze gehele beschaving, waar we nog op terugkomen.

Het eenvoudigst zal men het inzicht dat dit eigen leven bestond bereiken, alsmede het karakter ervan inzien, als men zich enkele vragen gaat stellen. Zou de oude Kempenlander bijvoorbeeld hebben kunnen redeneren: „Merkwaardig, dat wij ook de versierselen van onze gebruiksvoorwerpen afdoen; wij zijn toch wel consequent sobere lieden!", en vervolgens: „De soberheid is ons gaan regeren in plaats van dienen!". Zulk een redenering was hem beslist onmogelijk, zoals reeds uit het versierselenvoorbeeld zelf blijkt. Het is ook uit vele andere voorbeelden gebleken, vooral die waarin een zekere naïviteit of onnozelheid voorkomt.

Van belang is hierbij aan te tekenen, dat dergelijke redeneringen ook aan de herenzijde moesten ontbreken. Men was daar gewoonlijk ook niet in staat op te merken dat men het toch maar goed voor elkaar had zonder meer gehoorzaamheid te verlangen en tevens te menen dat men hiervoor van Hogerhand was aangesteld. De gehele beschaving heeft dus, aan beide zijden van de standslijnen en opgebouwd langs enkele hoofdlijnen, een sterke onbewustheid. Men moet de grondslag ervan als het ware zijn vergeten. Daar berust ongetwijfeld ook op dat, wat men in de verschillende delen van de wereld van elkaar zag, gewoonlijk zaken waren als 'vreemde' taal en godsdienst, 'vreemde' gewoonten en voedsel, enzovoort, hetgeen dan óm die vreemdheid belachelijk werd gevonden. Men had de eigen vormen dus volkomen 'verinnerlijkt' tot iets natuurlijks en vanzelfsprekends. Men had voor dit alles ook eeuwenlang de isolatie en de tijd gehad.

Maar ook op andere wijze blijkt deze eigen werkelijkheid. Hier moet worden herinnerd aan het feit dat het merendeel van onze voorbeelden van vér na 1900 stamt, vele zelfs uit de jaren vijftig. Het zal de lezer genoegzaam voor ogen staan dat er na 1900 een geheel andere basissituatie was ontstaan dan er omstreeks 1900 en zeker daarvoor nog bestond. Dit betekent dan dat de beschaving van het platteland in al die 'nagekomen gevallen' nog niet mee was veranderd. Het waren voorbeelden van nahinkende beschaving of van 'cultural lag', en dan tevens demonstraties van het als een zelfstandige werkelijkheid voortbestaan van die oude beschaving. In het bijzonder herinnere men zich de gebrekkige scholing, de gebrekkige beroepskeuze, en in het algemeen de passiviteit van de oud-agrarische bevolking in vele zaken; voorts het achterblijven van het vakmanschap hier en daar. De Noordelijke Veluwe is een goed voorbeeld van een streek die in zijn geheel nog sterk in de oude cultuursituatie vastzit, terwijl iets dergelijks

min of meer kan gelden voor diverse andere streken van het land. Meestal heeft elke streek wel in enkele opzichten de oude tijd vastgehouden. Maar met hoeveel meer reden zal men dan niet aan moeten nemen dat de bestaande beschaving op zichzelf een onontkoombare werkelijkheid was toen de oude omstandigheden nog geheel en al golden. Het zijn vooral die nahinkingen geweest, en de vraag waar die eigenlijk aan refereerden, die tot de poging hebben geleid in dit boek de gehele oude beschaving 'op te rollen'.

Wat eveneens duidelijk zal zijn is dat dit eigen leven van de oude beschaving, hoewel blijkend uit al zijn uitingen, toch voornamelijk berust op de hoofdlijnen die in de eerste plaats betrekking hebben op de grondsituatie, en dus dat de in het voorgaande gevonden hoofdlijnen inderdaad de kern vormen van de oude beschaving. Dit betekent dan tevens dat er een cultuurscheppende werking aan deze hoofdlijnen kan worden toegekend. Met het oog hierop kan men deze danook 'middellijke oorzaken' van verdere beschaving noemen, of, in navolging van MANNHEIM, principia media[1]. Mannheim bedoelde hiermee allerlei wetmatigheden van beperkte werking; veelal naar tijd en plaats specifiek. Daar hebben we hier ook (zij het voor een rúime tijd en voor een rúime plaats) mee te doen. Aangezien deze principia media wel het typerende vormen van wat er in dit hoofdstuk aan de orde is gekomen, is het begrip tevens als ondertitel voor dit gehele hoofdstuk genoemd. Als principia media kan men aanwijzen: de beginselen van de arbeidzaamheid en de soberheid, de patriarchaliteit, de sexuele terughoudendheid, het strikte huwelijk, het wantrouwen en de minderwaardigheidsgevoelens ten opzichte van de buitenwereld, het conformisme in de binnenwereld, de a-intellectualiteit, enzovoort.

De beschavingscheppende werking van deze hoofdlijnen werd met een mooi voorbeeld reeds ontmoet bij de bespreking van het Oude Kempenland. Het alcoholisme werd daar beschreven als vermoedelijk ontstaan uit de dominante positie van de man (uitgegroeid tot 'een man moet wat worden gegund') en de sociale druk van de binnenwereld, waardoor iedereen moet 'meedoen'. Maar nog aardiger is dit voorbeeld als men constateert dat het alcoholisme op zijn beurt moet zijn gaan optreden als middellijke oorzaak in tweede aanleg. De Kempische bevolking zal wars mogen heten van alle lust tot mishandelen en doden. Voor de kerk gelden deze ook als zware zonden. Maar in dronkenschap bedreven gelden deze daden vrij laconiek als respectievelijk een 'ongeluk' en een 'ramp'. Waar alcoholisme wordt geduld, soms zelfs aangemoedigd, moet men met deze dingen – de principia vitalia – de hand ook wel wat lichten.

Velerlei verschijnselen kunnen aldus in termen van deze middellijke oorzaken, worden geanalyseerd en verklaard[2]. Zo vertelde ons een psychologe van een geval dat

[1] MANNHEIM, herdruk 1949, blz. 177-187.

[2] Men zal echter ook op moeten passen genoegen te nemen met een analyse tot aan de middellijke oorzaken. Dit gehele boek waarschuwt er al voor dat dit hoogst misleidend kan zijn als men niet tevens bevroedt wat deze betekenen. Een verklaring uit middellijke oorzaken is ook niets anders dan de verklaring van cultuur uit cultuur, terwijl het voor de hand ligt dat men de verklaring dikwijls moet funderen in wat niet of niet helemaal cultuur meer is of in elk geval uit een begrepen cultuurverband. Pas wanneer men ook fundamenteel kan peilen vermag men oorzaken als middellijk te herkennen en te beoordelen wat voldoende is voor de analyse in een bepaald geval.

Dit brengt ons weer op de bezwaren tegen de tegenwoordige sociologiebeoefening: men doet weinig moeite voorbij de middellijke oorzaken te komen, waardoor men deze ook niet eens kent en herkent. Men krijgt dan

zij na de tweede wereldoorlog van nabij had meegemaakt en dat een jongeman betrof uit een gegoede en ontwikkelde boerenfamilie in de Achterhoek. Wij geven dit geval meteen in haar interpretatie. Deze jongeman zou in de stad naar de middelbare school gaan. Dat wilde hij wel, want in de stad wonen allemaal mensen die niet werken en zulk een herenleven stond hem óók wel aan. Hij werkte dus niet voor school met het gevolg dat hij bleef zitten. Toen werd hij bij een leraar in huis gedaan. Ook dat wilde hij wel, want dan kon hij nog vollediger deelnemen in het stads- en herenleven. De leraar wist hem echter aan het werk te krijgen, zodat hij goede resultaten behaalde. Maar toen wilde hij niet langer naar deze stadsschool. Hij had ontdekt dat men overal moest werken en toen ging hij maar liever naar de middelbare landbouwschool. Daar behaalde hij eveneens goede resultaten. Spoedig daarop kon hij het ouderlijk bedrijf overnemen waarop hij een goede boer bleek te zijn. Nog tamelijk jong werd hij ook een leider in zijn omgeving.

Men zal bemerkt hebben welke middellijke oorzaken hier in het spel waren. De jongeman had blijkbaar geen last (althans niet direct) van minderwaardigheidsgevoelens. Maar hij zat wel vast aan de – inmiddels stereotype geworden – oude beelden omtrent de stad en het herenleven. Ook zij nog eens de aandacht erop gevestigd, dat het niet zozeer het directe milieu (het gezin waar hij uit kwam) zal zijn geweest dat deze beelden bij hem had gewekt, maar vooral de wijdere omgeving. Pas toen hij deze beelden kwijt was en hierdoor een directe aansluiting kreeg op de tegenwoordige omstandigheden, kon hij zich tot een actief persoon ontwikkelen.

Nog een voorbeeld betreft een situatie die in de jaren vijftig door de voorlichtingsdienst in de Betuwe werd aangetroffen bij de fruitteelt. Deze moest nodig vernieuwd worden. Het lag dan voor de hand in de eerste plaats te denken aan het niet hebben kunnen bijhouden van de economische veranderingen door de bevolking; het vastzitten dus in de beschreven economische opvattingen. Bij onderzoek bleek echter dat zij die het merendeel van de fruitopstanden bezaten veelal ook degenen waren die in het algemeen nog het sterkst oud-plattelands dachten. Ook de 'slachtoffers' bij uitstek van die

het soort sociologiebeoefening dat er van uit gaat dat plattelanders nu eenmaal zus en katholieken nu eenmaal zo zijn. Veranderingen op het platteland en in de katholieke wereld kan men aldus niet volgen en dus ook geen beleiddienende sociologie leveren, terwijl het vele onderzoek dat er gebeurt (men kan zijn geld dus toch wel kwijt) niet meer is dan ondergeschikte-punten (beperkte-doelstellingen)-onderzoek waar de meer wezenlijke gezichtspunten natuurlijk aan ontkomen.

Waartegen hier dus ook gewaarschuwd wordt is het 'middlerange' geroep dat zovelen hebben aangeheven in de sociale wetenschap. Is het dat men telkens wat wij hier middellijke oorzaken noemen wil leren kennen, dan blijkt dat men deze niet los kán kennen. Is het dat men toch grotere gehelen wil overzien, dan geldt dat de aanpak veelal verkeerd of in elk geval eenzijdig is, daar deze mode-roep in nauw verband staat tot een andere, namelijk die om 'teamwork' (het Nederlands gaat er ook al zo op vooruit de laatste tijd) van 'specialisten'. Inderdaad is er wel grote behoefte aan middlerange (of principia media, maar Mannheim moet hier beslist buiten worden gelaten), maar wat ook duidelijk moet zijn is dat deze alleen in een wisselwerking tussen onderzoek en theorie kan ontstaan. En dan niet tussen dit onderzoek en wat formeel-abstracte theorie zoals de vakmode dán nog weer naar voren brengt (het Parsoniaanse abacadabra), maar tussen dit onderzoek, de historisch georiënteerde theorie en dán pas de formeel-abstracte theorie als dienstverlenende derde. Omdat het kernstuk, de historische oriëntering, hieruit mist is de huidige vakbeoefening zo ontstellend onvruchtbaar, waardoor het roepen om dit en om dat dan weer kan aanhouden.

oude beschaving, de vrijgezellen, waren zeer ruim onder hen vertegenwoordigd. Daardoor had het fruit in het algemeen ook een wat ouderwetse waarde als beleggingsobject en als zinnebeeld voor vermogendheid en grote-boer-zijn. Langs deze weg was het dan gekoppeld aan de standentegenstelling van de kleine tweedeling en aan de verstarring en het conservatisme dat daar ook direct van uitgaat. Wat men dus kan zeggen is dat, behalve de oude economische opvattingen, ook het principium medium van de kleine tweedeling in het spel was. Het spreekt vanzelf dat een voorlichting in dit geval anders moet zijn dan bij een louter economisch object, alsook dat de verwachting van resultaten zich over langere jaren uit moet strekken dan in het eenvoudiger geval (WICHERS, 1958). Tevens ziet men hier nog weer eens hoe totaal de cultuur 'bezit' genomen heeft van de betrokkenen en hoe deze in het gehele doen en laten doorwerkt, dus op zichzelf een werkelijkheid is.

Dit waren slechts enkele voorbeelden waarmee de cultuurscheppende werking van de hoofdlijnen, en daarmee het 'geraamtevormende' ervan, is aangegeven. Tevens laten deze voorbeelden nog eens zien hoe groot de verscheidenheid van gevallen is die er zich rondom deze hoofdlijnen voordoet. Er is een eindeloze schakering van combinaties en resultanten, terwijl de hoofdlijnen zelf daarbij allerlei verschillende accenten kunnen krijgen.

Maar ook zal het inzicht wel levendig zijn geworden dat het voor een algemene analyse weinig zin meer heeft nóg meer gevallen uit te werken. Het gaat inderdaad steeds om hetzelfde (ons uitgangspunt voor dit hoofdstuk) terwijl andere schakeringen meestal meer met het specifieke, of ook het toevallige, in de streekgeschiedenis samenhangen en dus zonder de kennis hiervan niet verder te begrijpen zijn. Onder een ander gezichtspunt zal trouwens in het volgende hoofdstuk nog wel weer het een en ander ter sprake komen. In hoofdzaak kunnen we hier onze taak dus als geëindigd beschouwen.

Toch besluiten wij deze paragraaf nog niet, zomin als dit hoofdstuk, maar stappen over op iets dat zeer goed in het hier aan de orde zijnde verband kan worden behandeld, doch op zichzelf veeleer tot het volgende hoofdstuk behoort.

Het spreekt wel vanzelf dat dit spel van ontmoeting der principia en hun resultantevorming – ook compromisvorming – zich niet alleen afspeelt binnen de sfeer van het plattelandse grondpatroon alleen, maar ook tussen de hoofdlijnen van dit patroon en die uit de hogere beschavingssfeer die in het vorige hoofdstuk werden behandeld. Voorts zal het duidelijk zijn dat de principia media uit de hogere cultuursfeer zich vooral institutioneel uiten of sterk institutioneel gedragen worden. Voorop staat dan natuurlijk de overherigheid met zijn directe instellingen, o.m. de overherige staat, zodat wij ook komen in de sfeer van wat meer spectaculair 'geschiedenis gemaakt' heeft. Dit is de sfeer van de 'media historica', waartoe behalve het meer institutionele ook kan behoren het historisch-geografisch karakteristieke (waarin het institutionele iets meer op de achtergrond staat, doch waarvoor als zodanig mensen ook weer werken of er rekening mee houden). Als van belang voor het volgende hoofdstuk en aanwijzend welke modaliteit de verschillende hoofdlijnen uit hogere en lagere cultuur erin hebben aangenomen noemen we:

- protestantisme: gezagsdenken (velen moeten op hun beurt ergens gezag uitoefenen), patriarchaliteit, arbeidzaamheid, soberheid, relatief individualisme.
- rooms-katholicisme: gehoorzaamheidsdenken (min of meer als gezagsdenken, doch het accent op de gehoorzaamheid die elke gezagsverhouding meebrengt: allen onderworpen aan het absolute gezag van de kerk), patriarchaliteit, sterk projectieve religiosering van het leven, collectivisme.
- zeeprovincie: (tegenover landprovincie) relatief economisch realisme, relatief individualisme.
- landprovincie: gemeenschapsdenken, striktheid.

Minder institutioneel (reeds meer van een afgeleid karakter; reeds meer passieve resultante) maar niettemin invloeden van historisch karakter en met eigen doorzettingstendenties, zijn:

- feodaloïde landbevolking: patriarchaliteit, wantrouwen en minderwaardigheidsgevoelens, sterk a-intellectualisme, a-dynamisme.
- non-feodaloïde landbevolking: realisme (gemakkelijk voeling houdend met de werkelijkheid; daar niet zo gemakkelijk van af te brengen), relatief dynamisch.
- grote boeren (bij standendeling onder zeeprovincieomstandigheden): patriarchaliteit, arbeidzaamheid, relatief individualisme.
- arbeiders (zelfde omstandigheden): armoededenken en bestaansangst, sterk a-intellectualisme en a-dynamisme.

En ook hiermee is het spel van de ontmoeting der tendenties niet afgelopen. Het blijft zo dat er een steeds doorgaand cultuurproces is dat de gehele beschavingsruimte (talloze circuits vormend als het ware) voortdurend vult. Ziehier nog hoe enkele van deze media historica of media historica-achtige cultuurformaties elkaar – soms als duidelijke tegendelen, zoals protestantisme en non-feodaloïditeit – ontmoeten en dan weer de een of andere verdere resultante of een compromis vormen:

- Groningse arbeider: behalve arbeider van oorsprong ook een non-feodaloïd, maar omstreeks 1900 als type óf gereformeerd en relatief dynamisch, óf buitenkerkelijk en dynamisch.
- Zeeuwse of Zuidhollandse arbeider: omstreeks 1900 als type protestant-bevindelijk (Gereformeerde Bond, secte, conventikel) óf rooms (en dan niet onwaarschijnlijk een liefhebber van boetpredikers). In beide gevallen geheel en al een arbeider-feodaloïd.

Wat we hier zagen is dus iets van de meer systematische aard van wat er in het volgende hoofdstuk nog aan de orde moet komen, alsook iets van de wijze waarop hogere en lagere cultuur zich met elkaar in een wisselwerking kunnen bevinden en complementair worden.

4.6 Het grondpatroon

Het moet nu dus ook mogelijk zijn een samenvatting te geven van het grondpatroon, of, zoals in de aanhef van dit hoofdstuk werd gesteld, van het aspect: „het is overal hetzelfde". Doch alvorens dit te doen willen wij nog een blik slaan op de literatuur.

Er is veel literatuur over de boer, de plattelander, ook in Nederland[1]. Maar wat hier de belangstelling moet hebben is een cultuur-anthropologisch werk. De plattelander heeft namelijk ook onder de cultuur-anthropologen, vooral in de Verenigde Staten, de aandacht getrokken. Het was Robert Redfield, reeds in hoofdstuk 1 genoemd, die hem in de jaren vijftig ging bespreken. Het aardigste werk dat dit heeft opgeleverd is, voor zover wij overzien, het boekje van Redfield zelf: Peasant Society and Culture. Dit is tevens het hier te bespreken werk. De peasant is in de Angelsaksische literatuur ongeveer wat hier de drager van de oude plattelandscultuur is. De moderne plattelander noemt men 'rural' of 'farmer'.

Redfield's boek bevat veel bijzonderheden die hier de moeite waard zijn. Ze kunnen de hier verkregen resultaten in een wat ruimer licht stellen. Zo constateert hij dat de peasant in hoofdzaak een verschijnsel is in samenlevingen met een dubbelcultuur. Behalve de lowculture van de peasant zelf is er dan ook een highculture. Hij gebruikt ook wel andere benamingen, maar die zijn hier niet belangrijk. Voorts wijst Redfield ook op de complementariteit van beide, daar de highculture gewoonlijk een herencultuur is, welke uit de aard der zaak niet denkbaar is zonder 'volk'. Vervolgens constateert hij dat deze situatie zich algemeen voordoet in Europa en Azië en, vooral sedert de Spaanse conquistadores, ook in Amerika, speciaal in Midden- en Zuid-Amerika. Het voorkomen van de peasant dekt dus tevens ongeveer de gebieden in de wereld waar 'hogere beschaving' voorkwam; de peasantry vormde de niet al te primitieve onderlaag voor deze hogere beschaving[2]. Na wat er uit Rüstow's werk werd besproken en na de

[1] Een voorbeeld is van den Berg (1949), Het Karakter der Plattelandssamenleving. Een predikantenwerk dat kennelijk het Oosten van Nederland als ideaaltypisch uitgangspunt neemt. Ook in de Duitse literatuur vindt men veel, dikwijls met een flinke scheut romantiek en volksverering erbij.

Maar zeker mag niet verzuimd worden hier te noemen Thomas en Znaniecki, The Polish Peasant in Europe and America. Ook zonder het geduld op te brengen de ongeveer 2300 bladzijden van dit werk door te gaan ziet men reeds spoedig dat hier de eeuwige peasant tot in de fijnste trekken toe wordt getekend (en gedocumenteerd). Het is goed werk, waarin men onder meer ook de enorme invloed van het gemeenschapsdenken op de peasant vindt beschreven. Tegen deze algemene achtergrond komen ook talrijke individuele personen prachtig uit. Bijvoorbeeld de maar wat in de Amerikaanse samenleving rondstropende Wladek die even wezenlijk ongeschikt was voor deze samenleving als de oude Kempenlander voor het Roergebied. Ten onder gaat hij echter niet. Maar zijn broers hadden een betere opvoeding gehad, want zo hadden de ouders gedacht, dan kunnen die later voor ons zorgen. Kijkt men naar de huidige 'rural sociology' in de Verenigde Staten, dan is dit werk blijkbaar te goed geweest voor Amerikanen. Per definitie zo ongeveer kijkt men daar ook niet naar anthropologen als bijvoorbeeld Redfield.

[2] Hoe primitiever de onderlaag, hoe meer kans natuurlijk op ook een primitieve overheersing (al lijkt de situatie in Zuid-Amerika evenveel op het omgekeerde) en hoe minder kans op een ingewikkelde, aaneensmedende, complementariteit zoals zojuist werd beschreven. Een meer geavanceerde overheersingsverhouding kan ook een ontwikkeling van de peasantry inhouden, hetgeen in Europa zeker het geval was. Hier kan worden herinnerd aan de invoering van het zogenaamde drieslagstelsel in de landbouw door toedoen van Karel de Grote, aan de vlucht die de Vlaamse landbouw nam toen daar in de middeleeuwen de steden bloeiden, aan de wijd en

principiële uiteenzetting over de ontstaanswijze van de heren- en volkverhoudingen, de worteling hiervan in een alzijdige zwakte van gezeten agrarische bevolkingen in het algemeen, zal ons dit niet meer verbazen. Wat wij dus zien is opnieuw een aanwijzing dat de plattelander blijkbaar ook op wereldschaal is overspeeld geraakt.

Een volgend belangrijk punt in Redfield's boek is de beschrijving van de peasant-cultuur als zodanig. Als basis hiervoor neemt hij drie werken over plattelanders, waaronder merkwaardigerwijs het 600 jaar vóór Christus door Hesiodus geschreven Werken en Dagen dat over de Boeotiërs in het oude Griekenland handelt. Verder kiest hij het omstreeks 1900 spelende Change in the Village van George Bourne; dit speelt in Surrey in Engeland. Tenslotte betrekt hij zijn eigen studie over de Maya-Indianen in Yucatan (Midden-Amerika) in de vergelijking.

De beschavingspatroon-elementen die Redfield telkens terugvindt zijn:

- intieme en eerbiedige houding ten opzichte van de bodem
- het denkbeeld dat landbewerking goed is en handel niet zo goed
- het gelden van arbeidzaamheid als grote deugd
- het plaatsvinden van een huwelijk na zakelijke overwegingen. Er is wel een groot piëteitsgevoel. Overspel is nagenoeg ondenkbaar; voor zover het voorkomt is het hoogst ergerlijk en belachelijk. Voorhuwelijks sexueel verkeer komt veel voor, maar men draagt de eventuele gevolgen.
- kinderen zijn een economisch belang
- er is een sterke hang naar soberheid
- men onderdrukt sterke gevoelens. Er is een uitgesproken afkeer van geweld, agressiviteit en uiterlijk vertoon. Bravour in sexuele zaken ontbreekt.
- locale kennis is zeer belangrijk
- men heeft een zeker zelfrespect maar in de wetenschap dat men armer en ruwer is dan de 'heren'
- men is geneigd de wettelijkheid te erkennen van een duidelijke sociale gelaagdheid; peasants zijn zelden revolutionair. Indien zij in aanraking komen met 'hogere kringen', dan blijkt het streven om de allures ervan over te nemen zeldzaam.

Deze punten werden door Redfield in een correspondentie onder de aandacht gebracht van vakgenoten. Zij betwijfelden deze slechts weinig. Wel bereikten hem enkele aanvullingen en uitzonderingen.

Het voornaamste uitzonderingsgeval werd door kenners van het platteland rondom de Middellandse Zee gerapporteerd. Met name de Zuiditaliaanse, de Andalusische en de Syrische boer – alle drie meestal kleine en arme boeren – werden genoemd als dragers van

zijd erkende deskundigheid (eerst ontwikkeld door enkele kloosterorden) die de Hollanders, onder grafelijk bestuur staande, in de ontginning van waterrijk land bezaten, aan de vlucht van de Engelse landbouw nadat de Engelse adel op de grens van de Nieuwe Tijd zijn positie op het platteland nog eens extra had verstevigd. Nog in de vorige eeuw waren het, zoals we zagen, de heren die getracht hebben de vernieuwing in de landbouw op gang te helpen.

afwijkende houdingen. Soms zijn deze boeren ook geen bewoners van het platteland in een zeer strikte zin, maar wonen zij in kleine – soms op heuveltoppen gelegen – agrosteden of in stadachtige dorpen. In deze streken zou de liefde voor het land ontbreken, terwijl de arbeidzaamheid er geen primaire deugd is. Voorts zijn ook de soberheid en de afkeer van geweld er in veel mindere mate aanwezig. De sexuele 'heldendaad' staat er zelfs hoog aangeschreven. Een van de correspondenten omschreef het sexuele voor deze boeren als „the only way we know to enjoy life". Het geweld, vooral de wraak, viert er soms hoogtij.

Redfield tekent hierbij aan dat het Middellandse-Zeegebied een gebied is van zeer oude stadsculturen en voorts dat men ook in de highculture rondom dit bekken (als ook in andere; men denke aan de Arabische cultuur die ook tot de Middellandse Zee reikt) dezelfde houdingen kan vinden. Via Spanje zijn deze ook in Latijns-Amerika terecht gekomen. Als voorbeeld noemt hij de plattelandse ladino (kleurling) van Guatemala. Deze kan de hoffelijkheid en de lichtgeraaktheid ten toon spreiden van een Spaanse ridder. Zijn Indiaanse medebewoner van hetzelfde dorp mist dit.

Een correspondent uit Zweden meldt dat daar de arbeidzaamheid weliswaar een grote deugd is, maar niet wordt begeleid door een liefde tot de arbeid als zodanig. Die arbeid is veeleer een plicht die voortvloeit uit het gevoel dat het nu eenmaal niet anders kan.

Kijken wij nu naar Nederland dan kan eveneens geconstateerd worden dat deze punten in het algemeen heel juist weergeven wat hier als plattelandsbeschaving gold. Slechts op één punt moet hier een correctie worden aangebracht, waarvan wij wel overtuigd zijn dat die niet een uitzondering of een aanvulling betreft, maar algemeen geldig is. Het gaat over de waardigheid, het zelfrespect, van de plattelander. Wij behoeven het volgende hoofdstuk niet meer af te wachten om te kunnen stellen dat deze houding niet zonder meer die van waardigheid is, maar in elk geval dikwijls mede de compensatie van minderwaardigheid en soms zelfs de verinnerlijkte minderwaardigheid zelf is: het zichzelf zo goed vinden in zijn rol van kleine man. Geheel onbekend blijkt dit Redfield trouwens ook niet te zijn blijkens zijn wijze van stellen, maar het mocht toch wel even duidelijker naar voren komen. Overigens dus: geheel accoord met dit lijstje.

Merkten wij hiervoor de universeel overspeelde peasant op, hier zien wij de universele peasantbeschaving. Of overstappend naar Durkheim: hier zien we het plattelandse type van société mécanique als een universeel verschijnsel. Blijkbaar – en wie zou anders verwachten – hebben mensen zich dus ook overal op ongeveer dezelfde wijze hun omstandigheden gerealiseerd en er zich aan aangepast. Maar nu men het constateert is het toch ook frappant.

Verwonderlijk is het danook helemaal niet dat dit vóór Redfield reeds aan menig auteur is opgevallen. Redfield haalt enkele van hen aan:

– „From the most Western point of Ireland to the plains of Russia there is always this

imperturbable sameness" (Oscar Handlin bij de waarneming van immigranten in Amerika).
– „The real link between East and West is the peasant; he is as old as civilisation itself"[1].

Niettemin kan men opmerken dat er aan de meer concrete vergelijking van alle delen van de wereld met hogere beschaving bij Redfield nog al wat ontbreekt. Bovendien zal menig lezer tegenover de zojuist aangehaalde uitspraak over Oost en West het bekende gezegde van Kipling te binnen schieten: „East is East and West is West, and never the twain shall meet". Hieruit blijkt dus wel dat het onderwerp door Redfield niet uitputtend is behandeld, wat hij zich ook niet heeft voorgesteld. En vanzelfsprekend zou het ons zeker ook te ver voeren te trachten het te voltooien. Maar niettemin mogen er, terwille van een zo helder mogelijk zicht op de plattelandsbeschaving in Nederland (en Europa), nog enkele opmerkingen worden gemaakt over Azië en, voor zover zich over gezeten en niet al te primitieve bevolkingen uitstrekkend, de gebieden van de Islam in Afrika. Wat uit de zeer omvangrijke literatuur[2] over deze delen van de wereld meteen opvalt is dat de maatschappelijke totaalstructuren waarin het platteland is opgenomen, hoewel onmiskenbaar overherig, toch zeer aanzienlijk van de Europese kunnen verschillen. Ook de ideologische begeleiding is vaak een sterk andere. Of, om met een term te spreken die hiervoor werd ingevoerd, de media historica zijn er vaak zo sterk anders. Als voorbeeld neme men het kastenstelsel in India. Dit tezamen met de vaak uitvoerige exogamieregels per kaste geeft al een heel ander patroon van overheersing, familieverkeer enzovoort dan in Europa.

Maar wat we bij de plattelander zelf in zijn dagelijkse doen waarnemen zijn dan toch weer dingen als: de hoofdrol die de bodem speelt bij alle overwegingen en onderhandelingen over het (dan tevens weer zakelijke) huwelijk; de neiging om de beslissingsmacht over wat er met de bodem moet gebeuren voor het familiehoofd te reserveren; de schande die dit hoofd over zich haalt om (al was de nood ook nog zo hoog) bodem te vervreemden. Voorts het respect voor het produkt van de bodem (de Mohammedaan die op brood trapt is, ook al gebeurt dit per ongeluk, zwaar zondig). Dan natuurlijk weer het gezag van de man over de vrouw (soms tot het punt dat die vrouw formeel 'niets' meer is; soms is zij het ook die juist de zwaarste veldarbeid verricht en de zwaarste lasten draagt). Verder het absolute gezag van ouders over hun kinderen (soms zelfs de oudervering) en speciaal over het meisje, waar men soms ook niet goed raad mee weet (wat dan weer kan uitlopen op het verkopen of zelfs doden van dochters). Vervolgens

[1] Toevallig stuitten wij op Revolutionary Peasants van de Indiase politicus Prof. N. G. RANGA (New Delhi, 1949). Deze vindt ook dat de peasants van overal ter wereld hetzelfde zijn en wil hen dan in een soort Marxiaanse internationale verenigen, teneinde hun juk af te schudden. Afgezien ervan dat hem de nieuwste ontwikkelingen in Europa kennelijk zijn ontgaan, is het duidelijk waarom dit nooit is gelukt en ook nu niet zal gelukken. De peasant is, zoals ook Redfield blijkt te constateren, geen revolutionair, maar, mede omdat hij altijd nog wel iets te verliezen heeft, eerder een gevangene.

[2] Veel hiervan vindt men verzameld in CHIVA, Rural Communities, 1958. Periodiek overzicht van verschenen literatuur: GEERTS, Studies in peasant life, Biennial Review of Anthropology, 1962. Bij wijze van voorbeelden noemen wij nog: AMMAR, Growing up in an Egyptian Village, 1954; DUBE, Indian Village, 1956; YANG, A Chinese Village, 1947.

hier en daar de neiging van de ouders om het er op middelbare leeftijd van te gaan nemen (aan het sociale leven deel te gaan nemen, dat dan ook min of meer voor hen gereserveerd is) en het op hun kinderen aan te laten komen. En tenslotte, om deze willekeurige opsomming te beëindigen: de neiging om dit alles godsdienstig te vatten en er een sterke repressiviteit in te leggen (ook per ongeluk kon men, zoals we zagen, God beledigen, terwijl zijn straf er niet minder om zou zijn).

Men zal begrepen hebben dat het hier opgesomde niet mag gelden als hét beeld van de Afro-Aziatische wereld. Daarvoor hebben ook wij veel te weinig grondslag in onderzoek en literatuur, zodat met name de plaats van de extreme vormen die genoemd werden wel onbekend moet blijven. Maar het gaat hier ook veeleer om enkele inzichten waarbij de representativiteit niet zo belangrijk is. Het eerste is wel, dat men soms toch te hoog in de boom van de abstractie gaat zitten als men de universaliteit van de peasantbeschaving stelt. Het moge zeer zeker zo zijn dat wij ook hier allerlei thema's gemakkelijk herkennen, maar hun uitwerking, de accenten die ze krijgen, kan toch zeer verschillend zijn. En vooral als ze in uitersten worden doorgetrokken kunnen ze diep doorwerkende repercussies hebben. Ten aanzien van Oost en West betekent dit dus ook dat er twee zijn die gelijk hebben: degeen die zegt dat het overal hetzelfde is én de ander die de ontmoetingsonmogelijkheid stelt. De laatste is dan natuurlijk de prakticus die de dingen in hun ogenblikkelijke verband ziet.

Keren we hiermee terug naar Nederland, dan moeten we zeggen, dat het zojuist genoemde meer praktisch-directe gezichtspunt hier ook reeds geldt. Ook de Nederlandse plattelander kon zich, zelfs zonder dat er van godsdienst en andere institutionele verschillen sprake was, al in hoge mate misplaatst voelen als hij (zij) door huwelijk of om andere reden in een andere streek terecht kwam. Dit kon bovendien het gehele verdere leven voortduren. Wat men hier ziet is dat men zich zelfs nuanceverschillen in gewoonten en mentaliteit – a-intellectueel en onberedeneerd opgevoed als men was – reeds niet eigen kon maken, laat staan de grotere verschillen die internationaal gelden.

Voorts willen wij nogmaals wijzen op het Zuideuropese platteland, hoezeer dit (in Italië ten zuiden van Milaan, men zegt ook wel Rome; in Frankrijk ten zuiden van de Loire; in Spanje ten zuiden van Barcelona) tot een Middellandse-Zee-cultuurgebied behoort[1]. Ook hier dus uiterste vormen, zoals het vervloeken van de arbeid op het veld (de paradijsvloek uit de bijbel moet deze mensen uit het hart gegrepen zijn), het nederiger worden van de positie van de vrouw, de angstvallige bewaking van het meisje, enzovoort. Wat zijn ethiek betreft heeft dit platteland dus iets wat het christendom al niet vreemd is, maar nog sterker is uitgewerkt in de Islam[2].

Redfield bracht dit, zoals wij zagen, in verband met de oude stedenculturen rondom die Middellandse Zee. Het lijkt ons echter waarschijnlijker dat vele duizenden jaren van

[1] Ook hier is veel literatuur over. Wij beperken ons hier tot het noemen van BANFIELD, 1958, The Moral Basis of a Backward Society, en WICHERS, 1964, 'A-moral familism' reconsidered.

[2] Het christendom heeft, zoals bekend, zich veeleer geconstitueerd en geconsolideerd naar de toestanden in het zich naar het Noorden sterk uitbreidende Frankenrijk.

sociaal wanbeheer[1] (wat een stedenrol niet uitsluit) hier directer mee te maken heeft. Die plattelandsbeschaving is immers duidelijk een heren-imitatie-beschaving, en waar zou die anders door zijn ontstaan of in elk geval in stand gehouden zijn dan door een voortdurende afstoting van boven af. Het tragische is bovendien dat de situatie van imitatie en afstoting ook bijna elke geleidelijkheid (al was het voorlopig maar een soepeler complementariteit van de instellingen van hogere en van lagere cultuur, maar álles ligt hier in uitersten) uitsluit. Geen wonder dat wat we hier in deze tijd zien is: Europa's probleemgebied nummer één.

Keren wij opnieuw terug naar Nederland, dan kan, meer op de aard van de behandeling in dit boek afgesteld, de volgende samenvatting van het grondpatroon worden gegeven. Hierbij wordt gebruik gemaakt van het schema van cultuursectoren dat in het eerste hoofdstuk werd besproken.

Arbeid en Bodem. De plattelandsbevolking heeft zich geheel en al ingesteld op de onontkoombaarheid dat men moest bestaan van de bodem en dat men deze direct en moeizaam moest bewerken. Ze is dit lot zelfs lief gaan hebben, waardoor ze ook van de bodem en van zijn voortbrengselen houdt, terwijl de arbeidzaamheid en de soberheid als grote (en consequent doorgevoerde) deugden zijn gaan gelden. Soms is het handelen ook zeer direct ingegeven door de armoede die zo gemakkelijk met het zuiver agrarische leven gepaard gaat. Voor anderen is de armoede meer een indirect oriënteringspunt.

Huwelijk, gezin en familie. In overeenstemming met de schaarste aan middelen van bestaan, en om der wille van de orde die nodig is om ook deze middelen niet in gevaar te brengen, gelden de meest strenge regels t.a.v. de toenadering der sexen. Vrouwelijke behaagzucht bijvoorbeeld wordt streng veroordeeld. Voorts is het huwelijk monogaam en een sterk zakelijke aangelegenheid. Is dit eenmaal gesloten, dan is het een arbeidsgemeenschap waarin men strikt loyaal is; het geldt ook als onverbrekelijk. In het algemeen is men sterk op gezin en familie aangewezen, zodat ook in de wijdere familiebetrekkingen meestal een sterke loyaliteit en een sterke emotionele gebondenheid gelden. Een ruim kindertal is gewoonlijk een belang, behalve dikwijls in de bovenlaag en zeker als er een plattelandse standendeling heeft plaats gevonden.

Plaatselijke samenleving. Door de vrij willekeurige deelbaarheid van de maatschappij en de betrekkelijke eenvormigheid van beroep is de plaatselijke samenleving een natuurlijk gegeven eenheid. De grenzen hiervan vormen meestal ook de geestelijke horizon voor de bewoners, zodat zij weinig van de buitenwereld weten. De plaatselijke samenleving is ook eenheid van sociale controle. Deze controle is die van de société de solidarité mécanique, daar het zelfs gevaarlijk is een belangrijke mate van individuele vrijheid te laten. De plattelander gevoelt zich, geheel geconditioneerd als hij is, volkomen in deze

[1] Dit is eigenlijk per definitie zo als er uitersten voorkomen, maar daarom kan het aandeel dat 'onderop' in het ontstaan gehad heeft elders in de wereld wel groter zijn.

samenleving thuis. Plaatselijke kennis, plaatselijke gewoonten en plaatselijke rangordes zijn zeer belangrijk voor hem. Hij kan zelfs gemakkelijk gedesoriënteerd geraken als hij elders, en vooral in een niet-plattelandse samenleving, wordt geplaatst.

Buitenwereld. Indien het hierin gaat om plattelandse samenlevingen van gelijke orde, dan heeft de buitenwereld een wat neutrale betekenis. Dé buitenwereld voor de plattelander is echter die van ándere orde, enerzijds bestaande uit heren en steden, alsook min of meer de handel, en anderzijds uit het ongure, zwervende, element. Tegenover het tweede, het ongure element, gevoelt hij zich wel zeker; hij moet vooral oppassen dat niemand uit eigen gelederen daarbij terecht komt, hetgeen extra eisen aan de interne sociale controle stelt. Tegenover de heren en steden gevoelt hij een mengsel van ontzag en wantrouwen. Hij kan tegenover hen zelfrespect ten toon spreiden, maar dikwijls is dit ook weinig meer dan een compensatie van minderwaardigheidsgevoelens. Hij zal echter niet gemakkelijk iets tegen heren en steden ondernemen. Hij weet uit zijn positie en uit een ervaring van eeuwen dat hij uiteindelijk zelf de rekening betaalt; hij is dus 'anti-revolutionair'. Gewoonlijk wantrouwt hij ook de handel.

Intellectuele vaardigheid; zedelijkheid en godsdienst. De oude plattelander heeft een sterk wantrouwen tegen geleerdheid. Hij heeft de neiging werken te identificeren met handenarbeid, vooral landbouwarbeid en in de tweede plaats huishoudelijke arbeid. Zijn ethiek is geheel en al die welke zijn plattelandse gemeenschap nodig heeft voor zijn voortbestaan. In het Christendom wordt deze ethiek leerstellig gedekt en dus verstevigd. Het is ook betrekkelijk gemakkelijk hem een alomvattend metaphysisch-godsdienstig stelsel te doen aanvaarden, vooral als hij er zich ook overigens volledig in kan projecteren. Hij is dus sterk a-intellectueel en daardoor ook, via de godsdienst vooral, in zijn angsten exploitabel.

Opvoeding en toekomst. Beide worden, geheel in overeenstemming met het vastliggen van alle verhoudingen, a-dynamisch gezien. De opvoeding is onuitdrukkelijk conditionerend. Het overwicht ligt, mede doordat er een 'teruggeefverhouding' tussen jonge en oude generatie nodig is, geheel bij de laatste. Deze heeft onder de gegeven omstandigheden ook de meest steekhoudende en rijpe ervaring. De verwachting voor de toekomst is dus dat die een getrouwe voortzetting zal zijn van het verleden. Men streeft er over 't algemeen niet naar het platteland en de plattelandsbeschaving te verlaten. Deze beschaving is er ook op ingericht hem vast te houden. Mocht de plattelander een stijgingsideaal hebben of mocht hij om een of andere reden maatschappelijk stijgen dan blijkt hij zich gewoonlijk aan overherige verhoudingen aan te passen.

Ideaaltypen. Wie nog eens nader met de 'oervormen' van het oud-plattelandse leven kennis wil maken kan Barentsen's Oude Kempenland, of Sillevis' De Boer en zijn Wereld raadplegen. Tevens ziet men dan de beide voor Nederland belangrijke 'systems of reality-projection' (Kardiner) naast elkaar in hun historisch functioneren.

4.7 De plattelandse werkelijkheidszin

Wagen wij ons nu aan enige nabeschouwing van het algemeen voorkomende in de oude plattelandsbeschaving, des te beter mogelijk gemaakt door de internationale oriëntering uit de vorige paragraaf.

Ten eerste moet dan de 'onzelfstandigheid' van de oude plattelandsbeschaving, een punt dat in het eerste hoofdstuk ter sprake kwam, weer aan de orde komen. Onzelfstandig zou een beschaving genoemd mogen worden, zo werd gesteld, als die niet zijn omstandigheden maakt, maar veeleer door die omstandigheden gemaakt wordt. Het zal geen verder betoog meer behoeven dat dit hier ten volle het geval was; de oude plattelandsbeschaving is geheel en al een aanpassingsbeschaving. Nog heden bemerkt men bij sommige streekbevolkingen dat bijvoorbeeld technische ingrepen in de omgeving haar geheel wezensvreemd zijn. Maar deze onzelfstandigheid sluit, zoals we zagen, een sterk eigen leven ervan niet uit. Dit eigen leven werd er alleen sterk door gekleurd; het ontleende er een eigen karakter aan zoals werd betoogd. En wat tevens geen moeilijkheden meer op zal leveren is de opmerking uit het eerste hoofdstuk dat het centrale motief van die oude aanpassingsbeschaving het loutere overleven was. „Primo vivere, deinde philosophari" moet men door de omstandigheden ingegeven hebben gekregen; met het oog hierop beperkte men zich en nam men zelfs allerlei onrecht op de koop toe.

Maar stelt men geen onhistorische (en dus onredelijke) eisen aan deze beschaving, zoals dat men geen bovenlaag had moeten laten ontsnappen of dat men niet zo a-intellectueel had moeten zijn (wij zagen immers de nadere omstandigheden) dan moet men ook zeggen dat er hier een zeer indrukwekkende aanpassing heeft plaats gevonden. Want gebleken is tevens dat het loutere overleven als motief zich allerminst ongedisciplineerd deed gelden maar, integendeel, in sterke mate gesocialiseerd. Men schiep eigenlijk, binnen de eigen kring een optimale levenskans. Deze gesocialiseerde discipline was het die wij in de strikte sociale controle naar voren zagen komen. Wat men dus ook kan zeggen is dat die oude plattelandsbeschaving in sterke mate een eigen rechtvaardigheid kende. Waarschijnlijk is het danook door die rechtvaardige (non-discriminatoire) discipline dat de oude plattelandsbeschaving, vooral waar die ongedeeld was, een eigen warmte en geborgenheid kende. Dit is het element dat in de bekende Gemeinschaftsliteratuur zo naar voren wordt gebracht.

Samenvattend kan men dan zeggen dat men in deze samenleving wist hoe de medemens was; men kon zijn gedrag voorspellen. Deze interne geborgenheid, tevens rechtvaardigheid, moet dan ook de wezenlijke kern hebben uitgemaakt van de sterke loyaliserende kracht, die nagenoeg allen die in die gemeenschap werden grootgebracht er ook in hield. Kortom, de oude plattelandsbeschaving was een levensdiscipline waardoor de meerderheid der mensen uit vroeger dagen moeilijke omstandigheden kon weerstaan.

Maar nog willen wij het onderwerp van dit hoofdstuk niet loslaten. En wel om wat wij in de vorige paragraaf ook zo sterk zijn tegengekomen: uitersten en irrealismen. Behalve de sexuele angstethiek (maar die was toch niet zo disfunctioneel als wat we elders wel tegenkomen op allerlei gebied) hebben wij eigenlijk niets van deze aard gezien. Daarom waarschijnlijk liet die oude beschaving zich ook zo gemakkelijk uit zijn omstandigheden 'oprollen', en daarom kon er zojuist ook van een indrukwekkende aanpassing, van interne rechtvaardigheid en geborgenheid worden gesproken. Wat we hier vooral niet tegenkwamen waren verschijnselen als heilige koeien die het voedsel opeten voor de ogen van hongerende mensen, de vrouw die geheel gedehumaniseerd is geraakt, enzovoort. Onze conclusie lijkt dus ook te mogen zijn dat de oude beschaving van het niet al te zuidelijke Europese platteland (dus daar waar de landbouw in ere werd gehouden) doortrokken was van een sterke werkelijkheidszin. Zeer zeker zijn hier ook nuances in. Voor Nederland zullen we nog zien dat het Zuiden reeds iets begint te krijgen van een verder zuidelijke brood-en-spelen-cultuur en daartegenover dat het Noorden soms een uitgesproken gemis aan levenskunst kende. Maar dit bepaalt het algemene beeld in ruimer verband toch niet.

Warmte, geborgenheid, rechtvaardigheid, werkelijkheidszin, zo luidden de kwalificaties. Maar was het lot van de plattelander daardoor licht en zonder tragiek? Wij weten reeds beter, terwijl ook werd opgemerkt dat dit zonder zelfbeklag werd gedragen. Alvorens nu in het volgende hoofdstuk over te gaan op het meer emotionele verweer van de plattelander tegen de buitenwereld, willen wij ook dit nog eens vast leggen, en wel door een gedicht over te nemen van de Drentse dichter Dr. J. Naarding. Het is een gedicht waarvan men ook in 't algemeen kan zeggen dat het de oude plattelandsbeschaving ten voeten uit weergeeft.

Voor wie de streektaal moeilijk leest: hier vervulde een oudste zoon zijn kinderplicht. Maar dit gaf hem geen rechten in het verdere leven. Toen zijn lot meebracht dat hij vrijgezel bleef, moest hij ook dit volledig dragen. Zelfs was het zo dat het lot hem voor de tweede maal trof ómdat het hem reeds had getroffen.

Doe vaoder störf nam moeder d'leid' in hannen.
't Land weur behartigd, 't vie kreeg zien gerak[1],
Want hie, de aoldste jong, dee 't volle wark van mannen,
Dat was zien plicht, elk vun jao dat het sprak.

Nog kind in kracht laerd'e de lasten dragen
Veur breur en moeder, ieder ha't zo daon!
Zo gung zien jonge tied. Nooit zulle zuk beklagen,
Want zunner wark en zörg' hadde jao gien bestaon.

[1] gerak = verzorging

Op 't wasschup[1] van zien breur zadde stil hen, onwennig;
't Wark ha' zien lichem, zörg' zien haart verzoord.
De schik der gasten muuk hum stor, ienkennig,
D'echo van wichterlach hevve in draank versmoord.

Zie trouwden er bij in, zien breur en 't jonge vrouwchien,
Want moeder, aold en of, kun 't wark niet langer an;
Breur kreeg zo zuties an oet moeders hand het touwchien,
De leid'[2] hört jao in hannen van de getrouwde man.

Bij winterdag een stee bij 't vuur um zuk te warmen,
Waor d'kleinste kinner klautert op zien schoot,
Die met verloop van tied van oompien 't goed zult arven,
Knecht in zien eigen hoes, dat blivve tot de dood.

JAN NAARDING
(Uit: Dr. K. van Dijk, Drenthe)

[1] wasschup = bruiloft
[2] leid' = leiding

GEESTESGESTELDHEID

De 'media historica' van de oude beschaving

5.1 Bijzondere invloeden en geestesgesteldheid

In dit hoofdstuk moet dan de andere ervaring die men met plattelanders kan hebben centraal staan. Deze was de ervaring: „Wat zijn er toch grote verschillen". Het werkterrein is natuurlijk weer in de eerste plaats Nederland, maar op het einde van dit hoofdstuk zullen we toch ook weer wat uitlopen; in dit geval alleen naar Europa.

Het moet duidelijk zijn dat als er naast de ervaring van steeds hetzelfde tevens die is van grote verschillen, er eveneens een verschil in oriëntering in het spel moet zijn van waaruit de beoordeling plaats vindt. Men let dus op iets anders als men het gemeenschappelijke in Noordhollanders, Noordbrabanders, Drenten en Veluwenaars ziet, dan wanneer men hun verschillen gaat stellen. Hier gaat het, zoals men dit pleegt uit te drukken, om geestesgesteldheid of mentaliteit. En wat dit inhoudt is dat men tussen het gemeenschappelijke door op nog al verschillende manieren in het leven blijkt te staan en de samenleving blijkt te beleven. Wat dan tevens voor de hand ligt is dat het hier vooral moet gaan om emotionele verschillen, zodat we in plaats van over mentaliteit of geestesgesteldheid ook over verschillen in gemoedsgesteldheid zouden kunnen spreken[1].

Voorts zal het tevoren duidelijk zijn dat deze verschillen in beleving niet met iets algemeens samenhangen, maar veel meer specifiek met de streekgeschiedenis en de factoren die daarin in het bijzonder een emotionele uitwerking gehad kunnen hebben. Waar dit hoofdstuk dus ook naar toe voert, zijn allerlei meer bijzondere invloeden van historisch karakter; de 'media historica' van de achter ons liggende tijd die, zoals werd uiteengezet, dit meer specifieke hoofdzakelijk belichamen. Ze zijn zo typerend voor dit hoofdstuk dat ze in de ondertitel genoemd zijn. Ook de oude beschavingsoverdrachten, in hoofdstuk 1 besproken als min of meer buiten het feodaloïde tijdvak staand, spelen hier een rol. Tezamen met de media historica van die tijd zelf en allerlei meer toevallige factoren in de streekgeschiedenis vormen zij de bijzondere invloeden waar de kleurverschillen in beleving mee in verband moeten worden gezien.

Uiteraard worden er voor deze subtiele zaken hoge eisen gesteld aan het waarnemings-

[1] Ook voor dit onderwerp bestaat er een overzichtswerk van wat er gepubliceerd is en wat de theorieën zijn. Het is National Characters and National Stereotypes van Duijker en Frijda (1960). Er blijkt duidelijk uit dat een echte greep op deze problematiek algemeen ontbreekt. Ook de aanbevelingen van de schrijvers, zo komt ons voor, geven deze greep niet. Ze blijven te veel in het individueel psychologische steken en in het gangbare type onderzoek met ondervragingen, tests, enzovoort, inplaats van het onderwerp te plaatsen in de cultuursociologische sfeer, en een overeenkomstige methodiek aan te wijzen. Ook hier weer in wezen de sociologen die verstek hebben laten gaan, zodat de psychologen het maar eens proberen.

materiaal. Ofschoon er in het tweede hoofdstuk en in het vorige reeds veel ter sprake is gekomen moet hier dus eerst weer uitvoerige aandacht aan worden besteed. De eerstkomende twee paragrafen zijn hiertoe bestemd. Dan volgt een paragraaf waarin de te verklaren verschijnselen nog eens duidelijk worden gesteld, vervolgens vier paragrafen verklaring en tenslotte twee paragrafen samenvatting en nabeschouwing.

5.2 Drie groepen van geestesgesteldheden

De lezer die ooit, al is het ook maar zijdelings, acht heeft geslagen op de literatuur betreffende de mentaliteiten in Nederland zal weten dat deze bijna onafzienbaar groot is. Bovendien gaat het hier niet alleen om geschriften waarin het woord mentaliteit of geestesgesteldheid gebruikt wordt, maar ook om die waarin gesproken wordt over volkskarakter, volksaard, streekkarakter en dergelijke. Het blijkt echter, dat men bij het gebruik van deze termen bijna steeds ongeveer dezelfde zaken behandelt, namelijk die betreffende het 'in het leven staan'. Maar ook blijkt dat men in de grond steeds hetzelfde mededeelt. Als men ergens een chaos van meningen en uitingen mocht verwachten, dan zou het hier kunnen zijn; wonderlijk genoeg is het tegendeel dus eerder waar. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er nooit eens onverenigbare uitspraken voorkomen of dat men elkaar over het geschrevene niet eens aan de tand voelt. Gewoonlijk gaat het dan echter om details, interpretaties en dergelijke, begeleid door terminologische moeilijkheden. De overeenstemming is er niet minder opvallend door en dit betekent uiteraard een aanzienlijke verlichting van de hier voorgenomen taak.

Het merendeel van deze geschriften is afkomstig van romanciers, predikanten, onderwijzers, soms ook van oudere historici en psychologen. Er kan dus ook worden opgemerkt dat een groot deel ervan afkomstig is van hen die op het platteland een notabele positie innamen. Pas in de jongere tijd verschijnt er tevens sociologisch werk onder, voornamelijk echter sociografisch werk. Van de zo belangrijke categorie van historisch-sociologische studies zijn er slechts twee te noemen: het zijn de reeds aangehaalde studies van Hofstee (Het Oldambt) en Prakke (Deining in Drenthe).

Was de grote overeenstemming een verlichting van de voorgenomen taak, een verdere verlichting steekt hierin dat er twee verzamelingen van streekkarakterbeschrijvingen bestaan die, onder leiding van een redactie, door de best vindbare deskundigen – streekkenners – zijn bijeengebracht en waarin een omvangrijk deel van de bestaande literatuur is verwerkt. Beide werken geven ook, soms uitvoerige, literatuurverwijzingen. Het eerste is het onder redactie van Dr. P. J. Meertens en Anne de Vries in 1938 uitgegeven boek 'De Nederlandse Volkskarakters'. Het tweede kwam tot stand onder de redactie van Prof. Dr. W. Banning en is het 'Handboek voor Pastorale Sociologie'. De vijf delen die op het platteland betrekking hebben zijn verschenen van 1953 tot 1959[1].

[1] Dit Handboek had een voorloper in Kerkewerk onder de redactie van S.F.H.I. Berkelbach van de Sprenkel. Nijkerk 1939.

Deze twee werken kunnen hier dienen als hoofdbronnen. In de veelvuldige aanhalingen zullen ze worden aangeduid als DNV en HPS.

Gaan wij nog iets nader in op het sociografische werk, dan moeten vooral genoemd worden: het uitvoerige artikel van KRUIJT (1943) Mentaliteitsverschillen in ons volk in verband met godsdienstige verschillen, en eveneens van KRUIJT (1933) De onkerkelijkheid in Nederland. Voorts het proefschrift van SAAL (1958) Het boerengezin in Nederland, alsmede enkele artikelen van hem. Verder moet vermeld worden de reeks Sociografieën van Plattelandsgemeenten, in en kort na de oorlog ontstaan en merendeels uitgegeven. Het bijzondere van deze reeks monografiën is dat elk deel ervan volgens een bepaald schema is opgezet. Hierin komen steeds voor een beschrijving van de geschiedenis van de gemeente en een beschrijving van het volkskarakter. Natuurlijk maakt de ene schrijver meer werk van beide of een van beide dan de andere, maar er is toch een behoorlijke vergelijkbaarheid ontstaan, terwijl men steeds ook wel de voornaamste literatuur geraadpleegd heeft. Nemen we deze serie niet te eng, zodat er ook werk onder valt dat er strikt genomen los van staat maar wel volgens dit patroon gesneden is (de toenmalige 'sociografie' werkte dus met een soort standaardmodel, grotendeels van Hofstee afkomstig), dan zijn vertegenwoordigd: Drente, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland, en Noord-Brabant[1]. Dit is lang geen ideale spreiding, maar met ander monografisch werk erbij, dat hier niet verder wordt ingedeeld, vindt men toch behoorlijk wat werk over alle delen van het land.

De conclusie mag danook zijn, dat er, alles bijeengenomen, heel wat was te vinden dat de moeite van het raadplegen waard was. Maar zelfs dit is, vooral wat het meer vrije werk betreft, achterin niet volledig vermeld; wij hebben ons beperkt tot waar het volgende directe aanleiding toe gaf. Als BIBLIOGRAFIE kan men verder nog raadplegen het overzicht van de sociografische en religiografische literatuur over Nederland dat door het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk is samengesteld en dat bijgewerkt is tot april 1957.

De nu volgende bespreking der Nederlandse plattelandse geestesgesteldheden zal plaats vinden in drie groepen. Deze indeling is min of meer willekeurig, zij het, zoals men zal bemerken, bepaald niet geheel. Later zal dan ook tot een meer definitieve indeling in acht cultuurgebieden worden geconcludeerd. De indeling in drie groepen, die aansluit op de drie voorbeelden uit het tweede hoofdstuk, leek echter een practische benadering; een benadering dus, die de materie reeds open legt voor bespreking en verklaring.

[1] Sociografiën van Plattelandsgemeenten, onder auspiciën van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO): GROENMAN, SJ., en H. SCHREUDER, Ommen, Den Haag* 1949, HAASTEREN, A. J. VAN, en H. F. WESSELS, Berkel en Rodenrijs, Den Haag 1949, HARTEMINK, K., K. VAN DER KLEIJ en J. WATTEL, Hoogeveen, niet uitgegeven, LIESHOUT, A. J. VAN, Uden, Eindhoven 1948, SCHÖNHAGE, H. A., Etten en Leur, Den Haag, 1949, SLEUMER TZN., W. Eemnes, Amsterdam 1950, TENHAEFF, F. Doornspijk, Isonevo, 1946, VRIES REILINGH, H. D. DE, Markelo, Den Haag 1949, VRIES REILINGH, H. D. DE, Weerselo, Den Haag 1949.
Enkele verwante studies zijn nog: GROENMAN, SJ., Staphorst, Meppel 1947, OEDIN, S. Huissen, Wageningen 1946.
* Den Haag is: uitgave Ministerie van Landbouw.

De bespreking van de eerste groep kan worden geopend met *Holland ten noorden van het IJ*. Hierbij moet de weergave van Ds. Heijnes' geschriften uit het tweede hoofdstuk in herinnering worden geroepen. Wij zien daarin de Noordhollanders (wij spreken nu maar over Noordhollanders in plaats van over Hollanders ten noorden van het IJ) als een open en verdraagzaam volk. Er werd reeds geopperd, maar dit was reeds interpretatie, dat het weinig wordt geplaagd door minderwaardigheidsgevoelens, Standendelingen hebben er een ondergeschikte betekenis en kerkelijk neigt men, voor zover men protestant is, naar de vrijzinnigheid en reeds voor de eeuwwisseling ook naar de onkerkelijkheid. Andere beschrijvingen sluiten hierbij aan. Zo bijvoorbeeld die van J. P. Kruijt in D.N.V. Deze schrijver merkt een sterke vrijheidszin op, alsook dat de bevolking verdraagzaam, eerlijk, matig en hulpvaardig zou zijn. Men is er niet zo idealistisch als in Friesland, doch nuchterder, terwijl men soms vervalt in oppervlakkigheid, onprincipieel gedoe, sleur en zelfgenoegzaamheid. Men is gewoonlijk ook actief. Deze activiteit kan velerlei betreffen, bijvoorbeeld zang- en andere culturele verenigingen, doch sterk is zij ook maatschappelijk en economisch gericht. Maatschappelijk bijvoorbeeld in de drankbestrijding, het ijveren voor staatspensionering, de preventieve geneeskundige zorg (kruisverenigingen; deze waren er het eerst in Noord-Holland). Economisch vooral in de coöperatie (de eerste tuinbouwveiling kwam in Noord-Holland tot stand). Kruijt geeft zijn artikel ook een sterk historische inslag. De vrijheidszin ziet hij als een oud kenmerk. Zo heeft men de vorming van een feodale adel weten te voorkomen, ook nog toen men de vrijheidsstrijd tegen Holland had verloren en het oppergezag van de graaf had moeten erkennen. In de vrijheidsstrijd van de Republiek stond men vooraan. Voordien stond men reeds vooraan in de strijd om kerkelijke vrijheid, want in de eerste helft van de 16e eeuw roerden er zich al de Lutheranen en Doopsgezinden. Dit geschiedde op meer plaatsen, maar hier toch wel bijzonder sterk, terwijl zij ook vaste voet behielden. In de latere eeuwen waren zij, vooral de doopsgezinden, een zeer belangrijk, en gewoonlijk zeer verdraagzaam element. Later gaat de Zaan voorop in de strijd tegen Napoleons conscriptie, en nog weer later in de strijd tegen de uitwassen van het kapitalisme. Weliswaar is het Amsterdam gelukt om de vlucht van de plattelandse nijverheid en van de plattelandse handel (waaruit grotendeels de – kleine – Noordhollandse steden zijn ontstaan) te kortwieken, maar een totale onderdrukking heeft nooit plaats kunnen vinden. Ook het patricische (Amsterdamse) bewind over allerlei nieuwe polders heeft men kunnen doorstaan zonder het vrijheidsbesef te verliezen; de bevolking der droogmakerijen is geheel Noordhollands geassimileerd. Noord-Holland is ook het gewest waar Sara Burgerhart in alle rust kon worden geschreven (op een pastorie) en waar de gedachten van Vader (doopsgezind predikant en vrijmetselaar) en Zoon van Nieuwenhuyzen, de oprichters van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zich konden verwerkelijken. In het algemeen kan men zeggen dat in deze streek de moraalleer voorop staat en niet de dogmatiek. Het minst Noordhollands is het Kennemerland. Het is een overgangsgebied naar Zuid-Holland. Deze streek heeft

dan ook (Kruijt legt dit oorzakelijke verband) een feodale adel gehad; ze is ook, evenals trouwens een deel van West-Friesland, meer rooms-katholiek gebleven. Verder wijst hij nog op Aalsmeer als een Noordhollandse enclave (onder meer sterk doopsgezind) in Zuid-Holland.

De vele schrijvers in het HPS laten, elk voor een klein gebied, geen andere geluiden horen. De warsheid van extremisme, de vrijzinnigheid enzovoort komen bij bijna alle schrijvers voor den dag. Slechts hier en daar, in meer geïsoleerde streken, merkt men wat plattelands standsverschil op, terwijl dit elders weinig op de voorgrond treedt. Bovendien blijkt ook dat de beoefenaars der vrije beroepen zich zo weinig afzonderen. Verder wijst men erop, dat de protestante orthodoxie, zover aanwezig, behalve in de kustplaatsen met visserij, gewoonlijk het werk is van inkomelingen. Maar ook als men rechtzinnig is heeft men niet het 'zware' van Holland ten Zuiden van het IJ. In Durgerdam wist 30% van de belijdeniscandidaten op een keer zelfs niet of de gemeente recht- of vrijzinnig was. In de kop van Noord-Holland, wel het meest vrijzinnig-onkerkelijke deel, weet men soms zelf niet of men gedoopt is. Maar als men er een kerkelijke functie aanvaardt dan werkt men er ook voor. Degene die zijn band met de kerk niet uitdrukkelijk verbroken heeft komt ook zijn financiële verplichtingen na.

Uit de overige literatuur doen wij nog één greep: G. B. W. HUIZINGA's Medemblik, Inzonderheid in verband met de Zuiderzeewerken. Hier maken we kennis met een naar wezen vrijzinnig stadje (te midden van vrijzinnig land) waar door toeval de Nederlands Hervormde kerk rechtzinnig is geworden. En nu dit eenmaal zo is (een zichzelf aanvullend kiescollege), blijft het ook zo. Het sociale leven verloopt zonder noemenswaardige spanningen, ook al brachten de vreemde arbeiders voor de Zuiderzeewerken er wel enige tijdelijke spanning. Initiatief is er ook niet veel.

De volgende landstreek in deze groep is *Friesland*. Wat in de beschrijvingen opvalt zijn eigenschappen als: vrijheidszin en idealisme, beide soms overgaand in beginsel-ruiterij, eerzucht, onbuigzaamheid, eigenzinnigheid. Men is ook actief: „Sizzen is neat, mar dwaen is in ding". Men vindt dit alles bijvoorbeeld in DNV vermeld, alsook: Friezen zijn zelfstandig, individualistisch, soms stil en wantrouwend; als zij los komen kan het heftig toegaan. Maar vooral is men ook practisch, en daarbij intelligent; er zijn veel autodidacten. Men is zich politiek en ideëel sterk bewust, maar levenskunst is geen sterke zijde van de Fries.

Wat hier in vergelijking met Noord-Holland opvalt is de verschuiving naar de ideële kant, gepaard aan een stugger individualisme met als gevolg daarvan (zo lijkt gezegd te mogen worden) bijvoorbeeld de ideeënstrijd. Onder de vele activiteiten van Friesland vindt men weer het ijveren voor drankbestrijding, voor staatspensionering en dergelijke. In de sfeer van de godsdienst en de politiek treft men er zowel de ijveraar voor het socialisme (al of niet met onkerkelijkheid) aan, als de strijder voor het herstel van de rechtzinnigheid. Wat de initiatieven betreft denke men aan de Friese veeteelt en -veredeling, de Friese pootaardappelenteelt, de Coöperatieve beweging. Of men denke aan

de Friese onderwijzer, die men overal in Nederland ten noorden van de grote rivieren aan kon treffen en aan de Friese directeuren van zuivelfabrieken[1].

Een geheel homogene eenheid is ook Friesland niet. De meeste schrijvers wijzen erop, dat bv. de Woud-Friezen anders zijn; zij zijn gemoedelijker dan de overige Friezen, hetgeen vooral opvalt in vergelijking met de statige boeren van de klei. Het laat zich denken, dat het tegen elkaar ijveren in de politieke en godsdienstige sfeer de kaart van Friesland in dit opzicht nog al bont heeft gemaakt. Het minst is dit nog het geval in de Greidhoek in het Zuidwesten. Daar is men gewoonlijk rechtzinnig. Meer naar het Noorden toe wordt het: recht- òf vrijzinnig. Maar hoe meer op de klei, in het hoogveen en op het zand, hoe meer daar tevens de onkerkelijken en de gereformeerden bijkomen. De klei is ook het gebied van de sterke plattelandse tweedeling, maar ook op het zand en in het veen vond men bittere armoede naast de rijkdom der weinigen.

Ook hier wordt de vrijheidszin zéér oud genoemd; door de eeuwen heen heeft men ook steeds 'de Friese Vrijheid' moeten verdedigen. De doopsgezinden hadden hier ook vaste voet, terwijl zij betrekkelijk ongemoeid zijn gelaten.

Als literatuurextra wordt nu vermeld: D. A. Brouwer, Ameland, omdat dit iets van de 'boerenrepubliek'[2] in allereenvoudigste grondtrekken laat zien. Er bestonden marken met een volledig eigen bestuur. Deze werden op het einde van de vorige eeuw – op last – geliquideerd onder afkoop van de rechten van de bijvoorbeeld voor niet minstens 1/8 gewaarden. In de tijd van de Republiek was er volledige godsdienstvrijheid, ook voor roomskatholieken voor wie de priester uit openbare middelen werd betaald. Er zijn ook veel doopsgezinden; zij en de hervormden verschillen eigenlijk niet; men gaat ook bij elkaar ter kerke. In de 20ste eeuw veel links stemmen voor zo'n tegenstellingloos eiland; in 1933 ruim 40%.

Groningen. Wat deze landstreek betreft overweegt in alle beschrijvingen de klemtoon op de 'nuchterheid' (de wil tot nuchterheid) en de practische zin, en verder die op een, soms stuitende, eerlijkheid. Men heeft ook hier een sterk gevoel voor zelfstandigheid; autodidacten worden eveneens genoemd als veel voorkomend. De obligate nuchterheid uit zich bijvoorbeeld hierin, dat men een meer gevoelsmatige uiting al spoedig onder de 'fiebelekwinten' rangschikt. Aldus is het geval met gezoen onder huisgenoten of met gepraat over de schoonheid van veen en heide. Huisgenoten behoren samen te wérken en heide en veen zijn ervoor om 'laand' te worden. De stuitende eerlijkheid ontmoet men bijvoorbeeld bij de boer, die er rond voor uitkomt dat hij geld ongeveer gelijk vindt staan met recht: „Wel geld het, kin stoet kopen"; „Vet mout bôon drievn". De zelfstandigheid uit zich onder meer in een sterke beginselvastheid. Anderzijds is men ook 'miedsoam'; de botte eerlijkheid bewaart men voor de gelegenheid dat het standpunt voor den dag móet komen. Dit gebeurt dan zonder draaien, maar zonder aanleiding laat men liever ieder in 't zijne: „Elk mout 't zulf waiten". In normale

[1] Ook ambtenaren en politiepersoneel. Zie voetnoot op blz. 230.
[2] Interessant in verband met paragraaf 5 van dit hoofdstuk.

gevallen doet men ook aan 'understatement'. Maar 'nationaal' probleem nummer één is de enorme standenscheiding tussen boer en de overigen, speciaal tussen boer en arbeider. Er is een enorme geldtrots, soms zuiver materialistisch.

Vergeleken bij Friesland en Noord-Holland is er een verschuiving van accent te constateren naar het nuchter-practische toe. Het soms slap-gezapige van Noord-Holland vindt men er niet, zomin als het idealisme dat in Friesland soms idealisme van het woord is. Komt men boven het nuchter-feitelijke van 'Wel geld het kin stoet kopen' uit, dan is men idealist van de daad. De 'noordelijke' initiatieven en activiteiten die hiervoor werden genoemd vonden in Groningen dan ook steeds wel propagandisten. Landbouwkundig stond men omstreeks de eeuwwisseling vooraan. Op de grotere landbouwbedrijven is thans een middelbaar of hoger opgeleide boer, of zelfs een Wagenings ingenieur, zeker niet abnormaal, respectievelijk niet iets waar men verwonderd van op moet kijken.

Als enkele landstreken ervoor in aanmerking komen vermeld te worden om hun eigen (streek)literatuur, dan is, behalve Friesland, Groningen er zeker ook bij. Het meest gezochte motief is de standenscheiding, welke er dan ongenadig van langs krijgt.

Het kerkelijke beeld sluit hierbij aan: gewoonlijk is men gematigd, niet dogmatisch. De moraalpreek valt meestal beter dan de leerstellige, zowel bij recht- als bij vrijzinnigen; „het komt op het leven aan". Of de Nederlands Hervormde Kerk plaatselijk recht- of vrijzinnig zal zijn wordt soms ook op practische gronden besloten. Het kerkelijke beeld kàn er echter wel een zijn van strijd, hetgeen vooral omstreeks de eeuwwisseling het geval was. De Afscheiding (1834) is ook in Groningen begonnen. In Groningen kan men dus eveneens het bonte beeld tegenkomen: arbeiders die gereformeerd zijn terwijl de N.H. Kerk vrijzinnig is; arbeiders die onkerkelijk zijn en de N.H. Kerk vrijzinnig of rechtzinnig; voorts dat de N.H. Kerk in handen is van arbeiders en dan meestal rechtzinnig, enzovoort. Verder hadden de doopsgezinden ook op het Groningse platteland vaste voet gekregen, terwijl een meer moralistisch-humanistische instelling al zeer oud is; middeleeuwse bewegingen van deze strekking hebben hier steeds aanhang gevonden.

'Gemoedelijker' zijn weer de beide zandstreken van Groningen, het Westerkwartier en Westerwolde; ze staan echter sterk onder de invloed van overig Groningen. Ook de veenkoloniën moeten afzonderlijk genoemd worden; het zal zich wel méér dan laten vermoeden dat de 'sociale kwestie' hier ook belangrijk was.

Als aanbevelenswaardig stuk literatuur kan genoemd worden: De Vraagpunten der Groningse Maatschappij voor Landbouw 1852-1941, uitgegeven door N. G. Addens. Omstreeks 1800 is men in grote delen van Groningen overgegaan op de zuivere akkerbouw. Deze had sociaal zeer onaantrekkelijke gevolgen. Een aantal van deze vraagpunten laat zien hoe de quasi-feodaloïdisering (zoals we de situatie in Groningen noemden) zich onontkoombaar en bijna automatisch voltrok. Tevens laten die vraagpunten echter zien dat een aantal boeren zich dit meer dan 100 jaar geleden eigenlijk goed bewust was. Dit zal voor vroeger en vooral voor plattelanders een zeldzaamheid mogen heten, ook al heeft men er lange tijd bijzonder weinig mee gedaan.

Drente. Mogelijk vraagt men zich verwonderd af, waarom Drente in deze groep moet worden ondergebracht. Door van Friesland en Groningen naar Drente te gaan, gaat men van zeeprovincie naar landprovincie; men gaat ook van klei en veen naar het zand. Op het zand vond men de société mécanique bij uitstek, zodat daar het relatieve individualisme plaats maakt voor een relatief sterk collectivisme. Velen zullen in Drente – terecht – ook allerlei verdere verwantschappen zien met het overige Oosten. Maar anderzijds zijn er de velen, die steeds 'de drie Noordelijke Provincies' bij elkaar noemen en deze ook min of meer als een eenheid ondervinden. Het meer centrale beleven van de bevolking zelf lijkt deze laatsten wel gelijk te geven, al blijft die verwantschap met het Oosten er ook. Dit alles zal in de volgende paragraaf nog scherp genoeg zichtbaar worden.

Uit deze inleiding volgt reeds dat de zelfstandigheid, het relatieve individualisme, in Drente geringer ontwikkeld is dan in de overige streken van deze groep. Hier komt zelfs sterk een gezamenlijk reageren op de voorgrond. Het individuele 'ja' is pas echt ja als de zegsman (voor zover hij dit tevoren niet wist) bemerkt, dat het bij anderen óók ja is. Maar in Drente is het de collectiviteit, die in grote mate onafhankelijk, nuchter-practisch, practisch-idealistisch is. Hier steekt dan de overeenkomst in met wat in de vorige streken werd aangetroffen. De onafhankelijkheid uit zich hierin, dat men moeilijk iets op gezag van buiten aanvaardt. Men handelt op grond van wat men zelf (dit gaat soms dus langzaam daar de collectiviteit eerst voldoende tijd moet hebben gehad) als juist heeft erkend. Verder ziet men het nuchterpractische in de coöperatieve beweging die in Drente al vroeg en in omvangrijke mate ingang vond. Men was, door zijn gemeenschapsinstelling, 'geboren' coöperator. Het practisch-idealistische vindt men hierin, dat ook allerlei andere maatschappelijke initiatieven van rondom de eeuwwisseling gemakkelijk genoeg ingang en navolging vonden: men voelde wel voor onderwijs, voor de emancipatie van de arbeider, de drankbestrijding, de goede gezondheidszorg, enzovoort, al vond men het meeste hiervan zelf niet uit. Landbouwkundig bleek men, hoewel dikwijls niet vlug, bepaald niet conservatief.

Hierbij is op te merken dat er sedert omstreeks het midden van de vorige eeuw eigenlijk twee Drente's zijn. Het eerste is het oude Drente van het boerengemenebest; dit vond men op het zand. Het tweede is het veenkoloniale ontginningsgebied aan de randen, vooral aan de Oost- en de Zuidrand. In grote delen van dit veengebied deden zich de armoede, de gedwongen winkelnering, het drankmisbruik en de vele andere misères van het verleden het meest geducht voelen. Hier trof men ook telkens een scherpe sociale tegenstelling aan, waaronder die tot het wantrouwend toeziende en dikwijls afwijzend staande Zand. Voorts is er in de Oostelijke Veenrand een sterke Groningse invloed bemerkbaar. Tot dicht bij Emmen spreekt men Gronings in het Drentse veen; daar zijn ook vele grote veenkoloniale bedrijven ontstaan. De Groningse invloed was trouwens ook op het Zand bemerkbaar. Menige ontginning daar werd aangepakt dóór of kwam in handen ván Groningers. Deze maakten er dan weer flinke bedrijven van waar plaatselijke arbeiders op werkten. Het Zand is mede hierdoor dus ook niet vrij gebleven van de sociale tegenstelling. Niettemin blijft de geestesgesteldheid op het Zand

en dikwijls die in het Veen (vooral in de Zuid- en Westrand), Drents of in elk geval op Drentse wijze Noordelijk. Wij merkten dit bijvoorbeeld op in onze telkens geciteerde studie over Elim-Hollandscheveld. Het nuchter-practische en het practisch-idealistische bleven ook hier de ondertoon van de samenleving; het was een nederzetting van de zeer armen, maar beslist geen a-socialen nederzetting.

Uit het kerkelijke leven is op te merken dat het Zand gewoonlijk vrijzinnig is. Als men rechtzinnigheid aantreft dan is dit in de eerste plaats in het Veen. Daar komt (evenals in de Groninger veenkoloniën) ook de neiging voor om kleine kerkelijke groeperingen te vormen. Gereformeerden treft men minder aan dan in Groningen en Friesland; het meest nog in het Westen, langs de oude verkeerswegen zou men zeggen, en daar vooral weer onder 'meiers en keuters'. In de Zuidrand is Hoogeveen een typische veengemeente met veel gereformeerden en een sterke rechtzinnigheid in de N.H. Kerk, voorts zijn er nog al wat kleine kerkjes. Onkerkelijkheid komt in Drente relatief meer voor dan in Overig Nederland, maar niet zo sterk als gemiddeld in Groningen en Friesland; verder komt ze nogal verspreid voor.

Voor een extra literatuurvermelding kan worden gedacht aan: K. VAN DER KLEY: Het Drentse Volkskarakter. Over het Veen kan men lezen in H. DE WEERD: De Dominee van Turfland. Dit is het verhaal van wat een evangelist bij zijn moeizame arbeid tegenkwam in streken waarvan het naburige kerkbestuur (op het Zand) soms geen weet had dat zij bewoond waren. Dit boek heeft een geldstroom ontketend om de kerkelijke arbeid – in feite: deze feodaloïdisering – onder deze bewoners te steunen.

Tweede groep: Het Midden, Westen, Zuidwesten en Zuid-Limburg

De tweede groep van mentaliteiten staat zeer ver af van de zojuist besprokene. Vrijheidszin, idealisme, initiatief, ook het handelen uit een positieve collectieve overtuiging en dergelijke treft men in deze groep niet of zeer zeldzaam aan. Termen als wantrouwen, conservatisme, onbereikbaarheid, en nu veelvuldiger: materialisme, gaan hun plaats innemen.

Holland ten zuiden van het IJ en Westelijk Utrecht. De mentaliteit in dit gewest heeft men reeds leren kennen in hoofdstuk II, uit de romans van Herman de Man. Treffend was bijvoorbeeld het vooroordeel tegenover de stedeling en tegenover de niet-agrariër in het algemeen. Men leek er sterke minderwaardigheidsgevoelens te hebben ten opzichte van de 'burger'. Maar ook onderling leek er sterk vooroordeel te heersen; al spoedig is de bevolking in facties verdeeld. Maar tot openlijke botsing komt het weinig; wat men tegen elkaar heeft, bergt men liever in zichzelf op. Men uit zich niet graag en wil vooral niet uitgelachen worden. Voorts was er een nogal materialistische instelling op te merken.

Wat er in DNV en HPS wordt medegedeeld wijkt niet van het voorgaande af. Men heeft weinig achting voor schoolonderwijs. Het organisatie-leven is er moeilijk; dit kwam ook laat op gang en behoefde nog al eens initiatief van buiten af. Maar ook deze buiten-

staanders, en de besturen in 't algemeen, laat men maar aantobben; zelf kiest men liever de positie van stuurman aan wal. Gewoonlijk is men in de meeste opzichten conservatief. De Coöperatieve beweging kwam hier dus ook moeilijk op gang. Men wantrouwt elkaar nog al eens en wil zich niet in de kaart laten kijken. Overal elders – dit werd ook reeds vermeld – is de kaasmakerij naar de fabriek afgestoten, maar in Zuid-Holland staat menige boerenvrouw nog achter de kaastobbe. Geestelijk contact, zoals dat tussen predikant en gemeentelid, blijkt ook nogal moeilijk; men is gesloten, soms wantrouwig gesloten. Voorts geldt iets dergelijks ten opzichte van de leden van de kerkeraad; deze 'kent men te goed'. En vervolgens wat de predikant betreft: men 'weegt' en 'proeft' hem nauwkeurig en bevindt hem nog al eens te licht. Godsdienstig is men dus 'zwaar'; men houdt niet van een preek over het dagelijks leven of van een moralistisch-humanistische toon. Dit lijkt ook voor de katholieken te gelden, waar eveneens de boetprediker favoriet zou zijn. Tegelijkertijd is er in het algemeen weinig 'werkelijke' geestelijke bewogenheid; weinig werkelijk contact ook tussen ouders en kinderen. Men is passief-mystiek, terwijl ook nog al eens voor wil komen: „zware woorden en liberale instelling" (HPS)[1].

Dit gewest is groot en laat dus ongetwijfeld verschillen zien tussen zijn samenstellende delen. Het beschrevene vindt men het sterkst in het Westen en Zuidwesten van Utrecht en in de Hollandse Waarden. Naar het Noordwesten toe wordt de bevindelijke inslag geringer en is men economisch en landbouwtechnisch minder, of helemaal niet, conservatief. Hier vindt men bijvoorbeeld de Haarlemmermeer, de Bloembollenstreek en het Westland. Het Zuidhollandse karakter gaat daar echter allerminst verloren. In de Bloembollenstreek bijvoorbeeld is het standsverschil een belangrijk sociaal feit. De meetellende bollenfamilies zoeken het graag onder elkaar, ook wat het huwelijk betreft. Men trouwt ook laat. De kinderen zijn éigen en goedkópe (want beide vindt men belangrijk) arbeidskrachten; ze moeten maar niet te veel tijd verdoen met leren. Dit laatste is misschien goed voor ambtenaren en dergelijke kleine mensen, maar zíj zijn de mensen van de praktijk, van de verre reizen (en de grote Buick's). Dit gold tot voor

[1] Het gaat hier over bevindelijkheid of piëtisme. Het is een accent in (onder meer) het normale en meer formele (wettische) calvinisme. Men hecht dan minder aan vormen, is zeer vroom, voelt zich zeer afhankelijk van en overgeleverd aan de beslissingen van de Heer, en zwaar zondig. Het is vooral de Nadere Reformatie van de 17e eeuw die deze stroming in ons land tot leven heeft gebracht.

Het spreekt wel vanzelf dat men, hoe meer men toegeeft in deze richting ook steeds passiever wordt in het maatschappelijk leven en in alles. Zulke uiterste passiviteit nu komt men vooral tegen op het platteland en meer in het algemeen onder 'het volk'. Het is dan niet alleen vroomheid meer dat men spreekt van de Here Here, maar gebod. En wee degeen die het waagt om Heer te zeggen of te schrijven in plaats van Here. Wee ook degeen die de Gezangen zingt en niet de Psalmen. Aan het Avondmaal neemt men helemaal geen deel, want men zou zich, als hopeloos zondige, een oordeel kunnen eten en drinken. Er is vaak weinig binding met de officiële kerk, daar de predikant meestal toch niet een geroepene – slechts een 'letterknecht' – is, vooral tegenover degeen die van zichzelf de bevinding heeft 'doorgeleid' te zijn en redelijk zeker tot de uitverkorenen behoort. Dezulken zijn dan vaak de middelpunten van informele oefengroepen (conventikels). Voor praktische consequenties zie voetnoot blz. 223.

In de door ons veel aangehaalde literatuur kan men uitvoeriger beschrijvingen vinden bij HOFSTEE, Oldambt en SILLEVIS, De boer en zijn Wereld. Voorts: MAX WEBER, Die Protestantische Ethik en DE VRIJER, Het ingekeerde Leven.

kort ook voor de bloembollenvakschool te Lisse! Iets dergelijks vernamen wij reeds van het Westland: tot twee maal toe moest daar zelfs een middelbare vakschool worden opgeheven[1]. Voorts zou men nogal materialistisch (d.w.z. eenzijdig op het geldverdienen) zijn ingesteld, weinig geestelijke diepgang hebben en weinig verdraagzaam zijn.

Maar een wat lichtere toets wordt op de Zuidhollandse Eilanden aangetroffen. Vaak zijn de bedrijven hier ook wat groter; deze zouden vooral omstreeks 1800 uit herenhand in boerenhand zijn overgegaan. Maar ook hier blijft men 'Zuidhollands'; het 'zware woorden en liberale instelling' gold speciaal hier. Dit laatste betekent niet alleen dat men een sterke standenscheiding handhaaft, maar ook een politiek rechts liberalisme. In deze hoek komt ook even meer dan elders de vrijzinnigheid voor.

Vermelden wij ten laatste nog de Vechtstreek afzonderlijk. Het HPS geeft voor deze streek een aantal voorbeelden van wat men noemt: 'seigneurale praktijken'. Deze voorbeelden stammen uit de tijd tussen 1900 en 1940. Voorts worden de dorpsstructuur (zowel sociaal als physiek) en de wat vreesachtige en benepen mentaliteit behandeld in het licht van de eeuwenlange geschiedenis van lustoord voor adel en patriciaat.

Voor een literatuur-extra over dit gebied kan worden gedacht aan A. A. A. VERBRAECK: Het Westland, Dit speelt dus in de meer progressieve kuststreek. Voor het binnenland kan men denken aan F. J. TOLSMA: Religieuze Groepsvorming en Godsdienstwaan, een klinische en phaenomenologische studie. Het tweede deel van deze studie handelt over een gezin te Meerkerk, waarvan in 1944 een der leden door de overige om het leven werd gebracht omdat hij door de ziener uit dat gezin als duivel was aangewezen.

Het land tussen de grote rivieren. Na de even grotere uitvoerigheid die over het Utrechts-Zuidhollandse land werd betracht, kan deze streek vrij kort worden beschreven. Alle berichtgevers in DNV en HPS, alsook anderen, stemmen sterk overeen in een kenschetsing die weer veel met de voorgaande overeen komt. Ook uit eigen onderzoek is dit gebied aan de schrijver bekend en zijn conclusies zijn geen andere. Er is weinig initiatief; men is conservatief. Standenscheidingen (zowel de grote als de kleine) speelden er een grote rol. Ook hier is er weer die geslotenheid tegenover de predikant, het gebrek aan werkelijk vertrouwelijk contact tussen ouders en kinderen, wat in deze tijd van verandering vooral betekent: gebrek aan leiding aan de kinderen. Eveneens treft men aan een geringe gemeenschapszin en de neiging om anderen (dikwijls vreemden) de kastanjes uit het vuur te laten halen en zelf (al spoedig afkeurend) toe te kijken. 'Hoge pieten' geeft men

[1] Zie ook de – weinig navolgenswaardige – studie van GADOUREK, A Dutch Community. Dit is Sassenheim.

Nog in 1961 werd in Wageningen de stelling ter verdediging aangeboden: „In de kringen van de Nederlandse bloembollencultuur bestaat onvoldoende belangstelling voor de opleiding tot landbouwkundig ingenieur" (P. K. SCHENK).

Voorts (voor het gebied in het algemeen) SAAL, 1958. In zijn vraaggesprekken komt voor den dag: een dochter op de H.B.S. is „gek"; een boer die een onderwijzeres zou trouwen heeft de verkeerde, want de burgervrouw is slechts „ornament" in huis, enzovoort. Opvallend vond Saal ook het geringe comfort in huis en de vaak ongezellige inrichting. Ook al was er reeds jaren waterleiding dan ontbraken nog vaak de closets met waterspoeling.

Op een cursusavond in Rotterdam vertelde ons een nog vrij jonge man dat hij als eerste en toen enige van zijn dorp in de stad naar de H.B.S. ging. Hem werd nageroepen dat zijn vader een geldverknoeier en kinderbederver was.

gauw de schuld. Het land heeft ook eeuwenlang (aldus HPS) onder heren gestaan, waarvan er vele na de Napoleontische tijd burgemeester werden.

Een verschil met het vorige gebied lijkt te zijn, dat de Betuwe meer 'handelsgeest' heeft[1]. Opheusden is hier een sprekend voorbeeld[2]. Dit is een boomkwekersdorp, beter: een dorp van kleine boomkwekers/handelaars. Dikwijls wist men niet (maar na de oorlog is hier een grote omvorming tot stand gekomen) waar men in de combinatie het accent moest leggen. Dit dorp is ook sterk bevindelijk. Verder heeft menig Betuwnaar zich tot de paardenfok en paardenhandel (beide riskant, vooral als het luxe paarden betreft) aangetrokken gevoeld, vooral uiteraard de meer kapitaalkrachtige[3]. In sommige families werd ook wel wat groot gedaan Vooral hier vindt men danook dat boerenfamilies aan het groot-doen ten onder zijn gegaan. Lantermans (in DNV) vermeldt de reactie op zo'n ondergang: er is plezier als zo'n grote familie 'wegzakt', maar ook spijt: „Op zo'n plaats mot een heer" meent men dan; toonbeeld van feodaloïde volksreactie.

Een 'zware' godsdienstigheid komt ook hier voor, vooral in het Westen. Volgens het HPS dringt deze bevindelijkheid verder naar het Oosten op. Maar hoe meer naar het Oosten hoe meer de Betuwe overwegend rooms-katholiek is. Algemeen lijkt te gelden dat men in geloofszaken nogal fatalistisch en in wezen lauw is.

Een aardige bijzondere literatuurvermelding is nog: S. OEDIN, De Gemeente Huissen. Het stadje Huissen ligt in het uiterste Oosten van het besproken gebied, is overwegend rooms-katholiek en maakte tot 1815 deel uit van het hertogdom Kleef. De uitvoerige mentaliteitsbeschrijving laat er echter geen twijfel aan bestaan, dat men ook hier 'in de Betuwe' is. Zelfs hier, onder een bevolking van meest kleine boeren, ontbreekt de belangstelling voor het luxe paard niet. Men houdt het weliswaar niet zelf, maar het zal wel uiterst gewichtig zijn geweest om er verstand van te hebben.

Zeeland en Noordwest-Brabant. Ook Zeeland kan nu vrij gemakkelijk worden beschreven, ofschoon het hier gaat om een landstreek met een aanzienlijk verloop in de mentaliteit. Het bij de Hollandse Waarden aansluitende deel heeft weer het zwaar-bevindelijke, terwijl er naar de kust toe wat meer vrijzinnigheid optreedt.

Alle schrijvers in DNV en HPS, alsook anderen, komen op een of andere manier weer tot de vermelding van een tegenstelling tussen zeggen en doen, van scherpe verhoudingen tussen allerlei groeperingen, van een sterk standsverschil tussen boer en arbeider, van afhankelijkheid van de arbeider, van gebrek aan contact tussen ouders en kinderen, en dergelijke. Voorts houdt het vermelde mentaliteitsverloop natuurlijk in dat de tegenstelling tussen zeggen en doen naar de kust toe afneemt. Dit betekent dan niet dat men daar zo sterk sociaal-voelend zou zijn geworden, maar wel dat de grotere boeren er meer

[1] Bij kleinere boeren is het gauw 'materialisme op korte termijn', naar FRANSSENS; dit gaat gepaard met een laag intelligentiepeil, geringe landbouwonderwijsgezindheid, e.d. en geldt in gelijke mate voor protestant en katholiek. Rapport ±1950 over twee dorpen in de Westelijke Betuwe.

[2] Zie DOORENBOS, Opheusden als boomkwekerscentrum. Dit is ook het dorp waar, evenals in een deel van het aangrenzende Kesteren, in 1963 kinderverlamming uitbrak omdat men op grote schaal had geweigerd de kinderen te laten inenten. Later is dit ook nog op Tholen voorgekomen.

[3] Men zie in dit verband ook de voetnoot op blz. 58, betrekking hebbende op 'paardencultus'.

op z'n Fries-Gronings vrijzinnig of onkerkelijk en politiek liberaal zijn; zoals bijvoorbeeld op Noord-Beveland. De meeste kerkelijke vrijzinnigheid wordt echter aangetroffen in Westelijk Zeeuws-Vlaanderen en – op de Zuidhollandse eilanden – op Voorne-Putten. Voorts zijn de kleinere boeren en arbeiders, ook aan de kust, gewoonlijk rechtzinnig. Het Walcheren van vóór de overstromingsramp bestond voornamelijk uit deze kleine boeren (de 'Walcherse keuters' volgens de Zuidbevelandse boeren); het was (en is) een bevindelijk-rechtzinnig kusteiland. Gewoonlijk is men in Zeeland (evenals op de Zuidhollandse Eilanden) landbouwkundig minder of zelfs veel minder conservatief dan meer in het binnenland. Ook wat dit betreft doet Zeeland dan aan Groningen en Friesland denken, waarmee het in allerlei opzichten danook in één adem genoemd wordt. Ook hier zijn de verschillen tussen de roomse en de protestante bevolking, behalve soms in enkele meer folkloristische details, gering te noemen. Het overwegend roomse Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen is in zijn reageren ook niet Brabants, maar Zeeuws of – maar dat is verwant – Vlaams.

Noordwest-Brabant, voornamelijk ná 1600 ingepolderd en bevolkt door Hollanders en Zeeuwen, is overwegend protestant en rechtzinnig. Het piëtisme is hier wat minder in het oog lopend, maar tevens duidelijker dan soms elders een aangelegenheid van de kleine man. Er is groot standsverschil tussen boeren en arbeiders. Het HPS vermeldt dat kerkelijke zaken wel op de Beurs worden afgehandeld; men was dan immers (als boeren) tóch bij elkaar. Boeren en arbeiders zaten soms ook scherp gescheiden van plaats in de kerk. De laatsten moesten dan ook nog al eens het gevoel hebben: „Ons soort hoort er weer niet bij".

Als literatuur-extra kan hier vermeld worden een artikel van Ds. W. H. WEEDA in Stemmen voor Waarheid en Vrede (61e jrg., 1924, blz. 861-879): 'Psychologische kenmerken ener Zeeuwse Gemeente'. Deze beschrijving heeft betrekking op de classis der N.H. Kerk die Schouwen-Duiveland, Tholen en St. Philipsland omvat. Men ontmoet er de rationele (grote) boer die vaak nogal onkerks is, en voorts de rest van de gemeente die meestal meer kerks is; van de meerderheid wordt gemeld: hun netheid, soberheid, werkzame aard, vriendelijkheid (zonder diepe gemeenschapszin; ontwijken van botsingen) en de wat sentimentele godsdienstigheid die nogal eens overgaat in individualistische bevindelijkheid, terwijl de moraal vrij los hiervan functioneert.

Veluwe en Oostelijk Utrecht. Door het werk van Sillevis hebben wij dit gebied reeds behoorlijk leren kennen. In vergelijking met de Kempen en ook met het Oosten, is deze streek wel veel meer individualistisch ingesteld. Het inhalen van buren kent men bijvoorbeeld niet. Burenhulp is weinig ontwikkeld. Maar wél kent men het verweer van de samenleving tegen elke vreemde. Deze wordt uitgevraagd: „Waar kom je vandaan; wie bin je dan?" Tegenover de stedeling meent men: „Je moet een flinke prater weze, as je 't wint van een zwieger". Soms is men handtastelijk. Dikwijls is men ook nogal onderdanig, vooral in de buurt van de kastelen, aldus Gazenbeek in DNV; en in verband met de geldzuinigheid: „je most een boer niet an d'n buul komme"; hij geeft liever een zak aardappelen. In de verhouding met kinderen worden gevoelens verborgen;

na hun 8e jaar tonen deze ook geen zichtbare aanhankelijkheid meer „'t Staat gek"; „flauwe kunste", zeggen de kleinen zelf. Onderwijs is eigenlijk verspilling; ouderavonden trekken weinig bezoek, behalve toen het 7e leerjaar 'dreigde'. De belangstelling der ouders voor de vorderingen der kinderen is ook gering. Het huwelijk van een van de kinderen betekent een verlies; je kunt er niet meer van 'trekken'. Men telt pas mee als boer als men een paard heeft. Men verkoopt dan ook liever een koe, als de nood dit meebrengt, zelfs al kan men het paard beter missen. De lezer zal het gevoel hebben dat hij allemaal zeer bekende zaken tegenkomt. Behalve bij Sillevis en in het DNV kan hij ze ook vinden in HPS.

Er is veel kerkelijke richtingstrijd. Wat tendeert te domineren, vooral op de Westelijke en Noordelijke Veluwe (maar niet in het Oosten, waar zelfs een aantal vrijzinnige gemeenten voorkomt) is het 'zware', het bevindelijke. Grotere boeren zijn er dikwijls door 'angehaucht', de kleinere en vooral de nakomelingen van de huttenbewoners zijn de voornaamste dragers ervan. Een verwijt dezer bevindelijken tegen de officiële predikant is dikwijls, dat deze „de Geest" niet heeft, en voorts: „Dominee wil zeker àlle mensen in de hemel hebben". Secten en conventikels komen veel voor.

De Utrechtse heuvelrug sluit zich hierbij aan, zij het dat het bevindelijke er minder de overhand heeft. Evenals op de Veluwe, doch hier meer, is er de invloed van kasteelbewoners en van andere niet-plattelanders. Deze bepaalden, vooral vroeger, de kerkelijke kleur, of zij bepaalden die sterk mede. Tegenwoordig komt meer voor (evenals op de Veluwe, doch hier sterker) dat er strijd ontstaat om de zeggenschap in de kerk tussen autochtonen en allochtonen. De onkerkelijkheid, die voornamelijk op de Heuvelrug, maar ook op de Zuidelijke en Zuidoostelijke Veluwe voorkomt, is veelal van allochtonen afkomstig.

Als literatuur-extra worde hier genoemd SLEUMER's Eemnes, waarin men geheel en al verplaatst wordt in de benepen lijdelijke en inactive sfeer. Daar had de Avondmaalstafel rechte hoeken en ofschoon men toch niet aanzat – want men was niet waardig – wist men wel dat dit fout was, want die in de hemel heeft volgens het Hooglied ronde hoeken. In dit boek vindt men ook de gebeurtenis verhaald van een Amsterdammer die tegen een Erfgooier in Blaricum opmerkte dat hij nog familie had in Eemnes. De Blaricummer (!) wist toen onmiddellijk wie dat in Eemnes (!) moest zijn, want met een Amsterdammer in de familie moest men daar wel buiten de gemeenschap staan. Het schot van de Blaricummer was dus raak, terwijl het een familie betrof die zich al in 1806 te Eemnes gevestigd had. Toen dit aan die familie terug werd verteld, ging die zich duidelijk realiseren dat men inderdaad – omstreeks 1950 – buiten het eigenlijke dorp stond.

Zuid-Limburg. Het zal weer even een vreemde overgang zijn zich in gedachten van het overwegend protestante Midden, Westen en Zuidwesten naar het roomse Zuid-Limburg te verplaatsen. In de aanraking met de bevolking ontmoet men immers onmiddellijk het romaanse karakter van het cultuurpatroon. Zoals wij zagen ontbreekt in Nederland dikwijls het spelelement in de oude plattelandscultuur; protestante streken

lopen zeker de kans dat dit ontbreekt. In het romaanse cultuurpatroon is het echter veel meer aanwezig en dit haalt het grondpatroon ook enigszins naar zich toe. Men is in een aantal opzichten wat minder secundair reagerend, luidruchtiger, gaat gemakkelijker uit, cultiveert meer de gastvrijheid, enzovoort. Hier wordt nog op teruggekomen, maar men late zich er niet door misleiden omtrent het 'in het leven staan', het meer 'centrale' in de geestesgesteldheid. Voor Zuid-Limburg is dit wederom, dat men vrij negatief en conservatief is. Initiatieven met maatschappelijke consequenties komen moeilijk op gang. De beste stuurlui staan ook hier dikwijls weer aan wal; in casu in het café of op de straathoek. Er wordt veel afbrekende critiek geleverd, voor welke bezigheid men een eigen woord heeft: 'vreigelen'. Wie in een bestuur zit doet graag wat gewichtig en geheimzinnig. Er is veel particularisme en men bestrijdt elkaar graag. Maar de luidruchtigheid wil nog al eens verstommen als er een autoriteit in de buurt is, terwijl die autoriteit zich vooral vrij gemakkelijk kan handhaven als hij wat op het gevoel werkt. Om zaken als school en ontwikkeling geeft men weinig, terwijl de gezinsverhoudingen wel eens van de soort patriarchaliteit zijn, waarbij het werkelijke werk en het overzicht van zaken bij de vrouw terecht komt. De man wil nog al eens wat pralerig zijn, vooral onder de arbeidersbevolking. Let men op deze zaken, dan verschilt Zuid-Limburg dus niet zoveel van de overige gebieden in deze groep, waarin ook het tegenstribbelende, de stille verzetshouding, maar tevens het conservatieve en soms zelfs het reactionaire, overweegt. Landbouwkundig staat men er ook bepaald niet vooraan. Vroeger had men nog het voordeel van een goede grond, maar nu de zandgronden van Midden- en Noord-Limburg en van Noord-Brabant zich in de laatste decennia zo hebben ontwikkeld, is ook het effect hiervan verdwenen. Voor de Landbouwvoorlichting is het een moeilijke streek, waarin pas in de allerlaatste jaren enige beweging van betekenis komt.

Als extra literatuurvermelding kan hier gelden: J. A. A. VAN DOORN, De Economische Geest van Maastricht. Het 'literaire' en de literator die overal de toon aangeven, alsook het katholieke zijn hier hoofdthema's. Beide maken die geest wat weinig zakelijk en ook ter zake: de sfeer van laat maar gaan. Niettemin (én juist daarom) een enorme tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. Twee oude vrouwtjes zouden, naar Matthias Kemp (een van de literatoren), danook de Maastrichtse bidweg hebben afgelopen met als intentie de verkiezingsoverwinning van de S.D.A.P.

Derde groep: De Zuidelijke en Oostelijke Zandgronden

De volgende, de derde, te behandelen groep staat tussen beide voorgaande in. Men houdt hier het midden tussen progressief en conservatief, waarbij men zowel lichtelijk aan de ene als lichtelijk aan de andere kant kan staan. Men balanceert ook tussen links en rechts in, waarbij men wat meer rechts of wat meer links kan staan, maar men is in zijn gehele toon gematigd. Initiatief moet men hier niet in de eerste plaats verwachten; men is veeleer volger, en kan daarbij een volger zijn die nogal wat stimulans nodig heeft of een volger die spoedig begrijpt waar het om gaat en dan verder zijn eigen boontjes wel dopt.

Later zullen we zien dat de Zuidelijke en de Oostelijke Zandgronden eigenlijk niet in een categorie thuishoren. Maar voor deze paragraaf – en er komen meer correcties – leek een reeds verdere uitsplitsing onnodig.

De Zuidelijke Zandgronden. Deze omvatten het Noordbrabantse en het Noord- en Middenlimburgse zandgebied. Het Rijk van Nijmegen kan men er ook toe rekenen. Hier ligt de koers die men vaart duidelijk aan de conservatieve, stimulansbehoevende, zijde van het midden. Na de uitvoerige behandeling van het Kempenland zal dit niet bevreemden. Wat men verder over deze zandgronden vindt sluit zich hier nauw bij aan, behalve enkele details voor de uitersten van dit omvangrijke gebied. Antoon Coolen, die zo menige streekroman geschreven heeft waarin de sfeer van dit gebied wordt getekend, meent in DNV dat er veel 'herenvrees' is, vooral ten opzichte van Hollanders en adel. Maar blijkt de heer 'niks grutsch' te zijn, dan kan er een sfeer van gemoedelijkheid ontstaan. Zoals bekend handhaaft men deze sfeer ook sterk onder elkaar.

In West-Brabant voltrekt zich echter al een overgang naar het Hollands-Zeeuwse toe. Hier beginnen weer klachten te komen over 'kankeren', de leiders maar aan laten tobben, en dergelijke. Men is dan eigenlijk weinig serieus, soms uiterlijk meneer maar in wezen middelmatig en a-cultureel, soms luidruchtig. De kinderlijk-religieuze devotie van Oostelijk Brabant gaat eveneens ontbreken; men is dan 'liberaal-katholiek', soms (Zwart Front in de dertiger jaren) fascistisch. Het Hollands-Zeeuwse en het Brabantse grijpen soms even grillig in elkaar als klei en zand dat kunnen doen. Op de klei vindt men dikwijls de protestante boeren, streng in hun gezag en nog al eens aanleiding gevend tot de constatering: „hoe rijker de boer, hoe armer de (veelal van het zand komende) arbeider". Dergelijke verhoudingen kunnen hier en daar ook op het Zand zelf overgrijpen, zoals te Wouw, waar men ook grote bedrijven aantreft waarop trotse families zetelen.

Wat Noord- en Midden-Limburg betreft moet worden opgemerkt, dat deze streken, afnemend naar het Noorden, ook romaans 'angehaucht' zijn, sterker in elk geval dan Noord-Brabant. De Peel heeft tot in de jongste tijd ook een effectieve scheiding met het Brabantse Zand gevormd. Waar het hier op aankomt is echter dat het grondpatroon van dit deel van Limburg geheel en al dat van de zandgronden is en dat de mentaliteit er eveneens ongeveer dezelfde is als in Noord-Brabant: weinig eigen initiatief, grote volgzaamheid (in het bijzonder met betrekking tot de clerus) en grote behoefte aan leiding. Dit alles echter zonder het negativisme van Zuid-Limburg of soms van Westelijk Brabant.

Wie zich uit Barentsen's beschrijving herinnert hoe traditioneel en bewegingloos deze zandgronden in het begin van deze eeuw nog waren en er nu eens een kijkje gaat nemen, wordt getroffen door het grote verschil. De voornaamste factor in deze dynamiek is ongetwijfeld dat de roomskatholieke geestelijkheid hier de leiding heeft gegeven die nodig was. De situatie is nu zelfs zo, zeker in Noord- en Midden-Limburg, dat men ook de landbouwvoorlichtingsdienst gemakkelijk volgt; soms te gemakkelijk, zodat men eigenlijk de verantwoordelijkheid afschuift.

Een goede literatuurverwijzing kan nog die zijn naar Uit Donkere Gewesten van H. N. Ouwerling (1908). In dit boek worden drie belangrijke onderwerpen uit het begin van deze eeuw voor Oostelijk Brabant en Midden-Limburg behandeld: de criminaliteit en de zwijgzaamheid tegenover politie en rechter (er was immers een sterke zelfkant in deze streken), het gebrek aan belangstelling voor goed onderwijs (bepaald ook aan de zijde van de autoriteiten), en de algemene gezapigheid, werkloosheid en zelfs het nepotisme onder hen die posities van enig gezag bekleedden. Voor de sfeer van Westelijk Brabant kan men denken aan enkele romans van A. M. de Jong, al zijn deze wel sterk tendentieus-socialistisch.

Oostelijke Zandgronden. De Oostelijke Zandgronden omvatten ruwweg Overijssel en de Achterhoek. Later zal nader betoogd worden dat Noordwest-Overijssel (de z.g. kop) beter met de Middennederlandse zandgronden tot één mentaliteitsgebied gerekend kan worden, dat de Oostelijke Veluwe wat zijn mentaliteit betreft bij de Oostelijke Zandgronden aansluit en dat de Lijmers veeleer een overgangsgebied naar de Betuwe is. Maar zoals reeds opgemerkt, het gaat nu niet om die grens- en indelingskwesties.

De Oostelijke Zandgronden vormen dan het meer actieve deel van de derde groep. Toen er overal coöperaties werden opgericht, in het Noorden vooral uit bevolkingsinitiatief, in het Zuiden vooral onder leiding, volgde men hier vrij gemakkelijk. Men kon vaak zelf de leiding opbrengen, al aanvaardde men ook dikwijls de leiding van noorderlingen. Toen het landbouwonderwijs opkwam, volgde men hier eveneens zonder grote weerstanden en op ongeveer dezelfde wijze als met de coöperaties. Ook de invoering van de leerplicht heeft hier geen moeilijkheden van betekenis opgeleverd.

Er zijn in dit gebied nog al wat dooreenlopende mentaliteitsnuances. De oude boerengeslachten waren dikwijls liberaal ingesteld, soms wat met de neiging om arbeiders 'op noordelijke wijze' te behandelen. Gewoonlijk echter was er geen scherpe standenscheiding. Waar deze tendenties aanwezig waren, zoals in het IJsseldal en in Noordelijk Overijssel (waar de grote veenontginningen zijn, zoals in de omgeving van Dedemsvaart; daar komen ook weer Groninger boeren voor) vindt men ook overigens allerlei meer noordelijke trekken.

Voorts was er de hechte oude dorpsgemeenschap, die bij voorkeur niemand liet ontsnappen en de keuze van de godsdienstige richting en de kleur van de school lang als haar ondeelbare taak beschouwde. Hier had men dus weer met de echte zandse société mécanique te doen en dan hing het van veel bijkomstigheden af (bv. wie de sterkste leidersfiguur was; dikwijls was dit een predikant) of men bijvoorbeeld AR of CH dan wel non-confessioneel stemde, de openbare of de christelijke school wilde, enzovoort. Zo'n leider kon echter bepaald niet 'alles' doen.

Voorts was er het feodale. Waar dit zijn stempel gezet heeft, aldus vindt men telkens vermeld, is de zwijgzaamheid het grootst, want tegen heren zeg je ja of je houdt je mond. Dikwijls vindt men ook de buurtschappen met veel 'kleine mensen' juist bij de kastelen. Indertijd heeft de keuze tussen rooms of protestant ook dikwijs (afgezien van het meest oostelijk deel waar het verloop der krijgsoperaties van vóór 1609 doorslaggevend is

geweest) van deze heren afgehangen; de dorpsbinding heeft dan verder gemaakt, dat men dikwijls in zijn geheel rooms bleef of protestant werd.

Kerkelijk overweegt het gematigde, dikwijls is men 'confessioneel'. Men voelt meestal weinig scherp anti-rooms of anti-protestant. De noaberplicht omvat ook allen als men door elkaar woont. Maar naast het confessionele 'midden' komt er telkens vrijzinnigheid voor, doch hier en daar ook een wat 'steilere' rechtzinnigheid en soms zelfs een bevindelijke inslag. Het eerste komt vooral voor in de gebieden waar de flinke boer de toon aangeeft, zoals in het IJsseldal en in het Oosten in de Scholten-streek. Het tweede en derde ziet men vooral in de streken die de meeste maatschappelijke beroering hebben gekend, zoals in de veenontginningen van Overijssel met hun arme bevolking en in vanouds 'bijzondere' plaatsen, zoals Enter en Rijssen (minder gunstige roep; nogal wat gewiekste handel). Afscheid en Doleantie, zomin als de bevindelijkheid hebben in 't algemeen echter weinig weerklank gevonden. Er is zelfs de uitspraak dat het echte calvinisme nooit goed over de IJssel is gekomen. Men was indertijd ook geen strenge uitvoerders van de plakaten tegen de roomsen of tegen protestantse dissenters. In Overijssel komen hier en daar doopsgezinden voor. Men vindt hen bijvoorbeeld onder de industriëlen van Twente, maar zij kwamen van elders (Duitsland).

Als bijzonderheden voor bepaalde delen van dit grote gebied kunnen nog genoemd worden het feit van de industrie in Twente en enkele vooral godsdienstige details in Nw.-Overijssel. De industrievestiging sloot in zóverre goed op de toestanden in Twente aan, omdat daar (toen de bevolking flink ging toenemen) eerst de ondeelbaarheid van het boerengoed (het boerenerfrecht) mensen vrijmaakte, terwijl er later, omstreeks 1880, toen de markendeling zich doorzette, wederom mensen vrijkwamen. Deze laatsten waren zij, die geen (vol)gerechtigden in de marke waren, maar vóór het particulier eigendom worden ervan wél van heide en bos gebruik mochten maken (of eenvoudig maakten) voor hun (armelijke) bestaan. Men zal echter weten dat ook de Twentse industrie niet onmiddellijk de algemene welvaart verhoogde, maar begon met een proletariaat te scheppen.

In het Noordwesten, waarschijnlijk vooral wat de Zuiderzeekust betreft een oud feodaal gebied, vindt men het meeste piëtisme. Dit komt vooral langs de kust voor. De gemeente Steenwijkerwold vormt echter reeds een overgang naar de Stellingwerven in Friesland en naar Drente; men is er ook vrij sterk socialistisch/onkerkelijk. Giethoorn is wijkplaats geweest voor Doopsgezinden. Tot in het begin van deze eeuw was deze plaats van de buitenwereld uit nagenoeg onbereikbaar en daarom indertijd een goed vluchtoord.

Als literatuur-extra kan hier genoemd worden: H. W. Heuvel: Oud Achterhoeks Boerenleven (2e druk 1928). Heuvel was onderwijzer van boerenafkomst en beschrijft het leven in en om zijn ouderhuis. Het boek is meer folkloristisch van opzet dan op mentaliteitsbeschrijving gericht, maar tussen de regels door proeft men zeer nauwkeurig de geest van een boerenomgeving die voldoet aan Redfield's omschrijving: men heeft een uitgesproken waardigheid, al weet men dat men armer en ruwer is dan de heren. Heren komen er in dit boek overigens nauwelijks voor, en in de gedachtenwereld

nemen ze zeker geen belangrijke plaats in. Het speelt in de gemeente Laren, vooral onder de wat gezeten boeren. Men is goed confessioneel maar doet niet aan wereldverwerping. Men is ook traditioneel maar kent geen emotioneel verweer tegen verandering.

5.3 Een toetsing van het mentaliteitsbeeld

In de vorige paragraaf werd erop gewezen dat een veelheid van schrijvers zich eigenlijk steeds in dezelfde zin over de geestesgesteldheid van een gebied heeft uitgelaten. Dit zou betekenen dat hetgeen zij mededelen – opgevat als tendenties – 'waar' moet zijn. Het wordt door niet de-eersten-de-besten steeds zo ondervonden. Maar menigeen zal – terecht – achter deze mededelingen door merendeels leken op sociologisch gebied, en gewoonlijk voornamelijk op grond van ervaring en 'verstehen', toch wat meer proefondervindelijkheid willen zien. Dit zou tevens het voordeel kunnen geven dat hetgeen werd beschreven als tendenties, dus noodzakelijk scherp werd gesteld (en door ons kortheidshalve eerder meer dan minder scherp werd gesteld), wat meer in normale proporties terug kan keren. Noordhollanders zullen niet stuk voor stuk steeds zo vriendelijk, soms gezapig en toch bepaald niet onflink zijn. Iets dergelijks geldt voor Zuidhollanders; zij zijn niet stuk voor stuk steeds zo stug en conservatief. De vraag is nu, hoe zo'n toetsing kan worden uitgevoerd.

Het zal duidelijk zijn dat bij het zoeken naar een mogelijkheid van toetsing getracht moet worden kwantificerende uitdrukkingswijzen voor het 'in het leven staan' te vinden. Zien wij terug naar de vorige paragraaf en herinneren wij ons de grote godsdienstige verscheidenheid, dan ligt het voor de hand hier eens verder op in te gaan. Van de godsdienst is bovendien reeds wel gebleken (op zeer dramatische wijze zelfs, zie hoofdstuk 3) dat die met het in-het-leven-staan te maken heeft, terwijl de verscheidenheid zou kunnen waarborgen dat de verschillen in geestesgesteldheid ook tot uitdrukking komen.

Iets dergelijks zal gelden voor cijfers betreffende de politieke keuze. Hieraan werd in het voorafgaande weinig aandacht besteed, maar deze kunnen nu ook behandeld worden. Ook hierin zal de neiging verwacht mogen worden dat men zijn persoonlijkheid tot uitdrukking brengt. Bovendien is er nog de binding van de politieke aan de godsdienstige expressie, waardoor een belangrijke mate van verwantschap tussen beide onderwerpen aangenomen mag worden. Zeker tezamen genomen zouden ze een belangrijke weerspiegeling van de geestesgesteldheid kunnen geven.

Weliswaar moet hierbij een verschil gemaakt worden tussen de roomskatholieke bevolking en de protestantse, daar de 'vrije expressie' voornamelijk bij de laatsten voorkomt. Maar dit behoeft voor het grootste deel van Nederland geen bezwaar te zijn. De volkskarakterbeschrijvers laten immers steeds weer horen dat er in gemengde streken nauwelijks verschil is tussen protestant en katholiek, zodat in elk geval de streken waarin de protestantse bevolkingsgroep belangrijk is, resultaat te wachten kan staan. Bovendien zal blijken dat ook de homogeen katholieke landstreken wel kans zien enige uitdrukking van hun mentaliteit te geven.

Tabel 1. Mentaliteitsgebieden in Nederland naar religieuze gezindte en politieke keuze (samenvatting van bijlage 1)

	Godsdienstige gezindte (1930) *religious denomination*				Politieke keuze (1937) *political affiliation*						
	geref.	chr. geref.	geen *none*		SDAP	VDB	Lib.	SGP	overige partijen *other parties*	blanco of ongeldig *blank or invalid*	
Holland ten noorden van het IJ	*9,0*	*0,6*	*26,5*	17,2*	*22,8*	*16,8*	3,1	*0,4*	2,5	2,2	*N.H. Kerk vrijzinnig*; **veel rooms-katholieken.** *Historische rol van Lutheranen en doopsgezinden.* CPN *4,6%*
Friesland en Groningen	**23,4**	1,0	*19,9*	18,8	*23,8*	*11,2*	3,6	*0,3*	1,8	3,1	*Grote boeren, vooral in akkerbouwgebieden vrijzinnig/onkerkelijk. Doopsgezinden.* CPN *4,0%.*
Drente	15,2	0,9	12,0	11,3	*24,7*	*13,8*	6,9	*0,2*	2,3	**4,6**	*N.H. Kerk op het Zand vrijzinnig.* NSB **8,6%**
Oostelijke Zandgronden	11,8	0,9	13,6	9,1	18,4	8,1	3,9	1,4	3,7	3,2	N.H. Kerk gematigd rechtzinnig. **Veel katholieken in Oostelijke Achterhoek en Twente**
Zandgronden van het Midden	15,2	**1,2**	**8,2**	7,2	**16.0**	**4,6**	4,6	**7,2**	**4,1**	3,2	**N.H. Kerk sterk bevindelijk**
Westen en Zuidwesten	14,0	**1,3**	**9,7**	7,0	**15,7**	**4,7**	5,2	**5,9**	3,9	3,1	**Sterke bevindelijkheid. Kleine kerkelijke groeperingen 4,2%**
Zuidoost-Gelderland					**2,6**	**0,7**	**0,2**	0,1	**17,0**	2,3	**Overwegend rooms-katholiek.** In 1933: overige partijen 1,7%; blanco of ongeldig 2,3%
Zuidelijke Zandgronden					**3,3**	**0,5**	**0,4**	0,2	**5,1**	2,6	**Overwegend rooms-katholiek.** In 1933: overige partijen 3,3%; blanco of ongeldig 2,8%
Zuid-Limburg					**6,9**	**0,6**	**0,3**	0,1	1,6	**5,2**	**Overwegend rooms-katholiek.** In 1933: **overige partijen 11,8%**; **blanco of ongeldig 5,9%**; NSB **8,1%** (1937)

* % onkerkelijken van de totale bevolking (% *of persons of no religious denomination in the total population*)

Table 1. The mental habits of rural Holland classified according to religious denomination and political affiliation (summary of appendix 1)
Geref(ormeerd) and Chr(istelijk) Geref(ormeerd) are right wing orthodox churches, separated from the main Church (Dutch Reformed) during the 19th century; the first is strongly formal and dogmatic, the second pietistic. SDAP *is the (revisionist) socialist party;* VDB *and Lib. are liberal parties, of which the former constitutes the left wing;* SGP *is a confessional and*

De vorige paragraaf geeft veel meer kenmerken die eens meer kwantificerend nagegaan zouden kunnen worden. Maar uit de behandeling van de godsdienst-politieke toetsing zal blijken, dat de uitvoering van zo'n kwantificatie (om redenen die nog behandeld worden) gemakkelijk tot telkens weer een nieuwe uitvoerige uiteenzetting kan leiden; er moet telkens, zoals we ook kunnen zeggen, identificerende uitleg bij gegeven worden.

Zo heel veel verder dan deze toetsing kan hier dus niet worden gegaan, temeer daar nog zal blijken dat deze, toegevoegd aan de concensus van de vrije waarnemers, reeds belangrijk genoeg is. Niettemin komen aan het einde van deze paragraaf nog enkele kleinere toetsingen voor aan de hand van bestaand materiaal. Dit betreft het landbouwonderwijs en de huwelijksvruchtbaarheid. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek zijn dit ook onderwerpen waar belangwekkende centrale aspecten van de oude plattelandsbeschaving in tot uiting komen. Men kan in deze beide kleinere toetsingen dan 'veiligheidssloten' zien. Tenslotte besteden wij nog enige aandacht aan het werk van SAAL dat zich uitstekend bij het gevondene blijkt aan te passen.

Eerste toets: Godsdienst en politiek

Het cijfermatige resultaat van de toetsing op het terrein van godsdienst en politiek vindt men in tabel 1 en in bijlage 1. Hierbij zijn de volgende toelichtingen van belang:

1 De cijfers voor godsdienstige gezindte zijn ontleend aan de volkstellingsgegevens van 1930. Ook die van 1899 werden op dezelfde wijze bewerkt, maar deze gaven geen verschillen van betekenis met die van 1930. Weliswaar was bijvoorbeeld de onkerkelijkheid tussen 1899 en 1930 aanzienlijk toegenomen, maar dit deed de posities van de verschillende delen van Nederland ten opzichte van elkaar nauwelijks veranderen. Hoewel 1899 dichter bij 1900 ligt dan 1930 werden toch de cijfers van de laatstgenoemde volkstelling gebruikt, en wel omdat de politieke gegevens noodzakelijkerwijs uit de jaren dertig moesten stammen. Vóór 1919 gold er een beperkt kiesrecht (en ook een districtenstelsel, al had dit een voordeel kunnen zijn), zodat de cijfers van die tijd niet zo goed bruikbaar waren als die uit de latere jaren. Uit deze jaren kon het Centraal Bureau voor de Statistiek pas gegevens verschaffen van ongeveer 1930 af.

2 De politieke-keuzegegevens zijn ontleend aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937. Ook de gegevens van de overeenkomstige verkiezingen in 1933 werden op dezelfde wijze bewerkt. Er waren enige verschillen, doch daar de gegevens van 1937 de meest welsprekende leken, zijn die gekozen. Op enkele verschillen met 1933 zal nog worden gewezen. Ze worden hoofdzakelijk veroorzaakt door het optreden van de Nationaal-Socialistische Beweging (N.S.B.) na 1933.

3 Het werd reeds opgemerkt dat een klaarblijkelijke (en meetbare) verscheidenheid van godsdienstige nuances vooral een verschijnsel is van het protestantisme, terwijl bovendien ook de politieke keuze van de rooms-katholieken meer gebonden is. Het was dus zaak om, waar mogelijk, katholiek en protestant gescheiden te houden. Dit heeft ertoe geleid dat er een afzonderlijk gebied gevormd is van Zuid-Oost-Gelderland (Maas en Waal, Rijk van Nijmegen en de Lijmers). Dit is een gebied dat een mentaliteitsbeschrijver niet zo gemakkelijk afzonderlijk zou nemen. Maar de protestanten zijn in dat deel van Gelderland zozeer in de minderheid, dat er van een meetbaar protestants reageren geen sprake kon zijn. Zuidoost-Gelderland wordt hier dus, evenals Noord-Brabant en Limburg, als homogeen rooms-katholiek gebied beschouwd. Voor overig Nederland is de protestante bevolking zo goed mogelijk op zichzelf beschouwd.

4 Dit laatste moest voor overig Nederland met zich meebrengen dat de protestante godsdienstverscheidenheid werd gemeten in percentages van de totale bevolking minus de rooms-katholieke. Dit betekent dus dat er, behalve in de drie noordelijke provincies, telkens een min of meer belangrijke aftrekpost was. Er werd reeds op gewezen dat dit tevens meebrengt dat hetgeen de protestante bevolking door zijn verscheidenheid tot uitdrukking brengt, representatief wordt geacht voor de streek. Daar bij de katholieke Twent het zelfde volkskarakter blijkt als bij de protestantse Twent, enzovoort, leek dit toelaatbaar. Deze behandelingswijze bracht echter ook iets mee dat wat minder juist zal zijn: het percentage onkerkelijken werd namelijk ook van het totaal van de niet-katholieke bevolking bepaald. Dit vooronderstelt dat de onkerkelijkheid alléén uit het protestantisme zou zijn voortgekomen, hetgeen zeker niet helemaal juist is. Maar practisch zal deze fout weinig te betekenen hebben omdat de onkerkelijkheid, althans vóór 1929 en zeker vóór 1899, bijna geheel een aangelegenheid was van de landstreken waar het rooms-katholicisme een geringe of niet-dominerende rol speelde. In het bijzonder moet hier de Noordrand worden genoemd. Deze omvat ook het deels rooms-katholieke Noord-Holland, maar voor deze landstreek vindt men eigenlijk ook steeds beschreven (H.P.S.) dat de plattelandse onkerkelijkheid er in de eerste plaats (geleidelijk aan) uit de vrijzinnigheid is voortgekomen. Voorzichtigheidshalve werden aan de percentages voor onkerkelijkheid echter ook, tussen haakjes, die toegevoegd welke zijn bepaald van de totale bevolking zónder aftrek van de rooms-katholieken. Het meest reële cijfer zal echter het eerste zijn.

5 Moeilijker was het de rooms-katholieke invloed uit de verkiezingscijfers te weren. Te veronderstellen dat de niet-confessionele partijkeuze uitsluitend een niet-katholieke aangelegenheid was, en derhalve de percentages voor deze keuzen te bepalen van het totaal aantal stemmen minus de rooms-katholieke, leek te gewaagd. De cijfers voor partijkeuze zijn dan ook bepaald van de volle totalen.

6 Het gaat hier vooral om het plattelandse reageren. Daarom moest de invloed van de godsdienstige en de politieke samenstelling van de bevolking der grotere steden zoveel

mogelijk worden geweerd. In de bijlage vindt men aangegeven welke steden niet in de cijfers zijn vertegenwoordigd. Het zijn de plaatsen die omstreeks 1930 méér dan 20 tot 30.000 inwoners telden, waarbij er enigszins rekening mee werd gehouden of zij ook historisch als stad golden.

7 Voor de opbouw van de in de tabel onderscheiden mentaliteitsgebieden was het eveneens van belang van een goed plattelands criterium uit te gaan. Dit werd gevonden in de indeling in landbouwgebieden van 1912. Bij deze indeling heeft weliswaar het technisch landbouwkundige criterium vooropgestaan, maar voor de praktijk van ons gebruik bleek dit nauwelijks bezwaarlijk; ook in ons opzicht bleek de bevolking van de landbouwgebieden – en dit is de algemene ervaring – nogal homogeen. Slechts een enkele maal gaf deze indeling een iets minder fraaie uitkomst. Dit vond dan hierin zijn oorzaak, dat de landbouwgebieden op hun beurt weer uit gemeenten zijn opgebouwd, terwijl de gemeente soms niet homogeen was. Het voornaamste voorbeeld leveren de Drentse Hondsrug-gemeenten. Deze strekken zich oostwaarts in het veen uit tot aan de grens met Groningen. Maar terwijl op de Hondsrug het oude Drentse leven zijn voortzetting vond, groeide er in het veen de Groningse veenkoloniale maatschappij. Maar deze en andere kleinere schoonheidsfouten zullen op het totale beeld nauwelijks invloed hebben.

8 Niettemin bleef het een afzonderlijk vraagstuk hoe er uit de landbouwgebieden grotere mentaliteitsgebieden moesten worden opgebouwd. Want hoewel er soms nogal abrupte mentaliteitsovergangen zijn, komen er toch ook de nodige voor die geleidelijk gaan. Hierdoor was het soms wat moeilijk te beslissen bij welk groter gebied een landbouwgebied het best kon worden ondergebracht. Allerlei nevencriteria, maar vooral de historische eenheid, brachten echter steeds wel uitkomst. In de bijlage wordt de opbouw der mentaliteitsgebieden uit de landbouwgebieden nader getoond.

9 Er zouden 'eindeloze' tabellen nodig zijn geweest als alle verzamelde of verzamelbare gegevens over godsdienst en politiek moesten worden weergegeven. Men bedenke dat er vele tientallen kerkgenootschappen zijn en dat er bijna tweemaal een tiental aan politieke keuzen weergegeven zou kunnen worden. Volledigheid leek echter (afgezien van de achterhaalbaarheid) niet nodig; veel gegevens zijn ook niet verwerkt. De tabel en de bijlage geven dus alleen hoofdzaken weer.

10 Voor het protestantisme bleek het de hoofdzaak te onderscheiden: vrijzinnigheid, wettische rechtzinnigheid, en bevindelijkheid. Hier doet zich evenwel de moeilijkheid voor dat het niet gemakkelijk is alles in goede cijfers weer te geven. Met allerlei andere stromingen, meest van het midden, bevindt een goed deel hiervan zich immers in de Nederlands Hervormde Kerk. Het Sociologisch Instituut van deze kerk kon ons geen gegevens verstrekken die onweersproken zouden blijven. Dit maakt dat het kwalitatieve, in zo rijke mate voorhanden in het Handboek voor de Pastorale Sociologie, ons hier

moest blijven begeleiden, bijvoorbeeld de vermeldingen van het voorkomen van de Gereformeerde Bond in de Nederlands Hervormde Kerk die van een sterk bevindelijke inslag is.

Niettemin zijn er wel enkele belangrijke cijfermatige indicaties te vinden. De belangrijkste is wel het voorkomen van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Deze zijn aan het einde van de vorige eeuw ontstaan in de loop van een herstelbeweging van de formele calvinistische orthodoxie. Voorts is er de Christelijk-Gereformeerde Kerk als afzonderlijk genootschap, ontstaan uit de Afscheiding waarmee de zojuist genoemde herstelbeweging begon, en niet mee opgegaan in de Gereformeerde Kerken. Zij heeft een meer bevindelijke inslag.

Voorts vermelden wij soms van de kerk- en soortgelijke genootschappen nog de 'overige'. Deze overige groeperingen omvatten hen die niet tot de rooms-katholieke, de Nederlands Hervormde, de Gereformeerde, de Christelijk-Gereformeerde, de Lutherse, de Remonstrantse of de Doopsgezinde Kerken (eventueel broederschap) behoren en niet buitenkerkelijk zijn. Dikwijls vormen zij weer een indicatie voor een min of meer bevindelijke, of in elk geval sectarische, geestesgesteldheid. De Doopsgezinde, Lutherse en Remonstrantse groepen zijn, behalve soms plaatselijk, klein. Ze worden, daar ze gewoonlijk vrijzinnig zijn, soms genoemd als indicatie van vrijzinnigheid of van een historisch eigen-weg-gaan.

11 Ook uit de ruime politieke verscheidenheid kon slechts een keuze worden gemaakt. Uiteraard moest deze weer zo zijn, dat het typerende naar voren kwam. Als indicatie voor een geringe gehechtheid aan traditie dienen dan de voornaamste linker groeperingen: de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). De laatste was meer een burgerlijke groep, een afsplitsing uit de liberale gelederen toen die omstreeks 1900 meer en meer rechts kwamen te staan. Uiterst links, namelijk de Communistische Partij Nederland (CPN), wordt een enkele maal aangegeven. Voor het indiceren van een confessioneel betrekkelijk losstaan dient ook het percentage dat de Liberalen behaalden.

Voorts is uiteraard de uiterste rechterkant belangrijk; wij slaan dan 'gematigd rechts', voornamelijk bestaande uit de grotere confessionele partijen, over. Aan deze uiterste rechterzijde vinden wij dan de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), die, allerlei archaïsche eisen aan de samenleving stellend, weer een indicatie oplevert voor een bevindelijke rechtzinnigheid en, in 1937 belangrijk, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).

Herinneren wij ons weer dat de rooms-katholieke bevolking, behalve zich nauwelijks in uiterlijk gemakkelijk waarneembare modaliteiten uitdrukkend, ook een sterke confessionele partijbinding kent, dan zal duidelijk zijn dat het ook belangwekkend is te letten op de 'overige partijen' en op de 'blanco of ongeldige' stemmen. Beide blijken namelijk juist – althans in de jaren dertig – in de sterk confessioneel gebonden, maar vooral in de rooms-katholieke gebieden, veel voor te komen. Onder overige partijen dienen alle partijen te worden verstaan, die geen vertegenwoordiging in de Tweede

Kamer hebben behaald. Het betreft dus kleine groeperingen, soms (en vooral weer in rooms-katholieke streken) van bijna uitsluitend plaatselijke betekenis. Bij de blanco of ongeldige stemmen moet het volgende nog aangetekend worden. De percentages voor partijkeuze zijn bepaald uit het totaal aantal geldig uitgebrachte stemmen; dit zelfde is geschied voor de blanco of ongeldige stemmen. Het basismateriaal van het Centraal Bureau voor de Statistiek bracht dit met zich mee; een omrekening op een totaal dat tevens de blanco of ongeldige stemmen insloot zou weinig zin gehad hebben.

12 De gegevens van de tabel zijn cursief, halfvet en normaal gedrukt. Hierbij duidt cursief op het relatief linkse of traditiemijdende, terwijl halfvet het relatief rechtse of traditiezoekende aangeeft. Wanneer de gegevens een relatief enigszins neutrale positie weergeven, dan zijn ze normaal gedrukt. Bij het toekennen van een bijzondere letter (aanzienlijk boven of beneden het gemiddelde) is voor Nederland ten noorden van de grote rivieren het roomse Zuiden buiten beschouwing gelaten. Verder is in de kolom voor de Liberale Partij een normale letter gebruikt, behalve bij de wel zeer lage cijfers in de rooms-katholieke streken. De reden hiervoor is dat het liberalisme in zijn 20e-eeuwse vorm in ons verband iets betrekkelijk neutraals uitdrukt. De gezindheid van non-confessionele binding in de politiek plaatst het wat links, terwijl het politieke streven het wat rechts plaatst[1].

Bekijken wij nu de tabel in zijn geheel dan blijkt dat de drie mentaliteitsgroepen uit de vorige paragraaf weer duidelijk voor den dag komen. De verschillen tussen protestante en rooms-katholieke expressie compliceren het beeld weliswaar even, maar dit blijkt niet onoverkomelijk. We beginnen nu met de identificerende verklaring.

De Noordelijke Groep doet zich kennen als een groep met een relatief sterke hang naar vrijzinnigheid/onkerkelijkheid en naar een politiek linkse of ook radicale koers. Samenvattend zou men kunnen zeggen dat men in deze groep relatief weinig aan traditie gehecht is, een bewoording die in het volgende een steeds duidelijker inhoud zal krijgen.

Bijzonder duidelijk zijn deze tendenties in Holland ten noorden van het IJ. De vrijzinnigheid in de Nederlands Hervormde Kerk die reeds in de vorige paragraaf ter sprake kwam, zien wij hier geflankeerd door een sterke onkerkelijkheid, een zwakke positie van de Gereformeerde en Christelijk Gereformeerde Kerken (voorzover aanwezig; op enkele plaatsen na dikwijls berustend op 'import', zoals ook reeds werd besproken) en een sterk politiek linkse koers. Dit laatste zien we in de relatief sterke

[1] In het kader van de vorige eeuw waren de liberalen een linkergroepering. Deels was dit in de jaren dertig nog wel zo. Veel Groninger boeren waren namelijk van een radicale richting, die veelal weinig monarchistisch gezind was. Dit is pas in 1935 – met de verloving van prinses Juliana – duidelijk anders geworden, zoals Hofstee inlichtte.

In het algemeen was het Noorden in de vorige eeuw 'radicaal'. Ook als gereformeerden was men het: men zou consequent zijn bij het nastreven van wat men als goed zag. Zoals bekend was de Anti-Revolutionaire Partij in de beginjaren ook vrij links. Abraham Kuijper's redevoeringen uit die tijd 'liegen er niet om' als deze over de 'sociale kwestie' handelen. Maar omstreeks 1900 (onderdrukking van de Spoorwegstaking in 1903!) is dit reeds anders geworden. Zie ook BANNING, 1954.

aanhang van SDAP en VDB[1]. Bij deze hoge cijfers voor links is voorts te bedenken, dat zij voorkomen óndanks de aanwezigheid van zo'n derde deel rooms-katholieken op de totale bevolking! Voorts komt dit voor – en hier zij zeer in het bijzonder de aandacht op gevestigd – óndanks het feit, dat er in deze landstreek, behalve aan de Zaan, weinig scherpe sociale tegenstellingen voorkwamen. Merkwaardig is ook nog het relatief hoge cijfer voor communisme. Dit komt vooral door de Zaanstreek. Weliswaar werd Zaandam uitgelicht, maar de industriële sfeer omvat ook andere gemeenten. De onkerkelijkheid vindt men, behalve aan de Zaan, vooral ook in de wel zeer onstedelijke Noordelijke Polders. Wie de gedetailleerde cijfers in de bijlage bekijkt zal ook de kentering naar het Zuidhollandse in het Kennemerland waar kunnen nemen[2].

Verwarrend zijn misschien op het eerste gezicht de gegevens voor Friesland en Groningen. Maar alvorens hierop in te gaan zij opgemerkt dat deze beide streken zich uit deze gegevens wel doen kennen als één mentaliteitsgebied. In beide delen treft men bijvoorbeeld zowel hoogste cijfers aan voor gereformeerdheid (doch lage voor de christelijk gereformeerden) als bijna hoogste cijfers voor onkerkelijkheid. In het zo sterke naast elkaar voorkomen van beide uitersten schuilt ook het op het eerste gezicht verwarrende; het lijkt wel of er hier iets gebeurd is dat de geesten uiteendreef.

In Friesland – dit was immers zo'n principiële streek – ziet men deze scheiding der geesten in maximale vorm en dan vooral – en dit zal niet toevallig blijken – in de Kleibouwstreek en in de Wouden. De Friese Eilanden vormen meer een overgang naar Texel en het vasteland van Noord-Holland. Voor deze en andere gegevens moet nu getracht worden het verband van de Noordrand te vinden. Een vergelijking met Noord-Holland ligt hierbij voor de hand.

Een overeenstemming met Noord-Holland ligt reeds in de vrijzinnigheid der boeren, het sterkst voorkomend in Groningen. Onder deze boeren kwamen ook veel doopsgezinden voor, die in de vorige eeuw geleidelijk opschoven naar een bijna ongelovige onkerkelijkheid. In deze vrijzinnigheid ligt echter ook een verschil met Noord-Holland. Dit is dat die in Friesland en Groningen sterk de inslag heeft van een standsvrijzinnigheid, terwijl er in Noord-Holland veeleer sprake is van een vrij algemene volksvrijzinnigheid. Raadpleegt men de streekliteratuur en het HPS, dan vindt men ook dat de Fries-Groningse vrijzinnigheid verbonden is met een sociale antithese. Niettemin blijft er een overeenstemming met Noord-Holland, terwijl die nog duidelijker wordt als wij de Noordrand verlaten en elders nauwelijks meer vrijzinnigheid ontmoeten.

Een volgende overeenstemming met Noord-Holland ligt in de sterke onkerkelijkheid, in de hiermee deels samenhangende politiek linkse oriëntering en in de afwezigheid van een sterke ultrarechtse expressie. De NSB nam in de Groninger Veenkoloniën

[1] De vader uit het verhaal Het Heerschap van Ds. Heijnes in het tweede hoofdstuk had een VDB-er kunnen zijn. Hij was immers van vooruitstrevende gevoelens, tegen rood aan; maar niet helemaal rood, want dat is de knecht. Na de oorlog is de VDB hoofdzakelijk opgegaan in de Partij van de Arbeid.

[2] Merkwaardig is ook het in de Noordoostpolder ('zuilen'-modelgebied bij uitstek) opgemerkte dat de leiding in de roomse zuil niet bij Brabanders (of het moeten Westbrabanders zijn) of Limburgers berust maar bij Noordhollanders. In 't algemeen gaat dit gebied een Noordelijke cultuur aannemen, aansluitend dus bij de Noordrand. Friese en Groningse elementen hebben dan ook de algemene leiding. Mededeling van Dr. CONSTANDSE.

weliswaar een nogal belangrijke plaats in, maar over het gehele gebied betekende deze niet veel. In 1933 was de Nationale Boeren, Tuinders en Middenstanders Partij in Noord-Holland van enige betekenis, maar of men hier wel van ultrarechts mag spreken is zeer de vraag; eigenlijk nauwelijks een vraag. Het zeer rechtse blijft in het gehele Noorden dus van incidenteel karakter. In beide gebieden komt hier en daar echter wel een meer permanente ultralinkse stemming voor den dag, doch deze blijft eveneens van minder betekenis. Het verschil tussen de gebieden aan weerszijden van de Zuiderzee is echter weer, dat Noord-Holland geleidelijk aan naar de onkerkelijkheid en de linkse politieke gezindheid is toegegroeid, terwijl dit in Friesland en Groningen veel duidelijker schoksgewijs en antithetisch is geschied. De annalen van het vroege socialisme en de Dageraadbeweging kunnen hier genoegzaam over inlichten[1].

In Friesland en Groningen is er dus, zo zal nu gezegd mogen worden, nog al wat reageren op een tegenstelling. Deze is natuurlijk de in de vorige eeuw zo opgekomen tegenstelling tussen boeren en arbeiders. Het ligt dan voor de hand ook de sterke gereformeerdheid in dit licht te gaan zien. Deze zou ook wel eens een reactie op de tegenstelling kunnen zijn, maar nu naar rechts in plaats van naar links. Wil dit een houdbare stelling zijn, dan zal men de reactie op de sociale antithese ook in de inhoud van deze religieuze beweging aan moeten kunnen wijzen. Dit is in feite – in hoofdstuk 3 – reeds gebeurd, terwijl hier in de zevende paragraaf nog uitvoerig op wordt teruggekomen. Zoals bekend is deze beweging ook pas in de vorige eeuw ontstaan, en wel duidelijk als een beweging van 'kleyne luyden'. Het lijkt dus wel of de situatie van de vorige eeuw velen uit nood naar het 'Erfgoed der Vaderen' deed teruggrijpen; zeggen wij gerust om de pessimistische visie op mens en maatschappij, welke dan weer samenhangt met het aanvoelen van de onontkoombaarheid van de bestaande tussenmenselijke verhoudingen. De Anti-Revolutionaire partij is hier de politieke vertolking van.

Dit alles betekent dus een nogal rechtse – een feodaloïde – reactie. Een toekomstbeeld, waarin men meer gelijkheid en rechtvaardigheid in de verhoudingen als mogelijk voorzag, ontbrak immers. Maar bedenkt men bijvoorbeeld in hoe korte tijd de gereformeerden het uitgesproken kleyne-luyden-stigma hebben verloren, dan ontbreekt toch ook het noordelijk-actieve niet. Velen stegen op de maatschappelijke ladder: tot boer, tot de middelbare en tot de hogere beroepen. Deze kring heeft, vooral uit het Noorden, tal van bekende mannen, waaronder staatslieden, voortgebracht. De groep is echter nog wel steeds sterk plattelands-agrarisch samengesteld.

Het ziet er dus naar uit dat het volk van Friesland en Groningen door de ontwikkelingen van de vorige eeuw – en mede door zijn noordelijke activiteit – tot een stellingname was gekomen. Hierbij zijn de boeren dan in de hoek gedreven van de zich in de richting van ongeloof ontwikkelende noordelijke traditie van een weinig sterke dogmatische gezindheid, terwijl het volk in zijn smeulende verontwaardiging óf links óf rechts daarvan ging staan.

[1] W. H. Vliegen: De dageraad der Volksbevrijding. O. Noordenbos: Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw.

Hierbij is het nuttig het tijdsaspect iets nader in ogenschouw te nemen. De eerste reacties op de tegenstelling kwamen reeds in het begin van de vorige eeuw los, toen er van een beslissende kentering der tijden nog nauwelijks iets merkbaar was. De afscheiding vond namelijk plaats in 1834. De polarisatie naar rechts, zo zal men kunnen zeggen, lag dus een slag voor, toen in het laatste kwart van de eeuw het anti-kerkelijke socialisme opkwam en de tweede polarisatiemogelijkheid gaf. Maar, zoals men weet, kreeg de beweging tot herstel van de orthodoxie in diezelfde tijd óók een extra impuls. Dit was in de doleantiebeweging die in 1886 een nieuwe uittocht uit de Nederlands Hervormde Kerk ontketende. De consolidatie dezer bewegingen tot de Gereformeerde Kerken in Nederland vond daarna plaats onder de leiding van Abraham Kuyper. Omstreeks de eeuwwisseling waren de reacties dus nog in volle gang en waren de gemoederen dikwijls nogal verhit. De beslissing over welke kant het volk opging, aldus kan men zich voorstellen, zal dan dikwijls hebben afgehangen van de personen die de meest overtuigde leiding konden geven. Merkwaardig is ook dat men in de 18e eeuw, dus voor de Afscheiding, in het Noorden ook veel piëtisme vond; helemaal veilig moet het volk zich toen reeds dus ook niet gevoeld hebben. Maar de beweging van de 19e eeuw heeft dit bijna volledig in zich opgenomen en omgezet in de actieve gereformeerde leerstelligheid. Politiek komt het ook nauwelijks tot uiting. Voorts nog, wegens het belang dat dit Fries-Groningse geval heeft voor het vervolg, een voorbeeld om het besprokene toe te lichten. Hiertoe worden gegevens gebruikt die door Hofstee zijn verzameld, ten dele zijn te vinden in Het Oldambt, ten dele op mededeling berusten.

Omstreeks de eeuwwisseling waren de – vrijzinnige – boeren van Midwolda verontrust over de toeneming van de aanhang der gereformeerden ter plaatse. Men besloot, toen er een nieuwe predikant voor de Nederlands Hervormde Kerk moest worden beroepen, tot een coup. Men zou een rechtzinnig man vragen en koos Ds. Gravemeyer. Deze nam aan, maar doorzag de boeren-opzet zeer goed. Hij kreeg inderdaad de arbeidersbevolking onder zijn gehoor, maar raadde deze aan, toen hij afscheid nam, bij de Gereformeerden te gaan kerken en hen ook financieel te steunen, als zijn opvolger weer een vrijzinnig predikant zou zijn. De opvolger wérd weer een vrijzinnig man. Het volk ging nu niet alleen bij de gereformeerden ter kerke en hen financieel steunen, maar trad ook tot de gereformeerde kerken toe. De arbeidersbevolking van Midwolda is ook nu nog grotendeels gereformeerd.

Anders ging het evenwel omstreeks dezelfde tijd in het aangrenzende Finsterwolde. Daar kreeg Domela Nieuwenhuis vat op de massa, die anti-kerkelijk/radicaal-socialistisch werd. Zoals algemeen bekend is levert Finsterwolde heden ten dage nog steeds een communistische raadsmeerderheid op, hetgeen de gemeente soms moeilijk bestuurbaar maakt.

Vermeldenswaard is ook het commentaar dat Hofstee levert bij zijn beschrijving van de gebeurtenissen te Midwolda: „Met enige overdrijving zou men kunnen zeggen, dat indien het Oldambt tien Gravemeyers zou hebben gehad in plaats van één, alle Oldambter arbeiders een krachtig geloof zouden hebben bewaard. Al deze Gravemeyers zouden het grootste deel van de boeren echter niet hebben kunnen verhinderen om

geleidelijk aan tot een aan ongeloof grenzende vrijzinnigheid over te gaan". Dit kan ons inziens worden aangevuld met: Tien Domela's Nieuwenhuis zouden nagenoeg het gehele arbeidersvolk los van de kerk hebben kunnen maken, maar dit volk zou dan totaal onverhuld tegenover de boeren hebben gestaan.

Uit dit voorbeeld ziet men dan nog eens duidelijk dat het vooral de sociale situatie moet zijn geweest die tot kiezen dwong en dat daarbij het volk twéé mogelijkheden en de boeren er eigenlijk slechts één hadden. Dit laatste houdt voorts, naar een andere opmerking van Hofstee, ook hiermee verband dat de boeren, vooral in Groningen, niet begrepen waar het om ging. In het algemeen begrepen de boeren het volk niet meer volgens hem. Enerzijds betekent dit dat de sociale afstand groot was geworden, doch anderzijds ook – wij wezen hier reeds op in ander verband – dat de boeren niet het soort bovenlaag vormden dat leiding ging geven aan de rechtzinnigheid. Alles was voor hen zoals het was, een houding waar trouwens ook de nodige slimheid achter steekt.

Ook het bonte kerkelijke beeld, dat in de vorige paragraaf werd genoemd, zal nu begrijpelijk zijn, temeer als men bedenkt, dat er niet allen boeren en arbeiders waren, maar dat er ook een meer of minder grote tussenklasse van kleine boeren en anderen was die door zijn tussenpositie drie kanten op kon gaan, maar het liefst het midden – dus een vierde mogelijkheid – gehouden zal hebben. Door oorzaken hierin gelegen, door oorzaken van leiding en door vele andere, gewoonlijk plaatselijke, omstandigheden kon het dan zo uitkomen dat de Nederlands Hervormde Kerk vrijzinnig bleef of zelfs werd; dat deze kerk 'om'ging en de gereformeerden weinig aanhang kregen; dat deze omging maar de gereformeerden tóch veel aanhang kregen, enzovoort. Later, bij de gereformeerde consolidatie, moesten de Afgescheidenen beslissen of zij meegingen in de Gereformeerde Kerken, of als christelijk gereformeerde gemeente afzonderlijk bleven, zodat dit ook nog tot de verscheidenheid bijdroeg. Als de gemoederen minder verhit waren, zo zagen wij in de vorige paragraaf reeds – en dit was in latere jaren, vooral in Groningen, wel mogelijk – dan werd ook wel op practische gronden besloten welke richting zou worden gevolgd in de Nederlands Hervormde Kerk.

Van Drente werd in de vorige paragraaf opgemerkt dat het voor velen mogelijk niet ál te duidelijke noordelijke kenmerken zou hebben. Tabel en bijlage laten zien dat dit gewest wel degelijk bij deze groep gerekend kan worden, dus ook dat het niet zonder basis is, als men de drie noordelijke provincies min of meer als een eenheid beschouwt.

Ten dele berust dit laatste, naar men zal mogen verwachten, ook op andere omstandigheden dan direct de mentaliteit: de drie noordelijke provincies zijn in hun geheel protestant; de Groningse Universiteit heeft ook voor Drente voornamelijk de predikanten geleverd, en deze waren in de vorige eeuw overwegend 'modernistisch'; voor veel Drentse schoolklassen hebben Friese onderwijzers gestaan; Groningse boeren hebben veel van de Drentse woeste gronden ontgonnen; noordelijke liberalen hebben er in de vorige eeuw een onbetwiste leiding gegeven. Maar dit alles zal Drente's noordelijkheid toch niet verklaren, zomin als op de Veluwe een sterke positie van de gereformeerden deze streek veel noordelijks verleent.

Het merkwaardige feit blijft immers bestaan dat er in dit gewest, evenals in Noord-

Holland, weer volksvrijzinnigheid voorkomt. Deze zal ook hier stoelen op eenzelfde achtergrond, namelijk een rustige zelfstandigheid. Voorts komt die vrijzinnigheid vooral voor op het zand, ondanks het feit dat de samenleving aldaar tot omstreeks 1900 nog in sterke mate een société mécanique vormde en dus uiteraard min of meer conservatief of in elk geval voorzichtig was, alsook in beginsel open stond voor een repressieve ethiek.

Bovendien ontbreken hier nagenoeg weer de bevindelijke gezindheid en de daarmee samenhangende ultra-rechtse politieke oriëntering die beide in de tweede mentaliteitsgroep zo'n rol spelen. Een incidentele ultra-rechtsheid komt in Drente echter wel voor. De NSB behaalde hier zelfs de hoogste percentages voor het Nederlandse platteland. Maar raadpleegt men BARDELOOS' indeling van NSB-gezindheden, dan blijkt het met die ultra-rechtsheid in Drente nog al mee te vallen[1]. Voorts mag men niet vergeten dat dit gewest – dit wordt nog nader besproken – tot omstreeks 1800 ook nog een bijna volmaakt middeleeuwse bestuursorde (zij het een even bijna-volmaakte niet-overherige orde) kende. Het gewest heeft dus een uitermate snelle ontwikkeling door moeten maken, zodat men ook wel enig mistasten mag verwachten.

Tegenstellingloos is Drente – voornamelijk door de ontwikkelingen van de vorige eeuw – bepaald niet gebleven. In verband hiermee (en met de Fries-Groningse invloed) behoeft het dan niet te bevreemden dat er toch een vrij sterke gereformeerde inslag, doch tevens een vrij sterke onkerkelijkheid voorkomen. Hiervan vertoont echter vooral de laatste weinig verband tot het veen, het terrein van de grootste tegenstellingen, hetgeen er dan weer op duidt dat de onkerkelijkheid ook hier deels gegroeid is in het verlengde van de vrijzinnigheid. De gereformeerde inslag komt eveneens nogal verspreid voor, maar vindt zijn hoogtepunt in de zuidelijke veenrand. Deze doet ook het minst noordelijk aan doordat er daar – voor noordelijke verhoudingen – weinig onkerkelijkheid tegenover staat; toch een beetje grensgebied zou men zeggen.

De tweede mentaliteitsgroep (nu te behandelen zonder Zuid-Limburg) staat ook blijkens de gegevens van deze paragraaf weer vér van de eerste af. Dit betekent niet dat er geen overeenkomsten zijn; tenslotte beschouwen wij een situatie van beperkte tijdsomvang,

[1] Deze studie van Ds. H. BARDELOOS, Het Streekkarakter en het nationaalsocialisme in ons land (1948), bevestigd nog weer eens op fraaie wijze hoezeer de meer duurzame invloeden, zoals geestesgesteldheid onder die van het tijdstip kunnen blijven doorwerken, zodat de beweging van het tijdstip soms slechts alleen uiterlijk een eenheid is. Van ons gezichtspunt uit gezien, is zo'n tijdelijke invloed niet meer dan doorkruisende factor.

Volgens B. dan, die betrokken was bij de wederinpassing van NSB-ers in de samenleving en daardoor veel in de NSB-kampen heeft gewerkt, waren er drie typen. 1. Het noordelijke type dat een primus inter pares zocht om leiding te geven teneinde uit de narigheid van werkloosheid, slechte landbouwprijzen e.d. te geraken. Deze primus moest contact houden met het volk en rekening en verantwoording afleggen; het 'volgmanschap' was vrij. 2. Het zuidelijke (roomse) type, dat charisma en bijna goddelijk aureool zocht voor dezelfde doeleinden en dat een soort r.k. gezag had getransponeerd op de leiders van de dag. Rekening en verantwoording wordt niet verlangd. 3. Het westelijke type (met als opvallend element de oud-Indischman en de militair) dat weinig idealistisch was, maar zich zuiver praktisch richtte op orde, gehoorzaamheid en resultaat. Het is sterk agressief en wil geen rekening en verantwoording afleggen. Men ziet hier dus hoe er zelfs in de NSB weer een begrijpelijk mentaliteitspatroon van Nederland voor den dag komt. Als het Westelijke type in 1944 naar het Noordoosten komt en er de lakens uit gaat delen, dan is menige Drent ook zeer ontnuchterd.

waarin dus ook alle voor die tijd geldende bijzondere krachten hun rol spelen. Bovendien hebben de noordelijke groep en de nu beschouwde omstreeks 1900 reeds vele eeuwen gemeenschappelijk nationaal lot achter de rug. Men zal dus ook geen ál te rigoureuse verschillen mogen verwachten doch meer moeten letten op de randverschijnselen.

Een van de verbindende verschijnselen is dan de ook hier dikwijls vrij sterke positie van de gereformeerden. Maar zij treden nu op in een geheel ander geestesklimaat dan in het Noorden en nemen, zoals reeds in de vorige paragraaf werd opgemerkt, soms ook zélf de kenmerken van dit klimaat aan. De geestelijke omgeving bestaat dan uit: een dikwijls overwegend bevindelijke gezindheid in de Nederlands Hervormde Kerk (de richting van de Gereformeerde Bond), het nagenoeg ontbreken van vrijzinnigheid aan de linkerkant, en het optreden van vele kleine nieuwere religieuze groeperingen aan de rechterkant. Deze kleine religieuze groeperingen zijn ook weer een merkwaardig verschijnsel. Ze bereiken in Westelijk en Zuidwestelijk Nederland hun hoogste percentages; dikwijls zijn ze pas omstreeks en na 1900 ontstaan. Elders komen ze ook voor, vooral waar er sociale beroering was, zoals in de Venen van Groningen, Drente en Overijssel, maar dan met veel geringere cijfers. Voorts kwamen (en komen) er naast deze kwantificeerbare kleine groeperingen in het hier te bespreken gebied nog de kleine secten en oefen-groepen voor. Het 'pratertje',de van de geest gegrepene, is hier een figuur die meestal wel enige aanhang vindt. De Christelijk Gereformeerden tellen hier relatief ook hun grootste aanhang.

Politiek ziet men de aansluitende verschijnselen. Links is relatief weinig ontwikkeld; de VDB heeft hier zelfs een minieme aanhang. Rechts/non-confessioneel (Liberale Partij) neemt een zekere plaats in, vooral op de minder zware Eilanden maar ook wel elders: 'zware woorden en liberale geest', zoals in de vorige paragraaf werd opgemerkt. Uiterst rechts is permanent (dus niet incidenteel zoals in het Noorden) met hoogste cijfers voor Nederland aanwezig. De voornaamste groepering is hier de Staatkundig Gereformeerde Partij, doch tevens treden er nog enkele andere, gewoonlijk confessionele, groeperingen op, die hier dan eveneens hun grootste aanhang vinden. Een waardevolle inlichting is voorts nog dat het socialisme in dit gebied betrekkelijk laat is opgekomen; het werd met grote vrees bejegend. Verder neemt de onkerkelijkheid hier voor Nederland ten noorden van de grote rivieren de laagste plaats in; in 1899 was deze nog nagenoeg geheel afwezig. Voorts bedenke men bij deze cijfers, dat ze een deel van hun scherpte verliezen (het rechts-confessionele te weinig laten uitkomen) door de aanwezigheid van vele forensengemeenten: in de Duinstrook, in het Gooi, op de Utrechtse heuvelrug en aan de Veluwezoom.

Uit de vorige paragraaf zal men zich herinneren, dat de tweede groep (zonder Zuid-Limburg) in enkele afzonderlijke delen werd behandeld: de Veluwe met Oostelijk Utrecht; Westelijk Utrecht met Holland ten zuiden van het IJ; het Land tussen de grote rivieren, en Zeeland met Noordwest-Brabant. Wij doen dit nu niet en beschouwen het gebied als één geheel, waar nu ook de kop van Overijssel aan is toegevoegd en waar de Oostelijke Veluwe is afgegaan. In dit gebied gaan wij globaal het verloop na. De bijgevoegde kaart van de SGP-stemmen (1937) kan het uitgangspunt vormen.

Het is algemeen bekend dat het hoofdgebied van de bevindelijke gezindheid als een een soort gordel door een deel van Nederland ligt. Deze begint in Overijssel, aan de kust bij de Fries-Overijsselse grens, en loopt over de Noordelijke Veluwe naar Zuidwest-Utrecht en Gelderland, de Hollandse Waarden en de Zuidhollands-Zeeuwse Eilanden, waar hij soms – maar niet altijd – de kust bereikt. De kaart van de SGP-stemmen laat dit duidelijk zien, alsook dat de Utrechtse heuvelrug hierin min of meer een onderbreking geeft. Het blijkt dus, dat de grondstemming van passiviteit en afweer, die in de vorige paragraaf als zo kenmerkend voor deze streken werd opgemerkt, zich weer duidelijk aftekent. Het lijkt wel of men hier een passende en bevestigende religieuze en politieke expressie heeft gezocht. Men verwerpt de wereld, want men is teleurgesteld en wil nu niet meer met de wereld meedoen, terwijl men het onontkoombaar – de tegenstelling – toch doet.

Van deze gordel uit zijn de verschillende andere gradiënten die in de vorige paragraaf werden opgemerkt ook gemakkelijk te volgen. Het Noordwestelijke deel van dit gebied (tegen Noord-Holland en de kust aan) – dat werd opgemerkt als actiever, doch ook als nogal eenzijdig-economisch ingesteld – kent minder bevindelijkheid, terwijl de positie van de gereformeerde gezindten er sterker is dan in de gordel zelf. Op de Zuidhollandse en Zeeuwse Eilanden blijken vooral Voorne-Putten en Westelijk Zeeuws-Vlaanderen 'uit de toon' te vallen door noch sterk bevindelijk, noch sterk gereformeerd te zijn. Hier zijn tevens liberale bolwerken, zoals werd opgemerkt.

Belangwekkend is ook nog Walcheren. Welke cijfers men ook hanteert, het blijkt een typisch bevindelijk eiland aan de kust te zijn. Het was een kleine-boereneiland rondom het historische centrum Middelburg.

Een verloop is er ook in het Land tussen de grote rivieren. Het Westen hiervan, doch vooral de Bommelerwaard, ligt in de gordel. Naar het Oosten toe neemt de bevindelijkheid af (en het rooms-katholicisme toe), maar zoals gemeld zou deze volgens het HPS nog wel opdringen. In de Oostelijke Betuwe treft men die bevindelijkheid dus wel degelijk aan, bijvoorbeeld in Opheusden. Er is ook nauwelijks een mentaliteitsreden aan te wijzen (behalve dan dat de naoorlogse openlegging van deze geïsoleerde streken de mentaliteit op den duur vermoedelijk zal wijzigen) waarom deze er niet voor zou komen of op zou dringen. Niettemin lijkt het of men hier met een niet geheel voltooid historisch-religieus proces te doen heeft. Er is namelijk méér dat hier op wijst, want ook de gereformeerden nemen in deze streek slechts een zwakke positie in. Brengt men de percentages gereformeerden in kaart langs de lijn van Friesland en Groningen door het IJsseldal naar de Betuwe, en doet men hetzelfde van Holland uit naar de Betuwe, dan ziet men zich duidelijke gradiënten aftekenen met de Oostelijke Betuwe als nulpunt.

Van de derde mentaliteitsgroep kunnen hier in eerste aanleg alleen de Oostelijke Zandgronden worden behandeld. De Kop van Overijssel is hier dus niet meer bij, maar wel de Oostzijde van de Veluwe. Wie de moeite neemt dit in de bijlage na te kijken zal zien, dat dit deel van de Veluwe religieus en politiek bij het Oosten aansluit; de aanwezige bronnen wijzen eveneens uit, dat dit voor de mentaliteit in 't algemeen het geval is.

Verkiezingen Tweede Kamer 1937
Percentages Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) per landbouwgebied zonder de grootste steden
Elections 1937

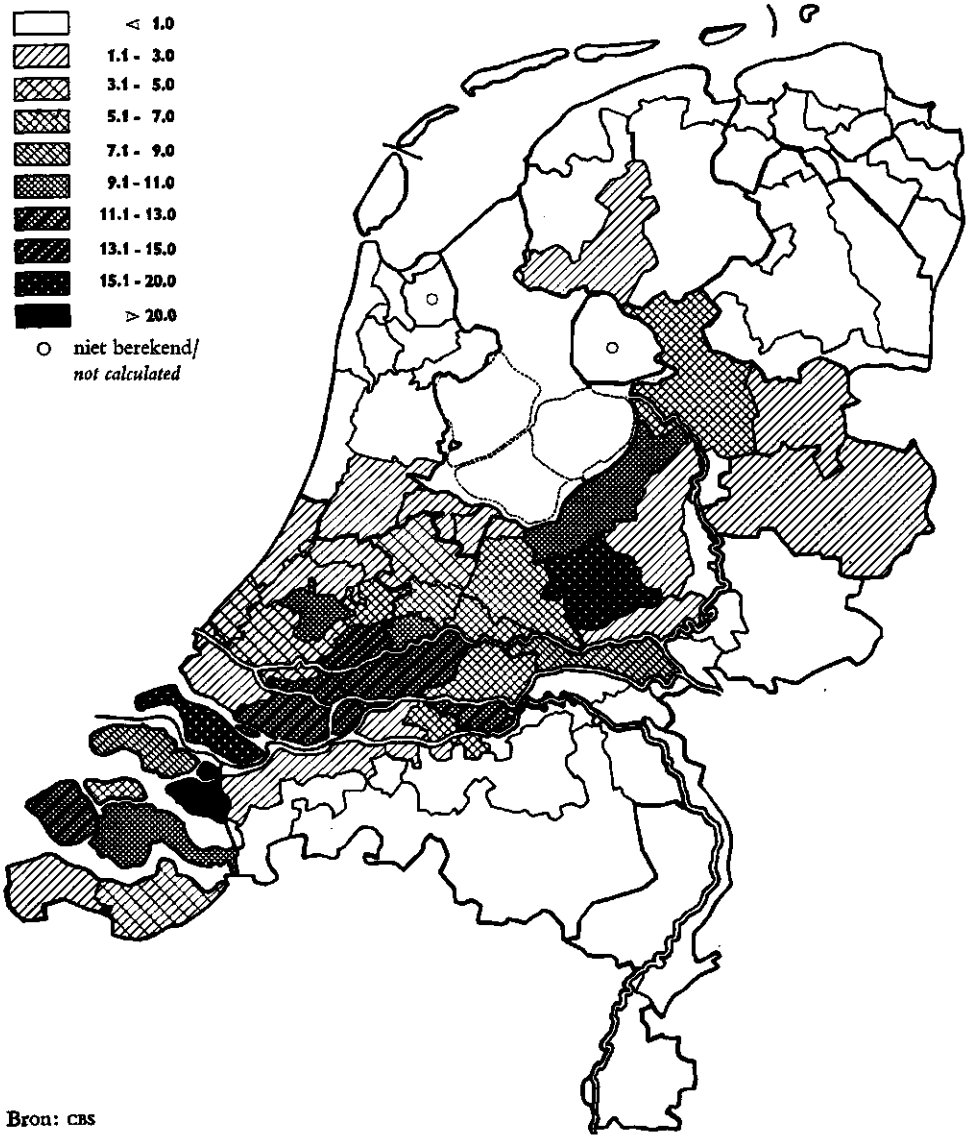

Bron: CBS

De Oostelijke Zandgronden werden hiervoor beschreven als in alle opzichten gematigd, doch daarbij eerder aan de actieve dan aan de passieve kant. Men zou niet uitgesproken leidingbehoevend zijn; men zoekt het zelf veeleer uit. De gegevens over het religieuze en politieke gedrag laten ditzelfde zien. Om het visueel te stellen: er is weinig aanleiding de gegevens voor dit gebied in blauw of rood te vermelden, maar áls er iets in kleur gesteld moet worden, dan is het veeleer in rood dan in blauw; dit in tegenstelling tot de Zuidelijke Zandgronden.

Treedt men nader in de details van dit gebied, dan vindt men het neigen naar een actief/noordelijk reageren vooral in het IJsseldal. Het meest rechtse deel – o.m. met wat bevindelijkheid – is het noordoostelijke zand- en veengebied, waaruit blijkt dat de bevindelijkheid dus niet helemaal afwezig is. Die komt vooral in Overijssel voor, maar slechts met een deel van de percentages die men in de Kop van Overijssel en vooral op de Veluwe en verder Westelijk vindt. Een sterke wettische rechtzinnigheid komt hier en daar, vooral in Overijssel, ook voor, evenals soms het kleine (sectarische) genootschap. Maar scherper dan in Drente is dit bijna steeds het geval in het veen, zoals in een deel van de gemeente Hellendoorn en in de omgevingen van Vriezenveen en Dedemsvaart. Voorts zijn, zoals in de vorige paragraaf reeds werd vermeld, de bijzondere plaatsen Enter en Rijssen sterk rechts: die hebben iets te verbergen.

Zoals werd opgemerkt moet voor de roomskatholieke streken worden volstaan met minder sprekende gegevens. De oorzaak hiervan is ongetwijfeld dat het roomskatholicisme erop is georganiseerd zijn aanhang vérgaand onder leiding te houden en een vrije expressie nauwelijks of niet – en zeker religieus niet – te gedogen. Blijkbaar voldoet de roomse organisatie ook zozeer aan dit oogmerk dat men er – althans ongeveer tot nu toe – in slaagt deze vrije expressie aanzienlijk verder naar de rand te verplaatsen dan men in protestante streken tegenkomt. Dit geldt ook (misschien moet men zeggen: zelfs) voor Noord-Holland.

In de tabel ziet men dit reeds aan het feit dat aanwijzingen over het religieuze beleven geheel ontbreken. Wij zullen er nog ontmoeten, maar deze vormen toch niet meer dan enig craquelé in het roomse geheel. Men ziet dit ook als men de positie van de grotere niet-confessionele partijen in het Zuiden nagaat. Ze zijn er onbelangrijk, behalve de SDAP die vooral in Zuid-Limburg nog enige rol speelt. Deels komt deze linkse aanhang van niet rooms-katholieke kiezers, maar ongetwijfeld komt hier ook de oorspronkelijke bevolking tot enige linkse expressie. Bovendien is het niet toevallig dat dit juist in Zuid-Limburg voorkomt. Maar als de normale niet-confessionele politieke partijen zo weinig opleveren moet het wel bijzonder de aandacht trekken dat de cijfers voor 'Overige Partijen' en voor 'Blanco of Ongeldig' soms zo relatief hoog zijn. Het lijkt wel of men hier alsnog tot enige eigen uitdrukking tracht te komen, zij het tot een negatieve expressie. Dit geldt al zonder meer voor het blanco of ongeldig stemmen, waarbij men zijn invloed eigenlijk prijsgeeft. Maar voor het stemmen op splinterpartijen ligt het al nauwelijks anders. Bovendien treft men deze verschijnselen vooral aan in de streken die reeds als weinig opbouwend werden opgemerkt. Het stemmen op de overige partijen of het

blanco of ongeldig stemmen lijkt dus met de reeds gevonden mentaliteit te corresponderen, wat de tabel het duidelijkst laat zien als men de gegevens van 1933 en 1937 combineert. De streken die om hun nogal vruchteloze pogen opvallen zijn dan Zuidoost-Gelderland met zijn 'Betuwse' mentaliteit en Zuid-Limburg. Op de meestal volgzame Zandgronden vindt men de verschijnselen vooral in het Westen en in de omgeving van 's-Hertogenbosch. Dit is wederom op nogal begrijpelijke plaatsen. Het lijkt wel of men in deze streken de behoefte had zich aan de leiding te onttrekken, doch zonder te weten hoe men effectief bij kon dragen in een moderniserende zin, zoals aan de Noordrand.

Onder de zoëven genoemde streken bevindt zich Zuid-Limburg. Mogelijk meent men dat dit komt door stedelijke of industriële invloed, welke dan die zou zijn van de mijnen en van de Maastrichtse industrie. Wij geven daarom enkele bijzonderheden van het meest – en eigenlijk nog zeer overwegend – agrarische deel van deze streek, namelijk van het 12-tal gemeenten tussen de Geul en de Belgische grens. Inderdaad vindt men dan het percentage voor de SDAP – wij gebruiken nu gegevens van 1933 – teruglopen van 6,9 tot 5,7% en dat van het blanco of ongeldig stemmen van 5,9 tot 4,1%. Maar het percentage voor de overige partijen stijgt van 11,8 tot 28,5%! Het aantal der splinterpartijen bedraagt per gemeente gemiddeld 5,5. Voor geheel Limburg, maar met het zwaartepunt in het zuidelijk deel, zijn de voornaamste: een R.K. Volkspartij, een Limburgse Federatie en een Katholiek-Democratische Bond.

De Zuidlimburgse situatie laat tevens een volgend kenmerk zien, namelijk dat men deze partijen-activiteit vooral aan de meer traditionaliserende kant moet zoeken.

Dit is elders gewoonlijk ook zo. Een goed voorbeeld hierbij is de 'Actie Bouwman', die in 1937 het percentage voor Overige Partijen in Zo.-Gelderland zo hoog deed oplopen[1]. Deze actie was een soort roomse versie – onofficieel uiteraard – van 'Landbouw en Maatschappij', dus evenals deze een boerenrestauratie-beweging met een programma dat verwant was aan het nationaal-socialistische. Door de druk van de R.K. geestelijkheid en van het uitbreken van de oorlog is deze actie verlopen, al zal een rest vermoedelijk in de NSB terecht zijn gekomen.

Uit dit alles blijkt, dat wij in de roomskatholieke streken met twee mogelijkheden te doen hebben die, vooral in vergelijking tot het Noorden, weinig van elkaar verschillen. Men is óf volgzaam en rechts óf men is verminderd volgzaam en dan eveneens weinig los van het verleden of van de aandachtsbinding die van de kerk uitgaat. Meer genuanceerd kan men de situatie ook als volgt aangeven. Gewoonlijk laat de bevolking het rangschikken van de traditionele elementen aan de leiding over, die er dan naar haar inzicht elementen van de moderne samenleving aan toe kan voegen. Maar rangschikt men zelf, dan is men weinig effectief moderniserend.

Deze grote afstand tot het Noorden (en eigenlijk ook tot het Oosten) verkleint min of meer vanzelf tevens de afstand tot het tweede mentaliteitsgebied. In dit laatste werd tevens geconstateerd dat het een eigen constructieve fantasie, die bereid is de voornaamste traditionele elementen zo nodig los te laten, ontbeert. Ook hier was men, zelfs als onte-

[1] Zie ook KOOY, 1964, Het échec van een volkse beweging.

Verkiezingen Tweede Kamer 1937
Percentages partijen die geen zetels verkregen hebben per landbouwgebied zonder de grootste steden
Percentage of parties that did not reach representation

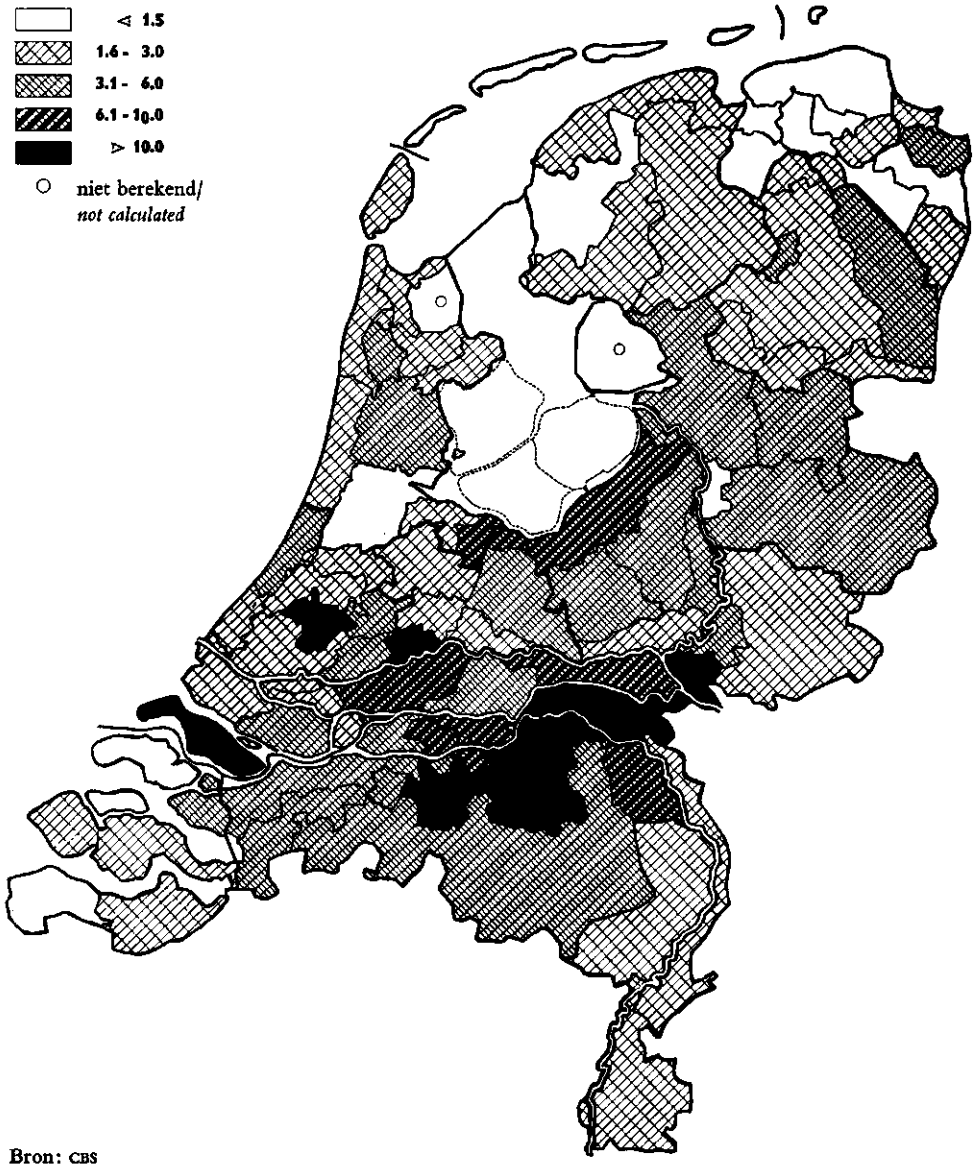

Bron: CBS

vredenen, nogal vruchteloos. Deze verwantschap ziet men duidelijk als men de bijgevoegde kaart raadpleegt. Deze geeft de relatieve sterkte van de 'overige partijen' in 1937 over geheel Nederland aan. Deze partijen blijken dus vnl. in het tweede mentaliteitsgebied relatief veel voor te komen. Eenzelfde kaart voor 1933 en kaarten voor de blanco of ongeldige stemmen in 1933 of 1937 laten dit eveneens zien, al komen er binnen de besproken gebieden wel telkens weer eens andere streken naar voren. De voornaamste verschillen tussen het roomse en het protestante gebied blijken dan te zijn, dat er voor links in het roomse nauwelijks plaats is en in het protestante enige, en voorts dat een uiterst rechtse expressie in het protestante gebied nog een confessionele dekking kan hebben, terwijl alle vrijere uitdrukking in de roomse streken verder naar de rand is gedrongen en bijzonder weinig effectief is.

In de aanhef van deze bespreking van de roomse streken werd geconstateerd dat de tabel geen indicaties bevat over de religieuze beleving. Maar er bestaan er wel enkele. Een kwalitatieve vindt men in de vorige paragraaf waar uit Westelijk Brabant werd medegedeeld er minder (kinderlijke) devotie zou zijn. Enkele andere, meer kwantitatieve indicaties kan men bijvoorbeeld nog vinden in het boek van Dr. B. van LEEUWEN O.F.M.: Het gemengde huwelijk. De kaarten die men hierin aantreft laten zien dat de verschijnselen non-paschantie (het niet voldoen aan zijn paasplichten) en gemengd huwelijk (een huwelijk waarin een van de deelgenoten niet-katholiek blijft terwijl de ander katholiek is) voornamelijk voorkomen in Westelijk Brabant en in Zuid-Limburg, zij het ook daar (voor de jaren waarvoor de cijfers zijn verzameld) met geringe frequentie. Uiteraard speelt wat het gemengde huwelijk betreft de gelegenheid ertoe (die in Centraal- en Oost-Brabant en in Noord- en Midden-Limburg zeer gering is) ook een rol, maar daar dit voor de non-paschantie niet geldt zal men mogen zeggen dat beide verschijnselen waarschijnlijk niet-toevallig juist hier, in de genoemde streken van enig passief verzet, het meest voorkomen.

Nu ook de tweede rondgang langs de mentaliteitsgebieden van Nederland is voltooid kan gezegd worden, dat deze hetzelfde heeft laten zien als de eerste rondgang in de vorige paragraaf. Het verband tussen beide zal – zoals reeds werd gesteld – nadere toelichting behoeven, maar dit neemt niet weg dat hier niet alleen de grote groepen van mentaliteitsgebieden, maar ook de diverse verlopen in deze groepen van gebieden weer eender voor den dag kwamen.

De behandeling van de diverse verlopen binnen de mentaliteitsgebieden betekende ook dat in enig detail van die gebieden werd getreden. Men zal echter opgemerkt hebben, dat dit niet ver ging. Maar tevens zal de lezer er begrip voor hebben dat dit boek er zich ook niet voor leent de details van alle landbouwgebieden, of zelfs plaatselijke details te geven. Dit zou niet alleen te ver voeren, maar vaak ontbreken ook voldoende inlichtingen. Anderszijds zal men mogen stellen dat *de mentaliteit ook pas op regionaal niveau getekend kán worden, daar dán pas de plaatselijke toevalligheden*, waarvan we er een aantal zagen, *voldoende wegvallen*. Het zal wel niet bestreden worden dat hiervoor wél voldoende detail aanwezig was.

Verkiezingen Tweede Kamer 1937
Percentages Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) per landbouwgebied zonder de grootste steden
Elections 1937

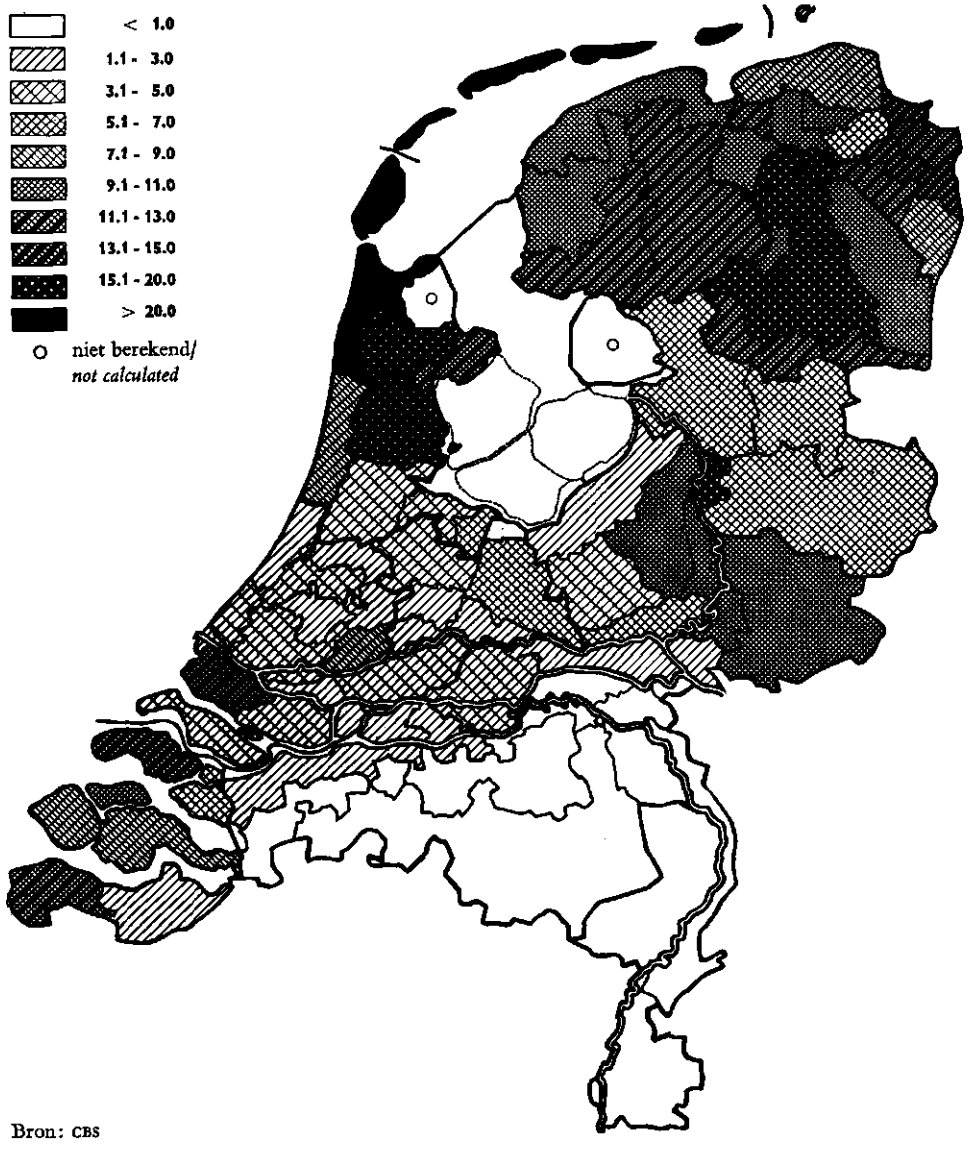

Bron: CBS

Dan nog een samenvatting van het besprokene. Als zodanig kan men de bijgevoegde kaart over het voorkomen van het stemmen op de Vrijzinnig-Democratische Bond beschouwen; het stemmen dus op een gematigd links. Men ziet hier hoe prachtig zich de Noordrand aftekent, alsook welke Zuidhollandse en Zeeuwse Eilanden de 'lichte toets' kennen. Ook de Oostelijke Veluwe tekent zich hier goed af als behorend tot het Oostelijke gebied. Het 'donkere Zuiden' is hier geheel wit.

Tweede toets: Landbouwonderwijs

Zoals in de inleiding tot deze paragraaf reeds werd gesteld en gemotiveerd zal er een tweede toetsing worden uitgevoerd met gegevens over de mate waarin er in de verschillende delen van het Nederlandse platteland landbouwonderwijs is genoten. Deze gegevens lagen voor ons gebruik gereed in een studie van VAN DEN BAN (1957). Het grondmateriaal hiervoor werd in 1955 door het CBS verzameld naar de toestand van dat jaar. Dit werd door de genoemde schrijver verwerkt, onder meer in kaarten. Deze kunnen nu zonder al te uitvoerige explicaties worden geïnterpreteerd.

Bekijken wij allereerst de totaalkaart (niet bijgevoegd), dan zien wij, dat de bedrijfshoofden in de landbouw gemiddeld voor 41% enigerlei vorm van agrarisch vakonderwijs hebben genoten. Om dit gemiddelde heen komt echter nog al wat spreiding voor, en dikwijls liggen de streken waarvoor men dit verwacht ook wel boven, respectievelijk onder, het gemiddelde. Maar er zijn ook uitzonderingen, waarvan de Zuidelijke Zandgronden de voornaamste zijn. Dit gebied behoorde in dit opzicht in 1955 zelfs tot de beste in Nederland, omdat meer dan 51% van de bedrijfshoofden er enigerlei vakonderwijs had genoten. De kruisende factor hier is ongetwijfeld dat de rooms-katholieke geestelijkheid haar gezag achter het volgen van vakonderwijs heeft gesteld. Maar de gehele tweede mentaliteitsgroep, inclusief Zuid-Limburg, ligt beneden het gemiddelde.

Hier moge ook ingevoegd worden wat uit een andere studie (VAN BEECK CALKOEN) bleek met betrekking tot de tuinders. In het algemeen hebben die wat meer vakonderwijs gehad dan de boeren, nl. gemiddeld voor 46%. Om dit hogere gemiddelde heen vindt men echter dezelfde schommelingen als bij de landbouwers. In de belangrijke tuinbouwprovincie Zuid-Holland, en vooral ook in het Westland waar men dit zonder de mentaliteit te kennen het minst zou verwachten, blijft men er beneden, terwijl men er in Holland ten noorden van het IJ boven uit komt. Het belangrijke tuinbouwgebied rondom Venlo blijkt weer op dezelfde manier een uitzondering te zijn als de Zuidelijke Zandgronden in 't algemeen; het komt boven het gemiddelde.

De mentaliteitsgebieden zijn bijna onherkenbaar geworden – wij gaan weer verder met het materiaal van Van den Ban – als men nagaat hoe het was gesteld met het vakonderwijs voor de bedrijfshoofden die in 1955 jonger waren dan 35 jaar. Voor hen geeft de kaart van Nederland een bijna 'egale kleur'; het percentage schommelt bijna steeds om de 70%. Alleen het uiterste Westen en Zuidwesten blijven daar toch nog weer iets

beneden. Het zal duidelijk zijn wat hier aan de hand is: de moderne tijd zal bezig zijn het mentaliteitseffect hier te nivelleren. In verband hiermee vindt men bij de jongeren dan weinig verschil meer.

Doch wél weer herkenbaar – en dit zal zeer typerend geacht mogen worden – zijn de mentaliteitsgebieden als men in het bijzonder let op de meest geavanceerde vormen van vakonderwijs. Dit zijn het voortgezet lagere dagonderwijs en het onderwijs van middelbaar karakter. Hier constateert men weer dat de Noordrand, en vooral Groningen en Friesland, een voorsprong heeft. Deze herhaalt zich min of meer op de Zuidhollandse en Zeeuwse Eilanden, waar het van de grote boeren komt zodat men het ook niet op Walcheren aantreft. Voorts ziet men weer dat het Hollands-Utrechtse binnenland en de Zandgronden van Midden-Nederland achteraan komen. Maar ook de Zuidelijke Zandgronden behoren nu bij de achterhoede. Dit alles kan men zien op de bijgevoegde kaart, al geeft deze wel een soort omgekeerde vorm. Waar het aandeel van het lagere dagonderwijs en het middelbare onderwijs groot is, zal het aandeel van het cursorische onderwijs (gewoonlijk eenvoudige avondcursussen) kleiner worden. De kaart toont nu het aandeel van het cursusonderwijs in het totaal van het landbouwonderwijs en geeft daarmee een beeld dat goed aansluit bij het hoofdbeeld uit het voorgaande. Dat op deze kaart ook een deel van Zuid-Holland en Zeeland gunstig afsteekt komt dus hierdoor dat ofschoon er in het algemeen weinig onderwijs is gevolgd, dit bij de grote boeren verhoudingsgewijs veel onderwijs is geweest van een voortgezet type.

Derde toets: Huwelijksvruchtbaarheid

Zoals vermeld zou voor een derde toets gebruik worden gemaakt van cijfermateriaal over huwelijksvruchtbaarheid. Hieronder wordt verstaan het aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar. Het materiaal over het tijdvak 1850-1960 werd verzameld door Hofstee en, uitvoerig toegelicht, neergelegd in zijn artikel De groei van de Nederlandse bevolking (in Drift en Koers, 1962). Tabel 2 is een bewerking van Hofstee's tabel 6.

Het zou een grondige herbewerking van de gegevens hebben gevergd als deze tabel geheel op de basis van de hier gebruikte streekindeling had moeten worden gebracht en als ook de cijfers van de grote steden eruit hadden moeten worden geweerd. Maar ook zonder dit is – met de voorkennis die reeds werd verworven – wel te zien hoe de geestesgesteldheid ook hier tot uiting komt.

Zoals men ziet werd de tabel op soortgelijke wijze ingedeeld als tabel 1. Dit is, praktisch gesproken met inachtneming van de overherigheids- en de romaniseringsgrens die in hoofdstuk 3 al terloops werden genoemd. Men bemerkt dan weer dat de Noordrand min of meer een eenheid is, evenals het katholieke Zuiden, en dat overig Nederland hier een duidelijke tussenpositie inneemt. Wat wij verder zien is een demonstratie van wat in het vorige hoofdstuk al even aan de orde kwam, namelijk dat de bevolking met zijn voortplanting aan de veilige kant kon blijven teneinde zijn moeilijkheden

Bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer en/of veehouder welke land- of tuinbouwcursus hebben bezocht in procenten van alle bedrijfshoofden welke landbouwonderwijs hebben gevolgd
Single course education as a percentage of total agricultural education

Nederland = 72

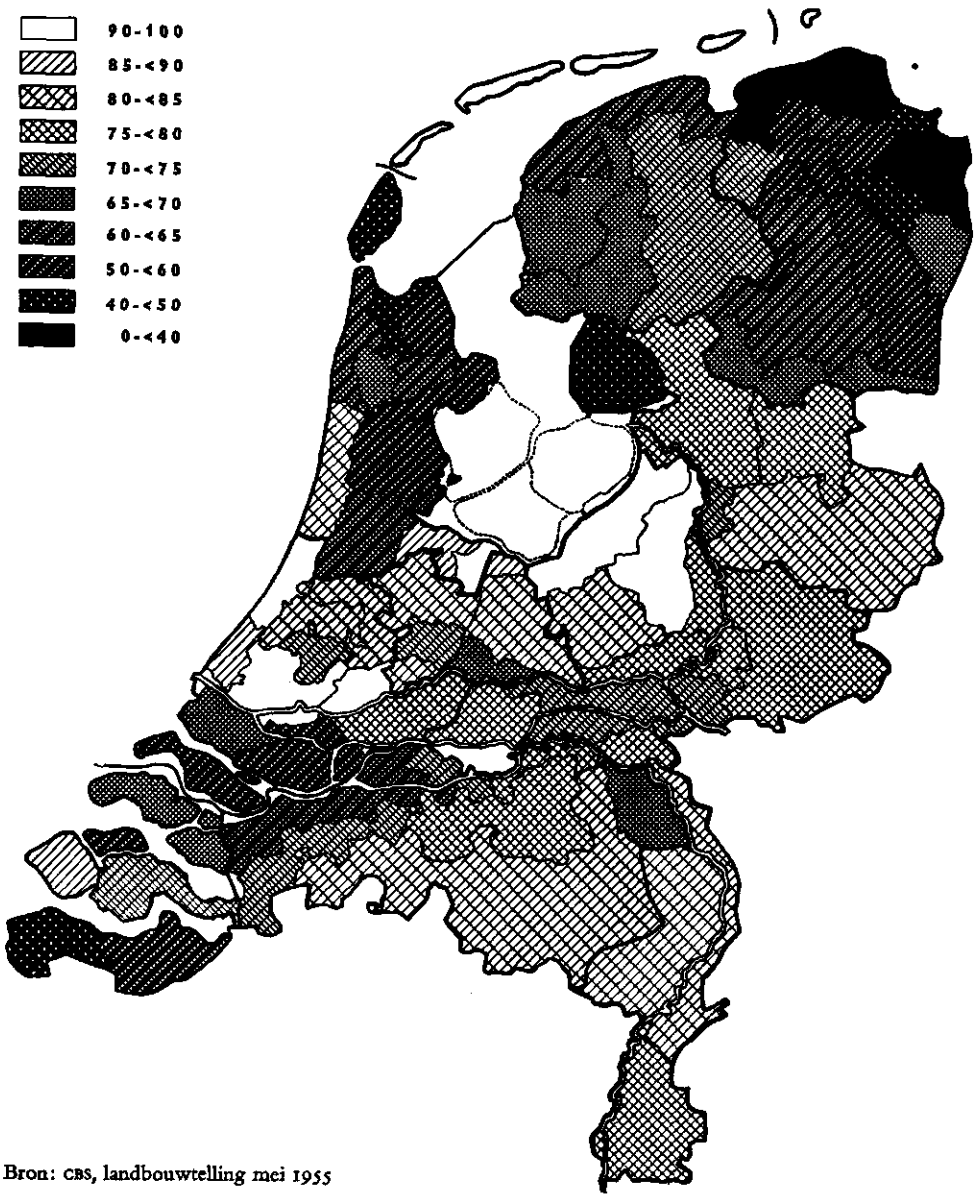

Bron: CBS, landbouwtelling mei 1955

Tabel 2. Ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid van **1850–1959**

		1851 '55	'56 '60	'61 '65	'66 '70	'71 '75	'76 '80	'81 '85	'86 '90	'91 '95	1896 1900	'01 '05	'06 '10	'11 '15	'16 '20	'21 '25	'26 '30	'31 '35	'36 '40	'41 '45	'46 '50	'51 '55	'56 '60
Rijksgemiddelde/*national average*		356	347	360	356	355	359	354	351	341	328	315	288	262	243	232	204	183	174	185	215	181	172
	Noord-Holland	+	--	--	--	--	--	--	--	--	--	*265*	*233*	*209*	*196*	*179*	*158*	*142*	*141*	*151*	--	--	--
niet-overherig	Groningen	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	*155*	*146*
non-feudal	Friesland	--	*305*	*326*	--	--	*323*	*292*	*295*	*287*	*273*	--	--	--	--	--	-	-	+	++	--	++	++
	Drente	*319*	--	--	*322*	*321*	--	--	--	--	-	++	++	++	++	++	++	++	++	++	-	++	--
	Overijssel	--	--	--	--	--	--	--	--	--	-	-	+	-	+	++	++	++	++	++	+	++	++
overherig en niet-	Gelderland	-	++	-	-	--	-	-	+	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++
geromaniseerd	Utrecht	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	+	+	++	-	-	-	+	+	+	-
feudal and non-	Zuid-Holland	**397**	++	++	++	++	++	++	++	++	++	+	-	-	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Romanised	Zeeland	++	**379**	**402**	**392**	**408**	++	+	++	++	++	--	--	--	--	--	--	--	--	--	*183*	--	--
overherig en	Noord-Brabant	-	++	++	++	++	**396**	**393**	**398**	**396**	++	**404**	++	**352**	**333**	**332**	**298**	**269**	**243**	**255**	**269**	**230**	**213**
geromaniseerd	Limburg	+	++	++	++	++	++	++	++	++	**401**	++	**378**	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++
feudal and Romanised																							

(*319*) minimum van de kolom/*minimum of the column*
-- 5 of meer dan 5 onder het rijksgemiddelde/*5 or more than 5 lower than the national average*
- minder dan 5 onder dit gemiddelde/*less than 5 lower than the national average*
+ minder dan 5 boven het rijksgemiddelde/*less than 5 higher than the national average*
++ 5 of meer dan 5 boven dit gemiddelde/*5 or more than 5 higher than the national average*
(**397**) maximum van de kolom/*maximum of the column*

Table 2. Development of marriage fertility **1850–1959**

niet te vergroten (of bij het aanbreken van de moderne tijd deel te krijgen in de verworvenheden daarvan), of het er meer op aan kon laten komen met de kans tegen een proletarisch bestaan te worden aangedrukt. De Noordrand blijkt nu de eerste weg te kiezen, terwijl de overige bevolking, naarmate zij meer in een feodaloïde sfeer leeft, ook meer de tweede weg op is gegaan.

Voorts is hierbij op te merken dat het in het beschouwde tijdvak wat de huwelijksvruchtbaarheid betreft reeds niet meer gaat om zuiver agrarische tijden, waarin de reeds geoccupeerde bodem ook nagenoeg het enige middel van bestaan is voor de volgende generatie. Dit niet meer zuiver agrarisch zijn in het beschouwde tijdvak geldt algemeen, maar heeft voor de zandgronden een bijzondere betekenis. Niet alleen komen die in dit tijdvak industrieel op, maar in de eerste tijd ervan ook nog eens verder agrarisch, doordat de ontginning van zeer grote uitgestrektheden woeste grond mogelijk is geworden. Vanaf 1850 hadden de zandgronden dus een nooit gekende ruimte voor zich, totdat men ontdekte dat die ook weer niet onbeperkt was. De grond raakte op terwijl een moderne niet-agrarische beroepsuitoefening scholing bleek te gaan vereisen waardoor tevens het oude patroon van vroeg verdienen en thuis afdragen niet meer houdbaar was. De zeeprovincies, reeds meer gewend in dit opzicht, maakten deze ontwikkeling ook wel mee, maar, uiteraard bijna, minder heftig. Dit moet dan ook de reden zijn waarom men in de cijfers voor de zee- en voor de landprovincies min of meer afzonderlijke bewegingen ziet. De middenmoot van Nederland laat dit het duidelijkst zien daar deze zo ongeveer half om half is samengesteld. Maar juist door het feit van die afzonderlijke bewegingen is het gerechtvaardigd om de zee- en de landprovincies te vergelijken over de overherigheids- en romaniseringsgrens heen. Doet men dit voor het land- (en zand) gedeelte, dan zien we dat Drente de heftige beweging het meest gematigd heeft ondergaan (ondanks het nogal proletarische veen) en ook het eerst terugkomt. Daarna volgen de oostelijke zandgronden en het laatst de zuidelijke.

Men kan ook, zoals Hofstee doet (en waarvoor wij eigenlijk te weinig cijfers geven al is het nog wel te zien), een beweging zien van noordwest naar zuidoost. Het Noordwesten – met de kop van Noord-Holland voorop, maar enigermate ook enkele Zuidhollands-Zeeuwse kusteilanden – heeft nauwelijks een 'bevolkingsexplosie' gekend, terwijl deze in het Zuidoosten (met als centrum het geïsoleerde Oostelijk Brabant) het laatst en het heftigst aankwam. Geleidelijk aan mindert die echter ook in het laatste gebied, zodat Hofstee concludeert tot een mentale ontsluitingsbeweging (doordringing van het moderne voortplantingspatroon met bewuste gezinsgrootteplanning) die volgens de aangegeven richting zou verlopen.

Maar welke afzonderlijke bewegingen men ook ziet, het tijdvak van 1850-1960, gekenmerkt door een loskomen uit agrarische tijden, toont in de huwelijksvruchtbaarheid tevens weer duidelijk de grote mentaliteitslijnen in Nederland. Misschien is het met dit onderwerp voor dit tijdvak juist het geval omdát het een overgangtijd was, want waarschijnlijk zouden de verschillen in de meer zuiver agrarische tijden (toen het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon overal nog onverkort gold) minder sprekend zijn geweest.

Iets dergelijks kan gezegd worden van de invloed van de protestantse orthodoxie en in het bijzonder van die van de rooms-katholieke kerk. Er is weinig van te bespeuren dat er in de zuiver agrarische tijd van kerkelijke zijde bijzonder veel bemoeienis was met het geboorte-niveau; er zal ook minder speelruimte zijn geweest. Maar in de overgangstijd toont elk zijn overherige aard ten volle door in plaats van op een 'noordelijke' matiging aan te dringen sterk te werken op procreatie en zo lang mogelijk te ontkennen dat er nieuwe leefpatronen tot gelding kwamen en moesten komen. Het zijn dan ook de orthodoxe protestanten, maar vooral de rooms-katholieken die, naast de (reeds) proletaroïde arbeidersbevolkingen, de hoogste cijfers bereiken. Bij VAN HEEK (1954) kan men lezen met welke uiterste middelen van gewetensdwang (en verdachtmaking van anderen) de rooms-katholieke kerk is opgetreden; een maximale procreatie (greep naar meerderheid en macht?) gold hier praktisch als plicht[1].

Na deze algemene toelichting mogen er nog enkele bijzondere opmerkingen volgen betreffende enkele provincies.

- Ofschoon de provincie Noord-Holland meer omvat dan Holland ten noorden van het IJ (doch daardoor ook het compenserende Amsterdam), en ondanks de aanwezigheid van veel rooms-katholieken, zien we deze provincie wel zeer noordelijk voor den dag komen (gevolgd door een nu waarschijnlijk geleidelijk tot staan komende verroomsing). Deels komt dit ongetwijfeld doordat de geboortebeperking hier een tijdlang wel bijzonder rigoureus (op den duur, bij voortzetting, leidend tot afnemende bevolking) is toegepast. Dit was het zogenaamde tweekinderstelsel dat inmiddels weer is verlaten. Zoals opgemerkt heeft agrarisch Noord-Holland geen eigenlijke bevolkingsexplosie gekend, behalve dan, na 1900, de rooms-katholieke.
- Zien wij in de provinciale cijfers van Drente en Overijssel weerspiegeld dat de Zandgrond-explosie hier de matigste vormen aanneemt, dit geldt niet voor de provincie Gelderland daar hier de eveneens matige Achterhoek te veel wordt gecompenseerd door de Veluwe, het Land tussen de grote rivieren en Zuidoost-Gelderland. Utrecht vervolgens, door de grondsoortengrens in twee ongeveer gelijke delen verdeeld, doch wat de zandgronden betreft zonder oostelijke matiging, zien wij slechts in de jongste tijd, en dan nog met moeite enige matiging bereiken.
- In Zuid-Holland hebben de grote steden uiteraard belangrijke invloed, zodat van het Westen alleen Zeeland overblijft als een provincie waarin de plattelandse ontwikkeling enigszins zuiver te zien is, zij het dat ook deze provincie – door de invloed van de kusteilanden – een eigen beeld geeft. Van 1850-1875 vindt men hier zeer hoge vruchtbaarheidscijfers en na 1900 een matiging die, mede onder de invloed van die kusteilanden, het noordelijke peil benadert.

[1] Wanneer zullen we in Nederland eens ophouden met te stellen dat het zicht op het bevolkingsprobleem een zaak is van de levensbeschouwelijke groeperingen? Het is reeds tientallen jaren een zaak waar men al of niet een gekleurde bril voor op wenst te zetten en waar sommige sociologen – degenen die zich een verouderd partijgangerschap op laten leggen – gewoonweg hun wetenschappelijke integriteit voor op het spel zetten.

Zoals gesteld ging het in deze paragraaf niet alleen om een toetsing maar ook om een relativering. Doch mogelijk meent men nu dat het hier besprokene het voorgaande niet alleen relativeert, maar er zelfs in zekere zin (n.l. door soms slechts geringe verschillen te laten zien) een tegenspraak mee vormt. Er is dus aanleiding om aan het slot van deze paragraaf nog wat nader op het waarnemingsmateriaal en op het verschijnsel geestesgesteldheid in te gaan.

In de eerste plaats moet dan de relativering weer gerelativeerd worden, opdat men zich niet laat verleiden tot het inzicht (en dat is het ondervinden van de zojuist genoemde tegenspraak) dat bijvoorbeeld de religieus-politieke verhoudingscijfers of die over onderwijs of wat dan ook, nu 'echt' de relatieve posities der geestesgesteldheden aangeven. Het is duidelijk dat ze dat niet doen, en ook niet kunnen, omdat er te veel kruisende en egaliserende factoren (vandaar ook de lengte van elke explicatie, zoals reeds opgemerkt) werkzaam zijn. En gaat men verder na waarom ze dat niet kunnen of waarom er die kruisende en egaliserende factoren zijn, dan is het antwoord ongetwijfeld *dat geestesgesteldheid een diep liggende dispositie is die, verband houdend met meer en meest fundamentele (en dat zijn seculaire) invloeden in de samenleving, zijn eveneens seculaire koers neemt. Geestesgesteldheid is dus een verschijnsel van vormingen en omvormingen die zich over de eeuwen uitstrekken.* Vandaar dat men binnen het bestek van enkele tientallen jaren of in een bepaald tiental van jaren, behalve geestesgesteldheid nog velerlei andere, meer kortstondige, of aan de concrete verschijnselen zelf klevende invloeden ontmoet. Wat men dan kan verwachten is alleen dat de geestesgesteldheid te midden van dit alles telkens 'de kop opsteekt', soms naar verwachting (zeker als men goed kiest), soms niet naar verwachting, of zelfs helemaal niet, maar soms ook nog al onverwachts zoals binnen de NSB bleek. Dit maakt dus ook het meten tot een moeilijke zaak, of wat men ook kan zeggen: *geestesgesteldheid moet men 'uitpellen' uit velerlei gegevens.* Vandaar ook dat de bevindingen van de streekwaarnemers hier waardevol kunnen zijn. Deze maken de bevolking 'in velerlei gegevens' mee, en langdurig.

Vervolgens moeten we nog wat nader ingaan op de kruisende en egaliserende factoren. Die we hier aan het werk gezien hebben zijn bijvoorbeeld de invloed van de rooms-katholieke clerus, waardoor een onderwijsachterstand in ± 1920 werd omgezet in een voorsprong in het eenvoudige type onderwijs in 1955; dit was een duidelijk kruisende invloed. Voorts werd reeds gewezen op de noordelijke invloed in Drente en op het reeds eeuwenoude staatsverband tussen b.v. West en Noord (beide egaliserend), op het open komen van de landprovincie in de laatste eeuw (een kruisende en egaliserende dynamiek ontketenend), enzovoort. Maar voorts is op te merken dat die kruisingen en egaliseringen niet alleen de te meten verschijnselen beïnvloeden, maar ook de maatstaven, daar deze onvermijdelijk zelf ook veranderlijke verschijnselen zijn.

Een van die maatstaven was 'gereformeerdheid'. Maar op de Veluwe heeft deze, in tegenstelling tot het Noorden, een ietwat bevindelijke kleur aangenomen en ten

noorden van het IJ, voor zover voorkomend, een wat geringere gestrengheid. Iets dergelijks doet zich voor ten aanzien van de politieke partijen. Wie omstreeks 1900 Abraham Kuyper en Domela Nieuwenhuis tegenover elkaar stelt, vindt in deze personen twee politieke richtingen vertegenwoordigd die door een diepe kloof gescheiden zijn. Wie echter omstreeks 1935 de Anti-Revolutionaire Partij en de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij tegenover elkaar stelt, vindt dat er inmiddels een zekere convergentie heeft plaatsgevonden; de tijd heeft aan beide gewerkt. Van de invloed op het beeld dat door het zichzelf niet gelijk blijven van deze en andere maatstaven uitgaat en die niet anders dan groot kan zijn, moge nu een voorbeeld volgen.

Voor Holland ten noorden van het IJ werd een relatief sterke linkse oriëntering gevonden. Deze bestond daar dus ondanks de kruisende invloed van de aanwezigheid van veel rooms-katholieken. Neemt men de besproken verkiezingscijfers nu absoluut, dan blijkt dat deze geen linkse meerderheid laten zien. Dit betekent evenwel nog niet dat Noord-Holland eigenlijk een overwegend rechtse mentaliteit mag worden toegeschreven. De enige betekenis die men hieraan kan geven is dat het platteland van Noord-Holland (mede door de rooms-katholieken) rechts genoeg was om de rechtse partijen de gelegenheid te geven de wensen van links zover in zich op te nemen (en te doen alsof men het zelf allemaal bedacht heeft) dat men omstreeks de jaren dertig niet in meerderheid links is gaan stemmen.

Tenslotte zij ook nog hierop gewezen (overigens meer een punt voor het laatste hoofdstuk) dat niet alleen de te meten verschijnselen en de maatstaven gekruisd en geegaliseerd worden, maar dat de mentaliteit zelf ook, door factoren die niet meer tot de société mécanique behoren, aangetast wordt. Dit is een proces dat zich omstreeks 1900 moet hebben ingezet en waarvan de effecten toenemend bespeurbaar moeten worden. Hier werd reeds min of meer op gewezen toen de onderwijsgegevens behandeld werden. Op een gegeven ogenblik werd de situatie wel meer rijp voor onderwijs, maar tevens is dit (vooral door de gevolgen die onderwijs op den duur heeft) een doorbreking van het oude. Een belangrijk voorbeeld is hier ook de buitenkerkelijkheid. Is de mate van voorkomen enerzijds indicatie van geestesgesteldheid, de buitenkerkelijkheid in Zuid-Holland betekent ongetwijfeld ook een zekere ont-Zuidhollandsing.

Al met al is er dus alle aanleiding om de in deze paragraaf toegepaste toetsingen, hoe belangrijk ook, toch zeker niet meer gewicht toe te kennen dan aan de eensluidende waarnemingen van de streekkenners. Zo komen we dus in elk geval gedeeltelijk weer terug bij die 'onbetrouwbare' (o, sociologenwereld, die zich zo in de maling laat nemen door een overtrokken empirisme!) waarnemers. Tevens ligt hierin een nadere rechtvaardiging voor het gebruik van romanmateriaal in hoofdstuk 2. Het werd bevestigd en was dan door zijn levendigheid zeker geschikt voor eerste kennismaking. Er is dus ook geen enkele aanleiding te menen dat de achtergrond van het door De Man beschreven gebied niet wezenlijk 'blauw' was en die van het door Heijnes beschreven gebied niet wezenlijk 'rood', terwijl een bij benadering juiste weergave van meer direct-empirisch materiaal waarschijnlijk wel die is welke in tabel 1 werd toegepast:

de cijfers, maar hun uitersten 'in kleur'. Maar staande blijft natuurlijk wel, wat ook aan het begin van deze paragraaf werd opgemerkt, namelijk dat niet elke Noordhollander wel vriendelijk, gezapig of wat dan ook zou zijn. Dit geldt evenmin als dat hij steeds vrijzinnig-liberaal, buitenkerkelijk-socialistisch of een andere samenstelling van deze componenten zou zijn. Het spreekt wel vanzelf dat het graduele in de sociale verschijnselen ook meebrengt dat niet ieder individueel persoon zijn streektype volledig vertegenwoordigt. En waar dit alles in wezen weer op duidt is, dat de mensen ook een zeker weerstandsvermogen hebben tegen de invloeden die op hen inwerken. Met wat minder van dit weerstandsvermogen zouden de verschillen ongetwijfeld nog veel grilliger zijn. En wat zou men zich dán ook niet voor moeten stellen van de verwoestende uitwerking van de hoofdfactor in de mentaliteitsvorming die de lezer wel duidelijk zal zijn, terwijl die uitwerking (men moet ook buiten Nederland kijken) tóch al zo verwoestend is geweest.

Dat deze toetsingen opnieuw de verdieping van het inzicht in de geestesgesteldheid heeft gediend zal hopelijk ook de ervaring van de lezer zijn. Voor een belangrijk deel komt dit ongetwijfeld doordat de religieuze expressie erbij was, die zozeer het diepmenselijke in de mentaliteit bleek te laten zien. Des te duidelijker zal het hierdoor tevens zijn geworden dat het bij de geestesgesteldheden om de gevoels- en de wils-aspecten, doch vooral om de gevoelszijde, van het vroegere leven gaat.

Enig werk van Saal

Aan het slot van deze toetsingen moge nog enig werk van SAAL de revue passeren. Het gaat om zijn proefschrift Het boerengezin in Nederland en om zijn artikel: Het Gezinsleven in Nederland, met name ten Plattelande.

In het eerstgenoemde geschrift, dat sterk betrekking heeft op de verhouding van de vrouw tot het bedrijf, komt een typologie voor ten aanzien van deze verhouding die wij hier overnemen.

– segregatie à outrance[1]:	de vrouw werkt helemaal niet mee
– incidentele bijstand:	de vrouw valt zo nodig in
– ambachtelijk-complexe bedrijfsarbeid:	de vrouw is 'eerste knecht'
– verzorgend-complexe bedrijfsarbeid:	de vrouw is mede-spil

Het is te verwachten dat er geen enkele landstreek is waar slechts één type voorkomt. Maar per type kunnen wel de landstreken genoemd worden waarvoor ze telkens het meest kenmerkend zijn:

– uiterste scheiding:	Groningen; de vrouw kan niet melken: zij is 'dame'.

[1] Was het nu werkelijk zo moeilijk dit en de andere typen goede Nederlandse namen te geven?

– incidentele bijstand:	Holland ten noorden van het IJ; vele vrouwen kunnen niet melken; accent op huis en huishouden.
– ambachtelijk-complexe bedrijfsarbeid:	Zuid-Holland; vrouwen kunnen alle melken; weinig gezelligheid en comfort in huis.
– verzorgend-complexe bedrijfsarbeid:	Zandgronden; in het bijzonder Noord-Brabant; ook Rivierkleigronden; vrouwen kunnen alle melken; druk bezet leven in huis en bedrijf.

Na het voorgaande zal men geen moeite hebben deze spreiding als begrijpelijk te zien. Evenmin zal men moeite hebben met Saal's opmerking in het genoemde artikel, dat de plattelanders van de Noordrand zich in de stad gemakkelijk thuisgevoelen en er graag naar toe gaan. Westfriezen bijvoorbeeld gaan veel naar Amsterdam; de boer gaat er zelfs wel mee om kleren te kopen voor zijn vrouw (niet beneden zijn manlijke waardigheid zoals elders; „ik moet er zelf tegenaan kijken"). Noord-Holland wordt door Saal speciaal ook genoemd om het voorkomen van de 'Neigungsehe', het huwelijk uit toegenegenheid. Ook dit zal ons allemaal geheel vertrouwd voorkomen na het voorgaande.

5.4 De autoritaire en de niet-autoritaire streekpersoonlijkheid

In de volgende paragrafen zal, zoals in de eerste werd aangekondigd, getracht moeten worden een (verdere) verklaring te geven van de geestesgesteldheden die hiervoor werden beschreven. Of, wat wij ook kunnen zeggen: dat de meer identificerende verklaringen uit het voorgaande omgezet moeten worden in vollere. Hiertoe kan het echter dienstig zijn zich een aantal verschijnselen nog eens goed te realiseren, waarvoor dan opnieuw de aandacht moet worden gevestigd op de algemene aard van het gebruikte voorbeeldmateriaal. Dit bleek ook in dit hoofdstuk weer sterk te behoren tot de overgangstijd van na 1900. Maar het aspect dat, ofschoon het reeds naar voren kwam, hier nog eens de nadruk verdient, is dat dit materiaal zeer veel bevat over de houding die de streekbevolking aanneemt tegenover het zich baanbrekende nieuwe, hetzij agrarisch, hetzij maatschappelijk, hetzij politiek.

Zo werd dan duidelijk dat de bevolkingen van de Noordrand de veranderingen betrekkelijk gemakkelijk ondergingen en zelf ook inventief waren. Buiten deze Noordrand was men meestal nog al passief of afwijzend en, overeenkomstig hiermee, ook minder inventief. Men was soms zelfs nog al reactionair. Er moet daar dus, zoals ook reeds werd gesteld, het beeld ontbroken hebben van een 'nieuwe toekomst'. Hierbij behoeft men nog niet eens te bedenken dat de moderne, meer ontplooide, samenleving in beginsel veel kansrijker is voor de meerderheid der bevolking (ook voor die van het platteland) dan de oude, doch alleen maar dat deze nieuwe samenleving zich nu eenmaal

doorzette. Men komt dan tot de slotsom dat het afwijzende of reactionaire platteland zich – historisch gezien – tegen zichzelf keerde.

Dit afwijzende, rechtse, anti-moderne, of hoe men het ook wil noemen, werd niet overal in gelijke mate aangetroffen. Het kwam vooral in hoge mate in het tweede mentaliteitsgebied voor, Zuid-Limburg inbegrepen. Daar kregen wij bovendien te zien dat men er ook onder elkaar moeilijk tot samenwerking kon komen, dat men er sterk eenzijdig kon zijn in zijn gedrag (economisch progressief en sociaal/cultureel conservatief) of zelfs strijdig („oordeelt niet" als spreuk, terwijl men niet ophield elkaar te oordelen), moeilijk was in het contact tussen ouders en kinderen, enzovoort. Ook op direct zichtbare wijze keerde men zich daar dus tegen zichzelf of was men in zichzelf verdeeld.

Mogelijk merkt men op dat een historiserende – want daar komen die tegen zichzelf gekeerde houdingen tenslotte op neer – oriëntering ook in het Noorden niet ontbrak, zij het dat deze daar naast de niet-historiserende optrad. Doch men merke dan tevens op dat die historiserende oriëntering daar niet zo ver door werkte dat zij inertie en inactiviteit betekende. Men bleef actief (Noorderlingen waren vaak 'radicaal' zoals we zagen) waardoor men de voeling met het tijdgebeuren niet geheel en al kwijt raakte en menig maal dezelfde dingen verwezenlijkte als zij die die historische oriëntering niet kenden. Het noordelijk-progressieve bleef dus wel degelijk een onderstroom.

En stellen wij dan nu de vraag waardoor de Noordrand zo betrekkelijk gemakkelijk en zelfstandig zijn vraagstukken aan kon, terwijl overig plattelands Nederland, en in het bijzonder het Midden, Westen, Zuidwesten en Zuiden, in betrekkelijk alles zo moeilijk of in elk geval zo onzelfstandig was, dan zal men geen grote psychologische notie behoeven te hebben om als antwoord te bedenken dat de cultuurpersoonlijkheid van de Noordrand betrekkelijk ongeblokkeerd en ongefrustreerd moet zijn gebleven en dat die van overig Nederland, doch in het bijzonder die van de tweede groep, een frustratie moet hebben opgelopen welke dan tevens van geslacht tot geslacht werd gecultiveerd en doorgegeven. Met andere woorden: er zullen historische omstandigheden geweest zijn waardoor de Noordrand betrekkelijk vrij is gebleven van teleurstelling, terwijl die voor de rest van Nederland niet gelden. Of voorzichtiger: er moeten aan de Noordrand minder factoren gewerkt hebben die een harmonische persoons- en cultuurontplooiing beletten dan in overig Nederland.

Zoëven werd er een beroep gedaan op de psychologische notie van de lezer. Maar hier behoeft het niet bij te blijven, daar er een uitgebreide psychologische en sociaal-psychologische literatuur is die hier ter zake doet. Dit is de in het eerste hoofdstuk reeds genoemde Amerikaanse literatuur rondom de 'authoritarian' en de 'democratic' persoonlijkheid[1]. Herinneren wij ons verder dat de autoritaire persoonlijkheid niet nood-

[1] De verwijzing naar deze literatuur danken wij aan Prof. Dr. J. A. A. van Leent. Zoals in hoofdstuk 1 werd opgemerkt schiet dit onderzoek tekort in het werkelijk sociologisch relevant maken van zijn resultaten. Zo gaat men, trachtend te verklaren waar de Nazi-persoonlijkheid vandaan komt in de eerste plaats zoeken in de jeugd van deze persoonlijkheid. En hoewel men kan zeggen dat het belangrijk is nauwkeurig te weten hoe het doorgeven van zulk een mentaliteit in zijn werk gaat, van sociologisch gezichtspunt uit gezien is het in eerste toeleg vanzelfsprekend dat er zulk een doorgeven is (en dit type onderzoek in dit verband dus tautologisch) maar gaat

zakelijk zelf positief autoritair behoeft te zijn, maar dit ook negatief kan zijn (d.i. autoriteitbehoevend, autoriteitvolgend en verehrend) of negatief met telkens een overslag naar het positieve, hetgeen alles beter zal passen bij de plattelandse situatie, dan zal men ook kunnen bevroeden dat de beschrijving van de democratische persoonlijkheid ongeveer correspondeert met die van de Noordrandbewoners, en die van de autoritaire persoonlijkheid met die van 'overig Nederland' en wel in het bijzonder met die van de tweede mentaliteitsgroep[1]. Het niet werkelijk vruchtbaar zijn in het maatschappelijk

het erom hoe de samenleving zo'n mentaliteit voortbrengt, vasthoudt en telkens weer een eigentijds accent geeft. Daar maakt men dus – tijdverschijnsel – weinig werk van, terwijl het uiteindelijk doorslaggevend is.

[1] Iets nader ingaande op de literatuur betreffende de autoritaire en niet-autoritaire persoonlijkheidstypen noemen wij SANFORD (Zie McCARY 1956) die zich o.m. weer baseert op ADORNO et al. (w.o. Sanford zelf) (1950).

De autoritaire persoonlijkheid ontbreekt het dus vaak aan harmonische integratie. Dit wordt op blz. 308 e.v. (McCARY) als volgt weergegeven:

„A very strict and punitive superego is behind the inability to admit blame or to bear guilt... This super-ego is not integrated with the ego but stands much of the time in opposition to it... It either works in a total, all-out fashion, when one may observe strict adherence to conventional standards, strict obedience to the authorities of the moment accompanied by feelings of self-pity, or it works apparently not at all... Wishing to be free of the punitive super-ego, the individual is always ready to exchange it for a suitable external agency of control... It is quite likely that the chief opponent of authoritarianism in the personality is an internalized super-ego that *is* genuinely integrated with the ego".

Zeer typerend is wel wat autoritaire en niet-autoritaire persoonlijkheden over hun jeugd en thuis vertellen (uittreksel van blz. 306 en 307):

	High authoritarian tendencies	*Low authoritarian tendencies*
Father:	distant and stern	relaxed and mild
(reported by women)	father hard working and serious	intellectual and easy going
Mother:	kind, self-sacrificing, submissive	warm, sociable, understanding
(reported by men)	morally restrictive	intellectually and aesthetically interested
(reported by women)	described as model of morality, restrictive, fearsome	realistic criticism on mother
Parents:	described in a little differentiated way; negative details only at further questioning; also damaging conflict between parents	description in a more differentiated way; immediate objective appraisal of good and bad features; describing conflicts realistically
Home:	described by men as dominated by father; harsh application of conventional rules, often experienced as traumatic, overwhelming or threatening	more home descriptions with orientation towards mother; more effort to explain application of principles

Er zijn vele vormen van autoritaire persoonlijkheid (evenals van de niet-autoritaire). Een van deze is de fascistische, die wel het meest uitvoerig onderzocht is en die op blz. 275 e.v. als volgt wordt getypeerd:

1 Conventionalism. Rigid adherence to conventional middle class values.
2 Authoritarism submission. Submissive, uncritical attitude towards idealised moral authorities of the ingroup.
3 Authoritarian agression. Tendency to be on the lookout for, and to condemn, reject and punish people who violate conventional values.
4 Anti-intraception. Opposition to the subjective, the imaginative, the tender-minded.
5 Superstition and stereotypy. The belief in mystical determinants of the individual's fate; the disposition to think in rigid categories.
6 Power and toughness. Preoccupation with the dominance-submission, strong-weak, leader-follower dimension; Identification with power-figures; exaggerated assertion of strength and toughness.

verkeer, het politiek reactionair of in elk geval rechts zijn, het houden van afstand in het gezin, eenzijdig gedrag (b.v. economisch modern, sociaal conservatief), het met zichzelf in tegenspraak zijn, het conventionele, de angstethiek en het projectieve denken, dit alles behoort bij de typebeschrijving van de autoritaire persoonlijkheid, terwijl die van de democratische luidt dat die veel gemakkelijker 'zichzelf' (ontspannen) is, niet gemakkelijk van zijn stuk raakt (realistisch, objectief en inventief is), en voorts meer intellectueel (minder projectief) denkend is.

Het wil ons voorkomen dat dit alles duidelijk genoeg is. De verschijnselen van 'overig Nederland' zijn in het algemeen die van de autoritaire (gedissocieerde) persoonlijkheid, en dan natuurlijk in de autoritaire sociale opvoedings(conditionerings)situatie ontstaan. En vragen wij ons af wat die dissociërende (of blokkerende, zoals hierboven werd gesteld) situatie geleverd kan hebben dan is er na wat in hoofdstuk 3 (vorst, courtisane, 'fietser', godsdienst, vrezen en bewonderen) en telkens reeds ter sprake kwam maar één antwoord: de overherigheid. Wat wij ook zagen is dat de diverse mentaliteitsbeschrijvers hier herhaaldelijk op kwamen. Autoritair en niet-autoritair is dus historisch sociologisch gezien feodaloïd en non-feodaloïd, en evenals dit laatste een parasitaire relatie van mensen onderling: een autoriteit kan namelijk niet effectief autoriteit zijn zonder onderdaan, terwijl de democratische persoonlijkheid zich in tendentie wederkerig nevenschikkend en taakverdelend (in plaats van taak-toeëigenend) gedraagt.

Gaan wij nog iets nader in op het autoritair/overherige en het niet-autoritair/democratische type, dan moet ten aanzien van het laatste opgemerkt worden dat het door zijn wil tot taakverdeling afhankelijk is van organisatie, en dús zwak is (en nauwelijks kan ontstaan) als dit alles afwezig is, zoals in de weinig georganiseerde samenleving waar dan ook automatisch de 'eerste klap een daalder waard' wordt. Geen wonder dan dat de overherigheid, bereid om de eerste klappen uit te delen, ook zo'n voortdurende bedreiging is gebleven voor de Noordrand en dat er pas in de jongste tijd weerbare (want op grote schaal georganiseerde) democratiën zijn ontstaan die zich met succes tegen de autoritaire 'krachtpatserij' kunnen verzetten. Pas in de jongste tijd is dus ook het maatschappelijk milieu (de sociale opvoedings- en conditioneringssituatie) zodanig geworden dat de democratische persoonlijkheid niet ontmoedigd maar zelfs bevorderd wordt.

Voorts is wel gebleken dat ons positief- en negatief-autoritair maar een zeer eenvoudig schema is. Wat de praktijk laat zien zijn dikwijls (althans in Nederland) lichte vormen of

7 Destructiveness and cynism. Generalised hostility, vilification of the human.
8 Projectivity. The disposition to believe that wild and dangerous things go on in the world; the projection outward of unconscious emotional impulses.
9 Sex. Ego-alien sexuality; exaggerated concern with sexual 'goings-on', and punitiveness toward violators of sex mores.

Wat wij uit deze literatuur zien is dus inderdaad dat men langs psychologische weg de persoonlijkheidstypen vindt die wij langs cultuursociologische weg hebben gevonden en dat men daar, gesteund door de ervaring uit de psychologie zelve, de oorzaken zoekt in wat men ontplooiingsbelemmeringen, disharmoniserende factoren of frustraties kan noemen. Deze belemmeringen zullen hier dus cultuur-sociologisch, en acht gevend op de geschiedenis, moeten worden opgespoord.

tussenvormen. Is er een lichte vorm in het spel dan betekent dit logischerwijze dat er omstandigheden waren waardoor de mensen wel tegen een stootje konden, of ook dat de autoritaire aanslag op hun geest niet volledig genoeg is geweest. Hiervoor komt, zoals we zullen zien, het Oosten in aanmerking. Is er een tussenvorm in het spel dan betekent dit logischerwijs (want slechts de uiterste vormen bieden enigszins een evenwichtsmogelijkheid; doch wie zal zich vrijwillig voor het negatieve uiterste beschikbaar stellen) dat de autoritaire aanslag niet geheel is gelukt, waardoor er bij degenen op wie die aanslag gepleegd is een ressentiment is achtergebleven (d.i. de verborgen wens zelf eens de overspeler te zijn). Vandaar zowel het weinig opbouwende als ook het niet werkelijk aanvaarden van leiding, dat menigmaal wordt aangetroffen. Dit is dan waar het tweede mentaliteitsgebied voor in aanmerking komt. Blijven tenslotte over de Zuidelijke Zandgronden als het meest het negatief-autoritaire type benaderend. Daar aanvaardt men wel leiding, wat natuurlijk het spannen van de paarden achter de wagen is, daar dit het negatieve, dat nauwelijks een duurzaam harmonische relatie kan zijn, bestendigt.

Psychologisch (sociaal-psychologisch, cultuur-psychologisch) zit deze zaak dus wel 'rond', zodat wat nu nog overblijft is de rol van de overherigheid ook meer uit de concrete sociale constellatie en de geschiedenis aan te tonen en daarnaast de andere factoren die met de geestesgesteldheid in verband kunnen worden gebracht hun plaats te geven.

5.5 De overherigheidsgrens

Als de overherigheid dan zo'n sleutelfactor is in de verklaring van de mentaliteiten, dan moet ook nader historisch waargemaakt kunnen worden dat de landstreken van het Noorden betrekkelijk vrij zijn gebleven van feodaloïdisering, of, met andere woorden, dat de overherigheidsgrens die in het derde hoofdstuk reeds werd genoemd een historisch – sociologisch en cultuursociologisch aanvaardbare grens is. En daar het uit algemene kennis iedereen wel duidelijk zal zijn dat ook Nederland in zijn algemeenheid in het verleden een overherig land is geweest – het werd trouwens in het derde hoofdstuk ook nog kort uiteengezet – zal het er vooral op aan komen in aanvulling op hoofdstuk 3 aannemelijk te maken, dat de Noordrand vrij is gebleven van een echte overherigheid, en vooral: telkens teken geeft psychologisch niet overherig te zijn geworden.

Wat deze Noordrand betreft werd reeds vrij uitvoerig bericht gedaan over Groningen en zijdelings wat over Friesland. Het kader van dit boek vereist niet dat hier veel verder op in wordt gegaan. De stad Groningen moge vóór 1800 overherige allures gehad hebben, maar er is weinig dat er op wijst, dat zij de boeren psychisch werkelijk heeft kunnen overspelen. Toen na 1800 de betrekkingen tussen Stad en Ommelanden 'modern' werden was deze stad ook meteen de stad ván en vóór de boeren. Ze gingen er zelfs wonen om te rentenieren, ze stuurden er hun kinderen op school, op muziek- en op dansles, enzovoort. Een laatdunkende opmerking over de boer zal men in Groningen, in tegenstelling tot de steden van het Westen, niet gemakkelijk horen.

Friesland heeft ongetwijfeld méér overherigheid te verwerken gehad dan Groningen; de hoofdelingen zijn er relatief beter in geslaagd een belangrijke positie te verwerven dan in dit laatste gewest. De vorstelijke tussenregering, die omstreeks 1500 intrad, is hier vooral de oorzaak van. De afstammelingen van deze hoofdelingen vormden er later ook de echte Republiekse oligarchie, die in Friesland behalve het land ook de stadjes beheerste. (In het Westen beheerste de oligarchie behalve de stad ook het land). Maar tot een volledige adeldom hebben ook zij het niet kunnen brengen, behalve sommige families in de na-tijd onder koning Willem I (en een enkele uit het eerste vorstelijke tijdvak). Maar het voornaamste is weer, dat stééds blijkt dat hoofdeling en regent door de bevolking niet als exclusieve bovenlaag werden erkend.

Men kan zich over Friesland reeds vrij volledig oriënteren in THEISSEN: Centraal gezag en Friesche Vrijheid, dat voornamelijk middeleeuwse geschiedenis geeft (ook GOSSES en SLICHER VAN BATH kunnen hier geraadpleegd worden), en in C. J. GUIBAL: Democratie en Oligarchie in Friesland tijdens de Republiek[1]. Het eerste toont onder meer de politieke structuur van de oude boerenrepubliek die eerder reeds enigszins voor Groningen werd beschreven. Het voornaamste in het tweede werk is de beschrijving van het 'Doelistenoproer' in 1748. Verwante oproeren vond men ook elders in Nederland, doch meestal voornamelijk in de steden. Maar in Groningen en in Friesland was het een plattelandse aangelegenheid, een protest tegen de rechtenmanipulaties die tot de oligarchie hadden geleid en een protest tegen de daar weer uit voortvloeiende overige manipulaties van de oligarchen. In Friesland (en in Groningen) was er ook geen sprake van dat dit een ongeordend oproer zou zijn van volk zonder leiding en zonder besef waar het heen wilde. Het woord oproer is dan ook nauwelijks op zijn plaats, maar – typerend – nu eenmaal de historische aanduiding. Het platteland kende de oude – nu gecorrumpeerde – bestuurs- en vertegenwoordigingskaders nog zeer goed en verlangde het herstel van hun functionering. Het organiseerde – onder opvallende deelneming van doopsgezinde predikanten in de leiding – zelf ook een overeenkomstige vertegenwoordiging. Dat het nog tot 1792 duurde vooraleer er wérkelijk met het 'ancien régime' werd gebroken, doet er niet zoveel toe, al zal het wel weer typerend mogen heten voor de tijd.

[1] Wanneer wij ons – met bv. BOUMAN (1962), VAN DOORN (1961), beklagen over het weinig relevante dat de geschiedenis soms toevoert aan de sociologie (ofschoon de sociologie meer dan vaak géén of uitgesproken slechte vragen aan de geschiedenis stelt), dan zijn geschriften als dat van VAN BUIJTENEN (1955) hiertoe aanleiding.

De titel van zijn boek luidt: De Grondslag van de Friese Vrijheid. Dit is echter geen verhandeling over de reële maatschappelijke verhoudingen die de facto tot de Friese vrijheid hebben geleid, maar een over een legende waarmee de Friezen zich – behalve te wapen en door hun geografische ligging – verdedigden als het (vooral tegen Holland) om hun recht op vrijheid ging. Deze legende nagaand komt de auteur tot de slotsom dat er wel een kern van waarheid in zit als erin verhaald wordt van een te Rome ontvangen privilege. Daarop veronderstelt hij dat dit de oorzaak is van het vrijheidsverlangen van de Friezen. Doch helaas, zo voegt de auteur in zijn Franse samenvatting hieraan toe: dat die vrijheid romeins was werd vergeten. De Friezen waren aan niemand onderworpen en daarom wilden zij ook het concilie van Trente (waar de contra-reformatie werd ingezet) niet financieel steunen! Het enig sociologisch belangrijke hier is dat óók de Friezen er behoefte aan hadden zich in hun voortdurende worsteling om zich de feodaliserende bisschoppen van Utrecht, graven van Holland en anderen van het lijf te houden, de behoefte hadden zich op Rome (Paus en Karel de Grote) te beroepen. Overigens draagt dit boek een verkeerde titel. 'Een toetsing van de Friese Vrijheidslegende' ware juister geweest.

Waar het om gaat is, dat het besef van vrijheid, het besef van rechthebbenden te zijn in het bestuur van het gemenebest, nooit verloren is gegaan. Opmerkenswaardig is ook, dat Friesland en Groningen pas in de latere middeleeuwen écht met feodaloïdiserende tendenties te kampen kregen. In Holland was de feodaliteit toen reeds 5 of meer eeuwen oud en ten zuiden van de grote rivieren waarschijnlijk nog veel ouder. Voordien had het Noorden ook wel deel uitgemaakt van het Karolingische Rijk, maar op een weinig effectieve wijze. De Friezen hebben bovendien eeuwenlang veroveringspogingen uit Holland af moeten slaan.

Maar belangrijker dan wat er zich betrekkelijk ver achter de feodaliseringsgrens afspeelde zal geweest zijn wat er in de grensgewesten, Noord-Holland en Drente, omging. Wij besteden hier nu wat uitvoeriger aandacht aan, temeer omdat de geschiedenis van de Noordrand, aldus o.a. SLICHER VAN BATH, betrekkelijk uniek in Europa zal mogen heten.

Holland ten noorden van het IJ is in zekere zin het moeilijkst te beschrijven, daar er, zover ons bekend, geen studie is die aan dit gewest nu eens volledige historische-sociologische aandacht besteedt. Uiteraard is er wel veel te vinden van de hand van geschiedkundigen. Maar deze blijken veeleer de gewoonte te hebben om staats- en andere meer spectaculaire zaken te beschrijven, dan aandacht te besteden aan de sociale verhoudingen aan de voet der samenleving. Holland ten noorden van het IJ valt dan weinig op, daar het sedert het einde van de 13e eeuw een staatkundig geheel heeft gevormd met Holland en in beginsel aan het Hollandse bestuursstelsel werd onderworpen. Het eigene van het gewest, dat gewoonlijk wel wordt erkend, moet men dan uit tussenzinnen en uit enkele alinea's leren kennen, zoals dat binnen dit stelsel eigen kenmerken en een belangrijke plaatselijke zelfstandigheid bleef behouden. Men sprak ook van de Staten van Holland en Westfriesland. Slechts voor een deel van het gebied kan wel een ter zake doende speciale studie genoemd worden: KERKMEYER-DE REGT: Geschiedenis van Westfriesland, dat dus over Westfriesland in engere zin (zonder Waterland, Kennemerland, de Zaan en de Kop) gaat.

Anderzijds is het ook weer een gemakkelijk gebied, daar vele andere auteurs, en met name die welke op volksaard letten, telkens de behoefte hebben het specifieke karakter van de landstreek benoorden het IJ (doch vaak minus het Kennemerland) in het licht te stellen. P. J. Kruijt is een van hen en van hem hebben wij bij de beschrijving van de cultuurgebieden ook het een en ander overgenomen. Maar of men nu Kerkmeyer-de Regt, Kruijt, sommige auteurs in het HPS of anderen raadpleegt, het komt steeds op hetzelfde neer: na het ontstaan van de Zuiderzee moesten de Waterlanders en de Westfriezen de steun uit Friesland ontberen en tenslotte het oppergezag van de graven van Holland erkennen. Deze graven hebben er echter lang een opstandig gebied aan gehad; zij konden het geen streng regiem op leggen en moesten er ruim privileges uitdelen. In de loop van de 14e eeuw had bijvoorbeeld geheel Westfriesland stadsrechten; het eiland Texel vierde in 1964 zijn 550 jarig bestaan als stad. Ondanks herhaalde dreiging (als strafmaatregel) is het in dit gebied ook nooit tot de vestiging van een feodale

adel gekomen terwijl de grafelijke bestuursambtenaren er op allerlei wijzen ingeperkte rechten hadden. Ten noorden van het IJ bleef het bestuur dus vrijer. Bovendien waren er vanouds schipperij en visserij aanwezig, welke zich verder ontwikkelden. Dit waren activiteiten van het platteland zelf en dit bleef zo toen Holland stapelmarkt van Europa werd en Amsterdam zich sterk ging ontwikkelen. De activiteiten op het platteland werden toen zelfs nog gevarieerder. De zware kerkgebouwen in sommige Waterlandse dorpen, direct ten noorden van Amsterdam, wijzen erop dat die dorpen eens belangrijk en welvarend waren. Broek in Waterland was eens zetel van belangrijke commissionairs en reders[1]. Meer noordwaarts, tussen de plassen, vindt men De Rijp, waar eveneens belangrijke activiteit van uitging. Het raadhuis, de gevels in het dorp en het museum getuigen hiervan. Nog verder noordwaarts, in Westfriesland, vindt men in enkele dorpen nog de fondsen die indertijd zijn gesticht om zeelui los te kopen als ze in handen waren geraakt van bijvoorbeeld Algerijnse zeerovers. De plattelandsbevolking nam bovendien niet alleen met haar arbeid deel in handel en scheepvaart, maar ook met kapitaal. Eeuwenland is de 'partenrederij' er in zwang geweest; onder de gehele bevolking vond men aandelen (parten), dikwijls kleine, in de zeevarende schepen. Bekend is ook dat niet alleen de handel en de scheepvaart gevestigde takken van activiteit waren, maar ook de nijverheid. Vele dorpen deelden daarin, vooral die aan de Zaan en de naaste omgeving.

Het was in deze sfeer van algemene activiteit dat ook de stadjes van Noord-Holland tot ontwikkeling zijn gekomen, waarvan vooral Hoorn en Enkhuizen een aanzienlijke bloei hebben gekend. In het derde hoofdstuk werd reeds vermeld dat het Amsterdam dikwijls allemaal te veel was wat er zich noordwaarts aan activiteit voordeed. Deze activiteit was ook wel sterk afhankelijk van het wel en wee van Amsterdam, maar deze stad heeft nooit kunnen beletten dat er veel aan haar beheersing ontsnapte. Een politieactiviteit als die waarmee enkele eeuwen eerder Dordrecht een wijde omgeving in bedwang hield was niet meer mogelijk.

Het kan haast niet anders of dit alles, bovendien al zéér uniek, moet zeer belangrijk zijn voor de verklaring van de Noordhollandse geestesgesteldheid. De geschiedenis van dit gewest moet hebben meegebracht dat men er, hoewel men zijn staatkundige zelfstandigheid aan de feodale, later feodaloïde, macht van Holland heeft moeten prijsgeven, niet volledig 'onder het juk door' behoefde te gaan. Misschien geldt zelfs wel, dat men in Holland ten noorden van het IJ hoofdzakelijk met de voordelen van het wat beter georganiseerde overherige gezagsapparaat te maken heeft gehad en minder met de nadelen. Men was lang vrij man, werd pas betrekkelijk laat onderworpen, maar bleef niettemin in omstandigheden waaronder men zich vrij man kon blijven gevoelen. In elk geval is er bijzonder weinig dat erop duidt dat men psychisch werd gefeodaloidiseerd.

Ook nog in een ander opzicht lijkt deze voorgeschiedenis zeer belangrijk. In het derde

[1] Een telkens weer vermeld feit is bijvoorbeeld nog dat de Waterlandse schepen van 1536 tot 1539 56% vormden van de Nederlandse schepen die de Sonttol betaalden. Volgens WEILAND (1956, blz. 12) zou de droogmakerij van de Beemster ook voor een belangrijk deel uit Waterlands kapitaal zijn geschied.

hoofdstuk werd bij de behandeling van de kleine tweedeling opgemerkt dat men deze steeds vindt in de klei- en laagveengebieden van het Westen en Noorden. Deze tweedeling volgt zelfs tamelijk scherp de grondsoortengrens met het zand. Maar Holland ten noorden van het IJ vormde een uitzondering. Dit lijkt nu eveneens alleszins verklaarbaar. De kleine tweedeling moest immers, evenals de grote, worden gezien als uitvloeisel van een maatschappij met geringe differentiatie. Hier is gebleken dat Holland ten noorden van het IJ eigenlijk steeds een meer dan gemiddelde differentiatie heeft gekend. Toen bijna overal elders in het Westen en Noorden de omstandigheden gunstig werden voor het optreden van de kleine tweedeling kende het Noordhollandse platteland dus naast het agrarische, een meer dan gemiddelde veelheid van beroepen, bovendien gemakkelijk toegankelijk door een minder diepe kloof tussen stad en land. Wie door de schaarste aan grond gedwongen werd af te zien van een eigen toegang tot de bodem bevond zich hier dus veel minder dan elders in de positie dat hij als het ware moest bedelen om deze toegang in een ondergeschikte positie tóch te krijgen. Voor hem stonden handel, nijverheid, scheepvaart en visserij open zónder dat hij zich eerst bij het stedelijke volk (dikwijls het stedelijke proletariaat) moest voegen. Een beetje scherp gesteld kan men zeggen – en dit is toch wel zeer belangwekkend – dat er geen landelijk proletariaat was ómdat er geen stad en stedelijk proletariaat waren, en omgekeerd, dat de ontplooiing van het platteland zelf de overheersing door stad en patriciaat en de proletarisering van een deel van het volk voorkwam. Dit betekent ongetwijfeld niet dat er geen arme mensen waren, doch alleen dat de openheid en de gedifferentieerdheid van het sociaal-economische systeem van Noord-Holland voorkomen zullen hebben dat er zich in alle extremiteit een als onderste kaste beschouwde en behandelde bevolkingsgroep vormde. De ná 1800 vooral aan de Zaan tóch opgetreden kapitalistische proletarisering stuitte dan ook op een fel verzet. In dit licht zal het ook begrijpelijk zijn dat Holland ten noorden van het IJ hiervoor reeds werd genoemd als de streek van Nederland waar men omstreeks 1900 wel het minst nog leefde in de sfeer van de société mécanique.

Het andere gewest is Drente. Hiervoor kan over mooiere literatuur (over archiefbronnen hebben wij geen oordeel) worden beschikt dan voor Noord-Holland; deze bevindt zich minder 'onder het stof' van de staatsgeschiedenis. De Drentse geschiedenis is ook uiteráárd een plattelandsgeschiedenis omdat het gewest nauwelijks iets anders was dan een zelfstandig stuk platteland. Voor inlichtingen over Drente kan worden gedacht aan geschriften als die van PRAKKE, SLICHER VAN BATH, GOSSES, maar ook aan die van Linthorst Homan of Poortman. Voor de behandeling die ons hier voor ogen staat zal men het meeste hebben aan PRAKKE, Deining in Drente, omdat dit boek in klein bestek een overzicht geeft van vóór 1800 en vervolgens vooral de vorige eeuw behandelt[1].

[1] Vanouds was Holland ten noorden van het IJ ook een landstreek van weinig grootgrondbezit, nóch van adel en kerk, nóch van burger of boer. Wat dit laatste betreft zou men zeggen: er heeft geen brood in gezeten de grond te monopoliseren. Opvallend is verder hoe vroeg de tuinbouw, die met relatief weinig grond toe kan, in dit gewest reeds een rol speelde. In de 14e eeuw was er bijvoorbeeld reeds uitvoer van kool e.d. van Westfriesland naar Engeland. SANGERS, 1952.

Wat de middeleeuwse geschiedenis van Drente betreft kan worden begonnen met het noemen van een jaartal, hoewel dit slechts een relatieve waarde heeft: 1227, slag bij Ane (bij Coevorden). Hierin verslaan de Drentse boeren een edelenleger onder aanvoering van de bisschop van Utrecht, welke sneuvelt. Later moeten de Drenten weliswaar genoegdoening geven en onder meer een klooster stichten, gewijd aan Maria, maar het bestuur blijft betrekkelijk vrij van feodale inmenging. Dit wordt in feite door de bisschop erkend als er in 1412 een officieel Landrecht tot stand komt. Uit het genoemde klooster, te Assen, is het latere bestuurscentrum gegroeid.

Wij geven hier enkele van deze details om te laten zien dat de feodaliteit hier in dezelfde periode als in Noord-Holland zijn territoriale voltooiing tracht te bereiken. In deze zelfde tijd zijn ook de Sallandse boeren in opstand tegen hun heer (eveneens de bisschop van Utrecht, wiens territoir tot en met Groningen – toen nog een Drentse stad – liep; de Veluwe die later Gelders is geworden hoorde er toen dus ook bij). Maar in Overijssel wordt de opstand onderdrukt en behoudt de adel er een gevestigde positie.

Ook in Drente doen bisschoppelijke vertegenwoordigers herhaaldelijk hun best – onder meer door contact te zoeken met de Overijsselse adel – hun positie uit te bouwen tot een feodale. Maar dit is toch nooit gelukt. Er was alleen een heer van Ruinen en voorts telde Drente 18 havezathen, voornamelijk in het Westen. Doch de bezitters ervan verkregen plaatselijk niet meer macht dan die van de andere volle-hoevebezitters. Later heeft ook Willem Lodewijk, de eerste stadhouder van de Republiek, nog moeite gedaan het bestuur meer aan zich te trekken, doch ook dit is niet doorgegaan.

Voor de bijzonderheden van de bestuursinrichting moet worden verwezen naar de genoemde literatuur, zodat we ons hier beperken tot enkele opmerkingen. Deze bestuursinrichting is ook herhaaldelijk wel iets gewijzigd, en, typerenderwijs, ook wel steeds iets verder in overherige richting. Zo traden er in de tijd van de Republiek Staten van Drente op, die voor 1/3 uit riddermatigen bestonden en voor 2/3 uit vrije gekozenen[1]. Dit is de minst feodale of feodaloïde 'formule' die in de Republiek ooit werd toegepast, terwijl deze tevens wel ongeveer het maximum aangeeft dat de riddermatigen tot omstreeks 1800 in Drente hadden bereikt. Hierbij is bovendien te bedenken dat er naast de Staten de veel oudere Etstoel optrad, die, behalve uit de Drost (vanwege de Landsheer), uit vrije gezworenen bestond (de 24 etten) en hoofdzakelijk de hoogste rechtspraak deed. Van dit bestuur kan verder worden opgemerkt dat het in beginsel op dezelfde wijze was georganiseerd als in Groningen en Friesland, namelijk als een vertegenwoordigend stelsel, terwijl de rechten van vertegenwoordiging aan volle boerderijen waren gekoppeld. De bezitters van deze boerderijen konden hun rechten – actief en passief – niet alleen naar boven toe uitoefenen, maar ook in de buurtschap en in de marke. Dit stelsel was dus niet geheel democratisch, maar, laten we zeggen: 'agrarisch democratisch'. In deze uitdrukkingswijze, die reeds eerder werd gebezigd, geeft 'agrarisch' aan, dat de toegang tot de bodem weer doorslaggevend was en 'democratisch', dat hier, in vergelijking met wat elders gebruikelijk was, toch een brede laag uit het volk

[1] Maar volgens een bepaling van de Staten Generaal van 1603 mocht de Ridderschap in de Drentse Landdag wel het eerst haar stem uitbrengen. Een tactisch voordeeltje in het onvoltooide streven.

deelnam aan het bestuur, vooral in de tijd toen de bevolking nog zeer gering in aantal was en bijna iedereen een hoeve gehad zal hebben. In de middeleeuwen lag, evenals in Groningen en Friesland, het zwaartepunt ook in Drente bij de rechtsprekende lichamen; deze schiepen dus ook recht, aldus tevens besturend.

Let men op de reële krachtsverhoudingen dan zal men mogen zeggen dat Drente bijna als door een wonder aan de feodalisering is ontsnapt. Vermoedelijk komt dit, doordat Drente arm was en hierdoor geen bijzonder aantrekkelijk bezit vormde voor de heren uit het Zuiden, terwijl de gewesten verder noordwaarts er belang bij hadden zomin mogelijk feodale machtsbundeling aan hun grenzen te hebben. Echt meetellen deed Drente dan ook niet. In de 16e eeuw kwam het gewest tot het grondgebied van de Republiek te behoren zonder vertegenwoordiging te krijgen in de Staten-Generaal. Dit stak het wel eens, maar anderzijds was het dusdanig zelfverzorgend, dat het er ook geen overgroot nadeel van had.

Dit alles betekent eveneens, dat toen de moderne Staat zich aandiende met een centraal-gericht en een gewestelijk-uniform bestuur, Drente plotseling een sprong van eeuwen moest maken. Het had geen ervaring met een centraal-gericht bestuur, zoals feodale of feodaloïde streken dikwijls wel (of veel meer) hadden.

Dat er een sprong van eeuwen gemaakt moest worden is het hoofdthema van Prakke's verhandeling. En het merkwaardigste is, dat dit voor Drente (of óók voor Drente) nog een soort na-feodaloïdisering betekende[1]. Gedurende het grootste deel van de vorige eeuw hadden namelijk de 'Asser Heren' – vooruitgeschoven door het bestuurs-stelsel van het koninkrijk – het bewind in handen. Zij vormden het bestuur, kochten veel waardelen en woeste gronden op en verlangden de verdeling van de marke. Maar zij drongen ook aan op landbouwkundige modernisering en deden veel aan ontginning. Voorts organiseerden zij het onderwijs, de volksvoorlichting (onder meer door Nuts-departementen te stichten), enzovoort. Hieruit blijkt, dat als wij hier spreken van na-feodaloïdisering, het voorvoegsel 'na' een belangrijke betekenis heeft. Deze heren handelden weliswaar uit eigen beter weten en kunnen, namen ook de bekende paternalistische houding aan tegenover landman en arbeider (deze moesten maar vertrouwen hebben) en hadden bij veel van wat zij deden zelf ook een flink belang, maar zij waren niet exclusivistisch. Ze brachten volksvoorlichting en opvoeding en bevorderden de

[1] Men merke op hoezeer een 19e-eeuwse na-feodaloïdisering een telkens terugkerend thema voor de Noordrand is. In Noord-Holland door de ontwikkeling van de industriële toestanden aan de Zaan, in Groningen (en Friesland) doordat de dorpsjonkers alsnog een gelegaliseerde positie kregen, in Friesland èn Groningen bovendien door de afscheiding van de grote boeren, in Drente door de Asser Heren. Dit was dan het laatste bedrijf van een overherigheidsgeschiedenis waarvan de andere 'hoogtepunten' zijn:
- het Zuiden: feodaal (feodaloïde) begonnen
- het Westen: penetratie begint ±600
- het Oosten: penetratie begint ±800, hoogtepunt pas tegen 1600 bereikt
- Holland ten noorden van het IJ: ± 1300 begonnen
- Friesland en Groningen: na 1300 ernstig bedreigd, ook van binnen uit
- Drente: ±1200 ernstig bedreigd en daarna nog eens bij de intrede in de Republiek; van binnen uit niet ernstig bedreigd.

openlegging en de welvaart. Hiermee hadden zij ook bepaald wel succes, want in 1858 had Drente het laagste percentage analfabeten in Nederland ($12^1/_4$% tegenover Nederland $23^1/_2$%). Gewoonlijk wisten deze vorige-eeuwse liberalen ook het open conflict met de uitgehold wordende formele en informele organisaties uit het verleden te vermijden. Zij gunden dus de société mécanique, die uiteraard tijd nodig heeft om aan vernieuwing te wennen, dat die zich wat aanpaste, zodat in de tweede helft van die eeuw de boeren ook zélf op het idee kwamen, dat een café niet geschikt was voor gemeenteadministratie en raadsvergaderingen maar dat er een gemeentehuis moest komen, enzovoort. Niettemin is de société mécanique langzaam genoeg geweest om ruimte te scheppen voor veel niet-Drentse invloed. Wij zagen dit reeds in het voorgaande, terwijl de activiteit van de Asser Heren hiermee in een nauwe betrekking stond. Het voornaamste probleem dat dit schiep was de sociale toestand in het veen en soms ook min of meer in de zand-ontginningen. Hier ontstond dan het bekende Drente (men komt er steeds weer mee aandragen) van 'turf, jenever en achterdocht'. Voorts moet men hierbij bedenken dat de oude zanddorpbevolking gewend was aan orde en rust en een bijna volmaakt evenwicht kende tussen bevolking en middelen van bestaan. Typerend hierbij is wel dat de armste provincie Drente in het midden van de vorige eeuw het kleinste aantal armlastigen per 1000 inwoners telde. In 1857: Drente $39^0/_{00}$ (het bedrijf in het veen was toen nog niet in volle gang); Rijk $51^0/_{00}$. Deze bevolking was dus allerminst gewend aan een proletarische gezinsethiek (vroeg trouwen en veel kinderen of men een goed bestaan had of niet), zoals zij in het veen waar ging nemen. Bovendien hadden de woeste zand- en veengronden altijd haar bestaan gediend en een reserve gevormd waar men zo nodig, al was men er meestal niet gul mee, de armen van liet meeprofiteren. De woeste gronden waren dus mede in het bestaansevenwicht dat men bereikt had, betrokken. Nu zag men dat dit verbroken werd, en hoe! Men zal zich dus het antagonisme dat de oude zand- en de nieuwe veenbevolking ten opzichte van elkaar gevoelden wel voor kunnen stellen. De zandbevolking kon de veenproblematiek niet aan. Maar men heeft in de snelle overgang ook het hoofd niet verloren, zoals reeds bleek. Met name is men er vrij weinig tot een reactionaire politieke gezindheid vervallen. Integendeel, men is relatief sterk gaan neigen tot een politieke keus die weinig binding aan het verleden wil houden. Maar dat er zo nu en dan een kleine rechts-reactionaire minderheid te vormen is, zal dan ook niet behoeven te verwonderen. Men herinnere zich in dit verband het relatief hoge cijfer voor de NSB in 1937, doch eveneens dat in Drente die NSB-gezindheid in wezen weinig autoritair was. Na de oorlog heeft de beweging van de 'Vrije Boeren', vooral in het veen, enige aanhang verkregen. Deze beweging vindt men echter vooral op de Veluwe, en daar zeker niet toevallig[1]. In het veen is Hollandscheveld het belangrijkste voorbeeld van een lange nawerking van de slechte sociale toestanden en van het sociale isolement. En tóch: op de achtergrond had men ook hier zijn positieven goed bij elkaar.

[1] Zie HOUTTUIN PIEPER 1962.

De gewesten van de Noordrand zullen nu voldoende zijn behandeld om, als wij de feodalisering van overig Nederland als gegeven aanvaarden, de conclusie te wettigen dat er een overherigheidsgrens door Nederland loopt. Hierbij zal ook duidelijk zijn geworden, dat men zich bij deze grens niet moet voorstellen, dat feodaloïde uiterlijkheden en structuren (en zoals in het derde hoofdstuk reeds werd gesteld: een overherige sfeer in de hogere cultuur) alleen ten Zuiden ervan voorkwamen en ten noorden ervan niet; dit zou een misvatting zijn. Maar de betekenis is wel, dat er in het Noorden aanzienlijk minder van deze uiterlijkheden en structuren voorkwamen dan ten zuiden van de grens. Met andere woorden, *er bestond in het Noorden geen totaal-overherige maatschappelijke constellatie, terwijl het hier op aan zal zijn gekomen voor de doorwerking in de 'volksziel'*. Het is dan begrijpelijk dat we in dit Noorden ook een bevolking aantreffen die niet sterk in de ban van de bestaande (feodaloïde) hogere cultuur leeft. Een ander aspect hiervan is dat de bevolking van de Noordrand mentaal altijd reeds dichter bij de moderne democratie heeft gestaan dan die van ten zuiden van de overherigheidsgrens. Deze democratie moet haar minder vreemd zijn geweest, zodat zij ook betrekkelijkge makkelijk mee kon gaan met moderniserende stromingen (kortweg: links, hetzij 19e eeuws liberaal, hetzij 20ste eeuws socialistisch) en daarbij gematigdheid kon bewaren. Des te beter zal men zich dus ook de rechtsheid van de meer zuidelijke streken voor kunnen stellen en in wisselwerking hiermee dat daar zulke typerende bijkenmerken ontbreken als bijvoorbeeld de aanwezigheid (reeds voordat de Republiek zich vormde) van een doperse gezindheid en later van doperse predikanten.

Het zou evenwel jammer zijn, denkende dat deze paragraaf reeds zijn hoofdfunctie heeft vervuld, het gebied ten zuiden van de feodaliseringsgrens nu maar buiten beschouwing te laten. Er is ook daarin teveel onderling verschil dat om verklaring vraagt en waarvoor de hier begonnen verklaringswijze in beginsel moet kunnen worden volgehouden. Zulke verklaringen werden trouwens ook in het vooruitzicht gesteld.

Het is evenwel niet gemakkelijk om Nederland ten zuiden van de overherigheidsgrens een behandeling te geven die op gelijke voet staat met die van het Noorden. Er ontbreken teveel gegevens voor een werkelijk mooi sluitend geheel. Als oorzaak noemden wij reeds de oriëntering van de geschiedkundigen welke meestal niet historisch-sociologisch en ook weinig op het platteland is gericht. Als verdere oorzaak moet ook een gering, of anders weinig realistisch, gewestelijk bewustzijn van de bevolkingen ten zuiden van de overherigheidsgrens genoemd worden, hetgeen op zichzelf weer tekenend is. Het zal dus niet toevallig zijn dat onze enige twee historisch-sociologische studies op het Noorden betrekking hebben terwijl ook in het algemeen geldt dat men zich in het Noorden steeds graag (met een zekere trots, doch ook kundig) in eigen verleden heeft verdiept. Dit wil niet zeggen dat de gewestelijke studies voor overig Nederland geheel ontbreken en ook niet, dat er zich geen goede tussen zouden bevinden, maar wel dat deze studies het geheel niet dekken, terwijl er aan hun kwaliteit wel dikwijls wat ontbreekt. Er is vaak de neiging zich vrij critiekloos – of nogal reactief – over zichzelf uit te laten. Nederland ten zuiden van de grote rivieren gaat hier (met vele literaire

volzinnen) wel voorop, bijvoorbeeld met G. KNUVELDER: Vanuit Wingewesten[1]. Dat men generaliteitsland is geweest, dat men katholiek is gebleven en dat deze enig ware godsdienst (naast de officiële enig ware van de Republiek) nauwelijks werd geduld, dat men onevenredig veel belastingen moest betalen en soms als verbanningsoord voor ambtenaren moest dienen zijn dan de hoofdthema's, de grieven waar men zich tegen afzet.

De weg die gekozen werd is om al deze redenen, dat wij nu kort het een en ander uit de algemenere literatuur (hier en daar aangevuld met enige meer specifieke literatuur) bespreken, zodat er toch een beeld van overig Nederland ontstaat waarmee de mentaliteitsverschillen in verband kunnen worden gebracht[2].

Gaan wij ervan uit dat de toegang tot de bodem voor de bevolking levensnoodzaak was, dan moet het staatkundige bodembeheer van vitaal belang zijn geweest. Heeft men dan te doen met een zelfverzorgende bevolking welks leven al zeer eng met alleen de eigen

[1] In dit boek komen uitdrukkingswijzen voor als „Frencken had veldheer kunnen zijn en bisschop; in de middeleeuwen had hij beiden tezamen kunnen zijn" (blz. 169). En Gerretson, die er vanwege de Groot-Nederlandse gedachte dan wel een voorwoord in schrijft, zodat 'als het maar rooms is' en ' als het maar Diets is' elkaar hier (in het toch niet actuele) gevonden hebben.

[2] De algemeen oriënterende werken, waar wij ons van bediend hebben zijn hoofdzakelijk: BLOK Geschiedenis van het Nederlandse Volk, voornamelijk deel I, in de derde druk uit 1923, GEYL, Geschiedenis van de Nederlandse Stam, voornamelijk dl. I, uit 1948, ROMEIN, De lage Landen bij de Zee, z.j. (doch uit de jaren dertig).

De ALGEMENE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDEN van na de oorlog durven wij hier nauwelijks te noemen. Dit is veeleer een verzameling specialistenwerk, waaraan, in tegenstelling tot de verwachting gewekt door het woord Algemeen, de synthese ontbreekt.

Natuurlijk hebben ook de algemeen = synthetische werken hun bezwaren; om hun kortheid en dikwijls ook om hun oriëntering. Zo gaat Romein bijvoorbeeld, nadat hij op blz. 106 de interne kolonisatie van Holland noemt, weer verder met zijn verhaal over het staatkundig gebeuren. Zulke dingen, waardoor veel verloren gaat van wat sociologisch belangrijk is, komen nog al eens voor. Niettemin geven ze belangrijk inzicht.

Gelukkig echter kan het gemiste uit de algemene werken vaak heel goed worden aangevuld met de geschriften van de economische historici of van de 'ouderwetse' landbouwhistoricus. Hier moeten worden genoemd: NIERMEIJER, De wording van onze Volkshuishouding, 1946, KEUNING, Mozaïk der functies, 1955, BLINK, Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland, 2 dln, 1902-1904. Vooral bij de laatste twee komen de geografische indelingen voor den dag waar wij hier ook mee werken. Is het in de Algemene werken zeldzaam dat Holland ten noorden van het IJ en Zuid-Limburg als afzonderlijke eenheden worden behandeld, Keuning en Blink (hoezeer deze laatste in allerlei opzichten ook verouderd moge zijn) doen dit wel. Blink gaat ook uitvoerig in op het verschil in grondtoon tussen de Zuidelijke en Oostelijke Zandgronden.

Voorts moeten nog twee verzamelwerken genoemd worden waarin veel van onze gading, vooral streekgeschiedenis, in voorkomt: GOSSES, Verspreide Geschriften, waarin o.a. De grote Volksverhuizing, De vorming van het Graafschap Holland, Friesische Geschichte, De Friese hoofdeling. SLICHER VAN BATH, Herschreven Historie, waarin o.a. De stam, De oorsprong van het Nederlandse Volk, De Nederlanden en West-Europa gedurende de middeleeuwen, De Drentse staatsvorm in de middeleeuwen, Problemen rond de Friese middeleeuwse geschiedenis, Volksvrijheid en democratie.

Aan de laatste schrijver zijn wij ook dank verschuldigd voor menige aanwijzing om in de veelheid van de geschiedeniswerken enigszins wegwijs te worden.

Om zijn moderne oriëntering (de afstand die tot het verleden wordt genomen) worde hier verder nog vermeld het korte geschrift van FOCKEMA ANDREAE: De Nederlandse Staat onder de Republiek, 1961.

Als tegenvaller noemen we tenslotte de onder redactie van SNELLER tot stand gekomen Geschiedenis van de Nederlandse Landbouw, 1795- heden (2e druk 1951). Dit is weer zo'n nare 'reader' waarin niemand gedwongen wordt zich nu eens werkelijk met het onderwerp bezig te houden. Slechts hier en daar gezaaid staat er iets belangwekkends in; meestal te kort om er veel aan te hebben.

bodem was verbonden, zoals op de zandgronden, dan ligt één opmerkelijke historisch-geografische lijn reeds hierin dat men van Noord-Brabant naar Drente gaande steeds meer volksinvloed in dit beheer tegenkomt. Aan het Drentse einde, zo werd reeds besproken, was het beheer praktisch geheel vrij; aan het Noordbrabantse einde treft men de principiële grondheerlijkheid, het 'nulle terre sans seigneur' aan (geen bodem zonder heer; niet voor niets dikwijls in het Frans uitgedrukt). De beste ons bekende monografische verhandeling over dit aspect van de Noordbrabantse geschiedenis is die van DROESSEN (1927)[1], waarin men vindt beschreven dat alle woeste gronden in beginsel van de heer waren en dat de bevolking er in beginsel alleen (en tegen betaling) gebruiksrechten op kon krijgen.

Bij de naam woeste gronden moet men niet te zeer afgaan op de suggestie die in de naam besloten ligt: ongebruikt en onbruikbaar. De lezer zal het voor Drente reeds hebben opgemerkt: deze gronden vervulden een onmisbare functie in het economische bestel. Ze konden geriefhout en brandstof leveren, dienden als graasgronden voor schapen en andere dieren die o.m. belangrijk waren voor de mest. Maar eveneens dienden ze voor de directe levering van de plaggenmest waar de schrale akkers ook telkens mee op peil gebracht moesten worden. Voor dit laatste had men veel woeste grond nodig, daar de plag slechts langzaam groeit. Sociaal vervulden ze voorts de functie van, zoals we reeds zagen, reservoir voor het onderhoud van de armen en eventueel voor een lichte bevolkingsuitbreiding. Om al deze redenen had men de woeste gronden dus hoog nodig; ze moesten in een vrij goed vaststelbare verhouding staan tot de gecultiveerde gronden. SLICHER VAN BATH (1957, blz. 410 e.v.) vond in Overijssel een verhouding van ongeveer 20:1 en berekende dat het dit ook wel ongeveer móest zijn. Men stelle zich eens voor wat een ander leven dit betekent dan het tegenwoordige, als slechts 5% van de grond cultuurgrond kan zijn, en dan nog schrale!

Deze stand van zaken betekent natuurlijk ook zonder meer dat een ingrijpen in het beheer van deze gronden een ingrijpen is in het landbouwbestel, en dat het afhankelijk maken van deze gronden van de heer de bevolking afhankelijk maakt; zodat men zich ook nog eens de argwaan van de Drentse boeren t.a.v. de bedoelingen van de 'Asser

[1] Een korte passage hierover ook in SNELLER (blz. 24).

Voorts is in dit verband belangrijk (of had belangrijk kunnen zijn) H. A. ENNO VAN GELDER: Nederlandse dorpen in de 16e eeuw. Hierin wordt voor 29 dorpen nagegaan wat de bestuurs- en bezitsverhoudingen waren, hoe de toestand der armen was, enzovoort. Deze dorpen werden verspreid en min of meer representatief gekozen over Holland ten noorden van het IJ, Zuid-Holland, Zeeland, Vlaanderen, Overijssel, Noord-Brabant, Namen, Henegouwen en Luik-Luxemburg.

Ook deze auteur blijkt eigenlijk weer weinig oog te hebben voor wat sociologisch belangrijk is (of misschien beter: zijn werk is niet bijzonder doorwrocht). Zo stelt hij dat de Overijsselse dorpen en de Brabantse en Waalse niet zoveel verschillen; allemaal arm, overal hereninvloed en afgiften aan adel, burgerij en geestelijkheid. (Vraag: waar was dit niet?). Maar uit dezelfde beschrijving is duidelijk – het wordt met zoveel worden neergeschreven – dat de Overijsselse dorpen een aanzienlijk verdergaande bestuursvrijheid kenden dan die andere. (Vraag: waar was dit wel?) Zo heeft de gezeten boer in Overijssel, ook waar er sterke hereninvloed is, zijn markerechten (o.m. rechtspraak inhoudend) behouden, terwijl hij ook nogal belangrijke ambten bekleedt. Niets van dit alles in de Noordbrabantse voorbeelden. Een der opmerkelijke passages (blz. 128-129) luidt: „Maar ook een boer kan 'schultus' zijn, en als een edelman dit ambt bekleedt, doet hij dit als grondbezitter... evenals de buren... Hij is meer primus inter pares dan Heer..."

Heren' voor kan stellen, toen deze in de vorige eeuw de marke wilden liquideren. Zo'n vaste greep van de heer op de woeste grond betekende eigenlijk een greep op het volk zonder zijn directe eigendommen aan te tasten. Voorts betekende het ook, en voorkomend langs de zuid-noord-lijn die wij bespreken, dat men via een vaste greep op de woeste grond gemakkelijk tot een intensieve inmenging in de dorps- en buurtschapsaangelegenheden kon komen. De vergeving van zelfs het kleinste ambt kon van de heer persoonlijk afhankelijk worden, zoals wij in Noord-Brabant meermalen zien[1]. Bovendien kon de heer er nog allerlei bijzondere economische rechten hebben, zoals banmolens (molens van de heer waar de boer moet komen malen), panhuizen (bierbrouwerijen van de heer) enzovoort. Noordwaarts daarentegen, waar men deze dingen trouwens ook wel kon tegenkomen, zag men in de middeleeuwen nog de vorming van de vrije publiekrechtelijke marke voor het woeste grond beheer, terwijl daar later tevens allerlei buurtschapsfuncties op overgingen.

Wat Noord-Brabant betreft moet men zich echter niet voorstellen dat de bevolking jaar in jaar uit werd uitgebuit. Zoals opgemerkt is het feodale regiem in wat tegenwoordig Nederland is gewoonlijk nog al mild geweest. Van tijd tot tijd gebeurde het wel dat het Hof te Brussel of een andere rechthebbende behoefte had aan geld en dat de bevolking zijn gebruiksrechten op de woeste gronden dan maar eens moest tonen (bij welke gelegenheid de lasten weer eens werden vastgesteld of verzwaard), maar dan volgden er weer perioden van nog al vrij gebruik. Toen in 1648 het Noordbrabantse land in Staatse handen over ging traden de Staten-Generaal in de rechten van de hertog en kreeg men naast de heerlijkheden de 'Staatse dorpen' en (ook in het algemeen) de niet zo geliefde staatse ambtenaren, alsmede hoge belastingen. In de Franse tijd zijn deze woeste gronden aan de gemeenten gekomen, die daarop lang hebben gedreven om hun belastingen laag te kunnen houden. Valt het dus wat die woeste gronden betreft deels nog al mee wat de bevolking direct te lijden had, verder dan een gebruiksrecht had men het niet gebracht en bovendien nog heel wat andere inmengingen en lasten te dragen. In totaal is dit dus wel wat anders dan het in beginsel helemaal niet afhankelijk zijn van goede gunsten, zelfs al werd daar later wel het een en ander weer van teniet gedaan, zoals met de marke boeren in Achterhoek en Overijssel het geval was.

Zoals vermeld moet de marke nog in de middeleeuwen (13e eeuw) zijn gevormd. Volgens SLICHER VAN BATH (1945) die dit aantoonde, is de reden hiervoor vooral een economische geweest: de afweer van het onrechtmatige gebruik wegens de toeneming van de bevolking. Het zou ons niet verwonderen als daaraan moest worden toegevoegd: afweer van de opdringende feodale inmenging, zoals door oudere auteurs ook telkens wordt geopperd[2].

[1] Aardig is in dit verband OUWERLING, De Geschiedenis van de Heerlijkheden Deurne, Vlierden en Liessel. Daar deed in de 17e eeuw de Heer van Deurne moeite om de volksinvloed op enkele allerkleinste ambten ook nog te weren. Men ziet hier nog eens uit (het bleek reeds eerder) dat de Republiek (die in het algemeen uitging van verworven rechten) bepaald geen garantie was tegen het hier en daar verder doorlopen van een middeleeuwse feodalisering.

[2] Veel hoort men ook steeds over de horigheid die in het Oosten gegolden heeft. Waarschijnlijk heeft deze

Doch hoe dan ook, het 'nulle terre sans seigneur' heeft op de Oostelijke Zandgronden nooit gegolden (het gold tot en met het Rijk van Nijmegen), terwijl het later, na de feodale penetratie in de marke, ook nooit is komen te gelden. Zelfs indien de marke (veelvuldig in de Graafschap en in Overijssel) door heren werd gedomineerd, en aan de belangrijkste heer ook het erfrichterschap was 'opgedragen', dan betekende dit niet dat de eigenerfde boeren er geen zeggenschap meer in hadden en dat zij niet allerlei ambten bleven bekleden. Het maximum aan feodalisering werd ook pas zeer laat bereikt, namelijk aan het einde van de 16e eeuw. Dan pas verliezen de boeren hun stem in de Staten (de riddermatigen werden voortaan geacht hen te vertegenwoordigen) en voorts hun jachtrechten[1], een gevoelig prestige-recht overigens. Een eerdere poging van de bisschop om alle volksinvloed uit de rechtspraak te elimineren was echter mislukt. Maar tevens breekt dan al spoedig de Nieuwe Tijd baan, waarin het (minder 'virulente') burgerlijke element verder op de voorgrond komt, zoals SLICHER VAN BATH (1957) voor Overijssel ook duidelijk laat zien.

Wat we hier tevens zien, lettende op de marke als oplossing voor welke moeilijkheden danook, is dat er waarschijnlijk al een zeer oude basis is voor de oostelijke nuchterheid, reikend van de Achterhoek tot Drente. Het is ook pas na 800 geweest dat dit Oosten permanent met zuidelijke invloeden te maken kreeg. Omstreeks die tijd werd het door Karel de Groote veroverd. Het land ten zuiden van de grote rivieren moet toen al enkele eeuwen van ligging in de zuidelijke invloedssfeer achter de rug hebben gehad. Ook zien we hier dat de grote rivieren duidelijk als barrière voor de uitbreiding van die zuidelijke sfeer hebben gefungeerd, alsmede trouwens voor de uitbreiding van noordelijke tegenstoten, zoals de protestantisering.

Deze zuid-noord-lijn in het beheer der woeste gronden moet nu een oost-west dimensie worden gegeven. Wij zien dan iets dergelijks als in het vorige geval, namelijk een verloop. Waren er ten oosten van de IJssel dus duidelijke marken; ten westen van de IJssel kwamen deze alleen nog regelmatig voor aan de Oostrand van de Veluwe en dan

nooit meer dan een klein percentage van de bevolking gegolden. Bovendien werd deze constructie van rechten en plichten – maar dit doet hun strekking tot psychologische feodalisering waarschijnlijk niet teniet – voor de boer steeds lichter te dragen doordat ze (o.m. door geldontwaarding, want vele waren al in geld omgezet) relatief steeds minder gingen drukken. Toen die rechten in het begin van de vorige eeuw werden afgeschaft was er zelfs verzet daar men liever goedkope erfpacht (practisch gesproken) had dan duur eigendom; SLICHER VAN BATH, 1957, samenvatting. Idem SNELLER, blz. 19.

Een aardige kijk op het noordelijke deel van de zuid-noord-lijn geeft nog het volgende uit SNELLER (opstel P. J. BOUMAN), blz. 163: „Van de Gelderse Achterhoek en Twente noordwaarts reizende, werd Kops volgens zijn ... (Franse tijd, W.)... verslag getroffen door contrasten tussen de Twentse en de Drentse bevolking. Het verschil in geaardheid der landlieden tussen die van Twente en Drente vertoont zich plotseling ten voordele van de laatsten, als minder slaafs, meer opgeruimd, vrijgeestig en zindelijker kleding, wat zeker is toe schrijven aan het aandeel, dat de boeren, gelijk in Friesland, hadden in de keuze van leden op de landschapsvergadering".

[1] DE MONTÉ VER LOREN in Grondbezit en Standen in het Oosten des Lands vóór de Feodalisering (1939, niettemin reeds sterk verouderd in zijn concepties) op blz. 120: „Dat ook in Overijssel oorspronkelijk het jachtrecht aan alle eigenerfden toekwam, blijkt nog in de 16e eeuw, wanneer door de landsheer een einde wordt gemaakt en de bevoegdheid tot jagen der niet-edele eigenerfden, waardoor voor hen de uitoefening der jacht op de gronden in gemeenschap verloren ging" Ook bij ENNO VAN GELDER (1953), blz. 128/129.

worden ze naar het westen toe steeds schaarser en onduidelijker. Op de Utrechtse heuvelrug (maar nog wel in het Gooi) vindt men ze dus weinig meer; ook niet de maalschappen (voor het bosbeheer) die op de Veluwe nog een marke-achtige functie gehad hebben. Voor dit gebied, de Veluwe (doch minus het Oosten, overeenkomstig onze mentaliteitsbevindingen!) en Oostelijk Utrecht, vinden we door de eeuwen heen ook een sterkere feodalisering dan in de Achterhoek en in Overijssel. Daar bevonden zich ook – en niet eens uit zeer oude tijden, bijvoorbeeld uit de Karolingische tijd – domeinen, rechtstreeks bezit van de landsheer[1]. Hier vinden we dus tussen de marken door wel het 'nulle terre sans seigneur' beginsel. Voorts blijkt dat in de 16e eeuw de Veluwse jonkers vele rechten van de boeren aan zich getrokken hebben[2]. Van die tijd af hangt het sterk van de heer af welke praktische gebruiksrechten de bevolking nog heeft op heide en bos, terwijl er gewoonlijk ook een intense bemoeienis is met de buurtschapsaangelegenheden.

Heel wat moeilijker is het, de oost-west-lijn vervolgende, zonder diepgaande historisch-sociologische studie vat te krijgen op het Westen: Westelijk Utrecht, Holland ten zuiden van het IJ en Zeeland, alsmede op het Land tussen de grote rivieren dat zich in zijn mentaliteit zo 'Hollands' gedraagt en in elk geval een stevig feodale geschiedenis heeft gehad.

De moeilijkheid is vooral deze, dat de gangbare geschiedenis – gesteund door allerlei visueels – wil dat het Oosten zo feodaal was en dat het Westen het land was van vrije mensen. Welnu, dat die feodaliteit van het Oosten, ondanks de vele kastelen die dit visuele zo sterk bepalen (en welker mentale invloed in de omgeving door de beschrijvers ook steeds weer wordt gemeld) wel eens wat kon zijn meegevallen zal genoegzaam zijn gebleken. Voorts bleek dat het vooral op de psychologische constellatie moet zijn aangekomen en dat deze wel wordt bepaald door gegevens als:

- hoe lang heeft een bevolking blootgestaan aan feodalisering
- hoe kwetsbaar was ze
- welke vergelijkingsmogelijkheden had ze

Wat de lengte betreft van de periode dat de bevolking van het Westen aan romanisering, en feodalisering van de verhoudingen heeft blootgestaan is weinig werkelijk goed (d.i.

[1] SLICHER VAN BATH, 1964.

[2] MARTENS VAN SEVENHOVEN: blz. 11: „Op de Veluwe, waar sedert de tweede helft van de 16e eeuw de ridder-matige geërfden in de scholtenambten, de ambtsjonkers, langzamerhand vele bevoegdheden aan zich hadden getrokken, die oorspronkelijk alle geërfden toekwamen, is de publiekrechtelijke betekenis van de marken tijdens de Republiek in het algemeen minder groot geweest dan in de graafschap".

Van belang is verder nog dit, op blz. 15: „In het Zutphense toch, waar de markegronden de woeste gronden zonder beperking bezaten, kwam ook het beheer aan dezen toe. Intussen bewijst het feit, dat het regaal (het koningsrecht, W.) op de wildernissen van grote betekenis is geweest op de Veluwe, mijns inziens alleen, dat daar nog grote oppervlakten grond res nullius waren in den tijd, toen de landsheer over de middelen beschikte om het krachtig te doen gelden".

Voorts nog in verband met de zuid-noord-lijn (blz. 14): „Hier zij nog vermeld, dat in 't Kwartier van Nijmegen alle ongecultiveerde gronden sinds onheuglijke tijd werden geacht, aan den landsheer of aan particuliere heren te behoren".

voldoende historisch-sociologisch verwerkt) bekend. Het open komen te liggen voor zuidelijke invloed begon hier omstreeks 600, terwijl dit voor het Oosten omstreeks 800 was. Meestal beschouwt men de bevolking van het Westen uit die tijd als nog al gemengd (van her en der gekomen, dus vermoedelijk verschillende tradities dragend). Mogelijk betekent dit dat er minder een uitgekristalliseerde eigen beschaving was dan in het Oosten, toen dáár de feodalisering van het leven begon. Typerend is in elk geval dat het Westen nooit een werkelijk goed georganiseerde volksopstand heeft kunnen opbrengen, zoals Friesland en Groningen, en ook Noord-Holland[1]. Kennelijk ontbraken hier zowel kader als effectief vrijheidsbesef, in tegenstelling tot de Noordrand, en, gezien de feitelijke strekking van de marke, ook tot het Oosten. De stedelijke opstanden van het Westen zijn eveneens steeds van uitgesproken feodaloïde signatuur geweest: gepeupel-opstanden die betrekkelijk zonder leiding waren en bleven (alleen 'oproerkraaiers' kenden), snel overgingen tot wreedheid en plundering (de moord op de De Witten, 1672!) en dan zonder merkbaar effect weer instortten, waarop dan de – in Nederland steeds gematigde – strafoefening kon beginnen.

Dat zulk een volkskader afwezig was is ook weer begrijpelijk als men bedenkt hoe een zeer groot deel van het Utrechts-Hollandse binnenland gekoloniseerd geraakt is. Dit ging op contract tussen kolonist en landsheer, zij het soms via tussenheren. Die contracten waren de copen; vandaar de vele op -koop eindigende plaatsnamen in dit gebied (zie VAN DER LINDEN 1955). Op zichzelf waren die contracten gewoonlijk niet ongunstig; ze brachten ook geen horigheid of wat danook mee, doch slechts financiële verplichtingen. Maar ze betekenden natuurlijk wel dat hier de overherigheid aan de bevolking vooraf is gegaan en dat déze bevolking althans moeilijk over oud bestuursgebruik kon beschikken. Ook van de zijde van de graaf en van de Utrechtse geestelijkheid heeft hier zover bekend nooit enig bijzonder bestuursstatuut gegolden, doch alleen het normale stelsel dat in beginsel zonder volksinvloed was. Opmerkenswaardig is ook dat deze venige

[1] Noemen wij ook hier weer ENNO VAN GELDER, 1953. In zijn vergelijking van dorpen overal in de Nederlanden komen ook enkele Noordhollandse, Zuidhollandse en Zeeuwse voor. Dat de Zuidhollandse het sterkst onder hereninvloed liggen is zonder meer duidelijk. Men komt er ook de versterkte hoeve tegen die men zo nu en dan nog kan zien in het Zuidhollandse landschap.

Maar Noord-Holland en Zeeland scheert hij – o.i. zeer ten onrechte – wat over een kam. In de eerste plaats blijkt dat de Zeeuwse heren allerlei rechten in handen hebben die in Noord-Holland volksrecht zijn. Dat zij die dikwijls niet zelf uitoefenen (de rechten zijn dikwijls versnipperd) maar daarvoor mensen ter plaatse aanstellen is een tweede. De inkomsten ervan strijken ze wel op terwijl ze meestal zeer goed weten aan wie ze de uitoefening overlaten. In de tweede plaats blijkt ook hier duidelijk wat wij van Noord-Holland reeds als belangrijk hebben ontmoet: de geïnteresseerdheid van de bevolking in nijverheid en scheepvaart, bijvoorbeeld het nemen van scheepsparten, voorts de afwezigheid van grootgrondbezit. Ook komt uit van Gelder's materiaal naar voren dat de Kennemer dorpen een overgang laten zien naar Zuid-Holland.

Enkele citaten: blz. 12 (over Zeeuwse ambachtsheren): „Zij zijn het die de schepenen in het ambacht aanwijzen en de emolumenten onder elkaar verdelen. Op dit laatste kwam het de heren voornamelijk aan, van hun bestuursstaat trokken zij zich blijkbaar weinig aan... terwijl de rechtspraak berustte bij het nogal zelfstandig geworden, weliswaar door hun aangewezen, ambachtsrecht. Door de baten echter bleven deze edelen invloedrijk... en waren zij... tussenpersoon tussen centraal gezag en onderdaan... Vele edelen zijn... ware grootgrondbezitters en daardoor machtig..."

Blz. 18: „In scherp onderscheid met de Zeeuwse dorpen en met wat nog elders zal blijken, hebben in het Noorderkwartier deze rijksten (die dikwijls de belangrijkste bestuurders zijn, W.) geen grondbezit in deze zin, dat anderen als pachters van hen afhankelijk zijn".

binnenlanden golden als behorend aan de landsheer (en toen de mogelijkheden ervan ontdekt waren: een groot deel van zijn rijkdom uit gingen maken) en niet aan het volk zoals met de woeste gronden in het Oosten of met de venen in Groningen en Drente het geval was.

Wij zouden in het midden willen laten hoe de psychologische constellatie in de wat vroegere middeleeuwen geweest is, doch willen aanvangen in de tijd van de Hoekse en Kabeljouwse twisten. In die tijd – en in elk geval vanaf die tijd – kan die constellatie bijna niet anders geweest zijn dan ongunstig. Aan deze twisten zelf herinnert het volgende gedicht van Willem van Hildegaersberch, dat wel voor zichzelf spreekt. Wij ontlenen het aan GEIJL (1948) die het eveneens gebruikt als een soort conclusie over die tijd.

't Volk gink onderlinge striden,
Die heren scheidden in partieën;
Men gink den huusman (boer) zo kastieën,
Dat hem rouwen mocht zijn leven,
Had hi schat of goed te geven,
't Eerste rumen was hem best.
(hoe eerder hij het losliet hoe beter voor hem)

Moet dit voor het westelijke platteland ongeveer de entree tot de Nieuwe Tijd zijn geweest, deze tijd zelf bracht met zijn stedelijke overheersing waarschijnlijk wel minder ruw geweld, maar zeker niet meer zeggenschap mee. Een belangrijke kijk op de toestanden geeft ook de (reeds genoemde en nog middeleeuwse) Informacie van 1514. Uit deze census blijkt dat het overgrote deel van de goede grond in herenhand is, voornamelijk zelfs reeds in die van de rijke stedeling, maar ook nog in die van adel en kerk. Wat de boeren zelf bezitten is (behalve weer in West-Friesland) de minderwaardige grond. Geen wonder weer na een situatie als die in bovenstaand gedicht en gegeven de neiging van de burger om vooral zekerheid van belegging te zoeken in de grond. Wat ook reeds eerder ter sprake kwam was de voorliefde van de Hollandse patriciër uit de tijd van de Republiek om zich zo spoedig mogelijk een soort adelstitel te verschaffen. Een verder waardeloos kasteel met wat grond er om heen en enige rechten bracht reeds goed geld op, daar men zich dan „Heer van...." kon gaan noemen.

Was dit voor het particuliere aanzien, wat de steden als zodanig nog deden was om de macht: ook de steden beijverden zich de rechten op het omliggende platteland te verwerven. Machtig waren ze evenwel toch al, getuige de Order op de Buitennering van 1531 (en zoals reeds eerder voor Dordrecht werd geconstateerd). Bij die order werd bepaald dat er geen nieuwe nijverheid meer buiten de steden mocht worden gevestigd. Dit gold de steden ten zuiden van het IJ en in Zeeland. De stedelijke machtsuitbreiding diende er onder andere voor erop toe te kunnen zien dat het stedelijk belang inderdaad ook voorrang behield[1].

[1] Ook de levensmiddelen voorziening van de steden in Holland is onderwerp van een proefschrift geweest; UNGER 1916. Hierin vindt men natuurlijk allerlei terug van de stadspolitiek t.o.v. het platteland. Het gaat hier om Holland ten zuiden van het IJ.

Letten wij nu in het bijzonder op de kwetsbaarheid van de bevolking, dan kan reeds aanstonds gezegd worden dat die groot was, omdat zij was aangewezen op verkeer met een buitenwereld waarin zij niets te vertellen had en waarin de belangen van handel en scheepvaart altijd voorrang hadden. Hier komt dan nog bij dat de bevolking deels ook met have en goed en naakte leven afhankelijk was geworden, doordat namelijk de bodem inklonk tot beneden de zeespiegel en het meer en meer aankwam op goed dijk- en waterschapsbeheer.

Dit beheer is dus ook een belangrijk aspect, zodat wij er nog even bij stil blijven staan; het was eveneens nagenoeg volledig een herenaangelegenheid. FOCKEMA ANDREAE, wel bij uitstek de deskundige op dit gebied van de geschiedenis, vat zijn eindindruk misschien wel het meest pregnant samen als hij Kruikius' kaart van het 16e-eeuwse Delfland bespreekt. Deze kaart is versierd met randtekeningen, waarover hij schrijft (1961): „Op een landweggetje vóór een fraaie buitenplaats schrijdt een heer, een regent... Hem ontmoet een boer, die nederig groet, maar dezen ziet de heer nauwelijks... Dat was de geest van de waterschapsbestuurders in Hollands grote tijd".

Trouwens, wie ook met als onderwerp de economische geschiedenis van het gebied van de Hollandse steden zijn indrukken samenvat, steeds is het oordeel hetzelfde: sterke afhankelijkheid van het platteland. NIERMEIJER (1946) bijvoorbeeld geeft zijn laatste hoofdstukje de titel Het platteland dienstbaar aan de stad. KEUNING gebruikt dergelijke termen. Ook in de handboeken over Nederlandse geschiedenis vindt men dit telkens terug[1].

Na de betrekkelijke uitvoerigheid die reeds werd betracht zal het nauwelijks nodig zijn nog op de psychologische situatie in te gaan onder het hoofd: welke vergelijkingsmogelijkheden had de bevolking. Doordat ze minder een geïsoleerd leven voerde en kón voeren dan op de zandgronden en kwetsbaar was, moest ze ook welhaast notie hebben van de grote wereld en de conclusie ingegoten krijgen dat ze 'minderwaardig' was. We zien haar behept met een sterke herenvrees, een sterk vooroordeel tegen de stad en de burgervrouw en verlamd in een brede maatschappelijke activiteit.

Nu de grote lijnen in overherig Nederland wel ongeveer getekend lijken te zijn, rest nog wat afwerking. In het algemeen zal men mogen zeggen, dat er van het Zuiden af naar het Noorden toe een tendentie van afnemende feodale invloed is. Hierdoor ligt

[1] Wij zouden hier BLOK kunnen citeren (dl. I, blz. 238): „Maar nog, niettegenstaande zijn groteren welstand... (vergeleken bij de zandgronden, W.)... de dorper bleef voor de drie andere standen een man van mindere orde. Bij den vorst moest hij bescherming zoeken, zowel tegen den overmoedigen en hebzuchtigen adel, tegen de niet minder op eigenbelang bedachte geestelijkheid, die hem ten plattelande beheersten, als tegen de met hem nog kort geleden uit een zelfden stand opgekomen burgerij, die de omgeving harer steden begon te overheersen". Vervolgens tekent Blok hier nog enige schimpscheuten op de 'kerels' bij aan. Belangwekkend is voorts ROORDA, Partijen en facties. Als in 1672 'de wet verzet' wordt en de prinsgezinden op het kussen komen, dan blijkt dit gepaard gegaan te zijn met minimale persoonswisselingen. Bovendien hebben deze wisselingen geheel in de exclusieve kring van de regenten plaats. Hiermee is wel ongeveer aangegeven wat het bekende 'Oranje en Volk' tegen de regenten vermocht uit te richten. Zulke bondgenootschappen van Vorst en Volk komen veel voor (ook in grafelijk Holland zoals we zoëven zagen), en welhaast natuurlijkerwijs daar beide zich de adel, steden of patriciaten van het lijf moesten houden.

het voor de hand te verwachten dat Zuid-Limburg het zwaarst feodaal 'getroffen' zou kunnen zijn. Dit is ook onmiskenbaar het geval. Laat in het algemeen de regionale geschiedschrijving ten zuiden van de overherigheidsgrens nogal te wensen over, van Zuid-Limburg is er toch voldoende te vinden[1]. Wat dan opvalt is in de eerste plaats het reeds vermelde, dat dit gebied eigenlijk nooit 'uit de geschiedenis' is geweest. Er moeten romeinse kolonisten hebben gewoond – het noordelijkste punt door hen bereikt – en in de verwarde tijd van de 'volksverhuizing' moeten de belangrijkste verkeersaders die door dit gebied liepen, zoals de route van Keulen naar Noord-Frankrijk, nooit in onbruik zijn gekomen. Het gebied is dus ook nooit uit de zuidelijke sfeer geweest. In de middeleeuwen groeit er een bijna onontwarbare 'Kleinstaaterei', de meest uitgesproken op het grondgebied van het huidige Nederland. De vroege middeleeuwen werden gekenmerkt door hevige veten tussen enkele familiegroepen en door een soort roofridderwezen. Volgens BLOK maakt het ook deel uit van een omvangrijk onveilig gebied tussen Rijn en Maas[2]. In de 18e eeuw komt men er de 'bokkerijders' tegen die het gebied onveilig maken. Omstreeks 1900 lagen er vele eigendommen van Belgische en soms Franse adellijke families. Hier treft men dus een vroeg- en diep-overherige sfeer aan, terwijl men bovendien de boer dicht op zijn huid moet hebben gezeten. Keuning bijvoorbeeld beschrijft dat het vooral in Zuid-Limburg normaal is geweest dat enkele hoeven en een herenhuis een autarkische eenheid vormden. Geen situatie dus ook, zo lijkt de eindindruk te mogen zijn, waaruit een initiatiefrijke, ongeblokkeerde, bevolking groeit.

Zulke 'verdichtingen' van de overherigheid zijn er meer aan te wijzen, zeker als men zich een beetje mee laat leiden door de mentaliteitskaart[3]. Zo is de positie van Westelijk Noord-Brabant ook nog al begrijpelijk. Misschien nog niet zozeer doordat er belangrijke heerlijkheden lagen (Baronie van Breda, Markiezaat van Bergen op Zoom) maar vooral omdat de handelsweg van Vlaanderen naar Holland er doorheen liep, tevens de militaire weg. Talrijke Westbrabantse plaatsen zijn eeuwenlang garnizoensplaatsen geweest. Bergen op Zoom was enige tijd een handelsknooppunt van pretentie. Vermoedelijk is de bevolking er dus minder ongemoeid gelaten (geïsoleerd geweest) dan in het midden en oosten van Brabant en is er steeds ook meer stadachtig proletariaat geweest.

[1] Het meest handzame is wel BEAUJEAN, Geschiedenis van Limburg.

[2] BLOK (1923) blz. 304-310 vermeldt dat Zuid-Limburg deel heeft uitgemaakt van een omvangrijk onveilig gebied tussen Maas en Rijn. Luxemburg en Namen behoren hier ook toe, en met Henegouwen vormt dit hele gebied (met zijn talrijke kastelen op rotspunten) wel het meest feodale deel van de Nederlanden. Het wordt ook nauwelijks geraakt door volksbewegingen in de steden, zoals de gilden. Hier is het ook dat de genoemde Froissart de roem van de adel kan verkondigen. Verder geeft dit wat achtergrond voor de ongetwijfeld zeer autoritaire karakterstructuur van Waals-België.

[3] Gaat men geheel van de andere kant uit, nl. van wat historisch de bekende feodaloïde machtsconstructies zijn dan ziet men ook – onbelangrijke – uitzonderingen. Gelre was bijvoorbeeld zo'n concentratie maar men bemerkt er nauwelijks een eigen uitstraling van, al heeft Gelre natuurlijk wel bevorderd dat de feodale druk op de Achterhoekse boeren sterker werd. Een ander voorbeeld is Zierikzee. De rol van deze stad op Schouwen was vermoedelijk soortgelijk aan die van Middelburg op Walcheren. Toch is Schouwen geen bijzonder 'donker' eiland. Wil men weten waarom niet dan zou men natuurlijk (indien mogelijk) de geschiedenis van Schouwen met het oog op de ontwikkeling van de psychologische constellatie moeten nagaan. Er is ook literatuur over, die wij echter niet hebben opgevraagd.

In 't algemeen zal de bevolking er dus meer 'gezien' hebben zonder meer te zeggen te hebben gehad. In elk geval lag hier ook de weg naar het verdere Zuiden wijd open. Het wat luidruchtige, niet serieuze, mooi doenerige, zou hiermee kunnen kloppen.

Enige afzonderlijke aandacht is ook nog Zeeland waard. Reeds vrij vroeg in de middeleeuwen onder feodaal gezag gekomen en al spoedig onder de Hollandse grafelijkheid, heeft dit gewest waarschijnlijk toch meer vrijheid kunnen bewaren dan Holland zelf en ook Utrecht. Maar in 't algemeen is de ontwikkeling hier niet 'gunstig' geweest. Een zich goed doorzettende handel en industrie, als in Noord-Holland, heeft het gewest niet gekregen, terwijl de steden, als Middelburg en Zierikzee, uitgesproken 'Hollandse' neigingen hadden. De Walcherse mentaliteit zal dus niet toevallig mede van de 'zwaarste' zijn die men in Zeeland aan kan treffen. In de Napoleontische tijd is de laatste rest nijverheid ook nagenoeg verdwenen, terwijl de handel toen eveneens een dieptepunt bereikte. Geen wonder eigenlijk dat we in Zeeland een gewest ontmoeten dat enerzijds, vooral aan de kust, aan Friesland en Groningen doet denken, maar anderzijds toch geheel 'Hollands' is[1].

Tenslotte moet nog worden gewezen op een verschijnsel, geheel in onze lijnen passend, dat 'grensoplichting' genoemd kan worden en dat een keer of drie voorkomt. Het houdt verband met de militaire strategie. Het ligt voor de hand dat wie een binnenland wil beheersen en daar een bevolking wil onderwerpen, steeds belangstelling gehad moet hebben voor kuststroken. Dit kan zijn om de rug- of flankdekking die deze geeft, maar ook om voor de tegenpartij moeilijk controleerbare aanvoerlijnen over een niet al te moeilijke zee te hebben. Begrijpelijk dus dat we in kuststroken soms danook de oudste en meest intensieve onderwerpingen – en de sporen daarvan in de volksaard – tegenkomen. Ten eerste is dit het geval in het Kennemerland. Zoals reeds werd aangeduid was dit kustland – tot het Zijpe – reeds vroeg Hollands. De Kennemers vormen in hun geestesgesteldheid danook duidelijk een overgang van Noord- naar Zuid-Holland. Ten tweede vinden we dit langs de kust van de Zuiderzee. De Kop van Overijssel heeft een feodaloïde geestesgesteldheid, zoals we zagen. Maar Kuinre was ook de grensvesting met Friesland, Blokzijl een haven die verbinding gaf met de overwal, en Vollen-

[1] Instructief is het als men van één hand een verhandeling kan lezen over bestuur en rechtspraak in Drente én in Zeeland, zoals het geval is in het werk van Gosses (de Organisatie van Bestuur en Rechtspraak in het Landschap Drente, en: De Rechterlijke Organisatie van Zeeland in de Middeleeuwen). Reeds de inhoudsopgave doet zien met welk een grote verschillen men hier te doen heeft.

Het accent op de vroegere functie van Zeeland in handel en scheepvaart en het terugvallen tot een zuiver agrarische positie vindt men uitvoerig in Boerendonk, Historische Studie over den Zeeuwschen Landbouw, 1935.

Voorts kwam ons nog iets aardigs in handen over Zeeuws-Vlaanderen, n.l. Steiginga-Kouwe, Zeeuws-Vlaanderen. Dit landsdeel werd voor een belangrijk deel pas na 1600 ingepolderd, zodat het geheel van Zeeuws-Vlaanderen op drie manieren gekoloniseerd is kunnen geraken. Deels uit immigranten van overal, die dus buiten de eigenlijke Zeeuws-Vlaamse geschiedenis hadden gestaan: dit in het Westelijke en 'lichte' deel. Voorts uit Vlamingen, als oorspronkelijke bevolking en als immigranten van Belgisch-roomse eigenaren: in het Land van Hulst. Tenslotte het Zeeuws-protestant gekoloniseerde deel: het Land van Axel, waar men blijkbaar niet ver genoeg van huis was om er niet ook zijn mentale geschiedenis (alsook sociale verhoudingen) mee naar toe te nemen.

hove – 'de stad der havezathen' – het centrum van (en de uitvalspoort voor) het bisschoppelijk bestuur over Overijssel (en verder noordwaarts, zover het kon)[1]. Tussen deze Overijsselse Kop en het Utrechts-Hollandse machtscentrum ligt voorts de 'Zuiderzeestraatweg', voerende o.m. langs de oude stadjes Harderwijk en Elburg: ook bij uitstek 'zwart' gebied. Het derde geval is iets minder duidelijk, maar toch noemenswaard, zeker in aansluiting op de 'Zuiderzeestraatweg'. Dit is de reeds behandelde kuststrook van Noord-Brabant langs de Zeeuwse wateren, eveneens doorgangsgebied met de gevolgen ervan.

Overzien wij het geheel van deze paragraaf nog eens, dan moet zeker herhaald worden dat er wel het een en ander ontbreekt aan een meest gewenste historische fundering van de verschillen in geestesgesteldheid in Nederland. Anderzijds menen we niettemin gerechtigd te zijn op te merken dat er in het algemeen een sterke samenhang tussen de overherigheidsgeschiedenis en de mate van gefrustreerd gedrag aanwezig is. Bijzonder duidelijk blijkt dit als we Nederland ten noorden van – wat nu helemaal terecht mag heten – de overherigheidsgrens stellen tegenover de rest van het land. Maar binnen deze rest ook, als we b.v. letten op Zuid-Limburg, op de zuid-noord-lijn in het woestegrondbeheer en op de grensoplichting. Er moge dan vooral wat de oost-west-lijn betreft wat controversieels overblijven, maar lettende op de psychologische situatie – en waar zou het anders op aan komen – is dit misschien nog niet eens zo veel. Bovendien gaan we in de volgende paragrafen nog andere verklaringsmogelijkheden na, waaruit zeker wat het Westen betreft het een en ander nog duidelijker kan worden: de opeenstapeling daar van de grote en de kleine tweedeling en verder de vicieuze werking van het protestantisme (calvinisme) dat de reactie op de overherigheid iets disproportioneels (want uiterlijk heeft het gebied nooit zoveel geleden als het Midden-, Oost- en Zuideuropese platteland) moet hebben gegeven. Voorts zullen we de Noordrand, die het vooral wat Noord-Holland betreft dan toch maar heeft uitgehouden, alsmede de Oostrand, nog wat steun in de rug kunnen geven uit een verder verleden waarmee er duidelijke continuïteit is.

5.6 Land- en zeeprovincie

Een historische invloed die in het voorgaande (hoofdstuk 3) reeds ruime aandacht ontving maar die hier nader op zijn bijdrage tot de mentaliteit onderzocht moet worden is de al verder gevorderde differentiatie die de zeeprovincies reeds van de Friese tijd af gekend hebben. Gebruik makend van natuurlijke factoren ontstonden hier reeds vroeg een eenzijdige veehouderij en een handel. Dit bracht uitwisselingsverhoudingen tussen streken van velerlei aard, zowel gelegen rondom de Noordzee als daarbuiten; hier ontstonden vooral ook de steden. Het is dan begrijpelijk dat de société mécanique en het collectivisme zich er niet in hun grootste striktheid hebben kunnen ontwikkelen. Waar de omstandig-

[1] De gegevens over deze plaatsjes vindt men bij elkaar in Drijfhout en Jassies, Het Overijsselse Volkskarakter.

Mediaan van het bedrag aan investeerbare (eigen en vreemde) geldmiddelen per ha
Median of investible means per ha

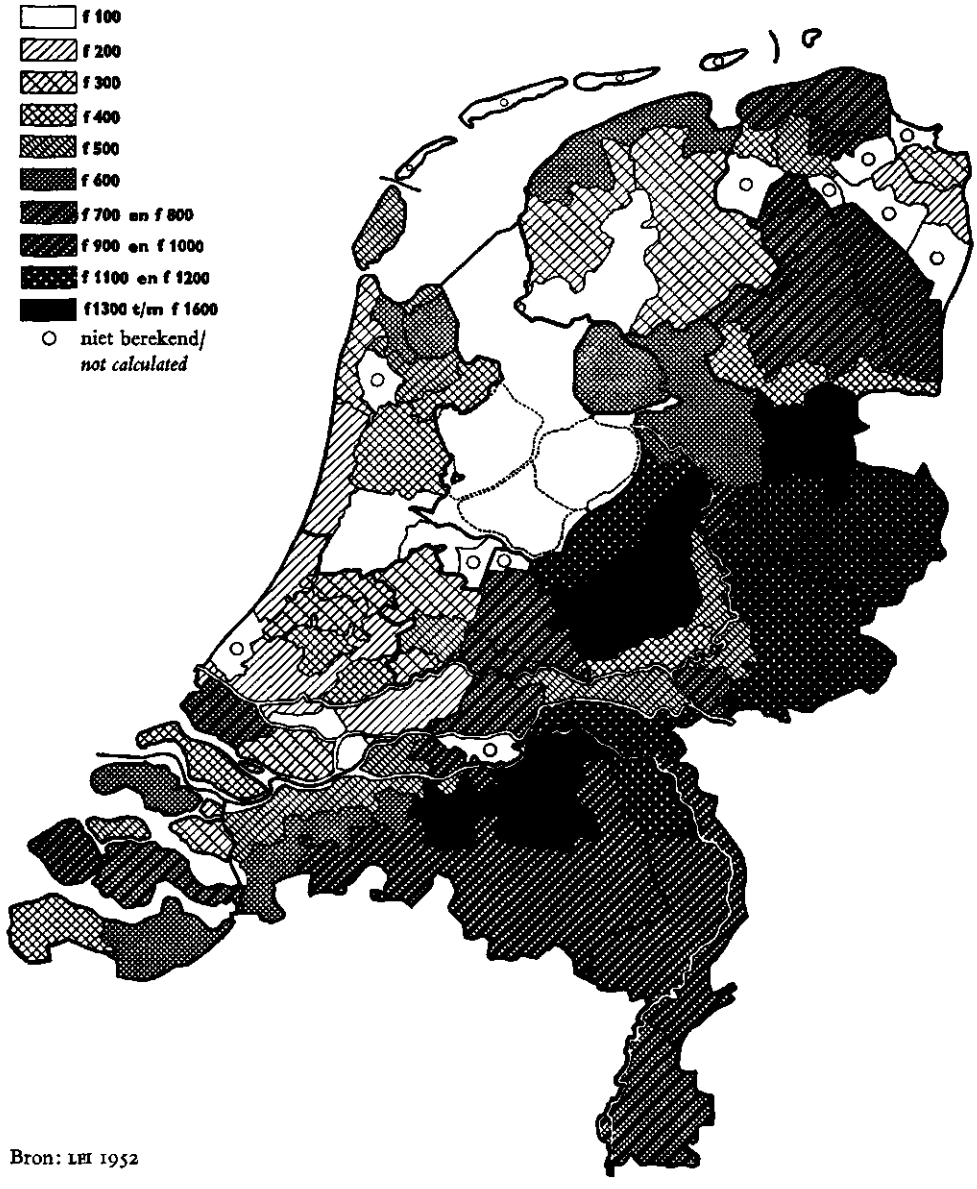

Bron: LEI 1952

heden ook overigens gunstig waren – bijvoorbeeld een weer niet zo algemeen het platteland omvattende differentiatie als in Noord-Holland – ontstond ook de kleine tweedeling. Dit berustte dan volgens het derde hoofdstuk mede op betere mogelijkheden rijk te worden en daardoor macht te krijgen over anderen. Vandaar tevens, dat die plattelandse tweedeling ook vrij scherp een grondsoortengrens volgt, welke min of meer met de grens tussen land- en zeeprovincies parallel loopt[1]. Voorts zagen wij dat aan de zeezijde het grondpatroon, vooral in samenhang met het standsverschijnsel, enkele wijzigingen kon ondergaan; bij de meer zelfbewuste boeren kon het familialisme sterker ontwikkeld zijn, terwijl een groot kindertal hun dikwijls niet meer welkom was; het lagere volk zorgde wel voor de arbeidskrachten.

Dat het hier telkens om een reëel verschil gaat zal inmiddels wel voldoende gebleken zijn. Herinneren wij hier aan wat in 4.2 reeds even werd vermeld: het gedrag van de landbouwende bevolking ten opzichte van crediet. HOFSTEE, 1957, geeft hierover een kaart, gebaseerd op gegevens van het Landbouw Economische Instituut, welke hier is overgenomen. Deze kaart laat duidelijk zien dat het gehele zeeprovinciegebied zijn credietruimte met het oog op investeringen in 1952 grotendeels had opgebruikt. Maar in de landprovincie was er nog wel enige ruimte. Dit komt door het verder ontwikkelde commerciële en financiële denken aan de ene zijde („voor 4 cent heb ik een gulden" zegt men wel in het Westland) tegenover de neiging tot contant-betalen-denken aan de andere zijde. Meer precies: het grondsoortenverschil geeft hier de grens aan.

Voor een tweede voorbeeld kunnen de huwelijksvruchtbaarheidscijfers van HOFSTEE, besproken in 5.3, in herinnering gebracht worden. Zoals daar kort bij werd vermeld blijken land en zeeprovincie tussen 1850 en 1960 min of meer eigen bewegingen te hebben doorgemaakt. Wie het kaartmateriaal bij het oorspronkelijke artikel in Drift en Koers raadpleegt zal dit verschil dan ook enkele malen zeer duidelijk terugvinden, in het bijzonder weer de grondsoortengrens. Voor de ontwikkeling van de sterfte, eveneens behandeld in dit artikel, geldt iets dergelijks; in de zeeprovincie ging die eerder naar beneden dan in de landprovincie.

Uit deze voorbeelden ziet men dat het bij het oude zee- en landprovincie-verschil (en discriminatie) niet alleen om iets reëel-historisch gaat, maar zelfs nog om iets actueels. Men kan dus zeggen dat het hier historisch-sociologisch gesproken (voornamelijk in het grondpatroon, zoals we ook reeds gezien hebben) om twee typen van samenleving gaat die aanzienlijk verschillen.

Maar vragen wij ons af of dit nu zoveel te maken heeft met wat hier het meest centraal aan de orde is, dan kan gerust een ontkenning worden uitgesproken. Wat hier

[1] De belangrijkste doorsnijding van een provincie door de grondsoortengrens vindt plaats in Utrecht. Dit gewest wordt erdoor in twee ongeveer gelijke helften verdeeld. Andere doorsnijdingen hebben plaats in Overijssel (waar de 'Kop' wordt afgesneden) en in Friesland en Groningen, waar delen van de provincie zandgebied zijn.

Zover wij overzien hebben zeer veel verschijnselen de neiging de grondsoortengrens 'aan te houden', hetgeen vooral Utrecht een tweeslachtig karakter geeft. Als er hier uitzonderingen op zijn dan komen deze het eerst in Groningen voor, waar bijvoorbeeld Westerwolde in alles sterk 'vergroningst' is, terwijl het oorspronkelijk meer Drentse neigingen had.

besproken moet worden is immers het 'in het leven staan', of dit meer pessimistisch dan wel meer optimistisch is, meer conservatief-rechts-reactionair of meer progressief, meer met initiatief of meer passief. En dan tekenen er zich andere grenzen af dan die van het land- en zeeprovincie- of grondsoorten-verschil. Zo is wel genoegzaam gebleken dat men in Drente en in het Oosten dikwijls meer van het positieve in voorgaande opsomming vindt dan in menig deel van het Westen, waar men dit ruimere eerder zou verwachten. En ook als het Westen meer initiatief heeft, zoals gewoonlijk aan de kust, dan is dit sterk eenzijdig; gepaard gaande met een overigens sterk conservatisme. Maar het meest blijkt het niet-verklarend zijn van het land- en zeeprovincie-verschil wel waar de zandgronden van het Midden en de Utrechts-Hollandse Waarden bij elkaar komen: verschil van in het leven staan is er daar nauwelijks. De bekende gordel van bevindelijkheid loopt hier ook door. Voorts zagen we dat die gordel tot in Overijssel doorloopt waar die een contrast gaat vormen met Drente waarbij de benepenheid aan de zeezijde ligt. Dit alles verwijst dus weer terug naar de verklaringen uit de vorige paragraaf, alsook vooruit naar nog komende verklaringen.

Niettemin zijn verschillende zaken nog wel enige aandacht waard. Dit is ten eerste het geval Zuid-Limburg, waar immers wel een betere grondsoort werd aangetroffen, maar geen kleine tweedeling. De oorzaak hiervan zal inmiddels wel duidelijk zijn geworden. Deze streek lag niet alleen ver van de kuststreken met ontwikkelde handel, maar was bovendien zo diep-feodaal dat er naast de feodale verhoudingen weinig anders zal hebben kunnen groeien. Dit is des te merkwaardiger omdat deze streek wel een verkeersfunctie had kunnen hebben, daar die sedert de Romeinse tijd nooit buiten het verkeer is geweest. Hier geldt dus al zeer duidelijk het primaat van de overherigheid.

Wat ons tevens duidelijk wordt uit dit geval is dat het zeeprovincie zijn in zekere zin een emancipatie van de diepste overherigheid inhield. Door het niet totaal zijn van de herengreep konden de zeeprovincie-voordelen ook gebruikt worden (historisch gezien beter: gebruikt blijven), waardoor er dan weer des te gemakkelijker een afwijkend reactiepatroon kon ontstaan ten opzichte van het 'eeuwige' (mogelijkheidloze) zand. Omgekeerd geldt voor Zuid-Limburg dan dat het in optima forma een 'landklimaat' heeft gekend[1].

We zagen echter tevens dat die zeeprovincie-emancipatie geen uitsluitend platteláns voordeel behoefde te zijn. Dat was het alleen vrij volledig in Noord-Holland, maar slechts ten dele in Friesland en Groningen, mede doordat de ontwikkeling daar een minder brede vlucht nam (waar de hedendaagse maatregelen tot industrialisatie uit voortvloeien). Iets dergelijks geldt, maar in wéér ongunstiger zin, ook voor Zeeland,

[1] Een dergelijk landklimaat treft men ongetwijfeld ook aan in grote delen van België. Maar niet steeds zo dat er altijd van een ongedeelde agrarische samenleving sprake is. Het merkwaardige is hier namelijk, dat men op de betere gronden van Brabant en elders juist een verticale deling (i.p.v. de horizontale in boeren en volk), of beter, een gemengd verticaal en horizontale deling tegenkomt. Het dorp is dan verdeeld in facties, terwijl elke factie zich groepeert om een of meer van de belangrijkste boerenhoven. Nog een continuïteit met de middeleeuwse hoven, bewaard door dit landklimaat? Het zou niet onbelangrijk zijn dit eens na te gaan. Enkele beschrijvende gegevens hierover in DNV.

terwijl het voordeel in het Westen wat zijn niet-agrarische aspecten betreft geheel werd omgezet in een stedenvoordeel.

Voorts is het feit van de kleine tweedeling, zo nauw met de zeeprovinciemogelijkheden verbonden, nog afzonderlijke aandacht waard. Behalve dat die de verschillen met het zand versterkte, betekende die tevens een zekere tenietdoening van de emancipatie. Dit is dan wat we in Friesland en Groningen hebben waargenomen: de plattelands-kapitalistische tweedeling kon alsnog een feodaloïde volksreactie ontketenen. Maar zeer bijzondere aandacht moet in dit verband het Westen nog weer hebben, waar die strekking tot tenietdoening samenliep met de overherigheid. Hier golden dus de grote én de kleine tweedeling, wat voor de boer niet anders betekende dan dat hij in een ingeklemde positie in de twintigste eeuw zijn intrede deed. De sfeer van de echte overherigheid was nog niet verdwenen, terwijl de plattelands-kapitalistische was ontstaan. Deze boer moest zich dan naar onder toe als meerdere handhaven terwijl hij naar boven toe nog steeds de onmondige, de veelvuldig bespotte en de niet getelde was. Opnieuw: geen positie die bepaald een ruimte van blik kan hebben bevorderd. Zo wás er dus ongetwijfeld niet alleen, maar is er ook een sterk verschil van sfeer gebléven met het Noorden. Voor het Westen gold dan een sfeer als die in de romans van Herman de Man of in de beschrijving van Jo Ypma in DNV. Concreter: een boer van de Ganzenburght is moeilijk denkbaar als Fries of Groninger. Integendeel, in de Utrechts-Zuidhollandse romans komt men juist de Fries of de Groninger (soms ook de Zeeuw) tegen om voor wat progressieve wind (en conflict) te zorgen. Het gevoel van eigenwaarde (afwezigheid van minderwaardigheidsgevoelens) zou bij de Fries of Groninger te sterk zijn geweest voor een rol als die van de boer van de Ganzenburght, of – speciaal geldend voor de Groninger – men zou er ook te nuchter voor zijn geweest. Een situatie als in de Betuwe, waar de huwelijks/standsvrees omstreeks 1900 kon bewerken dat hier en daar een vijfde deel van de boerderijen in vrijgezellenhanden kwam, was voor het Noorden eveneens ondenkbaar. Speciaal in de Betuwe is het ook voorgekomen dat gehele dorpen in de jaren dertig nagenoeg al hun leidinggevende families kwijtraakten. Door niet mee te gaan met de tijd, door speculatieve investeringen (b.v. paardenfok) en soms goede sier (landjonkerleven), waren hun posities dan veelal reeds zo ondermijnd dat ze het in de crisis niet meer konden houden. Ook dit was ondenkbaar voor het Noorden. Voorts waren deze Westelijke boeren ook niet vrijzinnig, zoals vele in het Noorden, maar oudtestamentisch, soms zelfs bevindelijk (al was dit meer voor de arbeider). De enkele vrijzinnige of doopsgezinde uitzondering werd er met de vinger nagewezen.

Voorts zal men zich voor kunnen stellen hoezeer de dubbele tweedeling de omstandigheden voor de kleine man verzwaard moet hebben. Deze kwam helemaal nergens meer aan te pas, zodat hem uit het cultuurcomplex van vrees en bewondering in de allereerste plaats de vrees, de remming, de actieloosheid bleef. Wij zagen ook dat het socialisme laat opkwam en in de arbeiderskring met vrees werd bejegend. Voorts zagen wij in een Betuws voorbeeld hoe sterk de remmingen – het niet mogen – ook doorwerkten in het bedrijfsbeheer van de kleine man. In diezelfde sfeer kwam verder voor het dwangmatige verzamelen van tweedehands goederen. Het gebruikte van

Het zgn. samenwoningspercentage per landbouwgebied
Percentage of more generation households

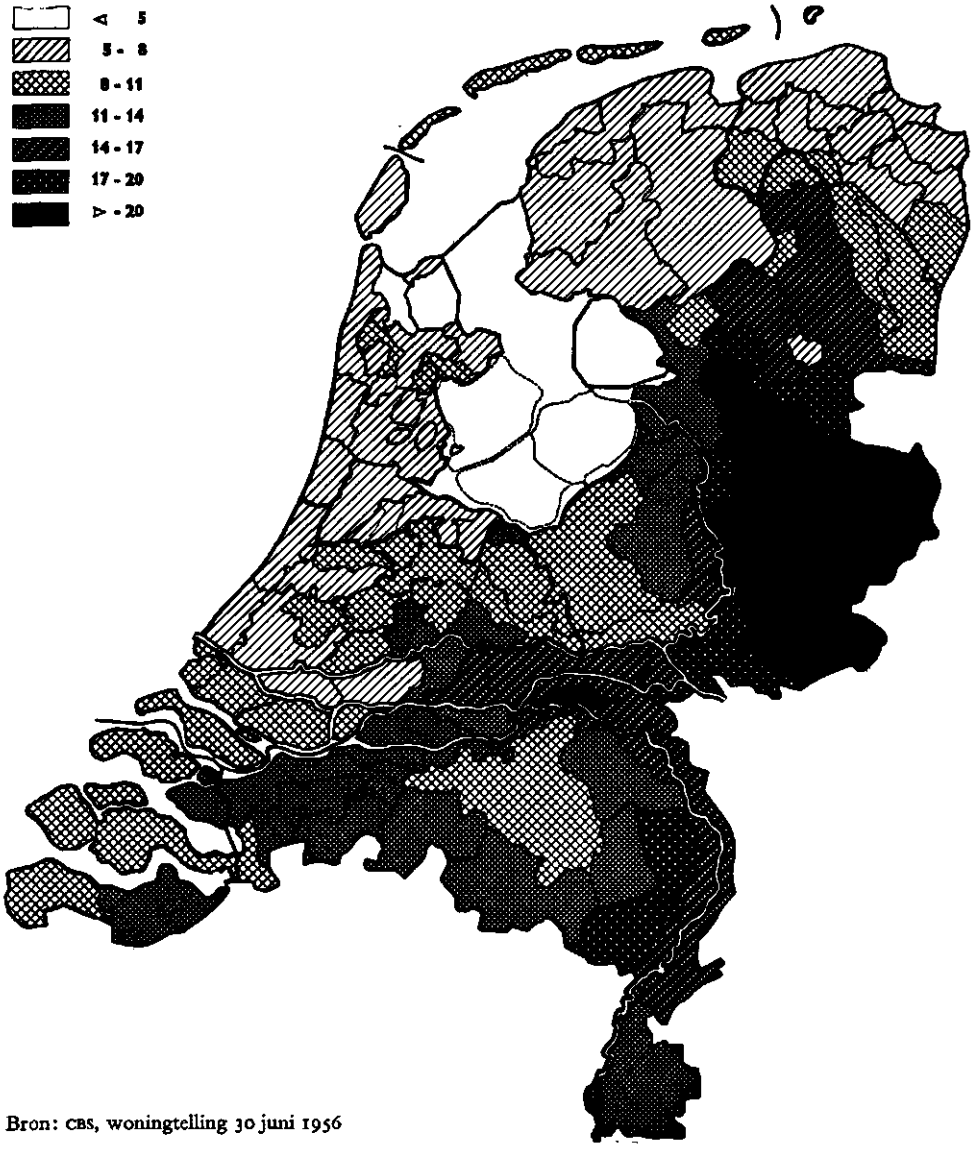

Bron: CBS, woningtelling 30 juni 1956

anderen – zo moet hun geesteshouding geworden zijn – was goed genoeg voor hen. En ook aan 's Heren Tafel waren zij niet waardig aan te zitten[1]. Inderdaad, wie zich aan de machtigen waagde werd brodeloos gemaakt of anderszins gestraft; hij had zich een oordeel gegeten en gedronken[2].

Maken wij nu nog eens de balans op van deze paragraaf dan zal dit het resultaat zijn. Inderdaad kan men van een eigen invloed van het zeeprovincie-zijn (en bijgevolg van het landprovincie-zijn) spreken. Maar ten aanzien van het meest centrale in de geestesgesteldheid, het in-het-leven-staan, geldt dit toch nauwelijks; nóch ten noorden, nóch ten zuiden van de overherigheidsgrens. Die invloed betreft meer een zwerm van andere kenmerken die veeleer grondpatroonvariaties zijn. Maar dan is het nog voornamelijk ten noorden van de overherigheidsgrens dat de zeeprovincie-invloed het meest duidelijk tot uiting komt; daar overschrijdt die zelfs de grondsoortengrens in een aantal opzichten. Deze invloed kon ook, zoals bleek, reeds als een soort emancipatie uit de (totale) overherigheid worden beschouwd, zodat die uiteraard het best tot zijn recht kon komen waar de overherigheid de minste vat had. Een ander aspect is dat de zeeprovincie-invloed, vooral waar die zich ging uiten in een plattelandse tweedeling, nog weer overherigheidseffecten kon oproepen, daarmee zichzelf weer min of meer teniet doend.

5.7 Godsdienst

Na wat in de vorige paragrafen en in de vorige hoofdstukken ter sprake kwam zal men nauwelijks anders meer kunnen verwachten dan dat de godsdienstige gezindte, en binnen de gezindte de modaliteit, tot de secundaire factoren moet behoren. Houden wij eerst de beide hoofdgezindten in het oog, protestantisme en katholicisme, dan blijkt dat het gemengde voorkomen van beide in een streek nauwelijks mentaliteitsverschillen oproept. Voorts bleek dat een uitgesproken reactionaire geestesgesteldheid zowel in homogeen rooms-katholiek als in homogeen protestant gebied mogelijk is. De godsdienst kan voor deze hoofdzaken dan weinig verklarende betekenis meer hebben. Doch wel bleek dat de godsdienst allerlei uitingen van de geestesgesteldheid meer of minder effectief kan beïnvloeden, en hier lag dan, zoals reeds sterk naar voren is gekomen,

[1] Men wijst er wel op dat het bevindelijk belijden op het platteland vooral in de vorige eeuw zo is toegenomen. Het zou een afzonderlijke studie vergen hier uit te komen. Maar mogelijk steekt hier een parallel in met het gebeuren in Friesland en Groningen, waar de arbeiders in de vorige eeuw (deels) pas goed rechtzinnig werden; in Holland dan pas goed bevindelijk. Maar niet onwaarschijnlijk is het deels tevens een kwestie van averechtse emancipatie. In de loop van de vorige eeuw nam immers de invloed van adellijke en patricische collatoren in de kerken af, terwijl in het algemeen de liberale staat meer begon door te werken, zodat men meer zichzelf durfde te zijn. Een hiermee corresponderend verschijnsel is voorts dat ook de splinterkerk- of splintergemeenteactiviteit pas omstreeks 1900 zijn hoogtepunt gaat bereiken; eveneens weer in dit gebied.

[2] Wij hebben het zelf nog eens uit de mond van een oude Betuwse boer opgetekend: Deze beklaagde zich dat de arbeider tegenwoordig zo in de watten werd gelegd en dat de boer maar steeds meer loon moest betalen. Dat ging vroeger wel anders: „als een arbeider praats had, dan gooiden we hem over de tuin (schutting)". Men zie ook wat Kruijt (1933) in dit gebied tegenkwam in verband met de kerkelijke bedeling.

een belangrijk verschil tussen de twee hoofdgezindten. Door het katholicisme wordt de zelfstandige politieke uiting verder naar de rand verschoven dan door het protestantisme, terwijl modaliteitsverschil in het eerste formeel zelfs onmogelijk is.

Zoals gesteld zal ook aan de verschillende modaliteiten binnen het protestantisme weinig primaire invloed toekomen. De bevindelijkheid, het piëtisme, bijvoorbeeld is niet een stroming die in het Noorden niet verspreid kon worden. Deze is er ook actief verspreid geweest en heeft er zelfs aanzienlijke aanhang gehad. Maar de bevindelijkheid heeft pas geheel lijdelijke vormen kunnen ontwikkelen en zich daarmee echt vast kunnen zetten ten zuiden van de overherigheidsgrens, en wel in die streken die de verschijnselen van frustratie vertonen. Een dergelijke redenering geldt voor de volksvrijzinnigheid. Deze komt eigenlijk alleen ten noorden van de feodaliseringsgrens regelmatig voor en ten zuiden daarvan slechts hier en daar. Bovendien zagen wij de omstandigheden waaronder het Noorden in de vorige eeuw in een beweging tot herstel van de leer der vaderen betrokken geraakte. Deze wezen opnieuw op een verband tussen leer en samenleving, waarbij het initiatief niet aan de zijde van de leer, maar aan die van de samenlevingstoestand gezocht moest worden. Typerenderwijs zagen wij dat Noord-Holland weinig vatbaar was voor deze beweging, doch wél het Midden en Westen , waar tevens de sterke bevindelijkheid werd waargenomen. Dit alles wijst erop dat in elk geval de protestante rechtzinnigheid – en voor de roomse moet het dan ook niet moeilijk meer zijn – de gevoelens en de denkwijzen van de mens in de feodaloïde levenssituatie zal vertolken, en dus ook dat de overherigheid weer de sterkste is van de media historica. Vrijzinnigheid moet bijgevolg dan zijn dat men zich door deze gevoelsvertolkingen, officieel geworden, minder gevoelde aangesproken. Dit is dan uiteraard voornamelijk in de non-feodaloïde streken of bij de materieel en intellectueel onafhankelijke burgerijen te verwachten. Deze groeperingen én de socialistische arbeiders zijn het dan ook in de eerste plaats die in de kentering der tijden bereid zijn de gehele religieuze traditie los te laten.

Wat dus ook gesteld kan worden is dat de positie van de godsdienst aldus is geworden: Deze als losstaand van het vorige te beschouwen is na het behandelde onmogelijk (onwetenschappelijk) geworden. Deze als oorzaak van de eerste orde te beschouwen biedt weinig perspectief meer omdat de geestesgesteldheden zich anders blijken te richten, terwijl daar een begrijpelijke verklaring voor is. (Trouwens, zo begeerlijk is die positie van verklaringsfactor van de eerste orde ook al niet meer, daar het enige wat er nog opgeëist zou kunnen worden is het zonder duidelijke oorzaak – uit Gods wil – de aanleiding te zijn geweest van angstethiek, overherigheid, vrees en bewondering, e.d.) Blijft dus over dat de godsdienst waarschijnlijk moet worden meeverklaard uit het ontstaande verband, wat zijn positie, en daarna pas zijn invloed, wél duidelijk zou kunnen maken.

Het is vooral op de volgende punten dat in deze paragraaf nog nader moet worden ingegaan. Ten eerste op de vraag of het verschil protestant en katholiek óók op mentaliteit berust, ten tweede op de vraag wat in het bijzonder het feodaloïde in de leerstellingen van het christendom moet hebben uitgemaakt, en ten derde op de verbinding

van wat er in dit hoofdstuk over de godsdienst wordt gevonden met wat er in het vorige reeds over de zedeleer werd opgemerkt. Daarna kunnen de eigen rol en invloed nader aan de orde komen.

De vraag of het protestant of katholiek zijn van de bevolking ook een kwestie is van mentaliteit, verplaatst ons naar de roerige 16e eeuw toen de hervormingsbewegingen ontstonden. Ook hier ontbreekt eigenlijk alle meer specifiek sociologisch werk. Maar daartegenover heeft het onderwerp wel voortdurend de historici beziggehouden, ook in de jongste tijd. Wij noemen hier GEYL en ROGIER, wier geschriften wij vooral gebruiken. De socioloog KRUIJT, die in zijn artikel Mentaliteitsverschillen in verband met Godsdienstverschillen ook op dit thema komt, maar zelf geen onderzoek ter hand heeft kunnen nemen, volgt beide wat het historische gedeelte betreft. Voorts zouden wij nog willen noemen VAN GELDER, Revolutionaire Reformatie.

Afgezien van nuances komt de mening van de genoemde auteurs op hetzelfde neer: de geestesgesteldheid is bepaald geen factor (van eerste orde) geweest, doch wel de politiek-militaire geschiedenis van de Nederlanden in de genoemde tijd. Hier kan men nog aan toevoegen het feit dat de calvinisten – hoewel ze lang niet als eersten op het hervormingstoneel waren verschenen, maar de kunst van organisatie verstonden en intransigent waren – de boventoon gingen voeren toen de religieuze en de politieke zaak, mede door hun toedoen, meer en meer aan elkaar gekoppeld geraakten. Verder kan men opmerken, zoals Rogier doet, dat de contra-reformatie pas goed op gang kwam toen grote delen van de Noordelijke Nederlanden er politiek-geografisch al ontoegankelijk voor gemaakt waren. Typisch is dan ook dat men de Bestandslijn van 1609 in de verdeling van de bevolking over de beide hoofdrichtingen in grote lijnen terugvindt. Het Zuiden is bijna geheel rooms-katholiek gebleven, evenals het Oosten van de Achterhoek en van Twente. De omgeving van Zevenaar en het stadje Huissen, eveneens grotendeels of geheel katholiek gebleven, behoorden tot 1815 tot het katholieke Kleef. Vooral bij Rogier komen nog allerlei andere factoren voor, die mede de nuances in het hoofdbeeld bepaald zullen hebben: de keuze van de landheren op het platteland, de min of meer toevallige aanwezigheid van een contra-reformatorisch centrum in het Noordnederlandse binnenland, het niet onmiddellijk meegaan met de hervorming van een groot deel van de betrekkelijk vrije (en voorzichtige) detailhandel drijvende middenstand der steden[1], en dergelijke. Plaatselijk politieke factoren spelen soms ook een rol, waarbij tevens de houding van de plaatselijke geestelijkheid naar voren kan komen, maar mentaliteit komt nauwelijks of niet aan bod.

Het is ons onmogelijk het onderzoek der historici na te gaan, maar het komt ons als bepaald niet overbodig voor dat er van historisch-sociologische zijde ook eens aandacht aan dit vraagstuk wordt besteed. Wij hebben na het gelezene de indruk over gehouden

[1] Merkwaardig is – Rogier wijst hier vooral op – dat de oude middenstand van de oude steden voor een zo opvallend groot gedeelte rooms-katholiek gebleven is. Men zou zeggen: waren ze enerzijds te afhankelijk om niet voorzichtig te moeten zijn, anderzijds waren ze ook weer onafhankelijk genoeg om het uit voorzichtigheid bewaarde later ook te kunnen behouden.

dat het toch merkwaardig blijft dat Holland ten noorden van het IJ, dat zo vroeg bereid was tot hervorming en de 'nationale zaak' ook zo ijverig gediend heeft, voor een groot deel rooms-katholiek is gebleven. Berust het niet tot het uiterste hebben willen doordrijven van de hervorming mogelijk op dezelfde oorzaak als het vroeg tot hervorming bereid zijn? Er was daar, ook toen ongetwijfeld, een sterke neiging tot matiging en tot het laten van gewetensvrijheid, waardoor het preciese calvinisme ook tóen reeds on-Noordhollands zal zijn geweest.

Merkwaardig blijft het ons inziens ook dat Noord-Brabant, ook waar het tijdens het Twaalfjarig Bestand Staats was, zo weinig hervormd is geworden of gebleven. Zou dit, behalve bijvoorbeeld op de goede bereikbaarheid voor de contra-reformatie, ook niet op mentaliteit kunnen berusten? Een doperse pre-reformatie, zoals tennoorden van de rivieren werd ervaren, heeft het eveneens nauwelijks meegemaakt. Er kwam pas beweging in Noord-Brabant en Limburg in de tijd van de calvinistische hervorming. Maar ook deze beweging was er toch in de eerste plaats een van de zeeprovincies, en behalve van die in de Noordelijke Nederlanden – met name Holland en Zeeland – óók van die in het Zuiden: Vlaanderen en Frans-Vlaanderen. Aanvankelijk was deze beweging in het Zuiden zelfs veel krachtiger dan in het Noorden; zij was er ook vroeger begonnen. Dit doet dan denken aan een gemeenschappelijke zeeprovincie-mentaliteit als mogelijke factor tegenover een landprovincie-mentaliteit in het achterland[1].

In het algemeen valt het op dat het protestantisme vooral een zaak was van het minst of niet geromaniseerde (en toen ontwakende) deel van Europa. Dit bevond zich weliswaar het verst van Rome en de centra van volle feodale beschaving, maar was waarschijnlijk ook veel meer op soberheid en nuchterheid ingesteld, zodat het feodale in het rooms-katholicisme scherper zal zijn aangevoeld.

Maar het feit dat de zeeprovincies, bij Zeeuws-Vlaanderen af (al is Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen door de behandelde omstandigheden grotendeels katholiek gebleven), evenals de Achterhoek en Twente als het ware in tweeën geknipt werden, duidt er wel op dat men aan de mentaliteit als factor geen al te grote waarde moet hechten. Voorts is bekend dat het Noorden, vooral Drente, ook zo betrekkelijk homogeen protestant is geworden door het consequente hierop gerichte beleid van Willem Lodewijk van Nassau, de eerste stadhouder der Republiek aldaar. Dergelijke feiten lijken dus het oordeel van de historici bepaald te hebben en ons vervolgens het recht te geven er eenvoudig van uit te gaan dat het protestant of katholiek zijn van een bevolking gegevens zijn die buiten het geding staan.

Maar of dit alles voldoende is om de godsdienstige hoofdrichting van een streekbevolking als een gegeven buiten geding te beschouwen? Wij hebben dit in feite wel gedaan, doch vooral omdat er nog iets aan het voorgaande kan worden toegevoegd. Dit is dat in de latere tijd de eenmaal geconsolideerde posities zo ongeveer onaantastbaar bleken; zeker na de 17e eeuw waren bekeringen over en weer niet goed meer mogelijk.

[1] Ook heden in België goed merkbaar. Het Noordbrabantse katholicisme zet er zich voort in de Belgische Kempen, terwijl de geloofsafval in de Vlaanderens plaats heeft, zij het niet in die omvang als in grote delen van industrieel Wallonië, waar andere factoren golden (een evidente kapitalistische uitbuiting).

Doch hoofdzakelijk moet deze toestand reeds spoedig na 1600 zijn ingetreden, waarbij ter illustratie nog eens kan worden herinnerd aan de bestandslijn van 1609.

Dit betekent overigens niet dat de consolidatie ook verder geen tijd kostte. Zo bericht men dat het protestantse karakter van Drente in 1672 nog niet eens zo zeker was en dat pas de inval van 'Bommenberend' (de bisschop van Münster) het gewest definitief ontroomst heeft[1]. Maar omstreeks 1609 blijken de posities in het algemeen al voldoende gesloten.

Wij moeten hier echter niet langer bij stilstaan en opmerken dat het feit van de onwrikbare consolidatie het aanzienlijk minder belangrijk maakt of men precies weet welk aandeel de geestesgesteldheid en welk aandeel de gebeurtenissen gehad hebben in de 'keuze'. Het is voldoende te weten dat op het detailtoneel van de Nederlanden, zich uitstrekkend aan weerszijden van een romaniseringsgrens (welke vooral aan de kust in die tijd niet scherp geweest zal zijn), de gebeurtenissen – en de rivierengrens – een grote betekenis gehad hebben, waarna de consolidatie de rest deed. Van dit laatste punt af, in de 17e eeuw, begint elk der hoofdrichtingen zijn eigen loop: het katholicisme vooral zichzelf zijnd en de gelovigen, zelfs de non-feodaloïde, veel sterker richtend dan het protestantisme. Dit laatste gaat geleidelijk aan, binnen ruime en rekbare grenzen, in belangrijke mate de mentale kleur van de streekbevolking aannemen.

Het vraagstuk wat dan, nader bepaald, de feodaloïde inhoud van het kerkelijk leerstellige christendom moet zijn geweest is er een dat net zo goed een geheel boek in beslag zou kunnen nemen als een onderdeel van een paragraaf. Niettemin moet het mogelijk zijn hier in aansluiting op wat reeds ter sprake kwam een overzicht van te geven. Hierbij moet het dan natuurlijk bij voorkeur gaan om zaken die het protestantisme en het katholicisme gemeen hebben, ook al kunnen de uitwerkingen verschillen. Verder zullen deze zaken in het bijzonder de vraag tot zich moeten kunnen trekken: waarom leerde en dacht men dit eigenlijk?

Het spreekt dan welhaast vanzelf dat dit ons weer brengt bij het algemeen christelijke leerstuk van de zondeval. Dit werd reeds eerder geïnterpreteerd en kan in elk geval de verwonderde vraag tot zich trekken: waarom eigenlijk? Bovendien geldt dat dit niet zo maar een los leerstuk is dat verder weinig functioneert, maar dat het een fundamenteel gegeven is omdat hieraan de erfzonde wordt verbonden. De mensheid van sedert de zondeval wordt geacht als van nature verdorven en verlossingsbehoeftig te zijn. Waarom dit in plaats van een vertrouwen dat de mensheid met eigen mogelijkheden in de wereld geplaatst zou zijn? Inmiddels is echter ook gebleken dat het volk in wezen uiterst gevoelig was voor de onwrikbare onrechtvaardigheid in de samenleving. Brengen wij beide gegevens nu met elkaar in verband dan ontstaat er ons inziens iets begrijpelijks[2]. Als reflexie (religieuze projectie) van de onwrikbare onrechtvaardigheid sluit de erf-

[1] HPS, deel III, blz. 173.

[2] Misschien vindt men dit gegeven te zeer open voor velerlei uitleg (en dus ook – zie voetnoot blz. 18 – te zeer open voor allerlei -ismen als sociologisme; men zie echter ook voetnoot blz. 220) om er juist deze uitleg aan te geven. Hier helpt niets anders dan deze uitleg vol te houden en toe te zien wat men ermee kan doen. Deze weg zullen wij hier trachten te gaan; daar kan niets tegen zijn.

zonde (als leerstuk eenmaal geopperd, daarna voltooid en gepropageerd) zowel aan bij de onvrede met het bestaande, alsook bij het gebrek aan perspectief daar ooit weer uit te komen. Vandaar dan dat alles zich in het bovennatuurlijke op moest lossen. Zo functioneert de projectie in het algemeen namelijk: wat emotioneel sterk bezig houdt en concreet onoplosbaar is komt, bij niet tijdige beheersing, gemakkelijk in een afgeleide wereld terecht die door de betrokkene (ook dit klopt dus) als zéér reëel kan worden ervaren[1]. Bovendien geldt dat naarmate dit meer het geval is de projecterende in de betreffende opzichten ook steeds minder zichzelf is, maar veeleer de gevangene van een deel van zichzelf, terwijl hij de gevangene van een ander kan worden als deze ander zijn projecties (of de projecties waar hij wel open voor staat) gaat verzorgen en leiden. Dat niet zonder grond aangenomen mag worden dat de verschijnselen hiervan ook aanwezig zijn, zullen we eveneens zien.

Voor een voorlopig 'proefje op de som' voor de hier beschreven betekenis herinneren wij er weer aan dat de vrijzinnigen, merendeels in de niet-overherige streken, dit pessimisme niet delen. Inderdaad kan volgehouden worden dat de Noordrand veeleer de neiging heeft uit te gaan van een zeker vertrouwen in de mens en m.a.w. ook van voldoende zelfvertrouwen. In het voorgaande werd het bestaan hiervan voldoende toegelicht, terwijl het volgende citaat van Kruijt over de Noordhollanders dit nog weer eens kan illustreren: „De verdraagzaamheid van geest... hoe paste ze bij de gemoedelijke Noordhollandse aard, die niets meer haat dan het 'drijven der fijnen'. Maar wat deze aard nog meer van de 'fijnen' scheidde, dat was en dat is het humanistische geloof in de natuurlijke goedheid van de mens[2]... Geen mystieke religie, maar louter moraalleer paste bij de Noordhollandse aard..." (DNV blz. 190).

De uitwerking die dit thema van de erfzondige mens in het katholicisme[3] heeft gekregen zal (om te beginnen) twee kwalificaties mogen dragen. In de eerste plaats dat deze getuigt

[1] Voor een uitvoerige uiteenzetting over het projectieverschijnsel en in het bijzonder de religieuze projectie zie SIERKSMA, 1957. Voorts het WENDING-nummer van juli/augustus 1963, Het Verworpen Beeld.

De essentie van psychologische projectie is, dat wat van binnen uit wordt ervaren voor het bewustzijn komt te staan als van buiten af komend. Dit kan allerlei dagelijkse dingen betreffen, zoals het in een ander zien wat men er graag in zou zien (de jongeman die nú – voor de zoveelste keer – de ideale geliefde heeft ontmoet). Vaak betreft het ook minder mooie motieven, zoals de verwachting bij voorbaat bedrogen te worden (zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten). Bij ziekelijke vormen bijvoorbeeld (bij een mensenhaat, een samenlevingshaat): het in een toevallige en nog al willekeurige handbeweging van iemand het pakken van een pistool zien, enzovoort. Maar zo kan men niet alleen in ánderen zichzelf zien, maar ook in machten en bij uitstek in hogere machten. In dit laatste zijn we dan aangeland bij de religieuze projectie.

Tevens volgt hieruit dat het in de aard van de projectie zelf ligt, dat naarmate die meer 'werkelijkheid' is, zij zich ook toe kan spitsen op wat emotioneel het meeste klemt; in de oude samenleving op de geslachtelijkheid en op de overherigheid.

[2] Voor de goede orde: Dit is geen 'modern humanisme'. In het moderne humanisme wordt de mens, evenals alle bestaande dingen (bijvoorbeeld atoomenergie) veeleer gezien als op zichzelf niet goed en niet kwaad. Het gaat om het gebruik dat er van alles wordt gemaakt: bij de dingen (en bij het levende in het algemeen, b.v. ook de dieren) het gebruik door de mensen; bij de mens het gebruik dat hij (als drager van bewustzijn) van zichzelf maakt, te meten naar de maat die tot zijn diepere zelf behoort.

[3] Voor katholicisme en calvinisme geven wij hier als literatuur op:
ENCYCLOPAEDIE van het Christendom, Amsterdam 1955
id. van het Katholicisme, Bussum 1955

van een enorm inzicht, waardoor een zeer sterk evenwicht (dat de psychologische ontwarring van het stelsel zeker niet vergemakkelijkt) alsook een sterke geborgenheid voor de gelovige (dat de aanvaarding van een fundamenteel socio-psychologische beschouwing ten zeerste bemoeilijkt) werd verkregen. In de tweede plaats ontstond er een door en door overherig stelsel.

Het zal geen nader betoog behoeven dat de hoeksteen van het leerstellige (en van het gehele) gebouw van het katholicisme de zorgvuldige koestering van de zojuist genoemde zondeval is, waarmee dan gepaard gaat een verlossingsbehoefte. De kerk stelt nu dat die verlossing heeft plaatsgevonden en dat zij zelf de uitdrukkelijk aangewezen instantie is om het heil verder te bemiddelen, waartegenover dan (absolute) gehoorzaamheid kan worden verlangd. Het heil behoefde dit dan blijkbaar, en in dit verband kende men zelfs de zonde van de onwetendheid. Voorts ziet men het roomse systeem uitgebouwd met een indrukwekkende status-voering van de hogere geestelijkheid (dikwijls uit de hoge, en dan vooral Zuideuropese adel, aangesproken met een bij uitstek feodale titulatuur) en een even omvangrijke als indrukwekkende (en van schoonheidszin getuigende) kerkaankleding en godsdienstoefening. De gehele organisatie is trouwens omvangrijk, zodat men, als men de gelovige velerlei plichten oplegt, de nakoming ervan ook na kan gaan. Bovendien kan men daardoor steeds weer met nieuwe initiatieven komen en de gelovige daarin betrekken, hem 'bezig houden'. Wie zich zonder bedenken onder de hoede van deze kerk stelt – en waar zij het terrein beheerst is, zo blijkt nog steeds, onttrekking bijzonder moeilijk – is absoluut veilig. Maar men vrage zich dan niet af wat er over kan blijven van dit geheel als men de basis van zondeval-erfzonde-verlossing eraan onttrekt, of alleen maar betwijfelt of er wel zulk een uitdrukkelijke bemiddeling van het heil – goddelijk immers – nodig zou zijn.

Bijzondere aandacht is opnieuw het coelibaat van de roomse clerus waard. In het vorige hoofdstuk zagen wij reeds dat dit voortreffelijk aansloot bij de plattelandse situatie. De plattelandse coelibatair, in beginsel een tweede rangs lid van de samenleving, komt (wanneer hij deze status vrijwillig aanvaardt, tot de reguliere of seculiere geestelijkheid toetreedt en wanneer de tucht goed is) door de kerk op de eerste plaats, zeker als hij het priesterschap verwerft. Hij vond, zelf drager geworden van zedelijk probleem nummer één, de zorg om de plattelandse ethiek (die van de overgrote meerderheid des volks) in zijn handen gelegd teneinde deze te heiligen en te veredelen. Maar inmiddels blijkt dat hij bovendien op kon treden namens de heilige kerk die de absolute waarheid bezit, hetgeen zijn psychologische sprong wel voltooide. Hierdoor zal hij

BANNING, W. Hedendaagse sociale bewegingen, 1954, waarin men veel verdere literatuur kan vinden.

Voorts, voor zover niet elders genoemd: BERKHOF, H. Geschiedenis der Kerk, 1947, REITSMA, J. en J. LINDEBOOM. Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, 1949, JONG, kardinaal DE. Handboek der Kerkgeschiedenis 2 dln. GESCHIEDENIS van de Kerk in Nederland (Aulareeks 1963), DOORNIK, N. G. M. VAN. Het katholiek geloof in hedendaagse gestalte, 1963, KLUG, I. Het katholiek geloof, 1939, LOHSE, B. Epochen der Dogmengeschichte, 1963, JEDIN, H. Geschiedenis van de concilies, 1959.

Elders genoemd: KUYPER, Stone-lezingen van 1898, VRIJER, DE. Het Ingekeerde Leven, GELDER, VAN. Revolutionaire Reformatie, ROGIER, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw (alsook: ROGIER en DE ROOIJ, In Vrijheid Herboren).

dusdanige compensatie hebben kunnen vinden voor het offer dat het coelibaat – naar steeds weer blijkt – toch altijd is gebleven, dat hij volk en leiding hecht aan elkaar heeft kunnen verbinden, en zelfs dat hij, mede door de afwezigheid van direct afhankelijken, in staat was eventuele armoede en vervolging te dragen. Bovendien is er nog deze kant aan, dat het voor een kerk die de absolute Waarheid bezit en de Oneindige kent ook consequent was een offer te verlangen. Welnu: het offer wordt verlangd en zal bijzonder juist gekozen zijn. Het roomskatholicisme is hierdoor een nauw sluitend psychologisch geheel, zowel in zichzelf als in zijn betrekking tot de projectief-religieuze volksbehoefte. Tegenover dit volk heeft de coelibataire priester altijd gelijk, merkt Rüstow op[1]. Aan de voet van de organisatie beschikte men over mannen uit het volk die, mede door de psychologische stevigheid van het stelsel, ook gemoedelijk op konden treden, en intussen hun volle tijd konden besteden aan de zaak van de kerk. Er werd, zo kunnen we ook zeggen, een bijzonder sterk religieus effect verkregen, in het licht waarvan ook het meer direct humanitaire werk van kerk en priester – onontbeerlijk uiteraard – werd geplaatst.

Maar wat er aldus ontstond was eveneens een volledig en stevig 'rechts' stelsel zonder enige revolutionaire en (als wij letten op de moeite waarmee het katholicisme de ontwikkelingen in de wereld sedert de Middeleeuwen heeft gevolgd) zelfs zonder belangrijke immanente evolutionaire consequenties. Voorts zal het een goedgerichte defrustrerende werking gehad hebben doordat het de man (en de vrouw) uit het volk de gelegenheid bood maatschappelijk te stijgen, maar toch op zodanige voorwaarden dat de familie wél kon delen in de eer, doch niet in zijn geheel de standbarrière kon overschrijden. In het algemeen dacht men sterk in standen[2].

In de Kempen zagen wij een stuk praktijk van dit stelsel. Toen daar na 1870 de welvaart begon te stijgen golden welhaast de eerste bestedingen de kerk. De families stelden zich niet alleen meer tevreden met de eer te kunnen wijzen op een of meer van haar leden in het klooster, maar brachten nu ook meer en meer de gelden op voor priesteropleidingen. Gaven in natura werden omgezet in gaven in geld; vele nieuwe kerken werden gebouwd en andere vernieuwd. Na 1900 moest de clerus zélf deze tendenties afbuigen door de bevolking te wijzen op de noodzaak van profaan onderwijs en van de bekwaming voor velerlei ander beroep. Dit werd dan weer zoveel mogelijk opgevangen in eigen organisaties en onder eigen leiding gebracht. Het 'stevig rechtse' zagen wij ook uit de gegevens van de derde paragraaf van dit hoofdstuk. Hierin werd de sterke binding beschreven die men politieke nog algemeen onder rooms-katholieken waar kan nemen. Ook het begrip 'romaniseringsgrens' zal uit deze uiteenzetting nog een nadere inhoud hebben gekregen. Deze is, behalve de grens van de geest van het 'nulle terre sans seigneur' tevens de grens van de ideologisch door en door consequente anti-

[1] Deel I, blz. 149.

[2] Deze preoccupatie komt in een recent geschrift nergens beter uit dan in VAN DER PLAS, Uit het Rijke Roomse Leven. Het woord 'standsorganisatie' voor de algemene organisatie die het landbouwersbelang behartigt schijnt ook van roomse herkomst te zijn; zij zijn hun organisatie – want natuurlijk moest er hier verzuild worden – het eerst zo gaan noemen.

evolutie; 'nulle âme sans monseigneur' zou men hier kunnen zeggen, daar het elders waar het katholicisme domineert niet anders is[1].

Van het calvinistische protestantisme moet allereerst worden opgemerkt, dat het in alle opzichten veel van de geslotenheid van het roomse systeem heeft prijsgegeven en hierdoor zijn volgelingen veel opener – en rauwer[2] – voor zijn centrale – de algemeen christelijke – religieuze projectie heeft gesteld. En ook al bleef het naar de geest des tijds sterk autoritair denkend, het was toch niet meer consequent feodaal. Dit laatste ziet men reeds uiterlijk: de feodale titulatuur wordt opgeheven, wereldlijke territoriale macht wordt zeldzaam en men bouwt geen paleizen meer. Bovendien ligt het zwaartepunt van de organisatie reeds dadelijk meer bij de gemeente, terwijl in de leer het individuele geweten een zwaar accent krijgt. De opleidingen voor het ambt worden ook openbaar/universitair; in de Kuyperiaanse versie schikt men zich zelfs uitdrukkelijk névens de staat als eigen kring met eigen souvereiniteit. Maar van verst reikende consequentie zijn ongetwijfeld geweest de opheffing van het coelibaat, de versobering van de diensten en de inperking van het aantal nevenorganisaties. Hierdoor vooral zijn de mogelijkheden om vrijwel onafhankelijk van de leek op te treden en zich (zelfs bij slechte opleiding) gemakkelijk als zijn geestelijk meerdere te handhaven zeer ingeperkt. Geen wonder dan dat dit protestantisme al spoedig stromingen ging vertonen, en dat zich later onder de protestante bevolking ook het eerst en het sterkst de onkerkelijkheid gaat voordoen.

In de leer staat dus weer de verdorvenheid van de mensheid centraal, en eigenlijk centraler dan in het katholicisme. Dit is dan niet alleen om de wijze waarop het in de Heidelbergse catechismus staat geformuleerd, maar vooral omdat het zoveel minder wordt gecompenseerd. Immers, men kent weliswaar de zekerheid van Christus' beloften, maar de beslissing over het delen daarin blijft aan de Heer. Er is geen sacrament dat de zekerheid van de verzoening brengt. Men kan zich als mens dus slechts in gelove overgeven en intussen de taak verrichten waar men op aarde voor gesteld is. De taak, het werk dat men doet (het beroep), de wereld, inclusief de overheid, alles is ván de Heer en vóór de Heer.

Wij zagen in de praktijk enkele van de accenten die hier gelegd kunnen worden: het piëtistische accent op de afhankelijkheid van de Heer, dat uit kon groeien tot lijdelijk-

[1] Zoals bekend heeft dit stelsel vooral na het concilie van Trente, het concilie van de contra-reformatie, zijn perfecte vormen gevonden of later nader ontwikkeld. Toen zijn de mazen van het net als het ware dichtgetrokken.

De enorme afstand – en wil tot afstand – waarop de roomskatholieke kerk zich vastlegde is waarschijnlijk ook de juiste achtergrond om de psychische spanningen tegen te zien, waaraan de hervormers en de vele gewone mensen bloot stonden, die – op hun wijze – het roomse systeem hebben 'doorzien', het niet meer konden en wilden aanvaarden en ervoor hebben willen lijden. In het bijzonder geldt dit wel voor Luther, wiens persoon reeds ter sprake kwam (blz. 61). Voorts moet de spankracht van de doopsgezinden (zie verderop) genoemd worden en hun indrukwekkende lijst van martelaren. Dan de vele andere kleine groeperingen 'strijdende kerk' die zo compromisloos mogelijk wilden blijven en – zonder dat hun bloed het zaad der kerk was – dikwijls ten onder zijn gegaan of gereduceerd tot een kwijnend bestaan, zoals al min of meer voor de doopsgezinden geldt.

[2] Het is een typische 'defect-religie' zoals FROMM opmerkt (Ned. 1952, blz. 222). Hiermee is tevens ook goed nader aangeduid waarom het Calvinisme (trouwens het rechtzinnig protestantisme in het algemeen) zo weinig psychologisch-soepel is, in tegenstelling tot het rooms-katholicisme.

heid en somberheid, en vervolgens het accent op wat er in de wereld te doen staat, doch waarbij men niet vraagt naar de instellingen van deze wereld (= maatschappelijke orde), daar deze van God gewild zijn. In beide gevallen dus weer: een rechtsheid, die blijkbaar het volk, dat het onwrikbare van de aardse situatie aanvoelde, aansprak en de leiders, zo deze er zelf geen affiniteit toe gevoelden of er hun kansen in zagen, ook gedwongen zal hebben tot volgen.

Werpen wij nu nog een zijlicht op dit alles door ook de Doopsgezinden ter sprake te brengen, die op een weer wat andere wijze in hun geschiedenis en leer getoond hebben waar het wezenlijk om ging. Zij vormden de eerste belangrijke hervormingsbeweging in Nederland die volksaanhang verkreeg.

Uit hun geschiedenis is algemeen bekend dat het begin ervan gepaard ging met een heftige revolutionaire gezindheid en activiteit. Deze werd – hoe kan het bijna anders in een tijd die zo sterk projecteerde – begeleid door een sterke eschatologische verwachting: het einde der dagen zou nabij zijn en dan zou blijken wie tot de rechtvaardigen en wie tot de onrechtvaardigen moesten worden gerekend. De actieve bestrijding van hun staatsgevaarlijke activiteiten (zij beheersten Münster enige tijd en bereidden ook een aanslag op Amsterdam voor), de sociale druk en de vervolging, eerst in de roomse tijd en later tijdens de calvinistische hervorming, reduceerden deze groep weer[1]. Hoewel het volkselement niet verdween bleven er later (na de reorganisatie door – de Noorderling – Menno Simons, waarmee de eigenlijke doopsgezinde geschiedenis begint) voornamelijk slechts min of meer onafhankelijken in de steden en bewoners van het non-feodaloïde platteland toe behoren. Na de reorganisatie en betere leiding werd deze groep bovendien een bij uitstek vreedzame, die een in wezen verdraagzame leer had ontwikkeld; of beter eigenlijk: een passief-revolutionaire leer, daar er een sterke afkeer van het soldaten- en het overheidsbedrijf (dienstweigering en ambteloosheid) in besloten lag. Voorts maakte men ook in deze zin ernst met hoge zaken, dat men geen eden wilde zweren en slechts volwassenen tot de eerste formele intrede in de geloofsgemeenschap (de doop) toeliet[2].

Niets van de tijdgeest is overigens ook deze groep vreemd gebleven: ascetische tendenties, heftige onderlinge dogmatische strijd, kapitalistische geest (velen waren – ambtloosheid én wering uit de ambten – succesrijke zakenlieden; 'Mennistenhemel' – luxe buitenplaatsen – aan de Vecht). Ook werd het blijven buiten de overheidsambten, en later de dienstweigering, steeds moeilijker, tevens minder nodig. Maar door dit alles heen vond men bij hen steeds weer de principiële bereidheid tot verdraagzaamheid en om

[1] Men lette ook op de tegenstelling die er ligt tussen de verwachting van een spoedig oordeel en het toch niet afwachten daarvan (maar het maken van revolutie). Ditzelfde treft men in het latere marxisme aan. Opgemerkt o.a. door Banning. Ook Thoenes is het opgevallen hoe geringe (r)evolutionaire consequenties het Calvinisme had en hoe open de doopsgezinden waren voor verandering.

[2] De doop – geen sacrament – geschiedde bovendien op belijdenis, terwijl men daarbij de candidaten niet aan bindende formuleringen hield. Het kwam uiteindelijk aan op gezindheid en die moest in daden blijken. Het woord 'dominee' voor voorgangers is ook pas in latere dagen gebruikelijk geworden, terwijl in beginsel nog het 'algemeen priesterschap' geldt. Ieder kan dus als voorganger worden aanvaard. Verder is het Avondmaal vooral een gedachtenismaal, terwijl het kerkgebouw niet het huis Gods is; vroeger werd dit het 'vermaanhuis' genoemd en de dienst wel de 'vermaning'. Literatuur: Van der Zijpp (1952), Meijhuizen (2e dr. 1948).

bij te dragen tot de verbetering van de maatschappelijke orde en tot de zedelijke, intellectuele en materiële opheffing van het volk. Hierbij werd niet ieders bekering tot de 'ware leer' primair gesteld, maar de verbetering van de kennis en van de materiële positie. Wij noemden de opvallende rol van doopsgezinde predikanten bij de bestrijding van de regentenoligarchie in het Noorden.

Zowel door de revolutionaire begintijd, als door de latere houding van afkeer jegens militair en overheid, indiceert deze religieuze groepering ons inziens op een eigen verrassende wijze (voortreffelijk aansluitend bij Luther's omzwaai en het Calvinistisch-Kuyperiaanse overheids- en gezagsrespect) waar het in de oude tijd wezenlijk om ging. Men merke echter op hoe weinig feodaloïd-projectief de doopsgezinden (in tegenstelling tot de begintijd van de wederdoperij) tegenover soldaterij en overheidsambt stonden. Het verrassend eigene is dan in de eerste plaats dat men deze niet langs de omweg van Gods Wil tóch aanvaardde, maar bleef bij de directe weigering. Voorts merke men het accent op de volwassenheid en het vertrouwen in de religieuze keuze van volwassenen op. Oppervlakkig beschouwd zou men menen dat deze veel meer redelijke en humanitaire gezindheid het volk had moeten blijven aanspreken. De werkelijkheid is echter, en na wat te berde werd gebracht over de karakterstructuur van feodaloïd volk begrijpelijkerwijs, een andere. Hierover dit citaat van Geyl: (Doopsgezindheid) „een geloof dat leerde met waardigheid en ik zou haast zeggen met gratie te dulden; maar dat door zijn zachtmoedigheid zowel als door zijn individualisme ongeschikt was om een volk op te voeren tot verzet"... „Dat te doen werd de taak van het Calvinisme...: een strijdbaar geloof, één dat organisatie en tucht verstond en zich met een philosophie voor staat en maatschappij gewapend had, moest het, toen het er tussen volk en monarchie om spannen ging, van het kleinburgerlijke Mennonisme wel winnen".

Wij zouden dit citaat als volgt willen herformuleren: Een geloof van mensen met een sterke zin voor rede en humaniteit, die zich na de revolutionaire beginperiode niet meer lieten leiden door hun emotionaliteit-uit-gekrenktheid en ook niet meer zo gemakkelijk hun geloof zozeer hun rede te boven lieten gaan dat ze de zaak van de humaniteit eerder schaadden dan voordeel toebrachten en aldus de bron van eigen onbehagen eerder versterkten dan verzwakten. Daar de werkelijkheid was dat het volk wél sterk emotioneel-projectief reageerde, daartoe zeker ook gebracht door de starre houding van vorst en oude kerk, werd het mennistengeloof verre overvleugeld, konden de calvinisten de nationale zaak tot zich trekken en de overheid prijzen die hun duldzame doperse broeders, toen merendeels nog mensen uit het lagere volk, ging vervolgen[1]. De burgerlijk-

[1] Hierbij nog dit citaat uit VAN GELDER, Revolutionaire Reformatie: blz. 176: „Hoe minder skepsis, des te minder stuur in het morele; hoe meer uitsluitend gebonden aan God, des te meer bezwaren jegens de mensheid; hoe minder ratio in de overtuiging, des te minder maat in de middelen, maar des te meer kracht om door te zetten"...

„Maar dat die zege een zegen werd voor het land, voldoening en levensmogelijkheid gaf aan een zeer veel talrijker menigte dan aan de streng gelovige overwinnaars alleen, dat dankt Nederland aan het beleid der bezadigden en meer ontwikkelden, die de twijfel en dus de maat kenden..."

Blz. 177: „Zouden zij dit compromis met zulk een uitslag hebben kunnen doorvoeren in elk ander land, of werden zij daarbij in het bijzonder gedragen door die sterke burgerlijke gemeenschaps- en vrijheidszin, die voor de Lage Landen zo karakteristiek is?..."

feodaloïde staat werd hierdoor ideologisch geconsolideerd; het volk had de overheden weer opnieuw ook geestelijke teugels over zichzelf in handen gegeven, zij het niet meer die van de volledig afgeronde anti-evolutie. Én zij het – daar moet nu nader op worden ingegaan – op een wijze waar deze overheid al niet bepaald meer naar vroeg.

Komen wij in dit verband dus nog even terug op de heren. In het derde hoofdstuk werd reeds kort behandeld wat hen in het bijzonder aan de godsdienst moest binden: een schemering van dieper weten, gepaard aan eigenbelang, maar volkomen onontwarbaar omdat de heren-en-volk situatie nu eenmaal tot heren-en-volk handelen noopte. Hierdoor bleef de schemering een schemering en kwamen alleen de mogelijkheden dáárvan open te staan. Dit kon zijn de mogelijkheid van het oprecht meebelijden van de slechtheid van het mensdom, maar ook het politieke gebruik in alle gemoedsrust: „Paris vaut bien une messe" moet Hendrik IV gezegd hebben (wat niet zo veel verschil maakte met het directere meebelijden, daar men steeds van Godswege geroepen bleef om de orde onder de mensen te handhaven). In het vorige hoofdstuk zagen we iets dergelijks ten aanzien van de ethiek, in het bijzonder de sexuele angstethiek: al was men soms zelf ook nog zo libertijns, het andere moest men wel erkennen als het gewetensvollere.

Maar het opmerkelijke in Nederland is weer dat de beoefenaars van vrije beroepen, de grote kooplieden en de magistraten zeer dikwijls nóch het een (het volledig zelf meebelijden; daar was het protestantisme eigenlijk ook niet verfijnd genoeg voor), nóch het ander (het politiek gebruiken) hebben getoond. Iets dergelijks dus als wij tegenkwamen bij de Groningse boeren. Zij allen vormden dan (met een ander deel van de Noordrand-plattelanders en een deel van de overige stedelijke burgerij) de verdwenen of steeds kleingebleven groeperingen van de laatste eeuwen: bijbelse humanisten, sacramentariërs, nationaal-gereformeerden, remonstranten, de latere doopsgezinden, de latere vrijzinnigen en modernen in de calvinistische kerk. Zo is er als goed rechtzinnige herenbeweging eigenlijk alleen het 'aristocratische' vorige eeuwse Réveil te noemen, terwijl, als men naar een werkelijk spectaculaire enkele herendaad in deze richting zoekt, men welhaast terecht moet komen bij de keuze van Prins Maurits voor de contra-remonstranten.

Deze keuze van de Prins had echter wel vele gevolgen. Zoals bekend kon hierdoor de Synode van Dordrecht in 1618 pas goed zijn volksgang en volksleidersgang gaan, in reactie waarop dan weer de (illegale) Remonstrante Broederschap ontstond[1]. In overeenstemming met de hoofdstemming onder de heren is verder dat de magistraten de scherpe godsdienstplakaten gewoonlijk niet uitvoerden. Maar nog in de vorige eeuw werden zij, inmiddels de liberale heren geworden, door de volksemotie overvallen: in de Afscheiding en de Doleantie, zoals wij zagen, en door de politieke vormgeving die deze beweging kreeg. Al deden de heren dus niet van harte mee, wel blijkt dat het tot in deze eeuw geduurd heeft dat er twee waren die het volk niet begrepen: het volk zelf én de heren.

[1] Met dus deze merkwaardige consequentie dat vele leiders in de Republiek tot een illegaal kerkgenootschap behoorden.

De aansluiting op het vorige hoofdstuk die nu behandeld moet worden werd hiervoor telkens reeds even gelegd. In het vorige hoofdstuk zagen wij de ethiek van het christendom onder vergaande invloed staan van de eisen van het plattelandse leven. In dit hoofdstuk (en reeds eerder) zagen wij, vooral in de leerstellingen en wat het katholicisme betreft ook sterk in de organisatie, een verreikende, en dan tevens fundamentele, invloed van de overherigheid.

Maar komen wij nog eens terug op die ethiek, dan ziet men toch ook belangrijke verschillen tussen de godsdiensten, en wel overeenkomend met wat inmiddels weer behandeld werd. Van het katholicisme kan men zeggen dat het deze ethiek vooral vergaand heeft uitgewerkt in het domein van huwelijk en sexualiteit, verder – uiteraard bijna – de Tien Geboden heeft aangehouden, maar overigens betrekkelijk zorgeloos was. Het ziet heel wat volkszorgeloosheid door de vingers of bevordert deze veeleer nog door haar te omgeven met velerlei kleurigheid en cultus en door zelf voortdurend met manifestaties te komen waarvan het uitnemende belang eveneens geleerd wordt. Vooral in Nederland zagen we in de jongste tijd ook dat het katholicisme in zijn procreatie-ethiek het proletaroïde bepaald niet schuwt en dit dus (het blijkt telkens) eigenlijk verkiest boven een sterke volkszelfstandigheid; begrijpelijk voor een godsdienst die zo volledig op een klassiek model van heren-en-volk-samenleving is ingesteld[1].

Dit nu ligt geheel anders in het protestantisme, dat, eveneens de angstethiek rondom sexualiteit en huwelijk kennend en de Tien Geboden aanhoudend, óók nog een sterke nadruk legt op de arbeidzaamheid en de soberheid (al kon het daarin weer doorslaan, zoals verderop nog ter sprake komt) en daardoor totaler het grondpatroon waar het volk gezond bij bleef, trachtte te bewaren. Het was nuchterder.

Maar hoe het ook verder zij met die uitwerkingen van de ethiek, uit beide gevallen tezamen is het duidelijk dat de volksleven-motieven, of de motieven waar het plattelandse leven gemakkelijk aanleiding toe gaf, de grondslag vormen voor de christelijke ethiek, zodat wat we in totaal gezien hebben is: de leer en voorál de ethiek die het plattelandse leven of het volksleven (hetzij meer hetzij minder in proletaroïde zin) gaande hield, alsook de ethiek en voorál de leer en de organisatie die het volk aan zijn overheden bond. Dit is voor de agrarische- en armoede-maatschappij van het verleden natuurlijk reeds zeer veel, temeer daar wij ook zagen hoe de betrekking van de heren hiertoe was. Uit de middengroepen (die de dienst niet uitmaakten en dérhalve zo voorzichtig waren, terwijl hun positie ook geleek op die van meer welvarende boeren die hun vermogen en stand moesten beschermen) is hier natuurlijk weinig nieuws meer te verwachten.

Het zal ons inziens dus niet ontkend kunnen worden dat hier dé hoofdaspecten aan een beschouwing werden onderworpen[2] en dat er wettiging is voor wat in het eerste hoofd-

[1] De meest ongunstige samenloop is dus wel de Zuideuropese: een bedorven grondpatroon en daaroverheen het roomse beslag.

[2] Wat hier vooral ontbreekt is wat er bij de psychologen, in het bijzonder bij de psychoanalytici (te beginnen bij Freud) voor den dag is gekomen. In Nederland zijn hier in de jongste tijd vooral de namen aan verbonden van VESTDIJK (1952) en SIERKSMA (b.v. 1957).

Men zie bijvoorbeeld wat Vestdijk schrijft over de Drieëenheid Gods als (historisch ook vrij goed terug te volgen) projectie van het gezin (natuurlijk met de zoon als representant van het kind), waaruit het christendom

stuk werd gesteld, namelijk dat de godsdiensten van het verleden, elk op eigen wijze, spiegelpatronen of paracultuurpatronen zijn die de beschaving van het profaan-dagelijkse leven omspelen, spiegelen en bevestigen. Wat we inmiddels ook gezien hebben is dat dit moet berusten op psychologische projectie. Voorts kan nog worden toegevoegd dat het rooms-katholicisme dan vooral de projectie is van het meer middeleeuwse en geromaniseerde volksleven en daarmee in een wisselwerkingsbetrekking stond, en het protestantisme (na en ook ten teken van de mislukte romanisering van een deel van Europa) het meer Nieuwe Tijdse en Noordeuropese volksleven vertolkt en daarmee in een wisselwerking kwam te verkeren.

Opgemerkt werd ook dat deze conclusies naar wezen geheel overeenkomen met die van Rüstow en ook met die van Marx. Bij dit laatste is alleen aan te tekenen, dat men de godsdienst niet kan voorstellen als uitsluitend uitgedacht vóór en opgelegd áán het volk, ook al kan in het bijzonder het roomse stelsel niet ingedacht worden zonder op herenafstand gedane observaties van het volk. Uit het voorgaande is genoegzaam gebleken dat de godsdienst ook berust op wat het volk spontaan wilde, soms (in het bijzonder in het protestantisme) tegen de heren in[1].

Wezenlijke overeenstemming is er ook met Durkheim als die in het algemeen stelt dat de godsdienst en het sociale leven een identiteit zijn, zelfs al kan men enkele bezwaren hebben tegen de formulering, daar elke godsdienst, indien eenmaal ontstaan, ook zijn eigen koers in zich bergt en zijn eigen mentaliteit heeft.

Dit alles betekent dus ook niet dat wij aan Max Weber's Protestantische Ethik geen waarde zouden hechten. In de wisselwerking tussen godsdienst en maatschappij is het protestantisme niet alleen passief geweest maar ook actief. Maar wel menen wij dat Weber het minst relevante deel van deze wisselwerking heeft uitgewerkt, misschien zelfs wel – bij een groot aantal van zijn opmerkingen in zijn omvangrijke godsdienstsociologische oeuvre komt men op het idee – tegen beter weten in. Max Weber is een 'reus' die eerder een tijdperk afsluit dan een nieuw laat beginnen[2].

aanvankelijk de moeder had weggenomen (projecties moeten niet direct herkenbaar zijn, want dan functioneren ze niet meer, en verder heeft elke godsdienst behoefte aan mysteriën). Doch op grond van de volksdevotie komt zij in het katholicisme niettemin – en dan op een secundaire plaats – terug; als de heilige maagd namelijk, die dan ook kan functioneren in verband met de sexuele ethiek en de wijze van vorming van een priesterschap. De psychologische oergrond zou zijn het altijd terugkerende probleem van het volkomen volwassen worden en het niet meer terugverlangen naar de onbezorgde kinderjaren.

De tijd moet wel rijp geacht worden voor een integratie van de verklaringspogingen van psychologen, cultuurhistorici, anthropologen en cultuursociologen. Zowel in het werk van Sierksma als dat van Vestdijk bemerkt men dat vooral het laatste (noodzakelijk) weer ontbreekt, terwijl deze juist bij uitstek de integratiekaders zouden moeten leveren. Waaruit nog weer eens blijkt hoezeer cultuursociologie een verwaarloosde tak van wetenschap is en hoe moeilijk het blijkbaar is in te zien wat MALINOWSKI (1963, blz. 196) schreef: „culture is clearly the fullest context of all human activities".

[1] Wat dit ons inziens ook betekent is, dat men Marx of Durkheim niet 'willekeurig uit elkaar kan plukken'. Men kan alleen corrigeren en aanvullen (en misschien later eens overtreffen). Zo kan men Marx niet toegeven dat de overherigheid een wezenlijk anti-humanitaire strekking heeft, en tevens de heiligheid van de kerk hoog blijven houden. Men moet, als men het laatste wil, de gehele Marx verwerpen, wat tot praktisch nu toe danook steeds gebeurd is.

[2] Aldus Karl Jaspers volgens BEERLING, 1964, herdenkingsartikel over Max Weber.

Vervolgens nog iets over de mentaliteiten van de godsdiensten als zodanig en in verband hiermee iets naders over hun eigen invloed. Het werd al opgemerkt dat een systeem als het roomse nauwelijks denkbaar is zonder observatie van het volk op een afstand. En wie dat uiteindelijk regeerde is dan geen raadsel. Als we nu dan, in een terugblik, enerzijds van de rooms-katholieke kerk de allerhoogste roep van heiligheid, goedheid, eeuwigheid en waarheid over zichzelf vernemen (en hoe moeilijk is het op zichzelf al niet hiervan terug te komen), en anderzijds de anti-evolutionaire instelling en praktijk (onvermijdelijk verschijnselen inhoudende als inquisitie, verbod van wetenschap, het zich laten aanleunen – of zelf meevoeren – van godsdienstoorlogen of van een Bartholomeusnacht) constateren, dan gebiedt een eenvoudige eerlijkheid die fundament is van alle maatschappelijk verkeer (en dus ook van wetenschap) op te merken dat het roomse systeem een voltooide zelfdwang tot onwaarachtigheid in zich borg. Hier is het religieus projecterende volk in wezen de gevangene geworden van anderen, terwijl die anderen uiteindelijk dezelfden waren die het ook overigens gevangen hielden en tot projectie noopten. En als we vervolgens opmerken dat het de Noordbrabantse peasant gelukkig kon maken – op zichzelf een winstpunt – dan blijkt eveneens dat de Marxiaanse stelling 'opium voor het volk' niet zonder grond is. Bovendien zagen wij dat ook de niet zo gelukkige Westbrabander, Zuidlimburger en Zuidoostgelderlander zich niet gemakkelijk aan de invloed van de roomse kerk konden onttrekken. Hoe wrang, soms direct wreed, en weinig warmte brengend hierbij vergeleken het (calvinistische) protestantisme ook was, en tevens hoe naïf soms, tegen de achtergrond van het roomse bestel gezien is het, mede door zijn veel geringere manipulatie van boven af, open te noemen. Door het directe volksaandeel in alles was het meer een zelfbereide verhulling; in overgangstijd ook minder verdovend. Men was hier meer de gevangene van zichzelf[1].

Allerminst verbazingwekkend is dan ook dat het roomse systeem naar zijn structuur- en werkingsbeginselen zo frappant overeen komt met het Ottomaanse militair-burgerlijke beheersingssysteem dat op blz. 58 in de voetnoot kort werd beschreven. In beide gevallen een soort wegnemen (in het ene geval minder ruw dan in het andere) uit de ouderlijke omgeving en het wijdere milieu; het (bewuste) losmaken daaruit. In beide gevallen ook de onthouding van iets natuurlijks in het leven (het gehele huwelijk in het ene, de onthouding van bezits- en levenszekerheid en de ontmoediging van het gezinsleven in het andere geval). Voorts in beide gevallen de (nu mogelijk geworden en als aanvulling noodzakelijke) absolute afhankelijkheid van de niet te betwisten beschikkingen van absoluut hoog (alleen over de carrière en soms over leven of dood in het ene geval; over carrière, leven en dood in het andere). In beide gevallen als uitkomst een in zichzelf onaantastbaar apparaat (op grond van de geschapen emotionele bindingen; de substitutie van levensdoelen mág niet voor niets zijn) dat uit de aard van zijn constitutie zelve autoritair moet zijn, maar eveneens kan rekenen op een loyaal dienaarschap. Alleen is in het ene geval de weg van de direct harde hand gevolgd en in

[1] En van zijn buren, zo kan men hier toevoegen als men denkt aan het gezegde: De roomsen hebben hun paus, de calvinisten hun buren. Dit gezegde, maar wij weten niet of het algemeen bekend is, is dan een staaltje van goede cultuur-sociologische volkswaarneming.

het andere die van de geschoeide hand. Doch wee degeen die – waar de kerk het toneel beheerste – door het schoeisel heen met die hand zelf in aanraking kwam[1]. Geen toorn is hoger, zoals we nog zullen zien (men denke voorlopig aan het vier eeuwen lang niet willen erkennen van het protestantisme), dan die van de gekwetste overherigheid[2].

Wat het protestantisme, vooral het calvinisme, betreft moet er verder nog op gewezen worden dat nu meer in het bijzonder de Freudiaanse stelling opgaat: godsdienst lijkt op neurose. Men behoeft hier om te beginnen slechts te denken aan de weinig levensvreugdige verboden op vermaak, (kans)spel, toneel, de strenge zondagsrust; de gure vrieswind van het calvinisme naar een tot voor kort veel geuit rooms ondervinden[3]. Met deze strekking in zich heeft het, als het ware, eeuwen lang boven de Noordrand gehangen, gelegenheid zoekend om aan te grijpen, waartoe het dan in Friesland en Groningen een ruime kans heeft gekregen. Zonder die aanwezigheid is het namelijk al bijzonder onwaarschijnlijk dat de vorige eeuwse Friese of Groningse arbeider nog een gereformeerdheid zou hebben uitgevonden.

Maar volledig in zijn tendenties ontplooid zien we het toch pas in de beschreven gordel van bevindelijkheid, waarvoor dan een uitselecteringsproces tot neurotische supervormen geldt[4]. Deze gordel nu, lijkt iets af te bakenen. Het opmerkelijke is namelijk dat die welbeschouwd steeds grensgebied is: met het Noorden, met het Oosten en met geromaniseerd Nederland. Wat afgebakend wordt zal dan de authentiek Hollandse en protestant-overherige beschavingssfeer mogen heten, waarvan zich het centrum in het

[1] Een 'boekje open' over de virulente anti-democretische strekking en praktijk van het traditionele katholicisme vindt men bij Anatole FRANCE, L'Église et la République, Parijs 1904.

[2] Dezelfde grondhouding trouwens als die welke men in de andere Zuideuropese hoofdsteden tegen kan komen: Parijs en Madrid. De wereld is alleen maar dom, en eigenlijk ook strafbaar, door niet latijns te willen worden.

[3] Ook de sport viel hieronder. Hier kan men te kust en te keur gaan bij VAN KAAM, Parade der Mannenbroeders. Een gelukkig verschijnsel dat men zichzelf nu in het zonnetje zet.

[4] Zie voetnoot op blz. 223. Toch moge dit hier, gebruik makend van het inmiddels behandelde en tevens om ook enkele andere verschijnselen toe te lichten, nog even verder worden besproken. Bij projectie gaat het dus om wat voor rede en gemoed het moeilijkst is of wat deze niet meer aan kunnen. Indien er dan, wat de religieuze projectie betreft, geen groot en straf georganiseerd lichaam is van 'projectiedeskundigen' die alles uitmeten, en uitwegen, zodat er evenwicht blijft, en het resultaat vervolgens bindend kunnen opleggen, zoals in de roomse kerk dus, dan gaat het allicht de kant op die men in het protestantisme kan waarnemen: een zélfs nog tegen de wil van de godsdienstleider ingaande toespitsing door de meer eenvoudigen van geest op de punten van de grootste pijn, waardoor alle evenwicht er uit is en de absurditeiten sterk zijn toegenomen. Maar dat neemt degeen aan wie deze ontwikkeling zich voltrekt (in de neerwaartse spiraal ervan terecht is gekomen) dus uit de aard van het proces zelf niet waar.

Wat dit voorts toelicht is dat het voor de meer ontwikkelden dus dikwijls ook niet gemakkelijk was om het 'uit te houden' bij de volksprojectie. Men denke in dit verband maar aan de voortdurende moeilijkheden in de Nederlands Hervormde Kerk om zowel de Gereformeerde-Bondgemeente als de vrijzinnige in één orde te houden, terwijl de doopsgezinden voor het aanvullende voorbeeld zorgen: dáár is na eeuwen van richtingstrijd nu rust, en wel omdat de groep een uitgeselecteerde is geworden voor wie de centrale projecties geen klemmende psychische betekenis meer hebben. Wat met andere woorden hetzelfde is als te zeggen dat zij zeer overwegend vrijzinnig zijn geworden.

Tenslotte zij erop gewezen – hier wordt in het volgende hoofdstuk nog gebruik van gemaakt – dat er principieel ook maar twee mogelijkheden zijn: Óf de leek moet buiten de theologie blijven (de roomse oplossing, waardoor de moeilijkheden als in het protestantisme intern blijven, doch waarbij men zich tevens wel tot de hoogste roep van heiligheid op móet werken) óf de leek wordt tot meedenken toegelaten, waarna het vroeg of laat uitbotten in richtingen niet meer te stuiten is.

Westen bevindt. In dit centrum zelf, minder geïsoleerd en waarschijnlijk ook vanouds reeds meer in activiteiten betrokken, vindt men dezelfde verschijnselen alleen in wat mindere mate. In de meer Oostelijke Betuwe zagen we een, men zou zeggen, niet geheel uitgevochten ontmoeting met de zuidelijke sfeer. Maar wat dit voor het Westen vooral wil zeggen is dat het, eenmaal in de sfeer van de overherigheid, door het protestantisme ook tot op de bodem ervan is gedrukt[1]. Dit berust op de eigen dynamiek van de religieuze projectie. Terwijl, zo lijkt nu gezegd te mogen worden, de regent op Kruikius' kaart niet eens zo'n absoluut heer was als een Franse markies of een Pruissische jonker, kon hij door de pijn die hij veroorzaakte, neurotisch toegespitst, in de religieuse projectie niettemin de vorm aannemen van de Here Here wiens souvereiniteit absoluut is en wiens wegen geheel ondoorgrondelijk zijn.

Voorts betekent dit alles dat in het algemeen de godsdienst – in een wisselwerking tussen niet willen en niet mogen zien, resulterend in een niet kúnnen zien – een factor van de eerste orde is geweest in het beletten van de bewustwording van wat er aan de hand was, zelfs tot op heden in de overgangstijd[2]. En wat we ook nog eens als een zeer waarschijnlijk en begrijpelijk iets zien is hoe volledig afgerond de overherigheidsbeschaving in zijn geheel was. Deze moet één groot gesloten circuit zijn geweest, tevens bestaande uit talrijke eveneens weer gesloten en meelopende circuits. En daar iedereen daar wel op een of andere wijze in stond, gaf ieder ook, actief of passief, zijn bijdrage. De circuits dwongen; ze hadden hun eigen 'intentie'.

En doen we nog een pas verder terug dan kan ook dit gesteld worden: Waarom zou een beschaving niet naar algehele rondheid tenderen? Losse eindjes zijn geestelijk alleen maar (en zeker als men in een slecht geordende samenleving een scherpe strijd om het bestaan moet voeren) uitermate vermoeiend. Stel dus voor dat het christendom in zijn geheel had willen volhouden wat de doopsgezinden in zo bewonderenswaardige mate deden: een circuit-vijandigheid. Het zou, zo niet verdwenen (zeker in Zuid-Europa), dan toch in zijn geheel een grote kans gemaakt hebben op een positie als die welke door de historische krachten (óf door God? Maar dat zal vandaag geen gelovige deze broeders nog aan willen doen) aan de doopsgezinden werd toegewezen. Iets anders zou dan niet

[1] Wat het grondpatroon betreft, dit wordt tot in bijna al zijn technische bijzonderheden bevroren. Zo is landbouw vanzelfsprekend altijd al een ingreep in de natuur geweest (en in zoverre een verzet tegen God). Maar voor hen die in het bevindelijk belijden staan is de landbouw op het moment van het ontstaan van dit belijden iets geheel natuurlijks, terwijl alle technische verandering van daarna gemakkelijk als een verzet tegen God wordt opgevat. Bekende punten zijn: verzekering, inenting, kunstmatige inseminatie, maar ook de technische reconstructie van het landschap, enzovoort. Ruilverkavelingen e.d. plegen in bevindelijk gebied dan ook moeilijke aangelegenheden te zijn. Dit is tevens een voorbeeld van het direct-absurde dat kan ontstaan als de projectie geheel zijn eigen onbelemmerde koers kan gaan.

[2] Waarbij natuurlijk ook komt – speciaal voor de non-feodaloïde bevolking – dat men werd vastgehouden door de algemenere problematiek van het leven: het gevoel van 'er is iets', wat men dan buiten de ervaringswereld zoekt, het algemene gevoel tekortschietend in het leven te staan (waardoor men een gematigde verlosser-cultus wel mee kon maken), het terugverlangen naar de geborgenheid van het kind-zijn (zie voetnoot blz. 220), enzovoort. En dan natuurlijk het niet helemaal los willen laten van de idee, dat 'godsdienst zo goed is voor de mensen', wat nu zelfs nog voorkomt in sommige 'hogere kringen', ook al is men zich persoonlijk bewust geheel buiten het geloof te staan.

onwaarschijnlijk de positie van het christendom zijn gaan innemen, naar wezen weer ongeveer dezelfde gebeurtenissen en figuren voortbrengend. Er was, zo blijkt uit alles tweezijdig een immense behoefte aan verhulling en aan een letterlijk-volkomen boerenbedrog, waarbij de mens – en dit kan men schrijnend noemen – met al zijn diepere gevoelens betrokken was. Deze conclusie is ons inziens moeilijk te vermijden, tenzij men erin zou slagen de beschreven feiten, aangevuld met werkelijk geheel nieuwe, in een ander interpretatiesysteem (de overherigheid overtuigend weggewerkt) te brengen.

Uitdrukkelijk moge nog eens gesteld worden dat hier in het algemeen de persoonlijke goede trouw van welke gelovige dan ook niet in het geding is. Evenmin behoeft aangenomen te worden, zoals in het eerste hoofdstuk al werd opgemerkt, dat de medemenselijke begaanheid (het gebod van de naastenliefde) in de ambtsbediening en tussen de gelovigen onderling ontbroken zou hebben. Misschien is het wel zo – maar daartoe zou men moeten vergelijken – dat het christendom er relatief veel aandacht aan besteedde. Waar het hier echter om gaat – en dat is essentieel voor de cultuur-sociologische benadering – is de totale richting waarin alles zich ontwikkelde of werd meegenomen. Dit was een richting die ook de naastenliefde gewoonlijk veel negatief-autoritaire kleur gaf (en daardoor bijvoorbeeld een Nietzsche zijn protesten ontlokte): vooral niet opstandig zijn, maar eenzijdig aanvaardend dienen, en het wel-willen-lijden als een positieve deugd[1].

5.8 Friezen, franken en saksen en andere verklaringswijzen

Wat in deze paragraaf aan de orde moet komen zijn enkele vooral in het dagelijkse leven een grote rol spelende verklaringswijzen. De 'volksstam'-herkomst is hiervan de belangrijkste. Daarnaast moet echter ook 'de natuur 'genoemd worden.

Het is best mogelijk dat de natuur in een groter geografisch verband dan waar wij hier mee te doen hebben wel een of andere rol speelt bij het volkskarakter. Het is wel frappant – Huntington en anderen leggen hier de nadruk op – dat het al of niet energiek zijn van een bevolking zo sterk samengaat met het klimaat. Maar zeker is ook – de vele uitzonderingen maken dit duidelijk (waaronder het passief worden van Italië in de loop der eeuwen) – dat dit nooit als een 'naturnotwendigkeit' mag worden uitgelegd. Hier werd reeds eerder op gewezen; er werd de nadruk op gelegd dat het – afgezien mogelijk van uitersten – steeds bij de gratie van de cultuur is of natuurlijke omstandigheden al oe niet vat op het innerlijk van de mensen hebben. Maar in het kleine verband van de Nederlandse geestesgesteldheden is het al heel onwaarschijnlijk dat wij met enige werkelijk belangrijke verschillen in natuurinvloed te maken hebben. Er is naar onze bevindingen weinig aanwijzing voor en zeker niet voor wat volkskarakterbeschrijvers wel eens te berde brengen. Dit is bijvoorbeeld het toeschrijven van de Friese beginselvastheid aan het turen over wijde vlakten, van de Drentse gemoedelijkheid en collectivi-

[1] Dit lijden wordt nog eens zwaar geaccentueerd door Heer in de briefwisseling met Szczesny, Geloof en Ongeloof, Ned. 1960.

teitszin aan het leven tussen eikewalletjes en van het - dan liefst als stoer beschreven - Hollandse individualisme aan de strijd tegen het water. Dat de Drent vermoedelijk evenveel over wijde heidevlakten getuurd heeft en dat de strijd tegen het water veeleer collectivisme dan individualisme zou hebben moeten wekken, komt deze schrijvers niet of onvoldoende in de zin.

Als voorbeeld diene hier wat de psycholoog Waterink schrijft in Volk van Nederland blz. 32: „Maar zo zijn wij vanzelf eraan toe om te zien, of er verwantschap is tusschen karaktertrekken en woonplaats. Langs de zee had men eeuwenlang te vechten tegen het geweld van storm en stroom. Daar wonen de mensen, wier karakter in natuuraanleg voor zulk een strijd geschikt is... In den strijd tegen den bulderenden storm wordt de natuurlijke aanleg van den heerscher versterkt. Straks wordt hij overwinnaar, en als een koning bezit hij zijn land". Men zal hier ook de calvinist herkennen, die het over 'zijn' land heeft.

Voor enige serieuze verklaring komt natuurlijk ook niet in aanmerking het volgende, waarmee Dr. A. van Schelven het boek De Nederlandse Volkskarakters opent. Het is een nevenschikking van mogelijke oorzaken, rijp en groen door elkaar. Het komt nog al eens voor bij literatoren: „De mentaliteit van een volk, de volksziel, is iets dat zich ontwikkeld heeft uit een speciale harmonie tussen rasmenging en isolatie, tussen geographie en historie, tussen speciale cultuurvormen en algemene civilisatie, tussen traditie en economische noodzaak, tussen dialectmening en officiële taalvorming, tussen centralisatie en differentiatie, tussen primitiviteit en hogere ontwikkeling... Het is bijna onmogelijk het aandeel van elk van de componenten in de vorming van een speciale mentaliteit te isoleren".

Blijft echter nog enkele opmerkingen te maken over de Friezen-Franken-Saksen-hypothese, die een zo brede plaats heeft ingenomen in de volkskarakter-verklaring.

Voorop dient dan te staan, dat men altíjd een verband kan zien met élke voorgeschiedenis, hoe ver weg ook. Dit verband is er in een hetzij positieve hetzij negatieve zin. Dit komt door het eenvoudige feit dat de geschiedenis nu eenmaal, over watervallen lopend of niet, een doorlopende stroom is. Maar evenals men zich bij een waterstroom moet afvragen of het veel betekent dat die bijvoorbeeld, de Rijn, op de St.-Gotthard is ontsprongen als het Nederlandse rivierenlandschap moet worden verklaard, zo moet men zich ook afvragen of men veel inhoud geeft aan zijn verklaringen door veel gewicht te hechten aan de Friezen-Franken-Saksen-verklaring. Uit het voorgaande moge het duidelijk zijn geworden dat, evenals in het geval van de Rijn de situatie in aangrenzend Duitsland en de geologische en klimatologische gesteldheden in Nederland meer te betekenen hebben voor de verklaring van de aard van ons rivierenlandschap dan de oorsprong van de Rijn in Zwitserland, hier aan iets dergelijks gedacht moet worden. Dit geldt temeer daar de termen Fries, Frankisch en Saksisch op zichzelf al zo betrekkelijk inhoudsloos zijn, dus slechts vagelijk en zeker ten dele ook onjuist iets aanduiden van vroegere regionale machtsconcentraties, verwantschappen en dergelijke. Bovendien is de term volksverhuizing – want deze zou de Friezen, Franken en Saksen op hun plaats

gebracht hebben – voor onze streken nog al ongelukkig is, daar die veel meer en andere dingen suggereert dan er kunnen hebben plaatsgevonden, GOSSES (herdruk 1946).

Wat wij hier willen zeggen is bovendien iets dat aan anthropologen al geruime tijd bekend is en dat zij uitdrukken met: „race is as race does"[1]. Dwz. dat ras, stam en dergelijke termen gewoonlijk niet meer inhouden dan wat ze op een gegeven ogenblik bij een beschrijving vrij willekeurig aan inhoud gegeven wordt. Ook historici is dit bekend: SLICHER VAN BATH (1949) rekent er nog eens mee af, wijzend op het voorgangerschap van bijvoorbeeld Gosses en Steinbach.

Dit alles wil dus niet zeggen dat er 'niets' is, en zelfs is het jammer dat wij ook voor dit geschrift niet beter ingelicht zijn omdat dan de ontwikkeling van de psychologische situaties zoveel beter getekend had kunnen worden. Als een overherige heerschappij terecht komt in een goed geïntegreerde niet-overherige beschaving, dan is het effect ongetwijfeld anders dan wanneer deze in een ongekristalliseerde situatie komt of alleen maar een oude overheersing opvolgt. Dit kan dan verder, latere omstandigheden voorbehouden, door blijven werken.

In dit verband is het ook nuttig nog even te herinneren aan de onderscheiding die in het eerste hoofdstuk werd gemaakt tussen deelgebieden van de beschaving die zeer direct op het leven (of zelfs het overleven) betrekking hebben en andere die hier minder belangrijk zijn maar meer te maken hebben met functies die aan bod komen nádat het naakte leven gered is of waarin vooral het stijlelement belangrijk is.

Welnu: deze stijlelementen die wij hier uitdrukkelijk – ook waar zij in de vitale sectoren een rol spelen – buiten beschouwing hebben gelaten lijken het in de eerste plaats te zijn die het meest op oude tijden teruggaan of daaruit in belangrijke mate verklaard moeten worden: het Fries als taal, het Nedersaksisch, het, wat men noemt, Frankisch. Zeer zeker zijn deze stijlelementen ook gevoelig voor de strategische grenzen die herhaaldelijk genoemd werden. Maar dit is zeer zeker op een andere manier het geval dan voor de geestesgesteldheid of voor grondpatroonvariaties, al kunnen er samenhangen zijn. En zeker een zo uiterlijk element als een stijl van pottenbakken, dat zich zo gemakkelijk kan verspreiden, bijna ongeacht politieke constellaties, zegt dus niets. Historici hechten tegenwoordig zelfs ook weinig indicatieve waarde aan wetsoptekeningen, terreinverkavelingen e.d. als men daar geen verdere constellatie bij kent. De 'hulpwetenschappen' kunnen hun eigen (nauwe) grenzen niet overschrijden, meent Slicher van Bath, en dus de taak van de historicus niet overnemen.

Voor de zaken die ons hier bezig houden is het echter al bijzonder onwaarschijnlijk dat de situatie van vóór 800 nog 'alles' met die van de laatste eeuwen te maken heeft, tenzij dus bij de gratie van latere omstandigheden. De 'tijdsafstand' is te groot voor een direct verband zonder meer, want waar het duidelijk is dat het bij geestesgesteldheid vooral om gevoelsdisposities gaat, daar kan men niet aannemen dat die er nu zijn ómdat ze 1000–1500 jaar geleden bestonden. Ook bij een ononderbroken doorgaande lijn is

[1] B.v. MALINOWSKI, 1960, blz. 4.

die oude tijd dus niet verklarend, maar wel de latere, en hoe dichter bij (maar natuurlijk moet men niet in decennia gaan vervallen) hoe beter[1].

Doorgaande lijnen zijn er echter naar bijzonder waarschijnlijk is, al zijn er veel lacunes in de kennis, wel te verwachten. Het Noorden kan hoogstwaarschijnlijk terugzien op een weinig gebroken continuïteit met het 'Friese' verleden. Neemt men daarbij bovendien in acht dat deze continuïteit van een betrekkelijke vrijheid voortdurend verdedigend gehandhaafd moest worden, dan is er ons inziens méér van de Friese vrijheidszin begrijpelijk dan uit een pauselijke bul, of die nu bestaan heeft of niet. Iets dergelijks geldt voor het 'Saksische Oosten'. Ook dit zal een betrekkelijk ongeschonden continuïteit met een niet-overherig verleden hebben kunnen handhaven. Hier ging het eveneens niet zonder verdedigende strijd en mogelijk heeft dit het ontstaan, doch waarschijnlijker nog de handhaving, van de nuchtere zin bevorderd die ook in zo hoge mate kenmerkend is voor het Noorden. Zonder deze start in de tijd van de overherige geschiedenis zou Holland ten noorden van het IJ, dat zoals we zagen direct tegen het centrum van overherig Holland en Utrecht aan lag en in de laatste eeuwen ook aan de invloed van het nationale protestantisme heeft blootgestaan, het vermoedelijk niet hebben uitgehouden. Maar, zoals we zagen, deze start zal na de onderwerping meteen ook zijn omgezet in een gunstige zeeprovincie geschiedenis.

Te trachten voor 'de Franken' iets dergelijks te construeren lijkt zonder meer van zin ontbloot, ten eerste om het verschil in geschiedenis tussen Noord-Brabant enerzijds en Holland en Utrecht anderzijds, ten tweede om de discontinuïteit die de Karolingische overheersing (in elk geval ten noorden van de grote rivieren) gebracht moet hebben of om het feit dat eerst Utrecht en later Holland de brandpunten van feodale en feodaloïde macht werden.

Tevens ziet men hier hoe onbetrouwbaar de taal als indicator is. De Frankische taal heeft (met de Hollandse macht) gemakkelijk de IJ-grens overschreden. Maar de mentaliteiten ten noorden en ten zuiden van het IJ verschillen 'hemelsbreed'. Voorts, waarom is de provincie Groningen Saksisch gaan spreken? In elk geval is deze er niet 'Drents'

[1] Wat hier voor Nederland werd gesteld geldt natuurlijk ook voor Europa in het algemeen. De notie moge nog zo sterk zijn dat 'Germaans' Europa germaans is gebleven, 'Romaans' Europa romaans, Noordelijk Europa noordelijk en Zuidelijk Europa zuidelijk: men moet uiteindelijk de continuïteiten aantonen, in verband waarmee nog moge worden herinnerd aan wat we in de loop van dit boek zijn tegengekomen. Zo bleek op het einde van de middeleeuwen de romanisering van Engeland en van Nederland mislukt, waarna uit deze hoek een nieuwe ontwikkeling begon. Maar aldus is Europa ook een gebied geworden van geleidelijke overgangen. We vonden iets van de noordelijke nuchterheid terug tot aan de Loire, maar tevens dat het romaanse doorwerkt tot aan de romaniseringsgrens in Nederland, of, zo men wil, tot aan de overherigheidsgrens. Waar ook op werd gewezen is dat het meest zuidelijke deel van Europa zijn bedorven grondpatroon, waar al helemaal geen evenwichtige geestesgesteldheid meer bij past, wel eens voornamelijk zou kunnen ontlenen aan niet 1000 jaar maar vele duizenden jaren van maatschappelijk wanbeheer.

Men zal dus ook dit kunnen zeggen: Volkskarakter is een functie van de geschiedenis. Maar dit geldt niet alleen nu, doch is altijd zo geweest. Daarom is het in elke fase van de geschiedenis een gegeven dat verder bewerkt wordt. Het is afhankelijk van het totale geschiedverloop over zeer vele eeuwen of het dicht bij het meer oorspronkelijke is gebleven, dan wel uit het oorspronkelijke nog slechts wat sporen heeft overgehouden of geheel is veranderd. Wat zich verder aftekent is dat een werkelijk totale verandering (bij het vroegere tempo in de geschiedenis; dit gaat in de moderne tijd ongetwijfeld anders worden) aanzienlijk meer dan een millennium aan tijd zou vergen.

door geworden. De enige taalgrens die ten dele met die van de geestesgesteldheid samenvalt is die over de Hoge Veluwe. Maar op de Noordelijke Veluwe lopen ze al weer uit elkaar.

Als illustratie van een zekere samenhang in het Oosten die zeer waarschijnlijk op een oude verwantschap teruggaat (al behoeft het verschijnsel op zichzelf niet even oud te zijn) is een kaart toegevoegd waarop men de mate van samenwoning van oude en jonge generatie op het platteland na kan gaan. Men ziet echter ook dat deze variatie in het grondpatroon niet helemaal tot Drente, Overijssel, Oostelijke Veluwe en Achterhoek is beperkt, wat opnieuw tot voorzichtigheid maant. Op de Noordelijke Veluwe zien we dit keer een samenlopen met de taalgrens, ongeveer. Deze kaart is van KOOY, en berust op door hem verzamelde gegevens. Zie blz. 206.

5.9 ACHT BESCHAVINGSGEBIEDEN

Het ligt in de bedoeling in deze paragraaf een afronding te geven van de besprekingen door hier definitief 8 beschavingsgebieden in Nederland te gaan onderscheiden. Maar alvorens hiertoe over te gaan moge de afgelegde verklaringsweg nog eens kort worden overzien.

Er werden hoofdzakelijk vier concreet-historische verklaringswijzen beproefd; het was nauwelijks denkbaar dat er nog andere in aanmerking komen. Van deze vier kan men stellen dat er twee een polaire betekenis hebben. De ene is de overherigheid die de gehele hogere beschaving bepaald moet hebben en heel gemakkelijk ook het gehele aspiratie-patroon vormde van allen die maar enigszins uit de authentiek plattelandse sfeer waren losgekomen. De andere pool is de inbreng aan maatschappelijke praktijk en aan geestesgesteldheid uit het prefeodale tijdvak of soms nog uit het begin van het feodale. Afhankelijk van de kracht en de vroegheid van de overherigheidsstoten, en in verband hiermee van hun doorwerking, kon dan het meegebrachte of zelfontwikkelde iets waard geweest zijn of niet. Ten zuiden van het IJ, en scherp bij deze grens af, is in elk geval 'het Friese' weinig meer waard gebleken, terwijl dit in Groningen en Friesland reeds zeer ernstig werd aangetast. Aantasting is ook wat wij gezien hebben in het Oosten. Wat we verder, behalve dan natuurlijk nog in Drente, gezien hebben was (afgezien van de Nederlandse gematigheid en de algemeen Westeuropese nuchterheid, waarover verderop nog) alleen maar overherigheid.

Van de voornaamste tussenfactoren, het land- en zeeprovincie-verschil en de godsdienst, kunnen we zeggen dat het eerste een verdere verschansing kón vormen voor de anti-feodaloïditeit, maar net zo goed (en zeker in het geval van een agrarische standsdeling; dat was immers ook mondhouden) met het overherigheidseffect mee kon werken. Van de godsdienst kan hier alleen maar gezegd worden dat die hoofdzakelijk slechts één maatschappelijke oriëntering kende: de overherigheid, zodat die bij een bevolking die geen noemenswaardige weerstand bezat het bederf kon voltooien, hetzij geheel vreugdeloos, hetzij in een soort gelukkige roes, hetzij in iets daartussen in, terwijl de

bevolking mét weerstand het niet verder bracht (en dat dus nog niet eens ten aanzien van het katholicisme) dan het voorkomen van de scherpst overherige vormen. Maar wat in dit geheel toch wel bijzonder opvalt is (of we zouden al bijzonder misleid moeten zijn) dat het met de godsdienst gegaan is als met een laatste belangrijk stuk in een legplaat. Door er goed in te vallen waren (plotseling) allerlei beelden compleet, zowel dat van de godsdienst zelf, als dat van de geestesgesteldheid en van de overherige beschaving.

De slotsom van dit alles moet dan zijn, zo lijkt gesteld te mogen worden, dat de overherigheid bij uitstek de maker van het verleden is geweest en dat de geestesgesteldheid (over een millennium gezien) in de eerste plaats een functie hiervan was, een verband dat bovendien in de vierde paragraaf reeds op zichzelf werd gelegd om meer psychologische redenen. En wat we voor en na eveneens genoegzaam hebben gezien is dat ook de maatschappelijke gesteldheid in Europa niet zo was (en is) dat wij voor Nederland niet te werk mochten gaan op de wijze van het voorgaande[1].

Is het dus zo dat de overherigheid wel als de voornaamste actieve oorzaak van de geestesgesteldheden beschouwd zal mogen worden, niets bleek intussen zo geschikt om die te indiceren dan de religieuze en politieke gegevens. Er is ook uiteengezet waarom deze indicaties juist de beste zouden zijn; namelijk omdat de geestesgesteldheden zich betrekkelijk direct en franjeloos (meer los van zeer tijdelijke invloeden, ook al ontbreken die niet, en mogelijk zelfs wat na-hinkend, hetgeen hier een voordeel is) in deze gegevens weerspiegelen. Heeft men eenmaal geleerd in deze spiegels te lezen – d.i. kan men de zinnebeeldige uitdrukkingswijze omzetten in een socio-psychologische, waartoe een poging werd ondernomen – dan komt men meteen ook tot de kern van de geestesgesteldheid.

Het is dan ook op deze basis dat er een indeling in acht beschavingsgebieden is gemaakt, waarvan nu eerst de kleurenkaart wordt besproken die los aan dit boek is toegevoegd. De betekenis der kleuren, ook op de kaart zelf vermeld, spreekt welhaast vanzelf. Blauw moest de grote tweedeling wel aangeven, groen de kleine tweedeling, rood de agrarische democratie en de sterkste tendens naar de moderne. Voorts zal het zich in laten denken dat er per gebied ook wel wat gekozen moest worden tussen de kleuren. Een beetje blauw zou bijvoorbeeld Friesland en Groningen niet misstaan hebben, maar groen leek hier toch belangrijker en typerender.

Voorts kan bij deze indeling worden opgemerkt dat men de hoofdzaak ervan al ziet als men de drie of vier uitvoerig besproken grenzen door Nederland trekt: de overherigheidsgrens die oost-west verloopt; de romaniseringsgrens die ongeveer dezelfde richting heeft; en de grens tussen zee- en landprovincies die hoofdzakelijk van Zuidwest naar Noordoost verloopt en tevens ongeveer de grondsoortengrens is. Een nadere onderverdeling is dan nog nodig in drie vakken. Zo zouden Holland ten noorden van

[1] Naar te verwachten is zal te eniger tijd blijken dat ook het aspect niet ontbreekt dat eruit gekregen is wat erin gestopt werd. Zoals in de voetnoot op blz. 211 voor een beperkter gebied werd opgemerkt, er werd een conceptie zo consequent mogelijk toegepast. Ons inziens echter heeft die conceptie toch zoveel te doorstaan gekregen dat hij volgehouden mocht worden, dus tot de redelijk verdedigbare overtuigingen behoort.

het IJ, Friesland en Groningen in één vak komen. Maar de Zuiderzee geeft hier een natuurlijke scheiding. Dan is er het vak waarin de Zandgronden van het Oosten en die van het Midden samen zouden komen. Hier verdeelt een grens die ongetwijfeld met de prefeodale en de middeleeuwse geschiedenis samenhangt het vak in tweeën. Deze grens is niet de 'IJssellinie', maar de 'Hoge Veluwe en Woldberg linie' en wordt op de kaart de Weerstandsgrens[1] genoemd, hetgeen ook geen toelichting meer zal behoeven. Het derde vak is dat waarin de Zuidelijke Zandgronden en Zuid-Limburg tezamen zouden komen. Hier brengt een 'Nadere Romaniseringsgrens' de verdere onderverdeling.

Niettemin moest er ook wat de grenzen betreft telkens wel weer eens een keuze gemaakt worden. Zo werd de overherigheidsgrens langs de Noordzeekust niet 'opgelicht'. Noordelijk en Zuidelijk Kennemerland bleken namelijk nog weer onderlinge verschillen te tonen die in overeenstemming waren met hun ligging, zodat de grens ook maar van het IJ rechtdoor naar de Noordzee (langs het Noordzeekanaal kan men zeggen) werd getrokken. Deze afsnijding van de grensoplichting heeft niet plaats gehad ten aanzien van de Kop van Overijssel. Daarvoor waren de verschillen met de Oostelijke Zandgronden toch te groot en de overeenkomsten met het Midden te sterk. Anderzijds werd van deze Kop wel de Noordoosthoek (het zandgedeelte) afgesneden, waardoor de grondsoortengrens en de weerstandsgrens samen kwamen te vallen. Mogelijk is Giethoorn hierdoor aan de verkeerde kant gekomen – daar kan men verschillend over oordelen – maar dit leek het eenvoudigste terwijl het zonder meer volgen van de provinciegrens minder fraai leek. Wat moeilijk was ook de keuze in de Lijmers. Helemaal de Oude IJssel te volgen sneed te veel van het oostelijk gebied af, terwijl het volgen van de kronkellijnen van enkele landbouwgebieden ook geen volledige uitkomst gaf. De weerstandsgrens is hier dus naar zijn hoofdrichting recht door het gebied getrokken. Vervolgens is dit ook op de Veluwe en verder noordwaarts gebeurd, zodat deze in zijn geheel recht en hoekig is geworden. Apeldoorn ligt aan de oostkant in de knik op de Midden-Veluwe. Ter vermijding van velerlei kronkels en allerlei schiereiland- en zelfs eilandgevallen is ook de grondsoortengrens globaal gehouden.

Wat men voorts bemerkt zal hebben is dat de acht gebieden niet langer mentaliteitsgebieden zijn genoemd maar beschavingsgebieden. De reden hiervoor is dat die gebieden niet alleen de geestesgesteldheden weergeven, maar meestal ook de voornaamste

[1] Door een serie voordrachten voor hogere politiefunctionarissen was de schrijver in de gelegenheid zijn inzichten te toetsen aan de ervaringen van anderen op voor hem onbekend terrein. Van de bijzonderheden die dit opleverde (tot nu toe steeds bevestigend) moge er een vermeld worden die betrekking heeft op de weerstandsgrens. De gemeente Apeldoorn strekt zich zowel ten oosten als ten westen van die grens uit. In de oostelijke dorpen blijkt men nu zelden werkelijke moeite te hebben met het loskrijgen van een bekentenis. De arrestant valt, indien er rustig-zakelijk met hem wordt gesproken, wel door de mand. In het westelijk deel van de gemeente daarentegen komt het nog al eens voor dat zelfs het meest overtuigende bewijsmateriaal niet voldoende is om de ontkenning van de verdachte te doorbreken. Het buitenpersoneel van de politie geeft danook de voorkeur aan een oostelijke boven een westelijke standplaats.

Een andere ervaring is dat men bij de politie bijzonder graag personeel bleek te recruteren uit de drie noordelijke provincies. Dit heeft men dan ook veel gedaan, en betreurt het (de noodzaak inziende) dat de industrialisatie van het Noorden deze bron doet opdrogen. De noorderlingen dragen het gezag dat zij vertegenwoordigen namelijk vrij natuurlijk en harmonisch; zij laten het niet gemakkelijk uit hun handen glippen en slaan er ook niet mee door.

grondpatroonvariaties. Dit is al zonder meer duidelijk voor de grondsoortengrens; zonder deze variaties zou het bijvoorbeeld al weinig zin gehad hebben de Zandgronden van het Midden nog te gaan onderscheiden van het westelijke gebied en zou hier één Hollands-protestant beschavingsgebied gevormd kunnen zijn. Bovendien volgen ook vele meer zuivere stijlelementen in de cultuur deze indeling wel ongeveer, al was dit lang niet steeds het geval en ook lang niet steeds nauwkeurig. Maar hier ging het ook niet om, terwijl scherpte in alles onmogelijk was.

Dan zij er op gewezen dat men in de bijlage achterin nog een kaart (blz. 262) over hetzelfde onderwerp aan kan treffen. Dit is een meer proefondervindelijke kaart (en niet een samenvattende zoals de zojuist besprokene); hij wordt in de bijlage nader behandeld terwijl in verband hiermee nog een indeling in vier beschavingsgebieden wordt besproken. Ook wie enkele grenzen wat nauwkeuriger – namelijk met de mate van nauwkeurigheid die de indeling in landbouwgebieden eigen is – wil zien, kan deze kaart raadplegen.

Dan volgt nu de beschrijving, waaraan vooraf nog op te merken is dat die een duplicaat of een triplicaat zou worden van de paragrafen 2 en 3 als die zuiver op geestesgesteldheid werd gericht. De aandacht zal danook meer bepaald worden op de waarschijnlijke en vermoedelijke oorzaken die in de paragrafen 5 t/m 8 werden behandeld, al zullen enkele aanduidingen over de mentaliteiten zelf en over het grondpatroon niet ontbreken.

Zoals gesteld gaat het hier om waarschijnlijkheden en mogelijkheden. Dit is het gevolg van de (noodzakelijk) meer sociologisch-systematische dan historische werkwijze. Kan men het dus als redelijk zeker beschouwen dat de overherigheid de meest actieve speler is geweest op het historische toneel van de laatste meer dan 1000 jaar en met bijkomende factoren onder meer of minder weerstand de geestesgesteldheid heeft gekneed, de preciese opvolgingen in dit kneedproces kunnen verder alleen (eventueel het systematische nog corrigerend) in een omvangrijk meer diachronisch onderzoek aan het licht komen, ofschoon het niet eens zeker is dat dit nog volledig mogelijk is.

1 *Holland ten noorden van het IJ.* Een gebied dat in belangrijke mate de continuïteit met de Friese voorgeschiedenis moet hebben kunnen handhaven, niet alleen doordat het laat en op 'verlichte voorwaarden' onder feodaal gezag kwam, maar vooral, omdat het zich in een brede variatie van activiteiten heeft kunnen blijven ontplooien. Een overherigheidsmentaliteit is er in elk geval nooit diep doorgedrongen, terwijl men er, waarschijnlijk door dezelfde brede activiteit, ook aan een sterke plattelandse tweedeling is ontkomen. De levensvisie is er – en hoe anders dan in samenhang hiermee – gematigd en vrijzinnig-humanistisch; de maatschappelijke visie is democratisch. Er ontstond gemakkelijk onkerkelijkheid, terwijl protestanten en onkerkelijken gemakkelijk 'modern' reageerden toen omstreeks 1900 de politieke democratisering van de samenleving baanbrak. Er zijn vele aanwijzingen voor dat men reeds vroegtijdig een geringere striktheid dan meestal elders kende.

2 *Friesland en Groningen.* Ook dit gebied moet een grote mate van continuïteit met zijn Friese verleden hebben kunnen handhaven. Het kende echter minder dan Noord-Holland een over het gehele platteland verspreide brede activiteit en had, deels door aanvallen van buiten af maar vooral ook door aantasting van binnen uit, met een sterke tendens tot overherigwording van het maatschappelijke leven te maken. Die tendens kwam echter laat op, en hoezeer die ook de volksinvloed op de res publica heeft uitgehold, het gebied is niet geheel van een mentale feodaloïditeit doortrokken geraakt. Toch kreeg deze wel een gedeeltelijke vat op de bevolking: piëtisme in de 18e eeuw; afscheiding en doleantie in de 19e eeuw. De directe oorzaak hiervoor zal, behalve in de min of meer feodaloïde ondertoon van het gehele maatschappelijke denken in die tijd (en in de overherige boventoon in de uitingen van 'hogere cultuur') vooral gezocht moeten worden in het ontstaan van een sterke plattelandse tweedeling, die op zichzelf reeds naar het overherige begon te neigen. De boeren bleven echter enkele beslissende overherigheidseigenschappen missen en hielden zich bijvoorbeeld, vooral in Groningen, aan hun traditie van geringe openheid voor religieus-projectief denken. Het was dus vooral onder de arbeiders dat er, behalve in dezelfde trant (socialisme en onkerkelijkheid), ook geriposteerd werd met een klassieke rechtzinnigheid. Maar ook in deze feodaloïde reactie bleef men aantreffen wat voor het gehele Noorden kenmerkend is: activiteit, een betrekkelijk ruime zin voor samenwerking en in 't algemeen een ruime mate van nuchterheid en democratische zin. Het grondpatroon zal ook hier reeds lang (zo ooit) niet die mate van dwang gekend hebben die men op de zandgronden tegenkomt, terwijl vooral de boeren er zich al vroeg verder van losmaakten.

3 *Drente.* Het meest vrije leven is aan Drente beschoren geweest, waar de agrarische democratie tot het einde van de dagen van het 'ancien-régime' behoorlijk heeft gefunctioneerd en dus de democratie in tegenwoordige zin, zeker naar de geest, benaderde. Maar daarna werd het oude stelsel ook zeer snel aangetast, hetgeen nog een soort nafeodaloïdisering én de invoering van een ruime mate van intern-plattelandse tegenstelling met zich meebracht. Drente werd door de krachten van de vorige eeuw overrompeld, en van een en ander ziet men de gevolgen. Uit de oude agrarische democratie zullen de vrijzinnigheid, de zin voor samenwerking, de gematigheid, de verstandelijkheid, de sterk agrarisch-ambachtelijke gezinsethiek en dergelijke stammen. Deze moet men dan ook vooral op het Zand zoeken. Maar daar de société mécanique hier ook volledig gold was het tempo van dit gebied trager dan in de vorige gebieden; men was collectivistischer en dús langzamer. Uit de maatschappelijke tegenstelling op zijn (Fries-) Gronings, welke zich vooral op het veen (maar ook in de andere ontginningen) openbaarde, vloeien voort: het conflict zand-veen, de incidentele ultrarechtsheid, de gereformeerdheid, de proletarische gezinsethiek, en zelfs hier en daar wat bevindelijkheid en sectarisme.

4 *De Oostelijke Zandgronden.* Er is veel dat erop wijst dat het hier om een laat en onvolledig overherig geworden gebied gaat, waardoor de oudere, niet-overherige,

beschaving de kans kan hebben gehad zich weerbaar te maken tegen de feodalisering. In de middeleeuwen worden er bijvoorbeeld nog marken gevormd, terwijl ook het boerenerfrecht er zeer verspreid moet zijn geweest. Bovendien is het waarschijnlijk – dit geldt ook voor het Noorden – dat deze prefeodale beschaving tóch al van een sterke werkelijkheidszin was doortrokken, waardoor de bevolking nog minder gemakkelijk af te leiden zal zijn geweest naar een beschaving van 'brood en spelen'. In elk geval vinden wij in dit – tot diep in de vorige eeuw nog al geïsoleerde – zandgebied met zijn sterke société mécanique in het algemeen weinig dat erop duidt dat de geestesgesteldheid een sterke overherigheidsinslag heeft, hoewel er van plaats tot plaats vrij aanzienlijke verschillen voor kunnen komen. Hoe men deze landstreek ook beschouwt, men houdt er in alle opzichten steeds het gematigde midden.

5 *De Zandgronden van het Midden.* Door welke oorzaken dan ook (mogelijk doordat de bevolking er in oude tijden zeer dun was en misschien ook wat meer gemengd, waarschijnlijk ook door een vroegere feodalisering dan in het Oosten), hier blijkt de bevolking mentaal niet bestand te zijn geweest tegen de stoot van de feodalisering. Deze heeft er zich ook vollediger doorgezet dan in het Oosten, terwijl daarna de heren van het vroegkapitalisme er gaarne neerstreken, er een Hollandse sfeer brengend. Voorts was het doorgangsgebied naar het Noorden, waarop van het Westen uit voortdurend een begerige blik gehouden werd. Aan de kust loopt het gebied van de Hollands-feodaloïde geestesgesteldheid danook door tot aan de grens met Friesland. De bevolking heeft zich sterk wantrouwend afgesloten van de wereld en verkeert ook heden nog in een toestand van sterk immobilisme. De bevindelijkheid die over haar vaardig is geworden (blijkbaar kon worden in tegenstelling tot het Oosten) is hierbij ongetwijfeld ook een factor, waarschijnlijk zelfs een voltooiende.

6 *De Westelijke en Zuidwestelijke Zeeprovincie.* Mogelijk door de vrij vroege feodalisering van een bevolking die misschien nog geen definitieve en weerbare eigen beschaving had gevonden, als ook doordat dit gebied voor een belangrijk gedeelte onder feodale leiding is ontsloten en bevolkt, en voorts doordat de brandpunten van het overherige leven (Utrecht en Holland) hier lagen, zal in deze streken een autoritaire mentaliteit gegroeid zijn van het stille-verzetstype. Hierbij moet bedacht worden dat de bevolking, hoewel ze nauwelijks of geen horigheid en andere klassiek-feodale toestanden gekend heeft, zowel economisch (zeeprovincie-differentiatie) als voor zijn veiligheid sterk van de heren en de steden afhankelijk was. De sterkste vooroordelen tegen de stad ontmoet men in elk geval hier. In de overgangstijd naar de moderne maatschappij bleek men hier ook niet vooraanstaand en rijk aan initiatief te zijn; of, als men initiatief had, dan bleef dit eenzijdig economisch gericht. Er is ook veel onvruchtbaar individualisme dat de samenwerking belemmert. Voorts zal het feit dat hier een dubbele tweedeling is gaan gelden de geestelijke plooibaarheid van de bevolking niet ten goede zijn gekomen en allerlei feodaloïde trekken, waaronder het autoritaire denken, sterker uit hebben doen komen. Maar tot op de bodem van de feodaloïde geestesgesteldheid is men ook hier

waarschijnlijk weer doorgedrukt door de vicieuze projectiespiraal van het calvinisme. Dit komt het sterkst tot uiting bij de bevindelijke kleine man, en minder sterk bij de meer in een oudtestamentisch gezagsdenken geraakte boerenstand. Men is dus 'door en door rechts'.

5 en 6 tezamen. *Het Hollandse Beschavingsgebied.* Om dit verrassend duidelijk tot uiting te zien komen raadplege men bijgaande kaart, ontleend aan HOFSTEE's Rural Life and Rural Welfare. Hierop staat aangegeven waar in Nederland de melkfabrieken coöperatief zijn en waar particuliere ondernemingen. Aldus in 1949 de neerslag van ruim een halve eeuw ontwikkeling, en voor het Hollandse gebied het meegetrokken worden in die ontwikkeling waarbij het op een ander spoor is gekomen.

7 *De Zuidelijke Zandgronden.* Deze moeten vroeger dan enige streek ten noorden van de grote rivieren gefeodaliseerd zijn geraakt, terwijl waarschijnlijk ook van invloed is dat zij nóg vroeger reeds meer onder Zuidelijke beschavingsinvloed hebben gelegen en meer op het Zuiden waren georiënteerd. Als alle zandgronden vormden ook de Zuidelijke Zandgronden een société mécanique. Men zag en hoorde dus vermoedelijk, behalve in Westelijk Brabant, niet al te veel van de wereld en zal zich daarom betrekkelijk gemakkelijk geschikt hebben naar een sfeer van 'nulle terre sans seigneur', en tevens naar die van de rooms-katholieke kerk. Bleek in de tijd van de hervorming opnieuw dat de eeuwenoude strategische grens der grote rivieren van kracht bleef, dit moet mogelijk worden aangevuld met de stelling, dat het katholicisme er na de eerste golven van hervormingsgezindheid ook gemakkelijk handhaafbaar of herstelbaar was. In elk geval treffen wij in deze streken omstreeks 1900 een bevolking aan die volledig gehoorzaam is aan zijn geestelijke en meestal ook aan zijn wereldlijke (de gebruikelijke uitzonderingen daargelaten) autoriteiten. Autoriteit wordt niet betwist, terwijl die van de kerk bovendien, zoals uit alles blijkt, een volledige gemoedsveiligheid heeft geboden. Het zijn ook de kerkelijke autoriteiten geweest die de bevolking uit de achterstand die er omstreeks 1900 in de meeste opzichten t.a.v. meer noordwaarts was of dreigde, moesten halen. Hierbij kon opnieuw op grote loyaliteit worden gerekend. Het gebied is negatief-autoritair.

8 *Zuid-Limburg.* Een gebied dat sedert de romeinse tijd een geschiedenis heeft gekend van vele vreemde en inheemse heren en halfheren. Deze moeten het gehele maatschappelijk gebeuren, het economische daarbij inbegrepen, in handen hebben gehad. Temeer daar het gebied potentieel tot welvaart in staat was, zal de bevolking er onwillekeurig iets meer gezien of onbewust begrepen hebben dan op de zandgronden; zij kent tenminste een geestesgesteldheid van stil verzet. Zowel hierdoor als door de meest zuidelijke ligging, en voorts door de onbetwiste positie van de rooms-katholieke kerk, zal de bevolking ook toegankelijk zijn geweest voor een uiterlijk meer 'romaans' beschavingspatroon dan waar ook elders in Nederland. Het spelelement en een zekere zorgeloosheid, alsook een wat naïve kleine-mans-patriarchaliteit, zijn er belangrijke kenmerken van. In de kentering der tijden omstreeks 1900 kan ook deze bevolking nauwelijks spontaan voor zichzelf optreden ter verbetering van zijn sociale en economische positie.

De zuivelfabrieken en grote melkinrichtingen in Nederland (1949)
Dairy plants in the Netherlands

Bron: Gedenkboek van de
Algemene Nederlandsche Zuivelbond 1900-1950

Noemen wij tenslotte uit dit achttal nog eens de gebieden waar sprake mag zijn van een ruime mate van evenwicht of harmonie in een streekbeschaving. Onder evenwicht of harmonie is hierbij te verstaan dat de beschaving gunstige voorwaarden bood voor de ontwikkeling van een harmonische persoonlijkheid. Er zullen dan 4 gebieden in aanmerking komen, namelijk Holland ten noorden van het IJ, Drente, de Oostelijke Zandgronden en de Zuidelijke Zandgronden. Doch op hoe verschillende wijze moet dit evenwicht dan tot stand zijn gekomen! In het eerste geval doordat de menselijke persoonlijkheid er een aanzienlijke mate van vrijheid van ontplooiing in behoorlijk hierop afgestelde omstandigheden ontmoette; in het tweede doordat de bevolking zich er betrekkelijk ongestoord op zijn weinig veroorlovende (ook weinig vrije ontplooiing veroorlovende) omstandigheden kon instellen; in het derde door een onverwoestbaar realisme in weerwil van niet al te gunstige humanitaire omstandigheden, en in het vierde doordat een kerk 'die wist wat zij deed' de aandacht van de eenvoudige, wat geïsoleerde, bevolking strikt wist te binden.

Dat niet iedereen in 'het geluk' deelde kan voor elk van deze streken betoogd worden, maar voor Noord-Holland en Noord-Brabant laten wij dit nog even zien. Zo zal het relatief hoge zelfmoordcijfer[1] van omstreeks 1900 voor Noord-Holland aangeven dat niet iedereen zijn vrijheid aankon. Noord-Holland lijkt dus ook hier wel een vooraftekening van de moderne, gedifferentieerde, maatschappij waarin zoiets eerder als mogelijkheid voor de hand ligt dan in de strikte mechanische samenleving. Voor Noord-Brabant zij herinnerd aan de ruime en lang ongrijpbare zelfkant, waar dus, behalve die van de société mécanique, ook de roomse aandachtsbinding niet heeft gewerkt.

5.10 Een afrekening met de overherigheid

Moge er in dit hoofdstuk nog eenmaal worden teruggekomen op de pijnfactor bij uitstek in de oude samenleving: de overherigheid en de reacties die deze allerwege ontketende.

Zoals betoogd kan men het volksreageren, de mentaliteiten, indelen naar autoritair en niet-autoritair, naar feodaloïd en non-feodaloïd. Maar vraagt men zich af – en wij strekken deze vraag ook uit over de Europese mens in het algemeen – of de positief of negatief-autoritaire mens dan een ander is dan de niet-autoritaire, dan ligt natuurlijk een nadrukkelijk ontkennend antwoord voor de hand. Men zou deze autoritaire of feodaloïde mens veeleer gewond moeten noemen, zij het wel gevaarlijk en chronisch gewond omdat er geen karakter of cultuur zo agressief en kortsluitend gewapend in het leven blijkt te staan als het overherige. Wegens die kortsluiting vindt men dan ook telkens zo'n agressieve verdediging van zijn wonddekkingen en compensaties: nationaal-socialisme; OAS-flinkheid, opgevolgd door Eeuwig-Frankrijk diplomatie[2]; Heilige Kerk ideologie;

[1] Ontleend aan C. S. Kruijt, Zelfmoord, 1962. Het wil ons voorkomen dat de 'factor x' die Kruijt telkens over houdt voor een belangrijk deel geestesgesteldheid (of een verbijzondering daarvan) is. Zou een meer op Durkheim's Suicide georiënteerde methodiek toch niet beter zijn geweest dan een 'Amerikaanse'?

[2] Over de diep bedorven sfeer in de politieke sector in Frankrijk zie Baudet, Mijn Dorp in Frankrijk. Dit speelt ten noorden van de Loire.

de Carlistenvertoning; Maffiaterreur en -wraakoefening; partij-onfrisheid als in Oostenrijk; Waals superioriteitsgevoel tegenover Vlamingen[1], enzovoort. Maar uiteindelijk blijken ze toch te reageren uit dezelfde menselijke aanleg als de niet-autoritairen; daar komen namelijk juist die compensaties, repressies, agressies en projecties uit voort. Het lijkt (opnieuw) dus volop des mensen te zijn dat men de rechtvaardigheid als werkelijkheid zou willen beleven[2].

Zien wij in dit verband ook nog eens terug naar het slot van het vorige hoofdstuk waar werd geconstateerd dat de oude plattelander zo uiterst ongeëmotioneerd kon reageren op de slagen van zijn soms harde lot; hier daarentegen hebben wij zijn soms uiterst emotionele reacties gezien. Maar in het vorige hoofdstuk ging het in de eerste plaats om die aspecten van het plattelandse beleven die in een directe samenhang konden worden gezien met omstandigheden die niet door mensenhand gemaakt waren; ze waren historisch gegeven en voor mensenhand vooralsnog onaantastbaar. In dit hoofdstuk daarentegen ging het om omstandigheden die wél door mensenhand gemaakt zijn, en wat we in een directe samenhang hiermee zien is een wél emotionele, zelfs een neurotische reactie. Hoe deze gevoelens, zo goed en zo kwaad als dit mogelijk is, gecombineerd konden worden hebben wij inmiddels ook gezien. Dit zal niet korter en duidelijker kunnen worden aangegeven dan met het woord protestantisme; het is de essentie van het protestante beleven.

Heel gemakkelijk komen we nu ook op de vraag die in het eerste hoofdstuk reeds even werd genoemd, namelijk die naar de historische nuttigheid of noodzaak van de overherigheid. Wat hier blijkt is dat er aan de overherigheid al spoedig (het is immers onze directe voorgeschiedenis, terwijl de nationale staat er meestal zijn gestalte aan ontleent) te veel eer wordt bewezen. Daarvoor is die naar zijn aard te belemmerend, te destructief

[1] Zagen wij merkwaardigerwijze binnen de NSB de Drent verschijnen als non-feodaloïd, in het Waalse socialisme kan men het omgekeerde tegenkomen, namelijk als men daar, zoals bijvoorbeeld de nu overleden leider Renard, alle moeite doet om tegen de Vlamingen te kunnen blijven discrimineren. Ondanks het opgeven van de wonddekkingen van het katholicisme is hier toch die blijven bestaan dat men zich af wil kunnen blijven zetten tegen een 'minderwaardige' andere volksgroep; de feodaloïde mentaliteit is blijven bestaan.

Dit brengt ons nog op het volgende. Alles wijst erop dat ook de taal nog een bron van overherigheidsbesmetting kan zijn. Naar verwacht kan worden is dit slechts een weinig zelfstandige bron, maar een die toch vooral niet te verwaarlozen is als die van elders gevoed wordt. Van de Europese talen gaat dit in het bijzonder op voor het Frans, en dan ongetwijfeld in verband met de cultuurpolitiek die, nooit aflatend, uit Parijs gevolgd wordt (ook de onderdrukking van andere talen binnen eigen grenzen). Men zie de rol van de Franssprekenden niet alleen in België, maar ook in Zwitserland, Canada, en soms zelfs in de Verenigde Staten. Jammer van de mooie taal.

[2] Komen wij in dit verband nog eens terug op het verrassende feit dat de volkskarakterbeschrijvers met zulke vergaand eensluidende meningen zijn gekomen. Al deze mensen zijn ongetwijfeld van een zeer verschillende mentaliteit en maatschappelijk ook zeer verschillend belanghebbend. Niettemin was er deze overeenstemming, hetgeen er op duidt dat men zich in zijn beschrijving (zich zoveel mogelijk losmakend van zichzelf) naar iets gemeenschappelijks heeft gericht, wat dan blijkbaar dit meer edele leven is. Indien al deze mensen een oorzakenbeschrijving gevraagd zou zijn, dan zou er ongetwijfeld veel meer ideologie voor den dag zijn gekomen. Bovendien zal gelden dat, daar men toch niet werkelijk oorzakelijk doorgrondde, ieder ook gemeend zal hebben dat de mens bij zijn ideologie werkelijk tot zijn recht komt, zodat men zich ook hierom weinig belemmerd tot beschrijving zal hebben gezet.

gericht. Of met andere woorden: er is sociaal-psychologisch (cultuur-psychologisch) gesproken nauwelijks reden waarom de mensheid ook niet zónder dit tot hogere beschaving had kunnen komen. Zoals wij zagen kan ook het godsdienstige schuldgevoel hierop wijzen.

Niettemin was het bij de ontwikkelingstoestand in de wereld van de laatste millennia, zoals we zagen, wel begrijpelijk hoe de mensheid in de overherigheid verzeild is geraakt. Dit begrijpelijke is dan dat het volk bij de aanvang van de minder primitieve beschaving exploitabel bleek en dat het niet-autoritaire zwak stond in de ongeorganiseerde wereld en lijdelijk moest blijven. Wij zagen het in onze Noordrand: de zelfverdediging kostte daar veel energie, terwijl men onderwijl toch onder de indruk geraakte van de spectaculaire herenbeschaving en er leentjebuur bij speelde; het culturele verzet kwam pas later en was ook toen nog weinig doortastend. Het is niet anders in te zien dan dat dit ook voor Scandinavië en zeker voor Engeland gold. En dan mogen we nog 'blij' zijn dat er in Europa, en mogelijk ook elders in de wereld, nog allerlei 'Noorden' niet grondiger is opgeruimd door allerlei 'karolingische rijken' en dat binnen hét Karolingische Rijk niet alles geheel 'Zuid-Europa' is geworden. Anders zouden wij ongetwijfeld nóg volop in de overherigheid verkeren.

Een vraag die hier onmiddellijk op aansluit is die waarom Europa – in het bijzonder Europa's Noordwesten – als eerste van de werelddelen (want het gaat op deze schaal) uitbrak uit de oude lethargie en dus wat Rüstow noemt de transfeodale krachten ontwikkelde. Dit was ook de vraag die ROMEIN zich stelde toen hij die lethargie in de gehele wereld van hogere beschaving beschreef als het Algemeen Menselijk Patroon dat in het volgende hoofdstuk nog even ter sprake komt[1]. Romein stelt voorop dat deze vraag steeds moeilijk te beantwoorden zal blijven omdat het hier een uniek historisch feit van fundamentele betekenis (iets evolutionairs) betreft. Alle latere doorbrekingen zijn noodzakelijkerwijs – we zien dit in de praktijk – min of meer nabootsingen. Maar gaat men de omstandigheden zo goed mogelijk na, zo meent Romein, verder onderzoek aanbevelend, dan kan men constateren dat Europa (als jonger beschavingsgebied mogelijk ook, maar zo'n uitspraak behoeft dan nadere vulling) wat dynamischer vormen heeft ontwikkeld en aangehouden. Zo bijvoorbeeld de zelfbesturende stad. Voorts het feit van het veelbelovende begin in Griekenland en Rome dat door het christendom weliswaar naar zijn wezen niet werd voortgezet, maar toch ook werd bewaard. De herinneringen en documenten werden niet zoveel mogelijk vernietigd, zoals nieuwe meesters in oude tijden zo veelvuldig deden. Daarvoor was het christendom in het begin ook te humanitair (ofschoon tevens negatief-autoritair) en later was het zelf ook te veel mee in de erfenis: het had de glans van het oude Rome overgenomen en ontleende daar veel van zijn ontwikkeling en gezag aan.

Wij kunnen deze vraag ook niet beantwoorden en stellen hem ook als onoplosbaar (onbenaderbaar) zolang onze cultuursociologische en historisch-sociologische kennis van vooral Azië niet hechter (bewerkter) is dan, zover ons bekend, tot nu toe. Maar toch zou,

[1] Wij raadpleegden de Cahiers d'Histoire Mondiale, Vol. IV, 1957, blz. 449-463.

ons herinnerend dat wij de Europese hogere beschaving in wisselwerking zagen met een Europees realisme, nog in overweging genomen kunnen worden of het hier niet gaat om een lange wisselwerkingsketen waar dit realisme telkens een rol in speelt. Bijvoorbeeld: men wás al realistisch (uit een om niet meer achterhaalbare reden aanwezige of bij de kolonisatie meegebrachte oude beschaving); men kón daarom een niet al te ernstige en langdurige stoot van usurpatorische beschaving wel opvangen of er in elk geval zijn realisme bij behouden; men wérkte vervolgens terug op de usurpatorische hogere beschaving en profiteerde daarna van de voordelen ervan, waaronder de jongere (meer dynamische) vormen en oude herinneringen. Aldus zouden dan de lethargie doorbrekende (anti-feodaal blijkende) krachten kunnen zijn ontketend. Zo zou ook duidelijk zijn waarom vooral Engeland (door feodale en feodaloïde krachten groot gemaakt, doch zonder zijn maatgevoel te verliezen) de leiding in de doorbreking heeft kunnen nemen; zonder natuurlijk te weten wat het ontketende[1].

Maar hoe dit alles ook zij, dus ook al is de wereldrekening voor de overherigheid (waarschijnlijk) nog niet op te maken, feit is en feit blijft dat Europa ís uitgebroken en dat de organische samenleving – overal nagebootst – is ontstaan, waarin de mensheid in de toekomst zijn heil zal moeten zoeken. Feit is en feit blijft het eveneens dat de overherigheid naar zijn wezen in elk geval een primitieve en corrumperende kracht is die in een fijn weefsel als dat van de organische samenleving niet meer thuis hoort, maar er nog wel sterk in nawerkt. Feit is en feit blijft het bovendien dat het nieuwe 'sowieso' reeds is begonnen, 'sowieso' reeds allerlei oude feodaloïde dierbaarheden heeft aangetast en daarmee – hier kan bijvoorbeeld gedacht worden aan ROBINSON's Honest to God[2] – doorgaat. Wat hierbij past is dus, en dan vooral met het oog op de toekomst, een bewuste afrekening met de overherigheid; een afrekening in deze zin dat zij maatschappelijk geen rol meer mag spelen. Aldus is ook de ondertitel van het gehele boek bedoeld, terwijl het volgende hoofdstuk hier nog wat nadere toelichting op geeft doordat daar nader op de organische samenleving wordt ingegaan. De overherigheid maakt ook niet werkelijk politiek sterk, althans niet meer als de werkelijke democratie op grote

[1] Wat hier een nuttige aanvulling kan zijn is RÜSTOW's theorie van de cultuurpyramide (aanvang deel I), inhoudende dat de hoogte van de cultuurtop gebonden is aan de breedte van het grondvlak (omvang van de in één verband georganiseerde bevolking en in verband hiermee de omvang van de specialisatiemogelijkheden en de middelen die hierbij nodig zijn) Een breed grondvlak had Engeland dus, en relatief goed beheerd ook (men denke aan het Magna Charta of vergelijke maar weer eens hoe 'spaans' de Zuideuropese landen in hun koloniën hebben huisgehouden en wat Engeland ervan gemaakt heeft. Frankrijk stond hier dan tussen in). Zulk een grondvlakbreedte ontbrak in Nederland of in Scandinavië.

Wat Nederland betreft is het nog aardig de omvang van het land te vergelijken met die van de meer feodale landen. Het is het kleinst gebleven. Op het toppunt van zijn macht heeft het de Zuidelijke Nederlanden in feodale macht gelaten en ook gerede uitbreidingsmogelijkheden naar het oosten en noordoosten (Oostfriesland) verwaarloosd. Trouwens niet uit menslievende motieven, maar door engagement in de commercie. De stadhouders hadden wel anders gewild. (Waarmee niet gezegd wil zijn dat het andere ook het betere zou zijn geweest; zeker niet voor zover dit het binnenhalen van vooral meer rooms-katholieken en van Frans-sprekenden zou hebben betekend; hoe meer feodaloïde elementen immers hoe geringer de kans op het evenwicht dat het land is gaan kenmerken.

[2] Deze Anglicaanse bisschop stelt voor het gehele oude godsbegrip los te laten en het meeste vrome zeggen en doen in verband hiermee. Hij sluit aan op wat reeds wat langer in de protestante theologie werkt.

schaal bestaat en veel diepere loyaliteiten heeft gewekt dan het kortsluitende partijgangerschap van de feodaloïden.

Zoals men zich zal herinneren werd het vorige hoofdstuk besloten met een gedicht dat de essentie ervan weergaf. Zoeken wij weer naar zo'n gedicht dan zal dit vooral de pijnlijkheid en het principieel tegenstellingscheppende karakter van de overherigheid weer moeten geven. Vanzelf spreekt dan ook wel dat aanzienlijk zuidelijker moest worden gezocht dan Drente om het meest passende te vinden. Evenmin bijzonder is het voorts dat het een Frans gedicht is geworden. Hierin gelieve men er tevens op te letten hoe laag de sociale grens lag (zijdelings opgemerkt: even laag als in het romanmateriaal van Herman de Man) en dus: wie er al niet tot de profiteurs en exploitanten van het (plattelandse) volk behoorden. Voorts merke men op dat hier al drie eeuwen vooruit de Franse Revolutie werd aangekondigd, de revolutie waar Frankrijk zelf, bijna twee eeuwen na dato, nog steeds de volle vruchten niet van plukt.

COMPLAINTE DES HÉLAS

(*Gedeelten van een zeer lang gedicht uit het 15e-eeuwse Frankrijk met als toon: waarschuwing en soms wraak*)

„Hélas! Hélas! Hélas! Hélas!
Prélats, princes et bon seigneurs,
Bourgeois, marchands et avocats,
Gens de métiers grands et mineurs,
Gens d'armes, et les trois états
Qui vivez sur nous, laboureurs...
Regardez nous, et si pensez
Que sans labour ne pouvez vivre
Et que tous sur nous vous courez

Hélas! Très noble roi de France
Le pays de votre obéissance
Epargnez-le! Pour bien merci,
Des laboureurs ayez souvenance!
Tout avons pris en patience
Et le prenons jusqu'ici,
Mais tenez-vous pour sûr que si
Vous n'y mettez aucun remède,
Que vous n'aurez château ni ville,

Qu'il vous faudra crier: Hélas!

Overgenomen uit G. Walter, Histoire des Paysans de France, Flammarion 1963.

DE ORGANISCHE MAATSCHAPPIJ

Een afscheid van domineesland

6.1 De mechanische en de organische maatschappij

In de vorige hoofdstukken werd telkens weer, hetzij uitdrukkelijk, hetzij tussen de regels door, gesteld dat wij langzamerhand zijn overgegleden van – in termen van Durkheim – de société de solidarité mécanique in de société de solidarité organique. Het moet inmiddels voldoende duidelijk zijn geworden wat men onder de mechanische maatschappij, het genus waar de oude plattelandse samenleving toe gerekend kan worden, moet verstaan[1]; wij hebben deze maatschappij inmiddels 'beleefd' en misschien ook een beetje 'doorleefd'. Het is de maatschappij waarin men weinig verlicht (mechanisch) op zijn omstandigheden reageert. Hierbij moet worden bedacht dat dit van onze tijd uit gezien is; van primitievere tijden uit was de maatschappij van het meer bekende verleden natuurlijk reeds zeer ontwikkeld. Maar van onze tijd uit gezien was men zich toch nog weinig bewust, weinig verdraagzaam en liet men (moest men dikwijls laten) weinig ruimte voor (vrijere) menselijke ontplooiing. De omstandigheden waren zowel in het algemeen als voor het platteland in het bijzonder nog die van geringe economische mogelijkheden, geringe sociale differentiatie en van geringe geestelijk-intellectuele evolutie. Tezamen ook: van geringe mogelijkheden ten aanzien van de omstandigheden van het menselijk leven.

Het moet ook zijn gebleken dat onze plattelandse société de solidarité mécanique duidelijk zijn eigen wetmatigheden (wij spraken van hoofdlijnen, middellijke oorzaken van verdere beschaving, principia media) had en dat deze tevens een min of meer duidelijke universele geldigheid hadden, al kon het doortrekken van sommige dezer tot in uitersten tot merkwaardige consequenties voor andere leiden. Voorts werden de media historica – meer institutioneel van aard en meer tot de hogere beschavingssfeer behorend – behandeld en 'aan het werk' gezien, onder meer hoe deze, de overherigheid voorop, weer inwerkten op de principia media van de plattelandsbeschaving en op het in het leven staan van de streekbevolkingen. We hebben (het Turkse Rijk met de rooms-katholieke kerk vergelijkend) zelfs gezien hoe deze media historica 'cross-cultural'

[1] Het zou te ver voeren hier nog diep op in te gaan. Durkheim ontwierp deze term eigenlijk voor toepassing op meer nationale beschavingen in hun geheel, terwijl wij de aandacht hoofdzakelijk gericht hebben gehouden op een internationale deelsamenleving. Plaatst hij echter zijn nationale samenlevingen in een tijdreeks (bijvoorbeeld het oude Jodendom, bloeitijd-Griekenland, Rome voor zijn verval, Frankrijk omstreeks 1900) dan ziet hij ook een minder repressief worden van de moralité (o.a. het afnemen van het aantal handelingen die als misdaad gelden; de religieuze misdaad tendeert te verdwijnen). De oude Friese beschaving hoort natuurlijk ook in dit genus, en ergens in de reeks, thuis.

en 'cross-institutional' sterk verwante vormen konden aannemen. Geen wonder bij de wereldheerschappij van de overherigheid. Geen wonder dan tevens dat er niet alleen voor het platteland auteurs te vinden zijn die de ervaring hebben van 'het is overal hetzelfde', maar dat dit ook voor de algemene maatschappij geldt. ROMEIN is een van hen, zijn ervaring samenvattende als het Algemeen Menselijk Patroon, een ideaaltype, dat hier in verkorte vorm wordt weergegeven:

- de houding tegenover de natuur is passief. Er vond geen onderzoek plaats doch alleen aanpassing.
- de houding tegenover het leven is dat het op zichzelf weinig waarde heeft, doch pas ná dit leven tot waarde zou kunnen komen. Ascese, versterving, is deugd.
- het denken is sterk beeldend, mythologisch, en niet rationeel-abstraherend.
- de tijd heeft op zich zelf ook geen waarde; het leven is een aaneenschakeling van 'vandagen'.
- het gezag heeft de neiging absoluut te zijn, zowel dat van de goden als dat van de prinsen.
- het werk dient niet om 'vooruit' te komen, is dus geen dynamiserende factor. De noodzaak ervan wordt ervaren als een vloek.

Ook hier dus weer de société de solidarité mécanique, maar nu op een algemeen internationaal niveau. Het was dus in het kader hiervan dat Romein zich afvroeg waarom Europa als eerste der wereldbeschavingen was uitgebroken. Dit uitbreken stelde hij op de aanvang van de Nieuwe Tijd, of beter, als de aanleiding dat er een Nieuwe Tijd moest worden onderscheiden. Het enige dat hier nog aan toegevoegd moet worden is dat dit in het algemeen wel geldt, maar dat het platteland pas omstreeks 1900 uit ging breken. Zolang hebben de transfeodale krachten dus nodig gehad om tot op de bodem van de Europese samenleving door te werken.

Eveneens nuttig zal het zijn nog kort terug te komen op het tijdaspect van de overgang van de société de solidarité mécanique naar de société de solidarité organique, zoals wij dit in onze geschiedenis hebben meegemaakt. Enerzijds moet men zeggen dat die overgang zich vrij plotseling – d.i. in een korte spanne tijds – heeft voltrokken, zeker voor het platteland. Omstreeks 1900 was de mechanische maatschappij daar, althans op de zandgronden, hoofdzakelijk nog intact. Maar in 1950 niet meer. Dit suggereert als breukjaren 1914/18 of 1940/45. Ook in het algemeen kan men aarzelen tussen deze beide tijdstippen, want het is tussen de beide oorlogen dat bijvoorbeeld de voor het 'massa-tijdperk' zo kenmerkende nieuwe middenstand – met jazzmuziek als het ware – massaal opkomt.

Anderzijds gaat het echter ook om een geleidelijk proces. Men kan beide visies verenigen door te zeggen – wij deden dit reeds eerder – dat in deze eeuw de drempel naar een nieuw tijdvak pas goed werd overschreden: na het overschrijden van die drempel konden de effecten van de organische maatschappij pas goed gaan cumuleren. Visies van geleidelijkheid moet men natuurlijk in de eerste plaats bij historici zoeken. ROMEIN's

visie – zojuist behandeld – is er een van. En realiseert men zich hierbij dat de tijd van de grote Griekse cultuurontplooiing en ook de latere van Rome vóór de massale corruptie de mensen van daarna steeds hebben gefascineerd dan indiceert dit weer hoe zeer eigenlijk de Middeleeuwen als een dieptepunt worden ervaren. Daarna gaat Europa weer een weg 'naar boven' afleggen; na het feodale tijdvak komt de Nieuwe Tijd, waarvoor het, zoals wij zagen zeker voor een land als Nederland, nodig is deze in te delen in een burgerlijk-aristocratisch en een kapitalistisch tijdvak.

Maar inmiddels spreekt en schrijft 'iedereen' er over dat nu de tijd van de 'massa' is aangebroken. ORTEGA Y GASSET huivert er nog van, maar ROMANO GUARDINI geeft reeds een positieve aanvaarding in Das Ende der Neuzeit. En hoe verschillend van toon deze en andere geschriften ook zijn, ze convergeren niet beter te weten allemaal met DURKHEIM's visie en ook met die van COMTE als die het positieve (godsdienstloze) tijdperk aankondigt.

Zo zou men dus ook kunnen spreken van het aanzwellen van een nieuwe tijd 'tot de drempel' en van het na-hinken van De Nieuwe Tijd na de overschrijding van die algemene, vooral structurele, drempel. De vorige eeuw en deze eeuw worden dan wel bijzonder boeiend door hun spel van 'vooruitgang' en 'terugvallen' om die drempel heen. Onder het eerste moet men dan allerlei liberale verworvenheden rekenen, zoals de vestiging van de rechtstaat, de scheiding van kerk en staat, de scheiding der staatsmachten, het parlementair stelsel en de zorg voor het onderwijs. Onontkoombaar is het dan tevens onder de regressies te rekenen het protestante ('aristocratische') Réveil, Afscheiding, Doleantie en Kuyper's volksbeweging, het opkomen van een rooms-katholieke machtspositie, de confessionele partijvorming, de schoolstrijd en de verzuiling. Merkwaardig is dat vooruitgang en terugval ook zo door elkaar kunnen lopen, want de opbouw van de roomse machtspositie is keerzijde geweest van de scheiding van kerk en staat en van de godsdienstvrijheid. Pas in de laatste jaren schijnt er in rooms-katholieke kring het besef te ontstaan dat de grotere vrijheid zijn eigen spelregels heeft en dat die door ieder in acht genomen moeten worden zal het niet opnieuw tot regressie en repressie komen. En ook al zal de rooms-katholieke kerk niet in zijn eentje in staat zijn de regressie te bewerken, een sfeer van 'onbehagen' heeft die tot nu toe, althans tot voor kort, wel kunnen scheppen[1]. En in het algemeen lijkt de situatie wat de godsdienst betreft nu pas rijp te worden voor verandering. Het is ook geheel in overeenstemming met het conserverende karakter van de godsdienst dat die als een van de laatste deelgebieden van de beschaving in het veranderingsproces wordt betrokken. Wat men ook kan zeggen is dat in dit deelgebied de drempel – er zijn dus ook specifieke drempels van culturele aard – pas laat wordt overschreden.

Voor het platteland is de losmaking dan natuurlijk ook niet iets helemaal plotselings geweest. Omstreeks 1800 heeft het reeds een stuk politieke emancipatie meegemaakt, zij het dat deze, behalve voor de Noordrand, toen nog niet zoveel betekende, daar de

[1] Wil men weten waardoor, dan neme men weer Uit het Rijke Roomse Leven ter hand.

grote tweedeling zich vooralsnog handhaafde en er soms een aanzienlijke klassetegenstelling bij kwam. De overherigheid – zij het in milder wordende vorm – kon zich vooralsnog ook handhaven omdat het platteland zelf nog nauwelijks voldoende ontwikkelde en georiënteerde mensen op ging brengen. Dat komt pas meer dan een eeuw later. Het duurt ook tot het laatste kwart van de 19e eeuw voordat de landbouw belangrijke invloed van wetenschap en industrie gaat bespeuren en de wisselwerking begint waarbij men wederzijds onverbrekelijk van elkaar afhankelijk wordt. Dit laatste bracht pas nauwe integratie van de landbouw in de nationale economie en de geleidelijke verdwijning van het zelfverzorgingsbedrijfje.

Wij komen dan nu tot de organische maatschappij. Hierin zal niet een geheel andere 'algemene menselijkheid'[1] gelden, maar wel een andere 'specifieke menselijkheid'; dus andere principia media en media historica. Ook maar te trachten dit alles uitvoerig te behandelen zou te ver voeren, laat staan of dit zo gemakkelijk op bevredigende wijze uitvoerbaar zou zijn. Toch lijkt het wel mogelijk in het kort, en ons afzettend tegen de oude wereld, enkele wezenlijke trekken van de organische maatschappij te bespreken.

Zo lijkt het er dan op – en de drang naar grotere vrijheid in de zich differentiërende Sowjet-Unie lijkt dit te gaan bevestigen – dat de organische maatschappij 'democratisch' (in ruime zin te verstaan) moét zijn. Tussen de 'organen' van een 'lichaam' zal men immers niet anders kunnen verwachten dan dat zij 'samenspelen'. Bovendien moet van het 'maatschappelijk lichaam' nog worden opgemerkt dat het meer en meer zal gaan bestaan uit – in elk geval intellectueel – 'goed ontwikkelde' mensen. Deze kan men op den duur niet zo maar wat opleggen, zoals vroeger aan het 'volk'. Het gaat dus meer op 'medewerking' (hoezeer de term soms ook weer met uitholling wordt bedreigd), dit is 'redelijkheid', aankomen.

Even uitvoeriger gesteld en iets meer op de economische en sociale aspecten lettend, zal ook dit gelden: De greep die wij hebben op onze natuurlijke omgeving en op onze omstandigheden, en de welvaart die hieruit voort blijkt te kunnen vloeien, zullen wij niet meer willen missen. Dit alles heeft een fijn economisch en sociaal (men neme alleen de beroepsdifferentiatie maar) samenspel, alsmede een hoge vlucht van wetenschapsbeoefening, tot voorwaarde. Hier is dan weer het maatschappelijk lichaam, dat, hoe ook in organen geleed, uiteindelijk zal bestaan uit 'goed ontwikkelde mensen' wier 'medewerking' gewonnen moet worden. Bovendien is er nog het aspect aan dat 'we' de welvaart óók niet zullen willen missen om de onafhankelijkheid die deze geeft. We zagen immers dat honger of dreigende honger en mondhouden bij elkaar behoorden. Het opkomende socialisme heeft zeker niet zonder reden beseft, dat het moest strijden voor het delen in de welvaart door de massa. Nu is het gehele economische leven erop gebouwd, daar massaconsumptie ook weer massaproductie blijkt te scheppen[2].

Van alle zijden dringt het zich dan op, dat er een natuurlijke, en dus onweerstaanbare,

[1] Ook hier zou men kunnen spreken van principia vitalia. Zie voetnoot blz. 103.

[2] Althans na een zekere ontwikkelingsfase. Zie ROSTOW, 1964. Voor een economiebeoefening 'tegen de sociologie aan', zie PEN, 1962, en voor een sociologiebeoefening 'tegen de economie aan' ZAHN, 1962.

samenhang is tussen de organische maatschappij en een tendentie tot vrijere ontplooiing van het individuele en maatschappelijke leven. Het zal dus ook niet toevallig zijn dat juist in déze tijd (150 jaar na de klaroenstoot van de Franse revolutie) de 'rechten van de mens' op wereldschaal worden geproclameerd en dat daarin allerlei vrijheden worden erkend. Het zal ook niet toevallig zijn dat juist in déze tijd de waardigheid van de mens en de erkenning van een wezenlijke gelijkwaardigheid van mensen zo aan de orde zijn. Wat dit alles ook moge inhouden of waard zijn, gemeengoed is zeer zeker dat hier niet de waardigheid wordt bedoeld van de dienaar in feodale of koloniale verhoudingen of de mate van vrijheid die hierbij wordt toegestaan en die zich door b.v. de Zuidafrikaanse ideologen zo schoon laat afschilderen.

Afgezien van de vele schaduwen van het verleden die (nog) over de moderne, organische, samenleving hangen (en welke dus niet toevallig in de meest autoritaire landen van het verleden nog het sterkst zijn) zullen we ook voldoende 'ervaring' met de organische maatschappij hebben om wel te weten dat die zich niet automatisch tot evenwicht zal ontwikkelen. Deze schept zijn eigen problematiek en eigen onrechtvaardigheden, welke zelfs weer geïnstitutionaliseerd kunnen geraken. Men denke maar eens aan de machtscumulaties in 'big business' (WRIGHT MILLS) of aan de sombere voorspellingen in verband hiermee van bijvoorbeeld James BURNHAM! Men kan ook denken aan de rivaliserende groeperingen die Frankrijk telkens weer bijna onbestuurbaar maken (en aan de onvermijdelijke sterke man van rechts (!) die weer orde op zaken moet stellen). Men denke voorts aan verschijnselen als zinloos werk, vereenzaming temidden van veelheid, uiterste 'other-directedness'[1] e.d. Maar het gaat nu niet om al deze verschijnselen. Belangrijk is hier dat het 'ethos' van de moderne samenleving een geheel ander is en zal zijn dan dat waar wij in de vorige hoofdstukken kennis mee maakten. Het nieuwe ethos moge oprecht of onoprecht worden beleden, men moge pogen het in de termen van de religieuze traditie te formuleren of niet, het wórdt beleden, zowel door Chroetsjow als, blijkens allerlei jongste ontwikkelingen (zoals de encycliek Pacem in Terris) ook door de rooms-katholieke kerk.

Dit betekent voorts dat de volksperceptie, die de omstandigheden tot 'werkelijkheid' maakt, een andere is geworden (bezig is te worden; zou kunnen worden) dan die waarmee in het vierde hoofdstuk werd kennis gemaakt. Ging het daar om het loutere overleven (en zelfs om het loutere overleven 'met de minste slaag'), nu gaat het veeleer om 'ontplooiing' en om fantasie omtrent de keuze uit 'mogelijkheden'.

De organische maatschappij zal men dus ook de maatschappij van de vele mogelijkheden en van de vele ontplooiingskansen voor de individuele mens kunnen noemen. Dit houdt een grotere vrijheidsmarge voor de individuele mens in (met geheel eigen risico's) en een mogelijkheid voor een vrijere groei van de gehele beschaving. Tevens

[1] Term ontleend aan RIESMAN, The lonely Crowd. Een boek waarin men veel zal terugvinden van wat hier ook telkens aangeroerd wordt, tot aan vele auteur-referenties toe. Riesman komt ook uit bij een gebrek aan durf tot autonomie bij de huidige mens. Maar dat hij iets meer presteert dan wat een ontwikkelde leek ook had kunnen doen, wagen wij te betwijfelen. Ons inziens dus weer zo'n Amerikaans modeboek; niet werkelijk fundamenteel; en de Nederlandse sociologie die er braaf achter aan draaft.

betekent dit dat de cultuur meer autonoom-geestelijk kán en ook zal móeten groeien. Voor de socioloog die iets fundamenteels van deze maatschappij wil zeggen brengt dit mee dat hij minder gemakkelijk dan wij dat nog konden voor de oude plattelandscultuur, kan analyseren tegen de achtergrond van vrij natuurlijke omstandigheden. Voorts houdt dit in, dat een onderscheid in belangrijke en minder belangrijke deelgebieden van de beschaving steeds moeilijker zal worden, daar bijvoorbeeld kunst en eerste levensbehoeften minder ver uit elkaar zullen zijn komen te liggen. En al moge het zo zijn dat werktijdverkorting en vacantie, arbeidsbesparende huishoudelijke apparatuur, een snel eigen vervoermiddel en allerlei oppervlakkige verstrooiing de publieke aandacht nogal sterk lijken op te eisen, de 'kwaliteit van het bestaan' ís – mede hierdoor – aan de orde gekomen.

Voor het platteland betekende en betekent deze ontwikkeling dat het niet 'achtergelaten' wórdt en ook uit zichzelf niet achter wíl zijn. Met niet achtergelaten wórden wordt niet in de eerste plaats gedoeld op allerlei vriendelijke dames en heren die vooral vroeger, en ook nu nog wel, 'cultuur gingen brengen' op het platteland; ook niet op het feit dat het ook daar zo moeilijk is de aanschaf van radio- en televisietoestellen te vermijden of deze toestellen níet aan te zetten. We bedoelen zelfs niet, dat de dorpswinkels geen baaien ondergoed meer aan kunnen bieden, doch alleen 'modern floddergoed'. We bedoelen vooral, dat de industrie en de meer stedelijk georiënteerde bevolking die deze meebrengt, niet meer van het platteland kunnen worden geweerd, dat forensen er een woonplaats zoeken, dat recreanten erover uitzwermen, hetgeen zijn voorzieningen vergt, en tenslotte dat de handel, de nijverheid en de dienstenverlening die direct met de agrarische productie zijn gaan samenhangen ook veel bovenplaatselijk contact en 'stedelijke' beroepsdifferentiatie aanbrengen; voorts is de landbouw zelf veel vergaderen en reizen gaan vereisen.

Verder moet worden opgemerkt dat de niet-agrarische bevolking direct of indirect een op de technische hoogte van de tijd uitgeoefende landbouw eist, waarbij het niet alleen gaat om de hoeveelheid voedsel en andere zaken maar ook om de prijs en de hoedanigheid ervan. Zonder massaproduktie van goederen van goede prijs en kwaliteit zou het landbouw-'orgaan' van de société organique stagnatie of in elk geval onbevredigdheid veroorzaken. Deze niet-agrarische bevolking zal verder ook niet bereid zijn om tot in lengte van dagen de agrariërs die niet mee kunnen komen – door welke oorzaken in persoon, groepsbeschaving of bedrijf dan ook – te blijven subsidiëren, al blijkt zij dit wel voor een overgangsperiode – de (technische) ontwikkeling is overrompelend – te willen doen. Het zijn dus in sterke mate ánderen die van de landbouw en van het platteland geen 'reservaat' willen (en kunnen) maken.

Maar de plattelander, de agrariër, wil zelf ook geen reservaatsbewoner zijn. Hij is algemeen menselijk genoeg om, evenals anderen, radio, televisie, auto, vrije tijd en vacantie, en het inkomen dat daaraan te pas moet komen, te willen, al komen zijn verlangens soms een decennium achterop. Hij wil dit inkomen óók (en als hij zelf al weinig behoeften mocht blijven houden: voorál) voor zijn kinderen, hetzij opdat deze later

een bedrijf of wat dan ook kunnen beginnen, hetzij omdat hij inmiddels wel weet dat ze lang en netjes gekleed naar school moeten. En mocht dit alles niet het geval zijn, dan zullen zijn kinderen, die niet geïsoleerd te houden zijn, er hem wel aan herinneren dat zij 'met de tijd mee' willen. In een uiterste geval kan bijvoorbeeld de dochter de stellige verzekering geven dat ze niet met 'een boer' wil trouwen. De agrariër en zijn vrouw (en hun kinderen) dwingen dus uiteindelijk ook zichzelf te zoeken naar de wegen die tot hoger inkomen en verdere integratie leiden. Uiteindelijk wil men dus wel 'mee kunnen komen', zodat men kan zeggen dat de plattelander ook zichzelf integreert. Vanzelfsprekend verliest hij hierbij op den duur (in déze generatie of in de volgende) zijn naïviteit, zijn a-intellectualisme, zijn a-dynamisme alsmede zijn slapend of openlijk antagonisme tegen 'de stad', tegen de nieuwe gezichten in zijn omgeving en tegen nieuwelingen in de gemeenteraad. De hier geschetste ontwikkeling tast dus het oude grondpatroon alsook uiteindelijk menige oude mentaliteit grondig aan. Dit zal in de loop van dit hoofdstuk nog in iets grotere bijzonderheden worden bekeken.

6.2 Het afscheid van domineesland[1]

Alvorens echter nader in te gaan op allerlei bijzonderheden voor het platteland moet nog worden teruggekomen op het fundamenteel paedagogische aspect van de organische samenleving. Er ontbrak een goede sociale paedagogie volgens de Inleiding.

Kort herhaald is de fundamentele situatie in de tegenwoordige samenleving dus dat er een organische maatschappij is met zeer veel grotere mogelijkheden, en dus ook met aanzienlijk meer vrijheid, dan vroeger. Niettemin gelden er tevens spelregels en daarmee ook beperkingen, terwijl voorts het geheel niet noodzakelijk in evenwicht en harmonie is. Dit wijst op de wenselijkheid, zelfs de noodzaak, van een fundamenteel paedagogisch optreden dat de harmonisering, overeenkomstig de aard van de organische maatschappij, kan bevorderen. Die wenselijkheid is bovendien groter dan ooit omdat de gehele ontwikkeling tevens inhoudt dat de mens grotere ongelukken kan veroorzaken dan vroeger; de mogelijke afstand tussen wat is en wat had kunnen zijn is groter, zo kan gezegd worden. Zulk een paedagogisch optreden moet dus ook meer effectief kunnen zijn dan vroeger. Dit houdt dan weer in dat het meer bewust en dus ook wetenschappelijker moet zijn dan gebruikelijk, wil men ook werkelijk effect. Bewustzijn-belemmerende factoren moeten daarom zoveel mogelijk worden vermeden.

De uit het verleden overgeërfde toestand is echter nog dat de kerken dit terrein hoofdzakelijk bewerken en het, via de verzuiling, ook in zo breed mogelijke zin bezet houden; dit althans tot voor zeer kort hebben gewild. Naar niet anders te verwachten is

[1] Deze titel, tevens ondertitel voor dit hoofdstuk, werd ingegeven door de ondertitel van Thoenes' proefschrift: Een sociologische proeve van een terugkeer naar domineesland. Hoewel het duidelijk is dat dit door Thoenes niet letterlijk maar overdrachtelijk bedoeld werd – en met deze bedoeling zijn wij het wel eens – leek het ons van betekenis hier op onze (ongevraagde) beurt wat minder speels te zijn door het omgekeerde te stellen.

zullen ze deze bewerking ook zo veel mogelijk op hun overgeleverde wijze willen blijven doen zolang de 'drempel', waarbij ook hier de effecten van de organische maatschappij definitief gaan cumuleren, nog niet is overschreden. Het is om de geringe doeltreffendheid van die overgeleverde wijze, gepaard aan het breed bezet houden van allerlei neventerrein naast het fundamentele, dat er hier (ondanks dat men reeds verandering bespeurt) enige aandacht aan besteed moet worden.

Zo moet allereerst nog eens de nadruk worden gelegd op de gevaren van de godsdienst, hetgeen na het voorgaande geen tijdrovende zaak meer behoeft te zijn; hieruit vloeit tevens voort dat men steeds zoveel mogelijk terrein bezet heeft willen houden. Het eerste gevaar is wel dat waar VESTDIJK op wijst: een sterke neiging tot onverdraagzaamheid. De wezenlijke situatie voor de godsdienst lijkt in dit verband aldus gesteld te mogen worden, dat deze altijd iets 'vreemds' betekent tegenover een werkelijk redelijke (d.i. voor ieder mens op den duur overtuigende) kennis en ervaring. Dit houdt in dat er voor de godsdienst uiteindelijk maar één manier is om aan de confrontatie met de werkelijkheid (en daardoor aan het als vreemd ondervonden worden) te ontsnappen. Dit is door geheel en al te overwinnen[1]. Het psychisch en cultureel mechanisme dat nu op gang gebracht wordt (en met de onverdraagzaamheid ook een blindheid voor de concurrerende godsdienst insluit; oecumene is, zoals POLAK, 1957, ons inziens terecht opmerkt, een achterhoedeverschijnsel) is wat we uit het verleden maar al te goed kennen: de heilige oorlog (nu ook, zij het nog wat aarzelend, van rooms-katholieke zijde veroordeeld), de brandstapel, de verkettering, en (ook heden, hoezeer dikwijls te goeder trouw) de verdachtmaking en de zowel informele als georganiseerde morele druk. Meer individueel ziet men dit proces bij de martelaar (hoe respectabel hij subjectief gezien ook moge zijn) voor telkens weer een ander enig waar geloof. Het is (in de trant van het voorgaande) de reeks: onbehagen, psychologische projectie ervan, onafhankelijk gaan functioneren van die projectie, geloofsovertuiging en identificatie met 'de' waarheid, botsing met een andere enige waarheid, martelaarschap. Het tweede grote gevaar bestaat uit dat waar vooral FROMM op wijst, maar dat in het eerste reeds volop aanwezig is: de bevordering van (want bestaan bij de gratie van) de scheiding tussen het ik-ideaal en het ik, zo congeniaal met de overherigheid bovendien en in het algemeen ook wel iets van deze aard betekenend.

Met de hiermee samenhangende en grote cultuur geworden vormen, de godsdiensten, zullen wij wat de hoofdtypen betreft ook wel volledig genoeg hebben kennis gemaakt. Het ene type is dat waarin het geloof een cultureel volledig afgescheiden bestaan (zonder

[1] Dit wil niet zeggen dat men in het geloof altijd en overal onverdraagzaam móet zijn. Het op willen ruimen van afwijkend geloof en ongeloof kan tijdelijk een latent aanwezig iets zijn, dat echter toch op een of andere wijze tot uiting moet komen. Hiervoor zien wij in de moderne samenleving geen plaats meer; o.i. opnieuw een aspect van de aantasting van het geloof tot in zijn wezen. Vanzelfsprekend geldt ook – want wie zou iets menselijks vreemd zijn – dat het ongeloof altijd verdraagzaam zou móeten zijn (afgezien van het van tijd tot tijd noodzakelijke verweer – de strijd om gewetensvrijheid – tegen het meestal zendingsklare geloof). Men zie de communistische praktijk. Geloof en ongeloof zijn dus, zoals elders in dit boek duidelijk blijkt, ook bepaald niet genoeg om de sociaal-psychologische situatie te beschrijven waarin de onbeteugelde onverdraagzaamheid gedijt: er is een algemeen maatschappelijke constellatie voor nodig. Waar het hier om gaat is dus de extra stimulans tot onverdraagzaamheid, die het geloof ons inziens direct eigen is.

rekening en verantwoording) gaat leiden en zich strikt bindend tracht op te leggen. Hier is het rooms-katholicisme natuurlijk exemplarisch. Weliswaar kan hierdoor, zoals in het katholicisme, tevens een uitstekend uitgebalanceerd systeem ontstaan met soms niet eens zulke desintegrerende effecten, maar of het verenigbaar geacht kan worden met de organische maatschappij is zeer de vraag. Of eigenlijk is het ons inziens geen vraag meer daar het, zoals we zagen, voor een onverdeeld gelukkig-makende werking (afgezien van een toevallig aanwezig rationeel grondpatroon, want dit wordt door het katholicisme niet bevorderd) een peasant-naïviteit tot voorwaarde behoeft die ook thans in Noord-Brabant niet meer aanwezig is en in West-Brabant en in Zuid-Limburg nooit geheel aanwezig is geweest. Vergelijkt men hiermee de bovendien enorme omvang van de roomse organisatie en het uiterste aan terreinbezetting dat men steeds toe heeft willen passen, dan moet hier nog heel wat aan objectievere eerlijkheid en doelmatigheid te winnen, en dus te saneren, zijn.

Het andere type legt meer vrijheid bij de enkele gelovige, en hiervoor is het protestantisme dan voorbeeld. Maar deze vorm bleek, om zijn vrijheid, ook principieel onbeheersbaar. Wat wij zagen was dat de projecties (deze term lijkt immers wel adaequaat) zich nu konden ontwikkelen tot superprojecties van geselecteerde punten; die namelijk waar de sociale schoen wrong. Hierdoor kon de desintegratie, de spanning tussen ik-ideaal en ik, God en Wereld, maximaal worden en de geloofszelfstandigheid en de individuele verantwoordelijkheid een uitgesproken neurotisch karakter krijgen. En waar dit niet het geval was, daar lag het niet aan oorzaken bij het geloof, maar aan zuiver maatschappelijke. Dit geldt bovendien niet alleen voor Calvinisme of Lutheranisme waar die vrijzinnige vormen gingen ontwikkelen, maar eveneens voor de Doopsgezinden, hoezeer die ons ook dierbaar kunnen zijn om hun weigering of geringe medewerking het geloof weer dienstbaar te maken aan de overherige samenleving. Dit berustte eveneens geheel op motieven die niet volledig tot bewustzijn kwamen, terwijl men zich slechts kon handhaven onder omstandigheden waarin de overherigheid geen diep psychologisch feit was. Met andere woorden: er is ook geen 'betrouwbaar' tussentype, terwijl men het ook niet kan scheppen, daar dit een bewustheid veronderstelt – hoe zou men dit kunnen voorkomen – waarbij het geloof zelf verdwijnt.

Dit alles duidt erop dat er ten aanzien van de godsdienst dus ook maar één mogelijkheid is in de organische samenleving. Dit is zijn algehele bewustwording als mythe, ideologie en spiegelbeschaving; praktisch gesproken (wat er ook met de oude symbolen en de oude taal gebeurt en hoe religieuze gevoelens en behoeften dan ook weer vorm zoeken) zijn verdwijning[1].

[1] Wat ons inziens dus ook niet mogelijk is, want geforceerd, is de bijbel nu meer humanitair te gaan interpreteren. Voor het Oude Testament – naar onze mening een document voor de culturele anthropologie van de eerste orde – al helemaal niet, maar ook niet voor het Nieuwe. Tot welk een exegese men weer moet komen, alleen al om te ontkomen aan de voor de hand liggende interpretatie dat traditioneel gelovige mannen zich hier op traditioneel gelovige manier hebben uitgedrukt, laat ROBINSON reeds zien. Zeer veel moeten we nu overdrachtelijk gaan opvatten; zelfs zouden de apostelen zich wel eens maar zo als het er staat hebben uitgedrukt omdat het de mensen uit die tijd dan duidelijker zou zijn geweest. Interpretatie nummer zoveel dus van een ook nu kennelijk nóg niet eenduidige (en dan wel unieke?) openbaring. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de bijbel

Misschien komt het nog voor dat sommigen hun toevlucht willen nemen tot de mening dat nu de levensomstandigheden in het algemeen meer 'noordelijk' zijn geworden, deze op natuurlijke wijze gunstig zijn geworden voor een meer evenwichtig-vrijzinnig geloof en men dit dus rustig kan gaan begunstigen. Maar dit is natuurlijk, behalve dat men de gevaren daarmee niet werkelijk uitsluit, ook onhoudbaar daar inmiddels de menselijke waardigheid wel is gaan vereisen dat men zich bewust moet worden wat men kan[1]. Bovendien zien we dit zich in werkelijkheid ook niet voltrekken. Deze werkelijkheid is veeleer de 'geloofsafval', zéker ook in vrijzinnige kring.

De mensheid zal dus inderdaad, zo lijkt het, moeten leren veel directer volgens zijn ervaring en gaven te leven, zijn raadsels redelijk moeten benaderen en die benaderingen als zodanig moeten uitwisselen, teneinde aan het gevaar (en de onwaardigheid) te ontsnappen dat ze als scherm gaan dienen voor andere doeleinden, voor de doeleinden van anderen, en voor emotionele zwakte. Reeds het feit van de vele (eo ipso intolerante) enige waarheden uit het verleden moet ons leren dat het bij geloof en openbaring niet ging om waarheid in redelijke zin (want die is open en vergelijkt) maar om de uitkomsten van niet tijdig beheerste psychische en maatschappelijke processen.

Op de vormen die het fundamenteel paedagogische optreden en 'het religieuze' in de organische maatschappij dan wél moeten (kunnen) hebben, kan in het kader van dit werk niet nader worden ingegaan. Het eerst gebodene is wel dat de weg open komt tot een geheel nieuwe oriëntering. De reorganisatie komt dan vanzelf wel aan de orde, mede inhoudende dat de brede terreinbezetting (niet vol te houden – zoals nu ook in rooms-katholieke kring steeds sterker aan het licht treedt – onder een mondige bevolking welks andere maatschappelijke organen men dan ook als mondig moet beschouwen) in discussie komt. Tevens, zo zal ook geconcludeerd mogen worden, is dit voorwaarde om moreel aanzien – waar men wél het voornaamste maatschappelijke orgaan voor kan zijn – te kunnen handhaven[2].

geen (gewetens)getuigenis zou zijn. Deze is alleen gesteld in de projectieve taal van een bepaalde tijd, de taal waarin vooral het joodse volk zúlk een perfectie had bereikt dat die bijbel wereldliteratuur kon worden.

Overigens is de kwestie van de oude taal en de oude symbolen, als het dat alleen nog is (Robinson houdt dus aan iets anders vast), in wezen niet belangrijk. Wat Robinson persoonlijk betreft geldt natuurlijk dat men voor hem, in zijn positie, groot respect moet hebben om zijn zedelijke moed reeds zover te gaan als hij gegaan is.

[1] Men kan ook wijzen op de intensivering van het maatschappelijk verkeer, wezenskenmerk van de organische samenleving en meer en meer wereldomvattend. Wat hierin als waar geldt zal aan strengere eisen moeten voldoen dan die welke het verleden zich kon veroorloven; ons inziens een zich voltrekkende waardensociologische ontwikkeling.

Vaak wijst men bij de kwestie geloof-ongeloof op de kentheoretische moeilijkheid dat een eenmaal gesteld (en aangehangen!) geloof, hoewel niet echt bewijsbaar, ook moeilijk wetenschappelijk te ontkennen is. Wij hebben de indruk dat de ontwikkelingen zodanig zijn dat „de tijd" aan het vraagstuk voorbij zal gaan, zoals de tijd reeds meermalen filosofische kwesties (die al of niet de gemoederen beheerst hebben) buiten de orde heeft gesteld. Kennissociologisch zou dit dus geen vreemde ontwikkeling zijn, en een die evenwijdig loopt aan de waardensociologische. Het levensbesef zal bezig zijn te veranderen, zo kan men ook zeggen.

[2] Het spreekt vanzelf dat dan ook de tijd is aangebroken voor een 'tweede oecumene', namelijk die met de humanisten en dat de opleiding voor ambtsdrager en velerlei meer dan eveneens gereorganiseerd kan worden.

Het mag nog steeds gewoonte heten dat men het humanisten kwalijk neemt als zij zich melden voor 'geestelijke leiding'; er wordt dan ook nog aanzienlijk gediscrimineerd. Uit het voorgaande – en veranderingen in het denken voltrekken zich nu eenmaal langzaam – is dit ook wel begrijpelijk, maar, alles welbeschouwd, waarom

Rest nu nog in te gaan op de mening dat alles 'vanzelf' wel komt en dat men beter doet verre te blijven van deze (zolang ze zich als godsdienst voordoet) explosieve materie; de mentaliteit van vandaag de dag dus[1]. In zekere zin heeft men dan gelijk, omdat er –niet beter te weten – een natuurlijke trend is naar 'ongeloof'. Wat wij de laatste jaren bovendien waarnemen, en wat wel eens belangrijker zou kunnen worden dan de formele ontkerkelijking, is de uitholling van binnen uit. Het genoemde boekje van ROBINSON is hier ons inziens bepaald een symptoom van (al schijnt uit latere geschriften niet duidelijker te worden wat hij wil verwerpen en wat handhaven). Blijkbaar kan hij zich dit schrijven veroorloven zonder zijn waardigheid neer te leggen.

Persoonlijk twijfelen wij er eigenlijk ook niet aan of op 'natuurlijke' manier zal het omslagpunt worden bereikt. Dit is dan het punt waarbij de specifieke drempel wordt overschreden en de organische samenleving ook hier cumulatieve effecten op gaat roepen die ertoe strekken dat het 'vreemde' zich ook bewust vreemd gaat voelen en – want zo komt het psychologisch dan ook te liggen – als 'eigenlijk ontoonbaar'. Maar de vraag is hoe lang dit nog duurt en hoeveel verkeerde beslissingen er intussen nog genomen worden. Hier geldt namelijk wat wij reeds opmerkten, dat de moderne samenleving niet automatisch gevoelens spaart en dus ook de kortsluitende beschermingsmechanismen (men verzuime niet vooral te denken aan situaties als in Polen of Italië, waar het is: óf rooms, óf communist) weer kan gaan voeden. Bovendien bedenke men dat wij ook in Nederland juist de sterkste verschansingen zagen samengaan met de zwakste mentaliteiten. Ze bevonden zich in een vicieuze wisselwerking. En hoe lang duurt het dan nog?[2]

Het eerste probleem is dus wel, daar een blindtasten naar evenwicht in de organische samenleving geen doeltreffend tasten zal mogen heten, het 'handje helpen' van de natuurlijke sanering, zeker ten aanzien van de orthodoxiën. Deze taak is ongetwijfeld moeilijk, want men is daar strijdbaar, en dus is die voorlopig waarschijnlijk nog steeds ondankbaar. Voorts valt die taak zeker in belangrijke mate aan de wetenschap toe. In deze wetenschap moge men verder bedenken dat het reeds 100 jaar geleden is dat Comte, Feuerbach, Marx (in Nederland ook een Multatuli, een Busken Huet) aan hun ontluisteringsarbeid begonnen, 75 jaar geleden dat Nietzsche optrad, 50 jaar terug dat Freud, Durkheim, werkten. Velen[3], ook in de sociale wetenschapsbeoefening, mogen

eigenlijk? Zij willen een ieder ontmoeten voor elke discussie. In de allerlaatste tijd zien wij echter een aanzienlijke verbetering van de sfeer en wordt ook van kerkelijke zijde de ontmoeting gezocht

[1] Is in Nederland het geloof wel het hoofdpunt van wat niet zonder grond een cultuurachterstand kan worden genoemd; in vele andere landen komt daar heel wat meer bij. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld de free-enterprise ideologie, die schuilhoek biedt aan heel wat corruptieve praktijken in business en politiek, politiek tot business kan maken, terwijl talrijke openbare diensten zich in een staat van achterstand en verwaarlozing bevinden. Men vindt hierover in LYND, Knowledge for What? Het geloof noemt hij pas hierna.

[2] Waarbij natuurlijk tevens komt, evenals bij de non-feodaloïden in een eerdere fase, dat men wordt vastgehouden door de algemenere problematiek van het leven, de reflexie van de principia vitalia, e.d. Zie voetnoten op blz. 223 en 103. Én voorts het nog niet geheel ontgroeid zijn aan het projectieve denken.

[3] Ook P. J. BOUMAN? In zijn Cultuurgeschiedenis van de Twintigste Eeuw, in 1964 uitgekomen, schrijft hij onder andere (blz. 194): „De doodsklok voor het geloof is al zo dikwijls geluid. En altijd weer ten onrechte".

gemeend hebben dat ze van de baan zijn, maar, zoals we zagen, dit kan nauwelijks waar zijn.

Hier past veeleer de vraag of men zich in allerlei sociale wetenschap deze oude meesters niet gewoon uit handen heeft laten slaan[1]; en voorts de vraag (vrijwel onafhankelijk ervan in hoeverre dít geschrift in velerlei opzicht houdbaar zal blijken) wat we met sociologie willen: een wérkelijke greep op de maatschappelijke verschijnselen of niet? Wat er ook op een niet-traditionaliserende sociologiebeoefening aan te merken moge zijn, de wel traditionaliserende biedt nauwelijks het perspectief van enige greep. Deze holt achter de ontwikkelingen aan[2].

6.3 De aantasting van het oudplattelandse grondpatroon

Dat het oude grondpatroon, gegeven onder meer de zelf-integratie van het platteland in de moderne samenleving, grondig wordt aangetast zal ook geen wijdlopig betoog behoeven. Wij kunnen ons er hoofdzakelijk toe beperken aan te geven dat de basissituatie, waaraan het georiënteerd was, niet meer bestaat.

Het economisch aspect van de oude basissituatie hield in dat er praktisch maar één mogelijkheid was 'aan de kost' te komen: door middel van een verzekerde toegang tot de bodem. Dat dit niet meer zo is zal wel niemand willen ontkennen. Dit ontbindt dan meteen ook het verband met de 'grote prijzen', hetzij doordat de wijze van verkrijging een andere geworden is, hetzij doordat de prijs zelf minder groot geworden is.

De eerste grote prijs was het 'overleven', het 'zich kunnen redden'. Het is nu welhaast, zo niet helemaal, een vanzelfsprekende zaak geworden dat men niet meer door elementair gebrek wordt bedreigd, zodat het materiële bestaan in de letterlijke zin inderdaad nauwelijks meer tot de grote prijzen behoort.

De tweede grote prijs was stand en macht door een meer dan gemiddelde toegang tot de bodem. Geheel afgezien van het 'behoren' in deze kwestie, het zal duidelijk zijn dat er tegenwoordig geheel andere en minder eenvoudige wegen gegaan moeten worden om deze te verwerven, waardoor beide ook aanzienlijk van karakter zijn veranderd.

De derde grote prijs was het huwelijk. Het is geen nieuws dat ook dit praktische een normaal verwerfbaar iets is geworden, zodat de vrijgezel, of de 'kinderen N', zinne-

[1] Van harte stemmen wij hier in met Kooy (intrede Wageningen, 1964), die van mening is dat er in de laatste 50 jaar weinig vooruitgang is geboekt. Een welhaast verboden mening naar onze ervaring. Natuurlijk kan men verdedigen dat er in de afgelopen decennia wel iets gebeurd is ('t zou wat moois zijn als dit niet kon), maar waar het om gaat is dat ons inziens blijkbaar de gevoeligheid voor wat er in de diepten van de samenleving gaande is (50 jaar geleden lagen die meer open door de sociale strijd) verloren is gegaan. Zodat we nu weer min of meer, alleen misschien wat minder primitief door wat er inmiddels dan aan kleine vooruitgang is geweest, van voren af aan moeten beginnen. Voorwaarde is bovendien het herwinnen van de inmiddels ook vér teloorgegane onafhankelijkheid van de sociale wetenschap, hoewel dit eigenlijk onvermijdelijk in de regeneratie van een sociale wetenschapsbeoefening die zich met de grote samenlevingsvraagstukken bezig gaat houden, begrepen is.

[2] Als meest geprononceerde niet-traditionaliserende socioloog in Nederland dient F. L. Polak – onze leermeester tevens – genoemd te worden.

beelden van de oude plattelandse samenleving, in hun oude verschijningsvormen verschijnselen van het verleden zijn geworden.

Dit alles werkt natuurlijk op alle mogelijke manieren door, onder meer in het huwelijk zelf en in de verhouding tot de kinderen. Wat het eerste betreft: het moet persoonlijker en dus ook gevoeliger zijn geworden. Hierdoor heeft de echtscheiding ook op het platteland zijn intrede gedaan. KOOY[1] vond dat er nog wel wat na-hinken was (en dat het gehele niveau wat lager ligt en mogelijk ook zal blijven), maar dat het platteland hier in beginsel dezelfde bewegingen doormaakt als de stedelijke concentratie. Over de moderne verhouding tot de kinderen werd in 4.2 reeds uitvoerig mededeling gedaan. Deze zou een 'doorgeefverhouding' zijn geworden in plaats van de oude 'teruggeefverhouding'. Hierdoor is ook de specifieke dramatiek (zie het Drentse gedicht) van deze laatste er een geworden van het verleden.

Herinneren wij tenslotte nog aan allerlei wetswijzigingen van na de laatste oorlog, waarin de genoemde veranderingen worden weerspiegeld: het burgerlijke huwelijksformulier is in deze zin gewijzigd, dat man en vrouw als gelijken worden gezien; in het huwelijksgoederenrecht geldt de vrouw ten aanzien van het gemeenschappelijk vermogen niet meer als 'onbekwaam'[2]. De onderhoudsverplichtingen van kinderen ten aanzien van hun ouders zijn nu eveneens tot een minimum teruggebracht. Men vergelijke hier eens mee de lasten die kinderen vroeger soms van hun ouders droegen (en de ruzies die hieruit voort konden komen), of de wijze waarop de samenleving vroeger bijvoorbeeld in de vorm van weeshuizen de op haar neergekomen lasten droeg!

De sociale situatie van de oude plattelandssamenleving bracht mee dat men moest trachten een loyale samenleving te bouwen temidden van een dreigende buitenwereld, terwijl men bovendien nog het probleem had dat men door overbevolking 'de vijand' in de kaart zou spelen. Het lijdt geen twijfel dat de zaken zo niet meer liggen. De agrarische bevolking moge soms nóg het gevoel hebben steeds weer het kind van de rekening te zijn, maar men zal het erover eens zijn dat er geen zo eenzijdige overspeling meer plaats zou kúnnen vinden als in het verleden. Bovendien zie men wat er met het grote plattelandse geboorteoverschot van de laatste eeuw is gebeurd. Het is, globaal gesproken afgevloeid naar de talloze niet-agrarische beroepen, en niet meer naar de zelfkant van de agrarische samenleving of naar de stad-als-vijandelijk-kamp in de oude betekenis (en als verzamelplaats van proletaroïden, al leek het hier bij het begin van de industrialisatie nog wel op). Paradoxaal eigenlijk: toen de landbouwende bevolking in de meerderheid was had zij weinig in te brengen en veel te vrezen; nu zij minderheid is, zoals zovele andere beroeps- en andere groepen in de samenleving (en zoals deze 'georganiseerd') heeft ze in beginsel niet minder of meer in te brengen (afgezien van bijzonderheden) dan deze.

[1] Zie zijn Openbare Les; voorts KOOY, Het veranderend gezin in Nederland, 1957.

[2] Wil men nog eens van een radicaal geluid inzake de man-vrouw-verhouding kennis nemen, dan leze men SIMONE DE BEAUVOIR, Le deuxième sexe, 1949.

Dit alles neemt dus ook de grond weg onder vele van de oude houdingen, en wel allereerst die onder de vrees voor de buitenwereld en de behoefte tot een psychologisch bijna 'waterdichte' afscherming van de binnenwereld. Bovendien is de mogelijkheid om met een informele sociale controle het gareel strak te houden vervallen. Dit betekent dat de sociale veiligheid van de plattelander zo ongeveer identiek geworden is met die van de organische samenleving in het algemeen en dat de veel meer geïnstitutionaliseerde controleorganen van die samenleving – we ervaren niet anders – ook volledig over het platteland zijn gaan werken.

Dan was er de intellectuele situatie die, aansluitend op de economische en de sociale, een gevangen zijn inhield in een a-intellectuele, mythische en a-dynamische perceptie van de wereld. Het werd reeds voldoende betoogd, zover een klein bestek dit toelaat, dat dit op generlei wijze meer in de veranderde wereld past; dat dit er een wezenstegenspraak mee zou vormen. Ook de plattelander moet dus een 'ontwikkeld' mens zijn, hetgeen hij concreet niet alleen ondervindt als zijn kinderen in een ander beroep moeten, maar ook aan den lijve als hij bemerkt dat hij voor zijn bedrijf ingewikkelde dingen moet kunnen overzien, wil hij mee kunnen komen. Wij zagen ook reeds dat hij zich (zij het nahinkend) steeds bewuster voor allerlei beroepen, onder meer zijn traditionele, bekwaamt. Hij komt hierdoor met de moderne wereld op steeds vertrouwder voet; hij moet dat ook, hij kan niet anders.

Komende tot het algemeen culturele aspect moeten we natuurlijk zeggen dat de doorwerkingskracht van de oude plattelandsbeschaving is gebroken. De hoofdlijnen zijn immers ontbonden, zodat het geraamte er als het ware uit is. Wat wij nu dus nog aan oude plattelandsbeschaving tegenkomen zijn na-hinkingen. Hiervan zijn er voldoende behandeld – het boek werd er grotendeels op geschreven – zodat we hier nog slechts één aspect belichten. Dit is waar die na-hinkingen zich blijkens twee Wageningse studies zoal aan vasthaken.

De eerste studie is van Benvenuti en laat zien dat er in de gemeente Winterswijk een duidelijke correlatie bestaat tussen de mate waarin het oude beschavingspatroon nog intact is en de afgelegenheid van de boerderij. Voor de overtuigende methodiek voor het doen van allerlei moeilijke plaatselijke metingen moge naar het boek worden verwezen. De tweede is van Bergsma en handelt over de gemeente Dantumadeel. Hier correleert het traditionele niet met een geografisch criterium, maar met een cultureel. Het concentreert zich namelijk voornamelijk op die kleine kerkgenootschappen (ontbrekend in Winterswijk) die hier volgens het voorgaande historisch-sociologisch gezien wel toe voorbestemd waren.

Merkten wij op dat men rondom de oude hoofdlijnen een welhaast oneindige schakering van details in de plattelandsbeschaving tegen komt, hier blijkt dat men ook bij overgang naar de nieuwe tijd moet rekenen op telkens weer iets anders verlopende gevallen.

6.4 Geestesgesteldheid

Ook over de geestesgesteldheid kunnen wij vrij kort zijn. Hierbij moet het natuurlijk in de eerste plaats gaan over die welke reactionaire gezindheid en onzelfstandigheid inhouden, daar het deze zijn die in wezen slecht (want kortsluitend) wapenen tegen het 'moderne leven', zeker als dit meer en meer zelfstandigheid gaat vereisen, en wat ook belangrijk is: veroorlooft. Dit zijn dus de geestesgesteldheden van een groot deel van 'overherig Nederland'.

Wat de Noordrand betreft, en ook voor het Oosten, wil dit niet zeggen dat er niets meer te doen zou zijn. Hierbij kan men denken aan het nog steeds niet uitgesleten standenproblem in Groningen, of mogelijk ook aan het dikwijls weinig levenskunstige van het Noorden. Maar in hoge mate problematisch is dit toch niet, daar de betreffende bevolkingen in elk geval wel tegen een stootje kunnen zonder uit hun evenwicht te geraken, en de emotionele verschansing er bovendien van beperkte omvang is. Hierdoor kunnen de Noorderlingen geredelijk toegankelijk geacht worden voor een ruimere bewustwording van zichzelf. Zij zouden de drempel, die er ook hier is, spoedig kunnen overschrijden.

Wat de 'probleem-mentaliteiten' betreft kan eerst worden opgemerkt dat de meest wezenlijke grond voor hun ontstaan, de overherigheid, verdwenen is, zodat er wel 'automatische' verbetering te verwachten is. Maar anderzijds zijn daar die sterke afweringen en verschansingen die weer hun eigen dynamiek hebben, terwijl bovendien immers gold dat de nieuwe tijd niet zonder meer gevoeligheden en frustraties spaart. Wij zagen hoe gevoelig – seismografisch gevoelig zou men bijna zeggen – het verleden in deze mentaliteiten werd 'opgetekend'. Er is dus ook kans dat als er nieuwe frustraties komen deze de oude reacties in stand houden. Hier geldt dus ongetwijfeld maar één goed middel, en dat is bewustwording. Allerlei instanties en instituties zouden hier wat (mits gecoördineerd) aan kunnen doen. Daarbij geldt echter ook, zoals we zagen, dat van de zijde van de kerken de vicieuze wisselwerking met deze mentaliteit moet worden verbroken. De kerken en andere instanties zouden daarmee dan een houding aannemen van 'substantiële rationaliteit.'

6.5 Substantiele rationaliteit

Met deze term gaf Mannheim een denken aan dat erop gericht is grotere gehelen te overzien en in hun ontwikkeling te begeleiden. Dit in tegenstelling tot het functioneel – rationele denken dat zich alleen tot beperkte (en daardoor meestal concretere) doeleinden wendt en deze met voorbijgaan van alle ruimere repercussies nastreeft. Later heeft men dan te doen met onbedoelde neveneffecten, die meestal weer op dezelfde wijze worden aangepakt, zodat men de kans loopt het wezenlijke steeds te missen. Nu kan men 'filosofisch' zeggen dat het 'hele leven' zo is, omdat wij het niet overzien, maar dan maakt men er zich maar van af. Het gaat erom te overzien wat men geredelijk zou kunnen overzien.

Waar in dit boek naar gestreefd werd is nu ook dat zaken als geestesgesteldheid, nationaal karakter, en noodzakelijkerwijs ook de godsdienst, in beginsel binnen het domein van het harmoniseerbare zouden komen, zodat een substantiële rationaliteit er niet meer aan voorbij kan gaan.

Dat deze harmonie een aanlokkelijk goed is zal weinig betoog meer behoeven. Het betekent in beginsel een voller leven en een steviger in zijn schoenen staan dan het disharmonische en onzelfstandige; het positief- of negatief-autoritaire reageren. Geen wonder, want het ik-ideaal is dan meer geïntegreerd met het ik.

Stevig in zijn schoenen te staan, dit is ook een eigenschap die Nederland als geheel, klein als het is, nog wel eens nodig kon hebben in het Europese geheel. Zoals wij zagen zal Nederland geen onverdienstelijke staat van dienst hebben in dit geheel. Maar substantiëler rationeel dan uit slechts half doorgronde (en daardoor verkeerde accenten ingevende[1]) nationale zelfverdedigingsbehoefte tegenover enkele uiterst gevaarlijke (want agressief-autoritaire, met meerderwaardigheidsgevoelens, soms afwisselend met minderwaardigheidsgevoelens behepte) Europese deelgenoten te staan, zou het zijn er meer cultuur-psychologisch bewust tegenover te staan. Dit zou tevens de nodige zelfopvoeding tot boven de middelmatigheid (die in Nederland zo sterk met de gematigdheid gepaard lijkt te moeten gaan) ten goede komen en daardoor de anderen minder kans bieden het land 'en bagatelle' te nemen.

Zo zou Nederland bijvoorbeeld voorop kunnen gaan de vraagstukken van nationalisme, nationaal reageren, nationaal karakter, een werkelijk wetenschappelijke aanpak te geven en daartoe aansluiting kunnen zoeken bij het meer verlichte (en dan dikwijls meteen zoveel ruimer denkende) element in de autoritaire landen[2].

[1] Zo vond de feodaloïd Adenauer bijvoorbeeld dat het niet zo erg was dat Engeland uit het Europese verband geweerd werd, want anders zou Scandinavië ook zijn gekomen, en daar waren de socialisten zo sterk. Welnu: als die Engelsen en Scandinaviërs uiteindelijk maar willen, want zo'n hapje is het niet als stabilisator op te moeten treden voor landen met zoveel ingekankerde ordeverstoring. Maar hoe dan ook, hier spreekt het hoge staatsmanschap dat aangeeft dat elke nuance van rood een absoluut kwaad is, onder welke dekking men dan kan trachten het als autoritairen onder elkaar nog eens te proberen. Zeker om de wereld op zeker ogenblik weer op iets leuks te kunnen tracteren; óf om onderling weer de grootste ruzie te krijgen. Want al gevoelt men zich tot elkaar aangetrokken, echt samenwerken kan men niet, tenzij een de rol op zich neemt van de onderdanige, eventueel met eerbewijzen overladen, dienaar. Erhard blijkt hier – gelukkig voor Nederland – niet veel voor te gevoelen.

[2] Na de afsluiting van dit werk kwam ons nog in handen CHORUS, De Nederlander Uiterlijk en Innerlijk. Wel een leuk boekje, maar wetenschappelijk gezien weer géén methodiek die afdoende is, zoals (dachten wij) uit het gehele voorgaande voortvloeit. Goed zou het pas worden als 'iedereen' móet erkennen dat het zo wel ongeveer is. Hierbij is de Nederlander niet de hardste noot. Het zijn vooral de Duitser, de Spanjaard, enzovoort, die er niet meer onderuit moeten kunnen te erkennen dat de Duitser of de Spanjaard in elk geval iets anders is dan het schone zelfbeeld dat men pleegt te hanteren. Men moet met klem van argumenten tegen heel wat beschermende onwil in kunnen gaan.

Eigenlijk is het een gelukkige omstandigheid dat dit het laatste woord is. Het verschaft de gelegenheid toe te voegen dat het niet steeds aangenaam is tegen de draad in te gaan, maar dat een zichzelf respecterende (sociale) wetenschap dit zo nu en dan móet doen. En dan niet alleen terwille van de toevallig behandelde zaak, maar ook teneinde zich de onafhankelijkheid te verwerven die de te vroeg en verkeerd nagebootste natuurwetenschappen reeds bezitten. Zulks is ten behoeve van elke zaak, en de enige uiteindelijke verontschuldiging voor het bestaan van een (sociale) wetenschap.

Van zijn eigen bewustwording en van zulk een samengaan op elk vlak van de ruimer denkende elementen in Europa, alsook van de versterking van het gematigde element door de uitbreiding van de Europese Economische Gemeenschap met Engeland en Scandinavië, worde de toekomst van Nederland – dierbaar Nederland – alsook die van ons taalgebied, afhankelijk.

BIJLAGE I aansluitend op tabel I (blz. 150)

De gegevens van tabel I per landbouwgebied.

Hierbij is tevens aangegeven welke steden zijn uitgelicht. Ook kan men nagaan welke redenen er waren de beschavingsgebieden te vormen op de wijze die op blz. 228 en volgende beschreven is.

	Godsdienstige gezindte (1930) % van de niet-r.k. bevolking				Politieke keuze (1937) % van het totaal aantal geldige stemmen							
	chr. geref.	geref.	overige**	geen	CPN	Lib.	NSB	SDAP	SGP	VDB	overige partijen	blanco of ongeldig
Middengewest (— Zaandam)	0,4	7,1	32,6	23,5*	8,3	2,6	3,6	26,2	0,5	15,7	3,1	2,2
Noordelijke Duinstreek (— Den Helder, Alkmaar)	0,2	2,4	31,3	20,2	2,5	3,4	4,0	26,0	0,1	24,1	1,6	2,4
Noordelijk Westfriesland	1,0	5,8	17,1	9,1	1,9	5,4	2,8	16,1	0,4	19,5	1,9	1,6
Drechterland	0,4	12,9	18,7	10,2	1,2	4,6	2,9	19,5	0,6	12,8	2,6	2,4
Geestmerambacht	2,0	18,3	21,3	12,0	3,5	0,7	2,7	16,6	0,2	16,2	4,0	1,7
Noordoostelijke polders	0,2	6,0	30,1	25,1	5,1	2,9	4,0	34,9	0,4	24,2	2,5	2,2
Eilanden (N.H.)	0,3	9,8	25,1	20,7	2,4	1,2	4,4	24,2	0,3	20,6	2,0	2,8
Holland ten noorden van het IJ	*0,6*	*9,0*	*26,5*	*17,2*	*4,6*	*3,1*	*3,0*	*22,8*	*0,4*	*16,8*	*2,5*	*2,2*
Centrale Weidestreek (— Groningen)	0,3	33,4	15,6	15,5	1,8	6,3	4,1	22,6	0,0	10,3	1,3	2,7
Noordelijke Bouwstreek	0,4	34,2	10,9	10,4	2,3	5,6	3,4	18,0	0,1	8,6	1,3	1,9
Noordelijk Westerkwartier	0,2	47,6	7,1	7,0	0,4	7,6	4,2	15,7	0,1	11,1	1,4	1,6
Centrale Bouwstreek	0,6	46,6	5,2	5,0	0,5	5,6	3,6	18,2	0,0	10,7	0,7	1,3
Klein-Oldambt	0,1	15,2	21,6	21,2	10,7	3,2	3,1	25,1	0,2	14,9	2,6	4,3
Nieuw-Oldambt	1,3	9,7	24,8	24,8	22,3	3,9	4,2	22,7	0,3	11,2	4,0	5,8
Oud-Oldambt	0,3	10,8	21,0	20,7	7,5	3,6	6,0	37,7	0,1	13,9	1,3	3,4
Woldstreek	0,1	16,1	13,2	13,0	2,8	6,3	5,2	30,7	0,2	6,7	1,7	5,5
Veenkoloniën	1,0	10,4	26,7	24,9	6,3	2,6	7,2	38,0	0,2	11,1	1,4	3,7
Zuidelijk Westerkwartier	3,3	37,9	6,9	6,9	1,9	3,7	5,9	15,5	0,1	11,0	1,3	2,4
Goorecht	1,1	19,5	18,1	17,9	1,7	8,2	6,0	19,5	0,0	16,2	1,7	3,0
Westerwolde	1,9	16,6	14,9	12,9	3,1	1,4	7,9	22,0	0,2	7,6	2,5	4,0
Kleiweidestreek (— Leeuwarden)	0,6	22,4	19,9	17,4	1,6	3,5	1,6	20,5	0,2	10,9	1,4	2,6
Veenweidestreek	0,1	15,9	22,5	20,1	2,3	2,1	1,5	23,2	1,1	12,2	2,9	3,1
Eilanden (F.)	0,2	8,9	12,7	11,7	0,6	5,9	1,5	22,2	0,0	26,3	0,8	2,2
De Wouden	1,7	23,2	25,9	25,5	5,7	2,8	1,3	24,7	0,7	12,1	2,1	3,6
Kleibouwstreek	0,9	32,6	19,3	18,4	1,3	3,7	1,5	18,9	0,2	10,3	1,9	2,3
Friesch-Groninger cultuurgebied	*1,0*	*22,4*	*19,0*	*18,8*	*4,0*	*3,6*	*3,2*	*23,8*	*0,3*	*11,2*	*1,8*	*3,1*

Zandgebied (D.)	0,0	14,3		11,0	10,7	2,4	9,4	9,3	25,0	0,2	18,1	2,0	3,1
Veen- en Zandgebied	0,8	14,3		16,2	14,7	2,6	4,7	9,8	26,8	0,1	10,2	3,1	6,1
Noordelijke Randgemeenten	0,4	8,8		9,0	9,0	4,6	4,9	11,1	31,0	0,2	15,8	1,9	4,2
Zuidelijke Randgemeenten	1,4	18,9		7,9	7,4	0,6	7,4	5,9	19,7	0,3	13,0	1,8	4,3
Drente	*0,9*	*15,2*		*12,0*	*11,3*	*2,1*	*6,9*	*8,6*	*24,7*	*0,2*	*13,8*	*2,3*	*4,6*
Zand- en Veengebied	1,0	27,8		2,2	1,9	0,3	3,6	3,5	10,2	1,6	5,3	4,5	3,0
Zandgebied (O.) (— Enschede, Deventer)	0,9	8,5		25,7	14,1	2,0	2,6	2,9	17,4	2,0	6,1	4,2	3,0
IJsselstreek (O.)	1,5	28,8		4,4	3,5	0,3	2,6	3,5	20,1	1,9	12,3	0,9	1,9
Oostelijke Veluwe	1,1	8,8		12,0	10,6	1,0	4,2	3,6	26,1	1,8	9,2	3,7	4,2
Graafschap Zutphen (— Zutphen)	0,4	11,1		6,6	4,0	0,6	5,4	6,3	16,3	0,5	10,5	2,9	3,1
IJsselstreek (Gld.)	1,1	2,4		5,3	3,6	0,9	5,6	4,2	22,4	0,7	9,3	3,6	3,1
Oostelijke Zandgronden	*0,9*	*11,8*		*13,6*	*9,1*	*1,2*	*3,9*	*4,1*	*18,4*	*1,4*	*8,1*	*3,7*	*3,2*
Weidegebied (— Zwolle)	0,9	20,0		10,7	9,4	0,7	3,5	2,7	13,6	6,3	5,7	3,8	2,8
Overveluwe	1,0	19,4		2,1	2,1	0,5	1,7	1,7	9,8	9,2	1,9	6,8	3,4
Nederveluwe	1,3	15,7		4,3	4,1	0,6	2,2	4,4	11,7	18,8	3,5	4,4	2,9
Veluwezoom (— Arnhem)	0,2	6,5		8,1	7,0	1,6	7,6	4,0	25,6	1,7	5,6	2,6	3,5
Eemland	7,0	76,3		1,2	1,0	1,0	0,6	1,8	1,7	1,8	0,9	7,1	1,9
Zandgebied (U.) (— Amersfoort)	1,8	11,6		12,1	9,9	0,8	6,2	5,4	18,1	5,7	5,1	3,5	3,5
Zandgronden van het Midden	*1,2*	*15,2*		*8,2*	*7,2*	*0,9*	*4,6*	*3,8*	*16,0*	*7,2*	*4,6*	*4,1*	*3,2*
't Gein	1,1	13,6	2,8	17,8	12,5	2,7	3,6	5,2	17,4	1,0	4,4	3,0	3,6
Zuidelijke Duinstreek (— Haarlem)	1,0	8,7	3,5	32,0	19,3	3,5	4,4	6,4	20,9	0,4	7,9	1,9	2,8
Meerlanden (— Amsterdam)	0,9	19,6	2,8	18,2	12,6	2,8	3,3	6,0	15,9	1,5	4,7	1,4	2,8
Gooiland (— Hilversum)	1,2	9,0	3,7	25,6	17,1	2,5	6,9	5,9	13,0	1,6	5,8	6,3	2,9
Noordwestelijk weidegebied (U.)	1,3	18,2	2,6	10,3	7,1	1,2	2,4	4,4	17,2	4,9	3,3	3,0	2,8
Lopikerwaard	0,1	17,5	1,0	0,5	0,4	0,6	2,1	4,2	7,2	9,8	2,2	15,5	1,8
Kleigebied van IJssel en Oude Rijn (— Utrecht)	0,6	13,3	1,9	5,1	2,4	0,5	1,3	3,5	11,1	6,3	1,6	2,8	2,6
Kleigebied van de Kromme Rijn	1,2	7,0	1,6	3,5	1,5	0,3	1,6	1,9	7,5	5,7	2,1	2,0	2,6
Tielerwaard	0,3	5,2	1,6	3,9	3,1	1,5	7,6	2,7	27,8	5,7	4,7	5,2	5,0
Betuwe	0,1	2,8	3,4	1,4	0,8	0,2	3,0	3,4	14,6	7,3	2,1	8,6	3,1
Bommelerwaard	0,3	7,0	2,1	2,3	1,6	0,3	2,5	1,7	16,5	12,4	4,5	7,1	3,8
Noordelijk Klei- en Veengebied (Z.H.)	2,7	26,1	0,5	2,9	1,1	0,3	1,9	3,8	2,8	2,8	2,0	1,6	1,7
Rijnland (— Leiden)	1,7	21,3	3,4	13,6	8,6	0,7	5,4	5,3	10,5	2,1	4,3	2,8	2,1
Zuidhollandse Bollen- en Weidestreek	2,4	20,0	3,1	8,8	5,1	0,4	4,8	4,2	7,2	2,2	2,8	3,8	1,8
Westland (— 's-Gravenhage)	3,8	26,8	1,0	3,9	2,4	0,4	3,1	3,3	9,1	5,0	4,7	2,1	1,4
Delf- en Schieland (— Delft, Rotterdam)	1,1	17,1	3,1	16,7	12,7	1,9	4,7	3,3	22,9	3,5	3,6	2,7	2,8
Land van Gouda en Woerden (— Gouda)	0,8	22,1	1,1	4,5	3,2	0,7	4,2	4,5	8,4	6,1	2,4	4,6	1,9
Krimpenerwaard	0,3	6,4	1,5	6,8	6,4	0,8	8,2	5,3	25,6	14,7	8,5	4,4	4,0
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	2,1	10,5	2,7	6,4	6,1	1,1	9,1	2,2	21,6	12,2	4,0	8,5	3,8
Rijn- Delf- en Schielandse Droogmakerijen	0,2	12,3	8,4	3,9	3,2	0,7	4,5	4,8	13,5	10,1	2,4	14,0	2,3

IJsselmonde en Dordtse Waard (— Dordrecht)	2,6	4,5	3,5	5,2	5,0	0,6	6,3	3,5	20,1	11,3	3,0	2,4	3,4
Hoekse Waard	2,4	10,8	5,0	1,6	1,6	0,4	10,7	2,4	19,9	12,7	4,4	3,7	2,9
Voorne, Putten en Rozenburg + Pernis	0,9	16,3	1,2	8,0	7,8	3,8	12,0	4,4	26,7	1,6	12,3	2,8	3,2
Goeree en Overflakkee	0,1	8,5	7,4	1,7	1,6	1,3	8,6	1,3	15,2	20,0	3,9	11,7	4,1
Tholen en St. Philipsland	0,0	7,7	20,8	0,9	0,9	0,5	4,7	3,9	6,7	38,9	5,3	4,8	3,9
Schouwen en Duiveland	4,9	12,9	7,9	3,9	3,7	0,2	14,7	2,7	18,9	8,8	13,1	1,0	4,1
Noord-Beveland	0,4	20,3	5,3	2,0	2,0	0,3	7,8	0,6	7,7	6,8	9,8	1,3	4,3
Zuid-Beveland	0,4	13,5	15,4	4,2	3,4	0,3	5,1	2,9	10,0	10,2	7,4	1,7	3,0
Walcheren (— Middelburg, Vlissingen)	0,1	27,3	11,0	5,2	5,2	0,5	2,9	1,7	11,1	12,8	7,7	2,0	2,9
Zeeuws-Vlaanderen, Westelijk deel	0,1	6,6	4,8	6,5	3,6	0,7	9,4	2,9	17,0	1,2	12,6	1,1	5,3
Zeeuws-Vlaanderen, Oostelijk deel	1,7	22,4	6,3	3,8	1,5	0,6	4,8	3,3	12,4	3,9	3,0	1,8	5,6
Noordwestelijke Zeekleigronden	2,2	24,8	2,6	1,4	0,4	0,2	1,0	1,9	4,4	2,2	1,2	3,3	2,5
Land van Heusden en Altena	0,2	23,6	1,2	1,2	0,7	0,2	1,1	2,4	5,8	6,4	2,6	8,4	3.1
Westen en Zuidwesten	*1,3*	*14,0*	*4,2*	*9,7*	*7,0*	*1,3*	*5,2*	*3,8*	*15,7*	*5,9*	*4,7*	*3,9*	*3,1*
De Lijmers	0,7	12,6		5,4	0,4	0,1	0,2	1,4	3,9	0,1	1,4	20,3	2,2
Rijk van Nijmegen (— Nijmegen)	0,5	12,7	2,5	8,8	0,5	0,1	0,3	1,7	1,8	0,0	0,5	15,5	3,3
Land van Maas en Waal	0,3	0,8	0,2	2,5	0,2	0,1	0,2	1,6	2,2	0,1	0,3	15,5	1,8
Zuidoost Gelderland	*0,5*	*7,1*		*4,8*	*0,3*	*0,1*	*0,2*	*1,6*	*2,6*	*0,1*	*0,7*	*17,0*	*2,3*
Maaskant (— 's-Hertogenbosch)						0,1	0,2	0,1	1,2	0,2	0,3	10,2	1,0
Land van Cuijk						0,1	0,1	0,6	0,9	0,1	0,2	8,7	1,2
Westelijke Zandgronden						0,3	0,7	2,1	5,9	0,1	0,7	3,7	4,1
Meijerij (— Tilburg)						0,2	0,4	0,9	2,9	0,5	0,7	10,3	1,8
Zuidelijke en Oostelijke Zandgronden (— Breda, Eindhoven)						0,3	0,6	1,2	3,3	0,1	0,6	4,1	2,2
Noord-Limburg						0,5	0,2	3,5	2,5	0,0	0,4	2,6	3,0
Zuidelijke Zandgronden						*0,3*	*0,4*	*1,8*	*3,3*	*0,2*	*0,5*	*5,1*	*2,6*
Zuid-Limburg (— Maastricht)						*1,9*	*0,3*	*8,1*	*6,9*	*0,1*	*0,6*	*1,6*	*5,2*

* De kolom 'overige' heeft betrekking op de zeer kleine kerkgenootschappen; zie blz. 153 punt 10.
** % Onkerkelijken berekend over de totale bevolking

BIJLAGE 2 Proefkaart met toelichting en een indeling in vier beschavingsgebieden.

In de eindkaart die achterin is opgenomen zijn vele kwalitatieve, waaronder geschiedkundige gegevens verwerkt. Maar ook als men zich 'overgeeft' aan een beperkt aantal gegevens van een bepaald tijdstip, vindt men reeds de verschillen. Aldus ontstaat er een experimentele kaart.

Als gegevens zijn hier gekozen 'gereformeerdheid' (bestaande uit de percentages gereformeerden uit het eerste deel van deze bijlage) en 'onkerkelijkheid' (gerekend van de bevolking met de rooms-katholieken inbegrepen). Van beide werd, door het hoogst voorkomende percentage in enig cultuurgebied op 100 te stellen, een index berekend. Door de index van het tweede van die van het eerste af te trekken ontstaat een soort resultante van tegengestelde oriënteringen. Deze resultantes zijn in de kaart verwerkt.

	Gereformeerdheid		Onkerkelijkheid		Resultante
	%	index	%	index	
Holland ten n. v/h IJ	9,8	40	17,2	91	—51
Friesland en Groningen	24,4	100	18,8	100	0
Drente	16,1	66	11,3	60	6
Oostelijke Zandgronden	12,7	52	8,7	46	6
Zandgr. v/h Midden	16,4	67	7,2	38	29
Westen en Zuidwesten	15,4	63	6,7	36	27

Teneinde de kaart wat meer sprekend te maken werden Friesland en Groningen niet blanco gelaten, maar een arcering gegeven. De Zandgronden van het Midden werden ook anders gearceerd dan het Westen en Zuidwesten. Verder is het westelijke gebied doorgearceerd tot en met het meest oostelijke deel van de Betuwe en een deel van de Lijmers. Dit had ook een 'niemandsland' kunnen blijven.

Verder is de kaart – om technische redenen – volgens de indeling in landbouwgebieden van 1957 uitgevoerd. Tevens ziet men hoe men zich, naar landbouwgebieden gerekend, de 'nadere romaniseringsgrens', de 'grondsoortengrens' en vooral ook de 'weerstandsgrens', op de eindkaart alle globaal ingetekend, nader voor kan stellen.

Gebruikt men de cijfers van de VOLKSTELLING 1899, dan vindt men praktisch dezelfde kaart. De index-resultante is dan als volgt (eerste kolom):

	Resultante 1899	Resultante 1930	Verschil
Holland ten n. van het IJ	—20	—51	—31
Friesland en Groningen	0	0	0
Drente	47	6	—41
Zandgr. van het Oosten	37	6	—31
Zandgr. van het Midden	64	29	—35
Westen en Zuidwesten	60	27	—33

Proefkaart Beschavingsgebieden naar enkele gegevens over godsdienstige keuze
Experimental map Culture areas based on some data on religious behaviour

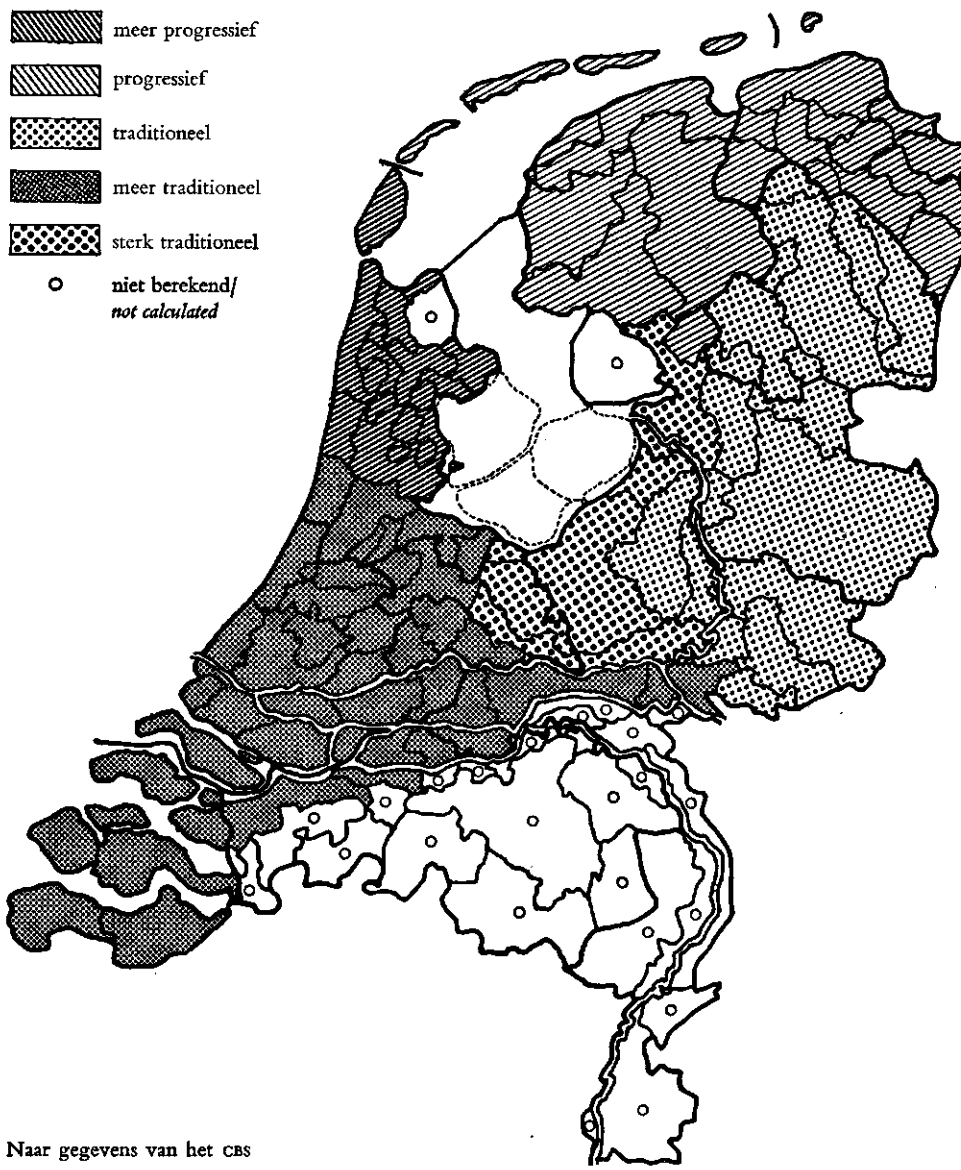

Naar gegevens van het CBS

Zoals men ziet werd naast de resultante van 1899 ook nog eens die van 1930 vermeld en voorts het verschil tussen beide bepaald. Uiteraard geeft dit maar een ruwe benadering (het betreft sterk afgeleide gegevens, terwijl een belangrijke indicator als de mate waarin er splintergroepen voorkomen, en andere, hier helemaal geen invloed hebben); niettemin ziet men duidelijk een ontwikkeling van de protestante (super)projectie af, of, wat hetzelfde is, een inhalen van de noordrand door Drente en feodaloïd Nederland.

Bekijkt men afzonderlijke landbouwgebieden (wat hier in enige uitvoerigheid niet mogelijk is) dan ziet men tevens dat sommige van deze gebieden niet met de ontwikkeling mee willen; deze hebben zich als het ware in de superprojectie vastgebeten. Dit is – merkwaardigerwijs – vooral het geval met het Noorden van Groningen (Humsterland, Hogeland, Centrale Bouwstreek). In deze streek was de superprojectie reeds bijzonder sterk, waaruit dan waarschijnlijk voortvloeit dat men het ook het langst vol houdt de tijdstroom tegen te houden of er zelfs nog tegenin te groeien.

Het is ook deze Noordgroningse 'pocket' van gereformeerden en wat christelijk gereformeerden die het gehele gebied van Friesland en Groningen, behalve voor de onkerkelijkheid, ook het maximum verschaft voor 'gereformeerdheid' (en de resultante 0). Neemt men Friesland afzonderlijk, dan is hier de richting (vooral door Het Bildt en de Wouden) 'progressief'. Ditzelfde geldt voor oostelijk Groningen, en daar vooral voor de Veenkoloniën; Westerwolde doet het meer kalm aan, zoals Drente en de Oostelijke Zandgronden in het algemeen.

Tenslotte de indeling in vier beschavingsgebieden, waar de proefkaart (zij het wel met wat toeval erbij) een goede steun bij geeft:

1 De Noordrand, omvattend Holland ten noorden van het IJ, Friesland en Groningen. Ongebroken continuïteit met het 'Friese verleden'.

2 De Oostelijke Zandgronden, nu omvattende de Oostelijke Zandgronden uit de indeling in acht én Drente. Onvoldoende gebroken of ongebroken continuïteit met het 'Saksische' verleden.

3 De Hollands-protestante invloedssfeer, omvattende het westelijke gebied en de Zandgronden van het Midden. Voldoende gefeodaloïdiseerd geraakt.

4 De rooms-katholieke invloedssfeer, omvattende de Zuidelijke Zandgronden en Zuid-Limburg. Zowel maatschappelijk als geestelijk geheel gefeodaloïdiseerd.

SUMMARY

1 The problem

In this book the author has tried to bring some scientific order into two experiences with peasants, especially with those now dying out in the Netherlands.

The first of these experiences is expressed in the notion: „They are the same everywhere", the second one with the seemingly opposite notion: „How large differences there are".

This evidently leads us to treat peasant culture not as folklore or by other criteria of style, but as one of inner experience, a way or view of life. This way of life has existed as long as there has been 'higher civilization', so must be bound up with it and with the conditions upon which these higher civilizations until recently have rested. This means that it is not historical development of or within peasant culture that is of first importance for its explanation, but the general economic and sociocultural conditions of a long era.

In the course of this book we shall mainly arrive at the views of two authors on fundamental problems in society, views that can easily be combined. One author is Durkheim, especially in his work De la Division du Travail Social, and secondly his Les formes élémentaires de la Vie Religieuse. The second author is Marx, with his Das Kapital and other writings. From Durkheim's first mentioned work we take over the distinction between the 'société de solidarité mécanique' and the 'société de solidarité organique'. According to Durkheim the most highly developed societies in the world have passed from the former type to the second one. The difference between the two is that the second one has a much more developed division of labour – and all the implications thereof – than the first one. A society which rests upon a high degree of division of labour cannot but be, 'organic', because there would be no such society if every 'specialized part' of it were not an 'organ', i.e. to a fair degree in harmonious interplay with other 'organs'. Because this also implies a high degree of education of the population and considerable power in every 'organ' to obstruct, the 'moralité' (moral culture or simply culture of such a society) can no longer be so largely 'repressive' as it used to be but, for smooth working, must be more 'cooperative'.

Peasant culture entirely belongs to the société de solidarité mécanique; its moralité was to a high degree repressive. Essentially repressive in nature was also the old social dichotomy in gentlemen and folk which was so much the concern of Karl Marx. It will be shown that where there are conditions of low development (or a low degree of division of labour and a tendency towards repressive morality) only very little is required

to turn society into one of social dichotomy; and this then greatly contributes to repressiveness again. According to Karl Marx all high culture was pervaded with the gentlemen and folk ideology, and was culture full of devices to justify or ignore an essential injustice. This again fits in with Durkheim's thesis that religion – as a part of high culture – mirrors society. We will find religion as a psychological projection of injustice without altering anything essential in the situation.

2 A FIRST AQUAINTANCE WITH PEASANT SOCIETY

Because a real penetration into and understanding of peasant culture requires knowledge (and experience) of numerous smaller and greater facts of peasant daily life, three short descriptions are given of regional culture. For this purpose three authors are followed whose descriptions were very penetrating. One is Barentsen in his detailed and all-round description of the peasantry on the sandy soils in the south of the Netherlands: the Kempen in the province of North Brabant. We will come to the conclusion that the peasantry here was found in an ideal-typical form. The second author is Herman de Man, a novelist. Most of his work deals with the people of the central part of the province of Southern Holland and the west of the province of Utrecht. De Man's work is not a scientific attempt to grasp peasant culture, but it is allround and exceptionally penetrating. Compared with other data on the same region in the course of this book it will prove 'true'. The region appears to be a model for a peasantry that has become reactionary in the course of history. The third description is based on the observations of a protestant minister in Holland north of the Y (the Y is a bay of the Zuiderzee on the southern bank of which Amsterdam is situated). These observations centre around the theme of 'population and protestant religion' and show us the population as liberal thinking in religion and other affairs, and as easy cooperators in almost every sense.

3 SOCIETY IN GENERAL

Some preliminary understanding of the general society of which the peasantry was a part must also be considered indispensable. Three interrelated features are dealt with. The first one is the fact that in a society of low development (with a low degree of division of labour) the majority of the population must be agricultural. This follows from the mere fact that such a society can have no substantial surpluses on which to feed a non agricultural population. Further consequences are that this majority necessarily has to live in only small agglomerations, spread all over the countryside. Naturally these communities have little to do with each other and so have a tendency to be unorganized over larger areas.

The second feature is not to the same degree implied by a low degree of development as the first one, but is rather a question of human morality. This is the social dichotomy between gentlemen and folk, so common all over Europe, Asia, parts of Africa and in Middle- and South-America. But this large extension over the world indicates also the near-inevitability of this dichotomy. There are exceptions, however, and about one third of the present Netherlands territory is an exception to the general rule; it is the part of the country north of the 'frontier of feudalization', a subject to which we will come back afterwards.

The nature of this dichotomy is in essence based upon usurpation. Its origin and near-inevitability (and the complete inevitability once the dichotomy has taken root, whether by interior forces or by conquest) is demonstrated in two ways. One is examplified by the history of Groningen province, as shown mainly by Hofstee's dissertation on the Oldambt, a part of this province. Groningen lies north of the frontier of feudalization and its history is characterized by the curious fact that some 4 or 5 times a fully developed social dichotomy nearly became a fact here too. Especially on the first occasions it was a narrow escape. Later on society was already too far developed for a fully fledged development, but nevertheless events went in that direction. But narrow as the escapes may have been (and also as severe as the incursions on the freedom of the people of the countryside – a full say in the management of their res publica – may have become during the late Middle Ages and during the time of the Dutch Republic) the population of this province – and of the other parts north of the frontier of feudalization, but with somewhat different histories – was able to maintain itself, both materially and psychologically. Psychologically it did this by never losing its sense of freedom, its sense of organization and its resistance as usurpation tended to take too glaring forms.

For Europe and Asia, but centred on Europe, the work of Rüstow is brought to the attention of the reader. In this work the psychological effects of dichotomy are also dealt with in much detail. One is that it tends to introduce sadism and masochism into the character of people, sadism roughly corresponding to the role of the gentleman-usurper-tyrant, masochism to the one of folk-servant-object of exploitation. This is what generally pervades a gentleman-folk culture, be it in subtle and gentle forms or in extreme and crude forms. Both may even be parts of one person's character. Such a person is represented by the type (frequent in the Middle Ages) of the crude, but pious, Monarch or Lord. Sadism and masochism are also characteristic of religion. One is also reminded of the many peasant upheavals in the Middle Ages all over Europe, and their frequent drowning in blood.

The third feature is still another dichotomy, but one of less consequence. It is one which has been especially characteristic for the countryside in the 19th and beginning of the 20th century, and on the better soils. It split the agricultural population into two parts, the upper stratum, holding land, the labour market and all the public posts which were not in the hands of gentlemen, and the lower stratum of landless or nearly landless people. That the quality of the soil has to do with this cleavage is evident, because its

occurrence follows exactly the borderline between the more productive (so more permitting) soils and the sand.

Nevertheless, geographic location also has to do with it, for at the same time it coincides approximately with the old distinction between seaprovinces (north and west) and landprovinces (east and south). The north and the west have, from the dawn of history, never known conditions of the complete autarchy of the farm family nor of local society. In other words, agriculture and economic life have always been more differentiated and more commercial there; life was more developed. Under these conditions it has been possible for those who managed well (and/or had good luck) on the better soils to build a strong economic position and to become employers of others. In most parts of the north and the west – with the exception of Holland north of the Y – the economy was not so differentiated in the countryside itself that those who had no access to the soil could easily find other employment. Possibilities for other employment were rather strictly confined to the cities so that indeed the farmers found a labour market in which they had a near-monopoly. In a more latent form this 'small' dichotomy is probably also an old one, but it took on its sharp (capitalist) form in the 19th century as life started to become more dynamic, tradition lessened and the well-to-do farmer could break away from the social control of the community. Feudalistic[1] control lessened at the same time.

Both dichotomies, the feudalistic or great one and the rural capitalistic or small one, tell us one thing. It is that the old time before 1900, due to the fact that the division of labour and population mobility had not then passed a threshold (i.e. the tendencies of the société de solidarité organique were not yet mature and autonomous) was characterized not only by a scarcity of goods (poverty, hunger), disease and the like, but primarily by a scarcity of possibilities to build up positions of power. Therefore, there were these social dichotomies and the ideologies – religious and non-religious – justifying or ignoring them.

Another aspect of this old society, which adds to the understanding of its fate, was that it had soon reached the top of its capacity to feed non-agricultural people. Whoever was within this category of the non-agricultural population, and at the same time in the higher functions of the armed forces or of government and economics, could very easily gain control over the agricultural majority. The agricultural population itself usually had no important tradition of organization and of education. Moreover, this population could very easily be 'punished' by those who had some more than average exercise with arms (or could pay the armed men), for the agricultural fields lay open to destruction and the harvest was too bulky to be easily hidden.

So it was long ago that the peasant was born, at the same time, namely, as possibilities of easy control were discovered by prospective lords. And correspondingly the typical

[1] Feudalistic is the term we will continue to use when referring to the 'great' dichotomy between gentlemen and folk. It reminds of feudal control and structure in the Middle Ages, but is intended here to mean also the city (patriciate and bourgeois) domination in res publica and countryside, which was so characteristic for Dutch history after the second half of the 16th century. In the Dutch text the words overherigheid (overlordism) and feodaloïditeit (feudal-likeness) are used.

peasant is a man who prefers to pay what is levied from him, even to the point of starvation, rather than be punished. Sensing that there was no way out of this position, he was also obedient. He had, in the course of centuries, most often developed an anti-revolutionary mentality. Times and countries have existed where there were no better lords than those who left the peasant that little bit above the minimum level that kept him an anti-revolutionary man because he still had to lose something.

4 The basic pattern

In this chapter the experience is taken up which says: „They are the same everywhere". Born in the basic situation of a low degree of development which produced the feudalistic dichotomy, peasant culture is not explained by this great dichotomy alone. It has also many direct roots in the situation with a low degree of differentiation.

Considering the basic situation from its economic aspect one can expect the soil and the products of the soil, but especially access to the soil, to be central themes – conscious or unconscious – in this culture. From examples it is shown that this is indeed the case in the Netherlands. One could say that three great prizes were attached to access to the soil. One was security (against starvation and wages at starvation level); another was marriage, which for this reason was largely a matter of business; the third one was that more than average access to the soil gave not only more security, but also local social power.

One can also say that poverty was always accompanying people. With reasonable access to the soil and some good luck it was just kept on the doorstep. More than average access kept it somewhat further away (this being the essence of economic power over those who had none, and of social prestige and power). This, too, is what we find as a background in all the dealings and reasonings of the people.

The basic situation also enters marriage as mentioned, not only as what we now feel as a deal, but also in other ways. Bodily strength, and production relying on this strength, counted first. What we observe at the same time is that the man counted first and that the woman was identified with work of secondary importance. This work, though necessary, is essentially concerned with consumption: the household. Moreover, she needs protection in child bearing and child rearing; and we see that she became entirely a second-rank person (serving life, serving the man, second to the man).

Holding access to the soil in a non-dynamic society, the father (both parents) also had absolute authority over the children and – necessarily because of poverty – the children were directly endebted to the parents. The parents brought up the children; so they were entitled to the income of their unmarried children and to care by them in their old age. This latter task we see usually taken by those of the children for whom there was no land – no marriage. Here and there (and in some countries even very strongly) we observe that parents have a tendency to take it easy when in their fifties, to rely on their children and discourage their marriage.

It is also quite comprehensible that the peasant developed a strong amor fati. He has

come to love his soil and his products; they are main topics along with the weather, the inventory of every farmhouse or field and so on. In the Netherlands we usually find, too, that the peasant had a weakly developed aesthetic consciousness; the landscape, for example, he saw largely as 'instrumental'.

From the social aspect of the basic situation other features easily come to the fore. Basically this social situation was as insecure as the economic situation and was in interdepence with it. At times many unintegrated people were about, such as beggars, ex-soldiers, brigands and so on (an irregular profiteering category). Moreover, there was, as we saw, the regular category of nobles and landlords, bourgeoisie, commercial and other powerful people, all of them partly performing necessary functions but partly profiteering as well.

Towards those powerful or culturally dominating non-peasants a general attitude of fear and admiration is found. But whatever admiration (or loyalty and even 'love') is mingled with the fear, this never leads to feelings of being at ease or familiarity with them; the cultural cleavage is well defined as we saw already. At best the peasantry developed a set of attitudes that seemingly ignores this outside world, and only very exceptionally a sense of being free and essentially equal.

All the more there was in peasant culture a strong concentration on the interior social world. There was strong social control. This control seems to have aimed at one important achievement: to make the people loyal to one another and to give (implicitly) as few of them the chance to escape as possible; some of the devices used and their results are discussed. In a more detailed discussion it appears also that the 'ennemy' is not only outside (those profiteering from the peasantry), but that contradictory interests within may – as it were – tend to work for him; such as those leading to overpopulation.

Some overpopulation (in the sense of more young people than could marry later on) was desirable for various reasons, but at the same time it was dangerous. So latently or openly making the surplus population loyal, and by repercussion a severe regulation of sex for all, were crucial in this society. We see this reflected in religion. Here very clearly the peak of repressive morality is reached in the domain of sex. Sex is bound up with sin and guilt, and in Roman Catholicism it is the celibate priest – psychologically very relevant – who administers everything. But the ruthlessness of folk-punishment also reaches its peak in cases of transgression of the sex-and-marriage mores. Whatever chaotic forces may be unleashed in times of war or depression, the force of sex is the one that is most profoundly dangerous because it also continues to work in times of peace. It might upset the family, complicate the natural bonds between the older and younger generations (render the education and making loyal of the younger generation – bastards! – impossible) and obscure the inheritance titles to the soil. No wonder that marriage, too, was subjected to very strict rules and that strict wedlock was the device used to canalize sexuality.

Another point of view is this. The understandable fact that in a society of so little differentiation – and especially in the peasant part of it – there was the expectation that man could not know more than he did and that the prevailing conditions of life were

to last for ever leads to peasant culture being non-intellectual (a-intellectual or even anti-intellectual) and non-dynamic (a-dynamic or even anti-dynamic). Peasants – the more feudalized life was, the stronger, but the aspect hardly ever fails to show itself – are also more or less naive. In the case of a mechanical (repressive) morality nothing else could be expected, of course; and none of the previous characteristics could be fully understood without this. Education of children is entirely a procedure of conditioning at a low level of consciousness.

Further, it is pointed out that all the features and attitudes discussed so far have largely taken on their own 'life'. They have become 'sui generis' and are also largely unconscious (naivety contributing considerably to it) as such. These features are the ever returning elements or 'principia media' of peasant culture and often the cause of further details in this culture (even of seemingly contradictory ones as is shown with examples). Some important principia media are: unconditional readiness to hard and constant work, soberness, patriarchality, sexual repressiveness, strict marriage, distrust and inferiority feelings towards the outside world (or – often compensating – an attitude of the worthness of the small man), conformism toward the in-group, non-intellectuality, a non-dynamic total view of life, and so on.

Turning attention to the world at large for a short while, Redfield's Peasant Society and Culture is discussed. This author, too, concluded that peasantry is normally bound up with some sort of feudalistic society. He further finds the same principia media as we did and mentions some authors who even have the view that peasants are the same all over the world.

In this connection it is useful to make a distinction between principia media and media historica. As indicated the principia media are the ever returning themata of peasant culture and partly also, along with others which resemble them or are complementory, in all culture. They are rooted in the omnipresent basic conditions of life. Their combination and the weight of every element in these combinations may be different, however, largely depending on local history. But some of these larger regional culture complexes may also have come to function on their own (have also become sui generis). Feudalism was one such (very large), religion another one (for the Netherlands Protestantism and Roman Catholicism), and the age-old difference between sea- and land-provinces in the Netherlands a third one. These, and other historical and most often also institutionalized influences, are the media historica.

Looking at the media historica now, there are large differences all over the civilized world. And very typical for the peasant again was that (apart from style differences such as language) even small differences in the arrangements of the principia media and of the media historica could make him feel very ill at ease. This indicates that when an observer concludes that peasants are everywhere the same, even all over the world, this cannot mean that they are perfectly interchangeable. This observer no doubt focusses on the ever recurring principia media.

In a final review of old peasant culture as found in the Netherlands the possibility is discussed that there may exist a peasant culture which directly, logically and realistically

answers the basic conditions of life, but also – some examples in Southern Europe and Asia are alluded to – that this answer is less direct and less realistic. Considering the peasant in the Netherlands without asking too much from him (e.g. that he could have resisted feudalism effectively or had a developed sense of the importance of learning and so on; though the people north of the frontier of feudalization come pretty far in meeting even these requirements), one could say that his culture was very realistic indeed. Generally Europe, and North Western and Northern Europe in particular, seems to have had a realistic peasantry; the latter parts along with a history of moderate or no feudalization. Perhaps this has been a factor in Europe's setting the pace for fundamental changes in society, or more precisely: for North Western and Northern Europe (and North America) to set this pace and to manage to be stable and democratic societies. In this connection Romein's view of Europe and the rest of the civilized world is also discussed.

So, granting the fact that peasant culture was largely passive (in the Netherlands even in the north which was too small an area to have a fully developed (democratic) high culture that could withstand feudalistic high culture) it nevertheless seems to have grown in the course of centuries to offer optimal opportunities for survival to a certain optimum number of population. At the same time it offered objective norms, administered in a non-discriminating way. This probably constitutes the warmth of this culture as put forward in the 'Gemeinschaft'-literature of Tönnies a.o., and its capacity to loyalize people.

A poem which very penetratingly expresses what everywhere could be heaped on the head of one young peasant concludes this chapter: father dies, the elder son must take the vacant place which makes him old before his time and unfit (too much discouraged) for marriage. He remains single, so his mother passes the management of the farm gradually to his married younger brother, simply because he is married. This makes the elder brother a hand in his own house. This is one of the tragic outcomes of 'realism', but at the same time this culture is too naive for people to see much tragedy.

5 Mentality

In this chapter the other experience is dealt with: „How large differences there are". Investigating what these differences are, they nearly all come down to what is known as mentality, folk-character and so on. Analysis shows that these differences are largely emotional in nature, so when we are going to deal with them, we turn especially to the emotional aspects of old peasant culture; this is where regional differences are largest. They appear closely connected with how history has struck the population emotionally.

The forces we have to deal with are again connected with the basic conditions of a low degree of differentiation and of mechanical society, but now more indirectly. They are, apart from many nameless influences from the history of the region, primarily the media historica.

As we saw, the peasantry itself is an outcome of this phase in history, so could be

considered as a medium historicum itself. But now we will see more closely what other media historica have done to the peasantry, everything in the setting of regional history. In this setting we will also meet a carryover from pre-feudalistic times; its importance is very hard to evaluate, but it is easily and commonly over-estimated.

Description is of course an important part of this chapter. We here continue what was started in chapter 2, but it is now more evenly spread over the regions and with more comparison and measurement.

The description in chapter 2 of Holland north of the Y then examplifies what must be considered the core of mentality in all the north of the Netherlands. Here live people with a strong sense of freedom, little plagued by inferiority-feelings, and with a developed sense of sound initiative and responsibility. Politically (first half of 20th century) this north is relatively strongly orientated towards the moderate left; religiously towards liberal Christianity and – approximating 1900 – to non-confessionalism. All the rest, as can be demonstrated fairly well, is rather confusing detail here: the fact that (for some historical reason) part of Northern Holland has remained Roman Catholic, or the fact that part of Friesland, Groningen and Drente returned to orthodox calvinism during the 19th century (a response to rural capitalist dichotomy). Numerous other facts are in accordance with this pattern: moderation in marriage fertility (early adoption of conscious family planning after the former checks on rapid expansion had been destroyed), positive attitudes towards learning and school education, leading position in agriculture, agricultural cooperation, public health and many more.

The second group of regions, also with an elaborated example in chapter 2, is the group of the centre, west and south west. Geographically unconnected with it, but of essentially the same mentality is the most southern part of the country (South Limburg), the 'tail' that reaches some 50 km between German and Belgian territory.

This group, though at the Y it borders the north, is largely the opposite of this north: a sense of freedom and public responsibility is much less developed; it is strongly prejudiced against city and bourgeois people and with an ambivalent attitude towards people with fine names. It is extremely difficult for the people to cooperate among themselves, family relations are highly authoritarian, there is strong local class adherence, and, if initiative takes place, there is a tendency to be one-sided economical along with a strong social conservatism. In religion there is hardly any liberal thinking, whereas in protestantism two forms of orthodoxy prevail; one is organizing and dogmatic calvinism and the other passive pietism. While the first form tends to go with the farmers' class, the second is found more among the labourers and other small people. Politically we find the confessional parties in strong positions, some of the smaller ones being of a very traditional (reactionary) nature, corresponding to passive pietism.

The discussion of the descriptive material is spread over two paragraphs, the second of which (paragraph 3) contains the more quantitative data. Most of this paragraph is taken up by a discussion of religion and politics, to which table 1 and some maps relate. But some quantitative testing is also carried out with data on agricultural education and marriage fertility. The map on p. 171 belongs to the former and table 2 to the latter.

After the review of the data the important question is raised of how they reflect or approach the truth about mentality. First, there are the more quantitative data which show especially that the differences between the regions are always relative ones. There is hardly a phenomenon which is only found in one region and not at all in another one. Extremisms, so far as they occur, only do so in small percentages. But in this connection it must also be borne in mind that there are always contrary and equalizing factors. They derive, for instance, from the fact that all these regions have formed a single nation for a number of centuries already, so that they have many institutions and centres of activities in common. Moreover, all these quantified (and for the purpose narrowly defined) phenomena also have their own specific dynamics and contrary or equalizing factors.

Second, there are qualitative descriptions in which experience with the population is laid down by authors who observed it in a great number of (often non-specified) phenomena and over periods measured in lifetimes. Very remarkable about these descriptions is that they – from whatever author – substantially come to the same conclusions for each region. So here also 'truth' must have been approached. But now it seems, subjectively by each author, with contrary and equalizing factors discarded. The qualitative and the quantitative data are easily combined; they coincide.

In table 1 a procedure is followed to combine the quantitative with the qualitative data. The figures are given but the extremes are accentuated in print. This visual accentuation compensates the innate understatement of the figures and brings them closer to what free description (overaccentuating) says.

More important than description, however, is the causal explanation of these mentalities. For this purpose attention is drawn to recent American psychological literature on the authoritarian versus the democratic personality. The resemblances between democratic personality and the northern mentality group and between authoritarian personality and especially the mentality group of the centre, west and southern tail are striking.

But without this, it is evident that while the northern group rather easily tunes in with modern times and its possibilities and the second group does not, there must be something that keeps the personality of the second group blocked and frustrated. Thus frustration must have been built up during history and what else in history could have been more the cause than the feudalization of life? So our first attention must be directed to this medium historicum as a cause.

As to the north (the third part of the country north of what has already been called the frontier of feudalization) it is rather easy to demonstrate its relative political freedom and the population's sense of being free people. These northern parts were also the last ones in the country that had to grapple seriously with feudalizing forces, namely only as late as the 13th to 16th century when the 'darkest' of the Middle Ages had passed already. At that time Holland north of the Y was conquered by the earls of Holland, but a great number of 'privileges' had to keep the population quiet whereas the economic system (with its greater than usual differentiation) was not disrupted. Very peculiar about this system is, moreover, that it was not the cities which were organizing commerce

and industry in it, but the countryside itself; and that cities like Amsterdam never managed, despite many attempts, to monopolize those non-agricultural activities to the north. Here probably also lies the reason why so little rural capitalist dichotomy has grown in this countryside. The landless person had other possibilities near at hand, so could escape becoming a farm labourer. In this region there was the chance of taking up other work easily; a man did not have to join a cityproletariat first.

The situation in Groningen has already been largely discussed in chapter 3. Friesland's fate was much the same, but with this difference that it had no city to break the monopoly of the oligarchy manipulating affairs before and during the time of the Dutch Republic. On the other hand, there was no threat from the city either. In all, however, this province seems to have had more dichotomy than Groningen. But, as in Groningen, people never ceased feeling that exclusive rule was illegitimate.

A very interesting case is the province of Drente, situated on poor sandy soils and surrounded by peat-bogs. With little agricultural possibilities, non-seafaring, non-commercial and non-industrial, it had managed to keep free from exclusive upper class rule in feudal and patriciate form. It was up till 1795, when all of the 'ancien régime' broke down, definitely a farmers' or peasant's republic. This all firmly establishes the frontier of feudalization.

South of this frontier it is much more difficult to lay hands on literature that meets our requirements, not in the sense that the feudalization could be doubted, but to explain the differences in mentality within those two thirds of the Netherlands territory. Very remarkably and certainly not accidentally, the best written regional histories are found for the north; among them are also the only two works of historical sociology that could be found. Synthetic regional history south of the frontier is generally not only of poorer quality, but also – especially for the Roman Catholic regions – of a reactionary or unrealistic nature. But the main lines seem to be clear enough.

One of these lines concerns the authority over the uncultivated lands, important especially on the sandy soils, and closely connected with the depth of feudal penetration into other local affairs and into the local economy. It appears that south of the great rivers, authority over the uncultivated lands rested essentially with the Lordship and that feudal penetration in local affairs was generally deep. North of these rivers, in the east, this authority rested essentially with the population, though feudal penetration was able gradually to progress in the course of the Middle Ages. But it was only at the end of the 16th century that the free farmer lost his vote in state-affairs and his hunting rights. On the local level, however, he never lost his say, even when a nobleman's influence came to outweigh his.

What we see here is a 'frontier of romanization' manifesting itself. This follows roughly the most southern of the great rivers, the Meuse. In the romanized southern part, a public right of 'nulle terre sans seigneur' was valid; this part later on also remained Roman Catholic. North of this frontier the people's public right to the uncultivated soils and other res publicae was never completely abolished; during the Middle Ages it even took the form of the 'marke', a sort of local commonwealth. Protestantism also

took a firm hold here. This all means that the obedience to absolute authority in the south, and the relative lack of initiative and organizing spirit there, are not surprising; nor is the fact that mentality in the east is closer to that of the north.

From what has been said it will be clear, too, that no exclusive importance can be attributed to the question of whether or not all outward signs of feudalistic or dichotomized society have been present. What counts most is the psychological constellation built up during history. Whether the dichotomy of society appeared early in history or later seems of primary importance here. The earlier the appearance the greater the chance, it can be expected, of deep psychological penetration. This is so not only because society was likely to be more primitive in early times, but also because there is more chance that devices for self-government, present till then, could have been destroyed and forgotten. Also the extent of dependence on dichotomized society will make for psychological differences. A self-sufficient agriculture on poor soils was less dependent on what was decided at the top than commercial agriculture, because the first is essentially local, the latter at least regionally interrelated. Further, the more a population had a supralocal outlook, the more it would have been forced to compare and the less it could evade experiencing displays of wealth and of absolute power. They could not help but be essentially less naive than an isolated population. Having no issue (but religion) for their lesser naivety they could easily turn to reactionary mentality, being in essence hidden (displaced) resistance (easily fixated in religion).

It is especially with regard to the west of the country – more developed than the sandy parts even before the onset of feudalization – that these considerations may be important. Conspicuous feudal traits, such as serfdom, hardly existed here. But the feudalization of life, in the sense of exclusive rule, dates from the 6th to the 10th century, when the bishops of Utrecht and later the earls of Holland built up their power. After them, in the 16th century, the city patriciate took over, serving city interests before anything else. It must also be mentioned that the lower parts of these regions were reclaimed and populated under the authority of the earl and the bishop. These lower parts at that time were not the people's wasteland (as the peat-bogs and other uncultivated lands in the east and the north), but the bishop's or earl's. Moreover, this population – because much of the land sank below sealevel – was dependent on the top merely for the safety of its life and goods against the water. As elsewhere in medieval Europe, around 1500 most of the better soils were not farmers' property, but gentlemen's (or church; the „dead hand"), and in 1532 the cities prohibited (further) development of non-agricultural activity outside their walls. The correlation with mentality seems to be clear enough, whereas especially passive pietism (but also calvinist orthodoxy) seems to exclaim how life was perceived: the world is one of incurable sin; the only hope is God, but His ways are absolutely unknown; man can only fear, quiver and abide.

In this summary we will pay some attention to one more region only. It is the tail, the southern part of the province of Limburg.

It is evident that of the whole present territory of the Netherlands there has nowhere been such an early and profound feudalization of life as there. Moreover, it was in the

Middle Ages part of a larger territory between the Rhine and the Meuse where feudal rivalries and insecurity of life were notorious. A reactionary mentality, but now one seldom emancipated from Roman Catholic control and in forms influenced by it, is found here.

This all means that there is undeniably a close parallelism between mentality and feudal history, especially when this is not taken in a too formal sense but, as it should be, in terms of psychological constellations. Nevertheless, other means of explanation must be tried as well. One is the age-old difference between seaprovince (more differentiated) and landprovince, a division (and discrimination) so common in the days of the Dutch Republic. The conclusion, however, is that this difference only adds to the former explanation, but cannot take it over. For Holland south of the Y the advantages of the seaprovince have largely become city advantages, contributing little to an effective broad orientation in the countryside. Contrary to Holland north of the Y the agricultural class dichotomy also took firm root here, placing the big farmers in an uncomfortable intermediate position. This is what they seem to compensate by their tendency to be exclusive among themselves and by their authoritarian familialism.

The same seems true for religion as an explanation. Both in Protestant and in Roman Catholic parts of the country reactionary mentality is found, so religion can be no primary explanation for it. It is (as appears from details too) no doubt rather the other way round: mentality and feudalism explain essentials of religion. This theme is dealt with in some detail both for Protestantism as well as for Roman Catholicism. This also means that there is nothing astonishing in the fact that conservatism and confessionalism in politics go side by side and that orthodox confession revives when the social cleavages become more profound, as was so clearly the case in 19th and early 20th century Groningen and Friesland.

Least accomodating (non-revolutionary or even non-evolutionary) an ideology was mennonism. For centuries mennonites have taken no offices and rejected military service (thus indicating what was wrong in old society). Very significantly they could maintain themselves – though of an older origin than calvinism, and rather popular at their time – only in the cities and in the countryside north of the frontier of feudalization. It is also noteworthy that the Dutch patriciate never required strong and dogmatic calvinism respecting government) as a part of their régime; they were themselves more liberal minded and often members of the Remonstrant Church (illegal in Republican times!). So it was the people itself which largely kept this paraculture alive, unmistakably to project its life experience into it. But nowhere were these projections managed so consequently and cunningly as in Roman Catholicism, resulting in a system with all the characteristics of absolute and static domination.

A last endeavour to replace or to add to the explanations is by testing the popular opinion that Northerners are different because they are Frisians, the Easterners because they are Saxons and that the rest of the country is either Frankish or mixed. The only thing that can be safely said is that from Frisian times on the history of the north shows relatively little disruption and much defence against prospect over-rulers, that the east

came under Karolingian influence rather late and that the feudalization of life progressed only slowly there. One can – on one hand – always maintain that later history is the continuation of the earlier, but on the other hand it is extremely improbable that nowadays emotional culture is such and such *because* it was this way 1000 or 1500 years ago. This culture is no doubt an answer to more recent happenings and to the development of the total psychological situation in the course of time. This has to be examined for meaningful explanation. Prehistory is no doubt some part of it, be it more or less important, but not in the sense of Frisians with a fixed inherited character and so on. Another probably warranted way to state the problem at hand is this: in the tempo of the past it often took a millennium and more to change a mentality in all its aspects and depths. That is why prehistory may also count, but without providing the whole explanation.

Ultimately chapter 5 leads to a division of the territory of the Netherlands into 8 culture areas as indicated on the coloured map. As no data seemed to indicate mentality better than those on religion and politics of table 1, they are adopted as final criteria. It is also quite comprehensible that precisely these data indicate mentality the best. For if mentality is emotional culture connected with the way life is experienced, where else than in religion and in the related field of politics (especially in this country where there are many parties, quite a number of them being confessional) could it better be found expressed?

These 8 culture areas are:

North of the frontier of feudalization:

1 Holland north of the Y, with its relatively harmonious and early modern culture. The region was conquered late and probably largely rescued from frustration and reaction by its differentiated economy. Religious feeling is largely humanistic.

Crossing the Zuiderzee we come to:

2 Friesland and Groningen, never completely subjected (and least in the psychological sense), but during the 19th century torn by the capitalist dichotomy which disharmonized society profoundly and called forth two answers: religious orthodoxy and anti- or a-religious socialism.

Passing from sea- to land-province and at the same time from the better soils to the sand we come to:

3 Drente, never subjected and apart from a largely imported 19th century capitalist dichotomy in its surrounding peat-colonies, a harmonious community, relatively little traditional in religion and politics.

South of the frontier of feudalization we first come to:

4 The sandy soil of the east, subjected rather late and incompletely so that a feeling of freedom and equality, of public responsibility and initiative, never died out.

Crossing now a frontier of resistance (against the psychological effects of dichotomy) we come to:

5 The sandy soils of the centre, subjected at a somewhat earlier date and more pro-

foundly than the east and – probably for other reasons as well – not able to resist psychological feudalization. Conservatism and religious pietism loom large, in politics too.

Passing back from land- to sea-province (and at the same time from the sandy soils to the better ones) we come to the large area of:

6 The west, south west and also the land between the great rivers. This is the part of the country where both dichotomies, the aristocratic and the rural capitalist one, came to coincide. No wonder that the population here was caught in a relatively authoritarian culture and in social immobility. Feudalism being rather old (though never very extreme), there are no signs of important surviving devices for self-government as in the north.

5 and 6 jointly: The area of authentic Dutch protestant culture. Feudalized from the 7th century on, though never extremely. But apparently, taking its further circumstances also into account, in a way sufficient for Calvinism to get rooted here and – by the interior mechanism of religious projection – to be taken by it to the very depth of feudalistic reactionary feeling.

Now the frontier of romanization is passed and first are found:

7 The sandy soils of the south, with a population obedient to authority and harmoniously living within the bonds set by the Roman Catholic clergy to which it greatly contributes; lacking profane initiative so that this largely had to come from the clergy.

Divided from 7 by a frontier of 'nearer romanization' we come to:

8 Southern Limburg; disharmonious and conservative, sometimes reactionary, less obedient, but not emancipated from Roman Catholic guidance. The term: 'nearer romanization' points especially to such aspects as more outdoor living, more processions and other colourful manifestations, louder conversation and streetcorner criticism, which lends this region a more South European aspect than is found in the Roman Catholic sandy soil area to the north of it.

There are two general conclusions which complete this chapter. One follows from the fact that the dichotomy of social life not only has the tendency to render a population unrealistic, irresponsible and inactive, but also that this tends to be accompanied by resentment. This no doubt means that ultimately people did not feel comfortable in a society which deprived them of major possibilities for the full development of their personality and culture. The conclusion may therefore be offered to further testing, that social dichotomy did not make people essentially different from free people, but that personality and culture in this case are better characterized as 'sick'. This, however, does not mean that everything is cured easily, for no personality or culture, as also appears from American and other psychological literature on personality, seems to have a stronger tendency to build up protections around its 'self' than sick authoritarian ones. This is quite understandable because people had to build up compensations for their deficiencies. Giving them up means being confronted directly with these deficiencies. These compensations, as we saw, can be found in religion, but also in such phenomena as a particular touchyness about national culture and its conspicuous feats, as in Southern Europe. Authoritarian personality or culture, therefore, is hard to cure and forms a

constant threat to a culture built on a fuller display of the better aspects of human facilities, because it believes so much in force and one-sided action and so little in cooperation.

The other general conclusion is implicit in the former: there is no reason to consider feudalism and dichotomy of life as something that has been only natural, and, therefore, necessary for the history and development of mankind. It may have been all but inevitable, especially when it was once introduced, but such cases as the north of the Netherlands demonstrate that there is also the aspect of ordinary human guilt. There will be no better reflection of this sense of guilt – we follow Rüstow here – than in religion when it declares mankind loaded with inherited sin. As is generally known, it was St. Augustine (observing Mediterranean society) who established this dogma as a firm part of Christianity. The tragic thing about this religious observation, however, is that it constitutes no cure; projections seldom do. No doubt a real cure was practically impossible at that time, but even the promise of salvation after death (or in some future by a new supranatural happening) was made dependent on obedience. This, as the author sees it, demonstrates at the same time the tendency of culture to be all round in every respect.

6 Mechanic and organic society

In this short chapter mechanic and organic society are compared again and by an example (Ottoman Empire and Roman Catholicism) it is shown that the media historica of mechanic – commonly feudalistic – society are often closely akin. The enormous possibilities for a society, once necessarily organic, to build a culture with the less frustrating of human standards are alluded to. It is demonstrated, too, that, once mechanic society has passed, peasants cannot but disappear, because they are no longer accepted for various reasons, neither by developed society nor by themselves.

The necessity for the disappearance of peasant culture is further elaborated by reviewing the basic circumstances to which this culture was adapted. There is no reason any longer to make poverty, access to the soil and agriculture as a profession, the main or sole orientations of life. There is no reason or possibility either to live in only informally organized local groups exercising rigid social control, nor for categorical distrust of the extra-local. When this distrust still exists, it has come to mean that organic society has either not engaged rural cooperation yet, or that it does not function properly. It is also impossible to manage without education and to have an altogether static view of life. All this upsets repressive morality, giving way (nothing interfering) to a more cooperative morality, leaving space for more individuality. At the same time this dispenses with the old principia media or alters them substantially: unconditional labouriousness and soberness, unconditional authority of parents over children, the woman as inferior to the man, strict marriage and sexual repression, and so on. Pertinent data show that this process is well on its way in the countryside too.

As to emotional culture and mentality the situation is somewhat different. Modern

organic society is not necessarily harmonious, so new frustrations could add to the old ones and continue disharmonized and authoritarian personality structure and culture. Where there is age-old disharmony in society as in most countries of continental Europe there is a great chance for new ones, because one extreme calls for the other. Breaking this vicious circle (gradually dismantling these cultures from their compensating defenses) will be a socio-paedagogical task of enormous difficulty (politically for instance), but also one of great importance, and one of the few 'excuses' for the existence of sociology (as well as a test to its relevance, a test which present-day sociology certainly cannot face up to too well). This task has to be carried out in the Netherlands, especially in the frustrated parts, but more urgently still on a European scale and concerning the more authoritarian and disharmonious cultures of Southern Europe (France with its present pretentions!) and of Central and Eastern Europe. A positive mentality should take the place of the prevailing negative one.

LITERATUUR

ASS = Afdeling voor Sociologie en Sociografie
van de Landbouwhogeschool

ADDENS, N. G. De 'vraagpunten' der Groninger Maatschappij voor Landbouw 1852-1941, Wageningen 1950.
ADORNO, T. W. e.a. The authoritarian personality, New York 1950.
ALGEMENE Geschiedenis der Nederlanden, 12 dln. Utr./Antw. 1949 e.v.
AMMAR, H. Growing up in an Egyptian Village, London 1954.
ANDERSSON, J. A history of Sweden, London 1956, 2e druk.
BAKHUYZEN VAN DEN BRINK, J. N. Protestantse pleidooien, I en II, Kampen 1962.
BAN, A. W. VAN DEN. Boer en Landbouwonderwijs, Bull. ASS. Wageningen no. 5, 1957.
BANFIELD, E. C. The Moral Basis of a Backward Society, Glencoe Ill. 1958.
BANNING, W. Hedendaagse sociale bewegingen, Arnhem 1954.
BARDELOOS, H. Het streekkarakter en het nationaal-socialisme in ons land, Sociol. Bull. jg. II, 1948, blz. 65-85.
BARENTSEN, P. A. Het oude Kempenland, Groningen 1935.
BAUDET, H. Mijn dorp in Frankrijk, Assen 1955.
BEAUJEAN, H. A. Geschiedenis van Limburg.
BEAUVOIR, SIMONE DE. Le deuxième sexe, 2 dln. Parijs 1949.
BEECK CALKOEN, S. J. VAN, De vakopleiding van de Nederlandse Tuinbouwers, scriptie Afd. Soc. en Soc., Wageningen.
BEERLING, R. F., Max Weber, *Alg. Ned. Tijdschr. v. Wijsbeg. en Psychologie, afl. 4 (sept. 1964).*
BENVENUTI, B. Farming in cultural change, Assen 1961.
BERG, P. W. J. VAN DEN. Het karakter der plattelandssamenleving, Assen 1949, (herbewerking van 1941).
BERGSMA, R. Op weg naar een nieuw cultuurpatroon, Assen 1963.
BERKHOF, H. Geschiedenis der kerk, 6e druk, Nijkerk 1955.
BLINK, H. Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland, 2 dln. Groningen 1902-1904.
BLOK, P. J. Geschiedenis van het Nederlandse Volk, vnl. dl. I, 3e dr Leiden 1923.
BOERENDONK, M. J. Historische studie over den Zeeuwschen Landbouw, 1935.
BOUMAN, P. J. In de ban der geschiedenis, Utr./Antw. 1962.
BOUMAN, P. J. Cultuurgeschiedenis van de Twintigste Eeuw, Utr./Antwerpen, 1964.
BROUWER, D. A. Ameland, Amsterdam 1936.
BRUGMANS, I. J. De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, Den Haag 1929.
BUYTENEN, J. P. VAN. De grondslag van de Friese Vrijheid, Assen 1953.
BURNHAM, J. The managerial revolution, Eng. uitg. Pelican 1945.
CHILDE, V. G. Social Evolution, London 1951.
CHIVA, I. Rural Communities Problems, Methods and Types of Research, Unesco 1958.
CHORUS, A. De Nederlander Uiterlijk en Innerlijk, Leiden 1964.
COHEN, M. A. Het blijversrecht, een notarieel-juridische studie, Enschede 1958.
CONSTANDSE, A. K. Het dorp in de IJsselmeerpolders, Zwolle 1960.
DAHRENDORF, R. Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen, Tübungen 1961.
DANSTRUP, J. History of Denmark, Kopenhagen 1949.
DOORENBOS, J. Opheusden als boomteeltcentrum, Assen 1950.
DOORN, J. A. A. VAN. Geschiedenis en Sociologie uit het gezichtspunt van de socioloog, Assen 1961.
DOORN, J. A. A. VAN. De economische geest te Maastricht, *Mens en M. Jg. 22, 1947, blz. 1-12 en 74-96.*
DOORN, J. A. A. Sociologie als beroep, *Sociologische Gids 8e jg. no. 3, mei/juni 1961, blz.* 98-113.
DOORNIK, N. G. U. VAN. Het katholiek geloof in hedendaagse gestalte, Utr./Antw. 1963.
DRIJFHOUT, H. en K. JASSIES, Het Overijsselse Volkskarakter, Heilo, z.j.
DROESSEN, W. J. De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning, Roermond 1927.
DUBE, C. S. Indian Village, London 1956.

DUIJKER, H. C. J. and N. H. FRIJDA. National character and national stereotypes, Amsterdam 1960.
DURKHEIM, E. Les règles de la mèthode sociologique 13me ed. Paris 1956.
DURKHEIM, E. De la Division du Travail Social 7me ed. Paris 1960.
DURKHEIM, E. The elementary forms of the religious life, Glencoe Ill. 1954.
ELIAS, N. Über den Prozess der Zivilisation, 2 dln. Basel 1939.
ENCYCLOPAEDIE van het Christendom, Amsterdam 1955.
ENCYCLOPAEDIE van het Katholicisme, Bussum 1955.
ENKLAAR, D. Th. Varende luyden, Studieën over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden, Assen 1937.
ETT, H. A. Herman de Man. Een poging tot reconstructie van zijn verhalend proza (MS, Ned. Letterk. Museum en Documentatiecentrum, Den Haag).
FISCHER, K. A. Kultur und Gesellung, Köln/Opladen 1951.
FOCKEMA ANDREAE, S. J. Nederland als polderland in: Nederland tussen de Natiën, Amsterdam 1961.
FRANCE, A. L'église et la république, Parijs 1904.
FRANSSENS, D. H. Een onderzoek naar de toestand van de landbouwers in Rumpt en Gellicum, Afd. Soc. en Soc., Wageningen z.j.
FREUD, S. Gesammelte Werke, London 1952-1964, i.h.b. dl. XIV, ook dl IX en XVI.
FROMM, E. De angst voor vrijheid, Utrecht 1952.
FROMM, E. De zelfstandige mens, Utrecht 1955.
FUSTEL DE COULANGES, Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, Paris 1889.
GADOUREK, J. A Dutch Community, Leiden 1956.
GALBRAITH, J. K. De economie van overvloed, Amsterdam 1961.
GEERTZ, Studies in peasant life: community and society, *Biennial Review of Anthropology 1961*, Stanford Un. Press (Cal.) 1962.
GELDER, H. A. E. VAN. Revolutionaire Reformatie, Amsterdam 1943.
GELDER, H. A. E. VAN. Nederlandse dorpen in de 16e eeuw, Amsterdam 1953.
GESCHIEDENIS van de kerk in Nederland (WEILER, DE JONG, ROGIER, MÖNNICH), Utr./Antw. 1963.
GEYL, P. Geschiedenis van de Nederlandse Stam, Amsterdam/Antwerpen 1940.
GOSSES, J. H. De groote Volksverhuizing, in: Verspreide Geschriften, Groningen 1946.
GOSSES, J. H. De rechterlijke organisatie van Zeeland in de Middeleeuwen, Groningen-Den Haag, 1917.
GOSSES, J. H. De Organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente (tot den tijd der Republiek) Groningen-Batavia, 1941.
GROENMAN, S. Staphorst, sociografie van een gesloten gemeenschap, Meppel 1947.
GROENMAN, S. en H. SCHREUDER. Ommen, Sociografiën van plattelandsgemeenten VI, Verslagen van Landb.k. onderzoek 55. 19, Den Haag 1949.
GUARDINI, R. De gestalte der toekomst, Utrecht-Antwerpen 1962.
GUIBAL, C. J. Democratie en Oligarchie in Friesland tijdens de Republiek, Groningen 1934.
GURVITCH, G. La vocation actuelle de la sociologie, 2e druk, 2 dln. Paris 1957-1963.
HAASTEREN, A. J. VAN en H. F. WESSELS, Berkel en Roderijs, Verslagen van Landbouwkundig onderzoek no. 55. 17, Den Haag 1949.
HANDBOEK PASTORALE SOCIOLOGIE (redacteur W. Banning)
Deel I Zeeland, Zuid Hollandse Eilanden, Noord-Brabant en Limburg, Den Haag 1953.
Deel II Noord-Holland benoorden het IJ, De Waddeneilanden en Friesland (zonder de Bouwhoek). Den Haag 1955.
Deel III Groningen, Drenthe, De Noord Westhoek van Overijssel en de Noordoostpolder. Den Haag 1955.
Deel IV Noordoost Overijssel, Midden Overijssel, Het Twentse Industriegebied, De IJsselstreek, Deventer, Zwolle, Kampen, De Graafschap, op verkenning in de N.H. Classis Doetinchem, De Veluwe en Arnhem. Den Haag 1957.
Deel V Utrecht, Heuvelrug, Lopikerwaard, IJselstein, Vechtstreek, Gooi, Haarlemmermeer, Bloembollenstreek, Westland, Gouda en omgeving, Alblasserwaard, Vijfherenlanden, Zuid Gelderland, Friese Bouwhoek en de Noordelijke Wouden, Den Haag 1959.
HARTEMINK, K., K. VAN DER KLEY en J. WATTEL, Hoogeveen, Isonevo, niet uitgegeven.
HEEK, F. VAN. Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken, Leiden 1954.
HERINGA, T. De Graafschap, Zutphen 1934.
HEIJNES, H. J. Bij ons in Noord-Holland.
HEIJNES, H. J. Noord-Hollandsche menschen en dingen.

HEUVEL, H. W. Oud achterhoeks boerenleven, Deventer 2e druk 1928.
HOFSTEE, E. W. Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden, Wageningen 1946.
HOFSTEE, E. W. Uitdaging, KNLC congres 'De toekomst van het Nederlandse platteland' publikatie no. 2, 1959.
HOFSTEE, E. W. Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19de eeuw, Akademiedagen, deel VII, 1954.
HOFSTEE, E. W. De groei van de Nederlandse bevolking. In Drift en Koers, 2e druk. Assen 1962.
HOFSTEE, E. W. De Historische ontwikkeling van de verhouding tussen boer en arbeider, Versl. Alg. Verg. 1945 v. d. Gron. Mij. v. Landbouw.
HOFSTEE, E. W. Het Oldambt, Groningen 1937.
HOFSTEE, E. W. Rural life and rural welfare in the Netherlands, Den Haag 1957.
HOL, A. B. De Betuwe, Leiden 1957.
HOLK, L. J. VAN. De autonomie des geloofs, Delft 1955.
HOUSDEN, L. G., The prevention of cruelty to children, London 1955.
HOUTTUIN PIEPER, A. De acties der 'Vrije Boeren' in sociologisch perspectief, Harderwijk 1962.
HUIZINGA, J. Herfsttij der Middeleeuwen, Haarlem 7e druk 1950.
HUIZINGA, J. Verzamelde werken, 9 dln., Haarlem.
HUIZINGA, J. H. Als journalist Nieuwe Rotterdamse Courant.
HUIZINGA, G. B. W. Medemblik, inzonderheid in verband met de Zuiderzeewerken, Alphen a/d Rijn 1940.
JEDIN, H. Geschiedenis van de concilies, Hilversum 1959.
KAAM, B. VAN. Parade der Mannenbroeders, Wageningen 1964.
KARDINER, A. The psychological frontiers of society, 6e druk, New York 1956.
KERKEWERK, Red. S. F. H. I. BERKELBACH VAN DE SPRENKEL, Nijkerk 1939.
KERKMEYER-DE REGT, C. Geschiedenis van Westfriesland, Leiden 1943.
KEUNING, H. J. Mozaïk der Functies, Den Haag 1955.
KLEY, K. VAN DER. Het Drentse volkskarakter, Heiloo, 1946.
KLUG, I. Het katholiek geloof, 1939.
KNUVELDER, G. Vanuit wingewesten, Hilversum 1930.
KOOY, G. A. Het veranderend gezin in Nederland, Leerdam 1957.
KOOY, G. A. Echtscheidingstendenties in 20e eeuws Nederland, inzonderheid ten plattelande, Openbare les Wageningen, Assen 1959.
KOOY, G. A. De oude samenwoning op het nieuwe platteland, Assen 1959.
KOOY, G. A. Het échec van een Volkse beweging, Assen 1964.
KOOY, G. A. De zelfkazerij van Midden-Nederland, Assen 1956.
KÖTTER, H. Landbevölkerung im Sozialen Wandel, Düsseldorf/Köln 1958.
KROEBER, A. L. and KLUCKHOH, C. Culture, a review of concepts and definitions, Cambridge, Mass. 1952.
KRUIJT, J. P. Het sociologisme van Emile Durkheim, *Mens en Maatschappij, 33 jg. 1958, no. 1.*
KRUIJT, J. P. De onkerkelijkheid in Nederland, Groningen 1933.
KRUIJT, J. P. Mentaliteitsverschillen in ons volk in verband met godsdienstige verschillen, *Mens en Maatschappij jg. 19, 1943.*
KRUIJT, J. P. Sociologie, in: Scientia, dl. 2, 2e druk, Zeist 1957.
KRUIJT, C. S. Zelfmoord, Assen 1962.
KUYPER, A. Zes Stone-lezingen van 1898.
KUYPER, A. Anti-revolutionaire Staatkunde, 2 dln. 1915 en 1916.
LANDBOUW, Ministerie van Handel, Nijverheid en; Een en ander betreffende de Regeringsbemoeiingen inzake de Landbouw, Den Haag 1907.
LANDBOUW ECONOMISCH INSTITUUT, Dr. Ir. A. MARIS en Drs. R. RIJNEVELD: Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw, 1959.
LEBUWEN, O.F.M., B. VAN. Het gemengde huwelijk, Assen 1959.
LIESHOUT, A. J. VAN. Uden, Eindhoven 1948.
LINDEN, H. VAN DER, De cope, Assen 1955.
LIPSET, S. M. Political Man, London 1960.
LOHSE, B. Epochen der Dogmengeschichte, Stuttgart 1963.
LYND, R. S. Knowledge for what? Princetown, 4e druk, 1945.
MALINOWSKI, B. Sex, Culture and Myth, London 1963.
MAN, H. DE. Oeuvre, zie blz. 39.

MANNHEIM, K. Man and society in an age of reconstruction, London 1949.
MARTENS VAN SEVENHOVEN, A. H. Marken in Gelderland, Den Haag 1925.
MARX, K. Das Kapital.
MEYHUIZEN, H. W. Doopsgezinde kenmerken en eigenaardigheden, A'dam 1948.
MERTON, R. K. e.a. Sociology today, New York 1959.
MITRANY, D. Marx against the peasant, London 1951.
MONTÉ VERLOREN, J. PH. DE. Grondbezit en standen in het oosten des lands vóór de feodalisering, Den Haag 1939.
NEDERLANDSE VOLKSKARAKTERS, red. P. J. MEERTENS en A. DE VRIES, Kampen 1938.
NIERMEIJER, J. F. De wording van onze volkshuishouding, Den Haag 1946.
NOORDENBOS, O. Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw, Rotterdam 1931.
OEDIN, S. De gemeente Huissen, Lisse 1946.
ORTEGA Y GASSET, J. De opstand der horden, Den Haag 1948.
OUWERLING, H. N. Uit donkere gewesten, Helmond 1908.
OUWERLING, H. N. Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden, Helmond 1933.
OVERSTREET, H. A. Geestelijke Rijpheid, Arnhem 1950.
PIRENNE, H. De geschiedenis van Europa van de invallen der Germanen tot de 16e eeuw, Parijs/Brussel 1948.
PIRENNE, H. Historie économique de l'occident mediéval Parijs/Brussel 1951.
PITT RIVERS, J. Mediterranean Countrymen, Parijs/Den Haag 1963.
PLAS, M. VAN DER. Uit het Rijke Roomse leven, Utrecht, 4e dr. 1964.
POLAK, F. L. De toekomst is verleden tijd, 2 dln. Utrecht 1955.
POLAK, F. L. Kennen en keuren in de sociale wetenschappen, Leiden 1948.
POWER, E. Medieval People, Penguin, London 1954.
PRAKKE, H. J. Deining in Drente, Assen 1951.
PRAKKE, H. J. e.a. Het boek der Podagristen, Assen 1947.
RANGA, N. G. Revolutionary Peasants, New Delhi 1949.
REDFIELD, R. Human nature and the study of society, Chicago 1962 (The papers of R. Redfield, Vol. 1).
REDFIELD, R. Peasant society and culture, Chicago 1956.
REITSMA en J. LINDEBOOM, Geschiedenis van de Hervorming en de Herv. Kerk der Nederlanden, Den Haag 1949.
RIESMAN, D. De eenzame massa, Assen 1959.
ROBINSON, J. A. T. Eerlijk voor God, Amsterdam 1964.
ROGIER, L. J. Geschiedenis van het katholicisme in Noord Nederland en de 16e en 17e eeuw, Amsterdam 1945-47, 2 dln. + suppl.
ROMEIN, J. De lage landen bij de Zee, Utrecht z.j.
ROMEIN, J. The Common Human Pattern, *Cahiers d'histoire mondiale, Vol. 4.*
ROORDA, D. J. Partij en Factie, Groningen 1961.
ROOY, H. VAN. Criminaliteit van stad en land, Nijmegen en omstreken, Nijmegen 1949.
RÜSTOW, W. Ortsbestimmung der Gegenwart, 3 dln. Erlenbach/Zürich 1950-57.
SAAL, C. D. Het gezinsleven in Nederland, met name ten platteland. *Sociologisch Jaarboek 1951, no. V.*
SAAL, C. D. Het boerengezin in Nederland, Assen 1958.
SANFORD, N. The approach of the authoritarian personality. In: Psychology of Personality, edited by J. L. Mc Cary, New York 1956.
SANGERS, W. J. Structuur- en conjunctuurverschijnselen in de Nederlandse Tuinbouw, Wageningen 1963.
SCHELSKY, H. Ortbestimmung der Deutschen Soziologie, Düsseldorf/Köln 1959.
SCHÖNHAGE, H. A. Etten en Leur, Den Haag, 1949.
SCHREURS, A. F. A. Het kerkdorp St. Willibrord (Het Heike), Nijmegen 1947.
SIERKSMA, F. De religieuze projectie, Delft 1957.
SIKKEMA, en SIKKEMA, Zwaagwesteinde.
SILLEVIS, H. A. De boer en zijn wereld, Assen 1959.
SLEUMER TZN, W. Eemnes een randgemeente van het Gooi, Isonevo, A'dam 1950.
SLICHER VAN BATH, B. H. Dutch tribal problems, *Speculum, Vol. 24, 1949, blz. 319-338.*
SLICHER VAN BATH, B. H. Studiën betreffende agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen, AAG Bijdragen no. 11, Wageningen 1964.
SLICHER VAN BATH, B. H. Mensen en Land in de Middeleeuwen, 2 dln., Assen 1944.
SLICHER VAN BATH, B. H. Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland van Overijssel, Assen 1957.

SLICHER VAN BATH, B. H. De agrarische geschiedenis van West Europa (500-1850), Utrecht/Antwerpen 1960.
SLICHER VAN BATH, B. H. Boerenvrijheid, Groningen 1948.
SNELLER, Z. W. (red.) De geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940, Groningen 1951.
SOCIOGRAFIEËN van plattelandsgemeenten onder auspiciën van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk. Zie blz. 133.
SOCIOLOGISCH Instituut der Nederlands Hervormde Kerk, Bibliographie van de sociografische en religiografische literatuur over Nederland, bijgewerkt tot april 1957.
SOROKIN, P. A. Fads and Foibles in modern Sociology, Chicago 1956.
SPAHR VAN DER HOEK, J. J. De heidedorpen in de noordelijke wouden, Drachten 1960.
STEIGENGA-KOUWE, S. E. Zeeuws-Vlaanderen, Leiden 1948.
STOCKUMS, W. Die unveränderlichkeit des natürlichen Sittengesetzes in der Ethik, Freiburg 1911.
STUYVENBERG, J. H. VAN. Het Centraal Bureau. Een coöperatief krachtveld in de Ned. landbouw 1899-1949, Rotterdam 1949.
TENHAEFF, F. Doornspijk, Gestencild rapport, 2 dln., Isonevo.
THEISSEN, J. S. Centraal gezag en Friesche vrijheid, Groningen 1907.
THOENES, P. De elite in de verzorgingsstaat. Sociologische proeve van een terugkeer naar Domineesland, Leiden 1962.
THOENES, P. De verloochening van het Marxisme, Assen 1964.
THOMAS, W. J. and F. ZNANIECKI. The polish peasant in Europa and America, 2 dln, herdruk 1958, New York.
TOLSMA, F. J. Religieuze groepsvorming en godsdienstwaan.
TÖNNIES, F. Gemeinschaft und gesellschaft, Berlin 1912.
TOSSERAM, B. G. L. M. Het melkwinningsgebied van Amsterdam, Purmerend 1936.
TOYNBEE, A. J. A study of history. Abridgement of volumes I-VI by D. C. Somervell, 4e dr. New York 1947.
TOYNBEE, A. J. A study of history, Deel III, 5e dr. London 1951.
UNGER, W. S. De levensmiddelen voorziening der Hollandse steden in de Middeleeuwen, Amsterdam 1916.
VALK, J. M. M. DE. De evolutie van het wetsbegrip in de sociologie, Assen 1960.
VEEN. S. VAN en A. J. WICHERS. Het gardeniersprobleem in de kleibouwstreek van Friesland, ASS-Bull. no. 15, Wageningen 1959.
VERBRAECK, A. A. A. Het Westland, Groningen 1933.
VESTDIJK, S. De toekomst der religie, Arnhem 1952.
VLIEGEN, W. H. De dageraad der Volksbevrijding, A'dam 1905.
VRIES REILIGH, H. D. Moeten wij het platteland afschrijven? In: *Mens en Maatschappij, jrg.* 32, 1957.
VRIES REILIGH, H. D. DE. Weerselo, Verslagen van Landb.k. onderzoek no. 55. 15, Den Haag 1949.
VRIES REILIGH, H. D. DE. Markelo, Verslagen van Landb.k. onderzoek no. 55. 18, Den Haag 1949.
VRIJER, DE. Het ingekeerde leven.
WEBER, MAX. Gesammelte Aufzätze zur Religionssoziologie, Tübingen 1923.
WEEDA, W. H., Psychologische kenmerken ener Zeeuwsche gemeente. *Stemmen voor Waarheid en Vrede, jrg. 61, 1924.*
WEERD, W. DE. De „Domineer" van Turfland, Den Haag 1916.
WEILAND, A. Geloof en Ongeloof in een Noord-Hollandse Polder, diss. Groningen 1956.
WENDING juli/aug. 1963. Het verworpen beeld; opstellen over religieuze projectie, jrg. 18, no. 5/6, Den Haag.
WICHERS, A. J. „Amoral Familism" reconsidered. *Sociologia Ruralis, Vol. IV 1964, no. 2.*
WICHERS, A. J. De evaluatie van een voorlichtingscampagne in de Betuwe, ASS-Bull. no. 11 1958.
WICHERS, A. J. Voorkeuren voor Voorlichting, ASS-Bull. *no. 13, 1959.*
WICHERS, A. J. met medewerking van P. E. Kraemer en J. W. de Koning Leven en werken te Elim-Hollandseveld, Assen 1959.
WICHERS, A. J. De beoefening van de bloemisterij en groenteteelt te Beesd. ASS-Bull. no. 3, 1954.
WICHERS, A. J. Het economisch denken op het platteland vroeger en nu. *De economist 109, nr. 3/4, 1961.*
WRIGHT MILLS, C. Listen Yankee, The revolution of Cuba, New York 1960.
WRIGHT MILLS, C. The Power Elite, New York 1959.
WURZBACHER, G., R. PFLAUM e.a. Das Dorf im Spannungsfeld industriëller Entwickelung, Stuttgart 1954.
YANG, M. C. A Chinese Village, New York 3e dr. 1947.
ZAHN, E. Leven met de welvaart, Amsterdam 1962.
ZYPP, N. VAN DER. Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland, Arnhem 1952.